

ISSN 2078-144X

VISNYK | **ВІСНИК**
OF THE LVIV | ЛЬВІВСЬКОГО
UNIVERSITY | УНІВЕРСИТЕТУ

Series Sociology

Серія соціологічна

Issue 7

Випуск 7

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published 1–2 issues per year

Виходить 1–2 рази на рік

Published since 2008

Видається з 2008 року

Ivan Franko National
University of Lviv

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2013

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Зареєстровано Міністерством Юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 14617–3588 Р від 30.10.2008 р.
Перереєстровано як фахове видання України (Постанова
Президії ВАК України № 1-05/2 від 27 травня 2009 р.).

Зібрано статті з актуальних питань історії та теорії соціології, соціологічних досліджень посткомуністичних трансформацій у політичному та соціокультурному вимірах. Для науковців, викладачів, студентів.

The sixth issue consists of articles dealing with the problems of history and theory of sociology as well as with empirical studies on postcommunist transformations in political and socio-cultural dimensions. It is for scholars, teachers and students.

Редакція:

Н. Й. Черниш – голова редколегії; *О. Б. Демків* – відповідальний редактор; *В. В. Серєда* – науковий редактор; *В. І. Сусак* – науковий редактор; *Т. С. Бурейчак* – відповідальний секретар.

Редакційна колегія:

д-р соціол. наук, академік АПН України, проф. *В. С. Бакіров* (Україна); д-р соціології, проф. *К. Вудз* (Польща); д-р філос. наук, проф. *Є. І. Головаха* (Україна); д-р іст. наук, проф. *Я. І. Грицак* (Україна); д-р політ. наук, проф. *В. М. Денисенко* (Україна); д-р іст. наук, проф. *Л. О. Зашкільняк* (Україна); д-р філос. наук, проф. *А. Ф. Карась* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *Н. В. Коваліско* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *Н. В. Костенко* (Україна); д-р соціол. наук *П. В. Кутуєв* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *О. Д. Куценко* (Україна); канд. психол. наук *В. С. Магун* (Росія); д-р соціол. психології *О. Маланчук* (США); д-р філос. наук, проф. *В. П. Мельник* (Україна); д-р соціології, проф. *М. Наджафізадег* (США); д-р соціол. наук, проф. *Ю. Ф. Пачковський* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *В. М. Піча* (Україна); д-р філос. наук, проф. *А. О. Ручка* (Україна); д-р соціол. наук, старший наук. співр. *О. Г. Стегній* (Україна); д-р соціології, проф. *В. Дж. Стейплз* (США); д-р соціол. наук, проф. *Н. Й. Черниш* (Україна); д-р соціол. наук, проф. *Ю. І. Яковенко* (Україна).

Editorial Board:

Chernysh Nataliya (editor-in-chief), *Demkiv Oleh* (responsible editor), *Sereda Viktoriya* (editor), *Bureychak Tetyana* (responsible secretary), *Susak Viktor* (editor), *Bakirov Vil'*, *Denysenko Valeriy*, *Golovakha Yevhen*, *Hrytsak Yaroslav*, *Karas' Anatolij*, *Kovalisko Nataliya*, *Kostenko Nataliya*, *Kutsenko Olga*, *Kutuev Pavlo*, *Magoun Vladimir* (Russia), *Malanchuk Oksana* (USA), *Mel'nyk Volodymyr*, *Najafi zadeh Mehrangiz* (USA), *Pachkovs'kyj Yurij*, *Picha Volodymyr*, *Ruchka Anatolij*, *Staples William G.* (USA), *Stehnij Olexandr*, *Wudz Katarzyna* (Poland), *Yakovenko Yurij*, *Zashkil'nyak Leonid*.

Відповідальний за випуск *О. Демків*

Адреса редколегії:

Адреса редакційної колегії:
Львівський національний університет
імені Івана Франка, історичний факультет,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна.
Тел. + (38) (032) 239-42-80
E-mail: sociology_chair@yahoo.com

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
History Faculty,
1 Universytetska Str.,
79000, Lviv, Ukraine
Tel. + (38) (032) 239-42-80
E-mail: sociology_chair@yahoo.com

<http://www.lnu.edu.ua/faculty/inomov.new/Visnyk/index.html>

Редактор М. МИХАЛЮК

Технічний редактор С. СЕНИК

Коректор І. ПІРОЖИК

Адреса редакції, видавця і виготовлювача:
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції. Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. .
Тираж 100 прим. Зам.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2013

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

УДК 316.334.4

КЛАСОВА ТА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

С. О. Макєєв

*Інститут соціології Національної академії наук України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ, 01021, Україна,
serg-makeev@yandex.ru*

С. М. Оксамитна

*Національний університет “Києво-Могилянська академія”,
вул. Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна,
oksamytova@gmail.com; oksamyt@ukma.kiev.ua*

Висвітлено питання дослідження міжгенераційної соціальної мобільності, зв'язку між соціальним походженням та класовою належністю й освітніми здобутками чоловіків і жінок у динамічному інституційному середовищі українського суспільства. За даними емпіричного соціологічного дослідження проаналізовано основні тенденції міжгенераційної класової і освітньої мобільності в Україні з середини ХХ сторіччя серед чоловіків і жінок п'яти вікових когорт, порівняли шанси на здобуття освіти та здійснення соціальної мобільності вихідцями з різного соціального середовища.

Ключові слова: соціальні інститути, соціальна нерівність, соціальний клас, міжгенераційна соціальна мобільність, соціальна рухливість, освітня нерівність.

У класичній суспільствознавчій термінології, яка сьогодні має вигляд дещо архаїчної та потьмянілої від тривалого вживання, проте не позбавленої основних сенсів і значущості, кожне суспільство розв'язує, окрім інших, ще дві такі проблеми. По-перше, закріплювати індивідів за соціально нерівноцінними позиціями. По-друге, вирівнювати шанси вихідців зі статусно неоднорідних сімей на зайняття привабливих позицій. Серед супутніх процесу розв'язання проблем ідеалів і цінностей неодмінно присутні такі соціальні туманності, як “справедливість”, “рівність”, “демократія”, “лібералізм”, “відкрите суспільство”, що цілком природно сприяє потраплянню цієї предметної області до сфери

публічної зацікавленості й дебатів. Їхня присутність зовсім не випадкова, оскільки системи стратифікації або, інакше кажучи, структури нерівностей у процесах відтворення і самозбереження формують і підтримують режими, які сприяють висхідній мобільності (просування, кар'єра), обмежують її чи підштовхують індивідів до підніжжя статусної ієрархії. В Україні спостереження за соціальною мобільністю здійснюються протягом останніх тридцяти років [2; 3; 5; 6; 7], хоча й з достатньо великими перервами. Мета цієї статті, що знайшло відображення у послідовності подальшого викладу, полягає в обговоренні змін у інституційних налаштуваннях мобільності, окресленні системи координат, яка реєструє рух, а також розгляді тенденцій класової і освітньої мобільності в Україні протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

Так склалося, що переміщення вгору у соціальній ієрархії суспільства пов'язані з позитивними конотаціями. Вони схвалюються, вітаються й заохочуються – на противагу застійній нерухливості. Та й у смисложиттєвих складових масової, тобто домінуючої культури бути сучасним означає бути рухливим, культивувати бажання до зміни місць як територіальних, так і соціальних. Для окремого індивіда мобільність є – не першочергово, але й не в останню чергу – способом конкуренції за соціальне визнання та особистісну самореалізацію. При цьому як події висхідного, так і протилежного низхідного ліфтинга відбуваються (або не відбуваються) у просторі, де втілені в дію соціально інспіровані устремління індивідів зустрічаються зі структурними особливостями інститутів, які сприяють можливостям чи обмежують їх.

Рекомбінація інституційних налаштувань

Метафора “канали мобільності”, яка вживається з пропедевтичною метою щодо соціальних інститутів, досі доречна. У тому розумінні, що руху задається напрям (відкривається можливість переміщення), а також ритм і режим, які лише частково визначаються наявною множиною правил. Інакше кажучи, у цьому контексті інститути становлять зорієнтовані у стратифікованому соціальному просторі оболонки й регулятори (каталізатори й інгібітори), найближчими ефектами дій котрих є зрушення у позиціонуванні індивідів і груп у суспільстві. Конфігурація основних соціальних інститутів, які беруть участь у грі “соціальна мобільність”, для відносно недавнього минулого (вихідний пункт змін останніх двох десятиліть), реконструюється цілком задовільно. Це – держава, система освіти, економіка, армія, сім'я. Не деталізуючи, загалом нагадаємо їхні основні рольові функції, частина з яких з часом змінювалася.

В СРСР держава була домінуючим соціальним інститутом, який генерував структуровану сукупність переваг, пільг, привілеїв, обмежень та дискримінацій. У системі освіти держава визначала кількість та територіальне розміщення навчальних закладів різних типів, розподіл влади і відповідальності у них, систему контролю, розмір оплати праці викладачів, правила вступу до вищих навчальних закладів вихідців з різних соціальних категорій населення. Серед останнього – запроваджені у 40-ві роки минулого століття вступні екзамени, а також медалі за успіхи у середній школі, які надавали переваги, з 1940 року встановлена плата за навчання у старших класах школи і вищих навчальних закладах, не дуже велика, не поширена на певні прошарки населення та відмінена у середині 1950-х років, також пільги надавалися тим, хто мав

трудоий стаж, неофіційні переваги й обмеження щодо навчання існували для окремих національностей. В економіці аж до лібералізації 1960-х років відомими засобами стимувалася мобільність сільського населення. Доступними каналами для молоді тоді були професійно-технічні училища (переміщення з колгоспного селянства до робітничого класу через систему “трудоих резервів”), а також армія, після служби у якій молоді чоловіки могли обміняти військовий квиток на паспорт, працевлаштуватися у місті та одержати доступ до ширших освітніх можливостей. Проходження строкової служби усім зараховувалося до “стажу” і надавало переваги перед випускниками середніх шкіл під час конкурсного відбору до вищих навчальних закладів. Однак у супереч численним і далеко не завжди суворо контрольованим зусиллям домінантного соціального інституту, склад студентів завжди помітно відрізнявся від соціального складу населення, оскільки з приписами системи стратифікації важко, іноді навіть безрезультатно, сперечатися. У промисловості державою опрацьовувалися і затверджувалися пріоритети щодо оплати праці на підприємствах різних галузей і різних категорій працівників, тобто “державний престиж” диференційовано розподілявся між виробництвами і зайнятими там працівниками.

Роль сім’ї у мобільності вихідців з неї, якщо говорити узагальнено, полягає у такому. Насамперед, потенціал мобільності визначається статусом батьківської сім’ї, який відповідно кваліфікацією та рівнем освіти батька і матері. Хоча більшості випускників середніх шкіл у 1960–1990-ті роки престижними і привабливими видавалися заняття висококваліфікованою розумовою працею, проте рівень професійних досягнень достатньо жорстко приписувався статусом сім’ї. Інакше кажучи, у сім’ї не стільки формуються кваліфікаційні аспірації дітей, скільки транслюється культурна компетентність – схильність до навчання певним навичкам і здатність ефективно використовувати набуті знання та вміння. У Радянському Союзі вища освіта була дефіцитним благом, доступ до якого зумовлювався численними узаконеними пільгами та обмеженнями. Проте дефіцит природнім чином веде до коммодифікації блага, перетворенню його у тінювий об’єкт обмінів. Діти вступали до вищих навчальних закладів самостійно, але їх також туди “влаштовували”. Подібна практика загальновідома і достатньо поширена для того, щоб знання одиничних випадків сприймалося масовою свідомістю як норма. Те, що відбувається у “тіні”, майже не піддається спостереженню, що також сприяє утвердженню нормативності окремих фактів. Сім’я, зазвичай, розрізняє “сильні” та “слабкі” приписи-дозволи та приписи-заборони з боку держави, а деякі з “сильних” перетворює у слабкі за допомогою зв’язків, обмінів та грошей. Якщо не визнавати за нею такої здатності, то наше уявлення про перебіг і стан речей у недалекому минулому виявиться занадто спрощеним.

Не варто думати, що згадані та численні інші соціальні обставини й приналежності повністю скинуті з рахунку й передані до історичного архіву: з суспільними улаштуваннями так не буває, процес зменшення їхньої присутності в соціумі досить повільний і не підлягає волонтаристському прискоренню. Щонайменше три покоління радянських людей прожили в цьому приписаному фактом народження й схематично зображеному “історичному випадку мобільності”. Між тим з’явилося покоління, якому довелося зростати в іншому.

Двадцять років незалежності України були роками імпровізацій, спроб і помилок на теми приватизації, ринкової економіки і політичної демократії. У суспільстві відбулися помітні зрушення, порівняно з 1991-м роком, але досягнуті результати не дають можливості говорити, що це наслідок цілеспрямованих і ціннісно орієнтованих дій, наділених владними повноваженнями проєктантів і дизайнерів. Скоріше відбулося зміщення, аніж еволюція і тим паче не інволюція. Основні зміни в інституційних налаштуваннях мобільності полягають у такому.

Дезавуована і частково знята домінація держави над іншими соціальними інститутами. В інституційній конструкції затвердився новий інститут – приватна власність (бізнес, гроші) – найближчими наслідками чого стали коммодифікація як робочої сили, так і повне чи часткове перетворення на товар соціальних благ і послуг, які раніше розподілялися державою та її уповноваженими структурами. Склалися різноманітні “ринки” з явними і неявними правилами функціонування і доступу на них, зокрема, ринок освітніх послуг. Система вищої освіти, яка, за певними утопічними уявленнями, зобов’язана ефективно здійснювати селекцію індивідів та просування найздібніших та мотивованих на найважливіші для суспільства позиції, в Україні початку другого десятиліття поточного століття насправді не є такою.

Так звані “корупційні скандали” у вищих навчальних закладах не лише під час вступної кампанії, а й протягом навчального року, свідчать про конфліктну взаємодію держави і приватної власності, тих двох інститутів, які й визначають правила гри на ринку освіти. До того ж держава швидше обороняється й відступає під натиском грошей як універсального і сильного товару. За таких умов чи не найважливішою турботою вищих навчальних закладів, не декларованою, але життєво необхідною, виявляється самозбереження, пролонгація колись набутих повноважень щодо надання освітніх послуг. У тому ж напрямку діють також виключно кількісні зрушення у системі вищої освіти, супутні демонополізації державної вищої освіти як каналу мобільності.

У 1950/1951 навчальному році в Україні 160 вищих навчальних закладів готували фахівців. У зв’язку з ліквідацією учительських інститутів у 1955/1956 навчальному році кількість ВНЗ скоротилася до 134. Наприкінці існування України радянської (1990/1991 навчальний рік) вона складала 149 ВНЗ, тобто за 35 років збільшилася лише на 15, а чисельність студентів збільшилася у 4,4 рази протягом 40 років (з 202 тисяч у 1950/1951 році до 881 тисячі у 1990/1991). У повоєнні роки збільшувалася чисельність населення, тому кількість студентів у розрахунку на 10 тисяч населення збільшувалася лише в 1950-ті – першій половині 1960-х років і стабілізувалася аж до початку 1990-х.

За двадцять пострадянських років на тлі скорочення чисельності населення на 6 мільйонів осіб динаміка вищої освіти була іншою. Порівняно з 1990 – 1991 навчальним роком, кількість вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації збільшилася на 200 (до 349 в 2012/2011 році), а чисельність студентів зросла у 2,4 рази і майже так само у розрахунку на 10 тисяч населення. Кількість навчальних місць у ВНЗ III–IV рівнів акредитації перевищила чисельність випускників середніх загальноосвітніх шкіл, так що протягом останнього року Міністерство освіти і науки України здійснює “оптимізацію” мережі вищих навчальних закладів у країні, а кілька навчальних закладів дійсно були позбавлені ліцензій. Більшість новостворюваних ВНЗ дійсно були ви-

ключно комерційними, у меншості частки участі держави і бізнесу (грошей) були приблизно рівними. За відсутності кредитів на навчання освітня стратегія абітурієнтів дихотомічна: або конкурувати за навчання коштом держави (залишимо обговорення правил, яким така конкуренція регулюється), або підписувати контракт і залучати фінансові можливості сім'ї.

Кількісна експансія, особливо така динамічна, зазвичай тягне за собою погіршення якості підготовки, адже за такий короткий термін ніде взяти кваліфікованих викладачів, для яких загалом сумісництво стає лише додатковим джерелом доходу. Внаслідок цього практично нівелюється функція вищих навчальних закладів щодо селекції обдарованих і амбіційних індивідів. Зрозуміло, окремі вищі навчальні заклади у Києві, Львові, Одесі, Харкові зберігають високу освітню репутацію у вітчизняному, але не більше, масштабі, інші ж поки що обходяться взагалі без неї. До того ж лише частина колись поширеної системи пільг і привілеїв для вступу до ВНЗ насправді демонтована. Держава, зберігши юрисдикцію над щонайменше 50 % навчальних місць ("державне замовлення", іноді трактоване як державний кредит, спокуса повернути який постійно зберігається, змусивши випускника його відпрацювати; подібні пропозиції з посиланням на різні джерела періодично озвучують засоби масової інформації), як і раніше, надає переваги при зарахуванні до ВНЗ вихідцям з певних прошарків населення, як це відбувається, наприклад, з вихідцями з сільських сімей під час вступу до аграрних та деяких інших вищих навчальних закладів. Проте паралельно держава надає нові привілеї: з 2012 року – шахтарям, які пропрацювали під землею більше 3 років та вихідцям із сімей шахтарів зі стажем 15 років і більше, або ж з сімей загиблих шахтарів, надаючи право вступу до будь-якого вищого навчального закладу на вибір і поза конкурсом, що становить небачену раніше перевагу. Ініціативу виявляють також вищі навчальні заклади, додаючи додаткові бали до балів атестату тим абітурієнтам, які платили гроші за організовані у ВНЗ підготовчі курси, тобто пропонуючи зрештою купити перевагу або компенсувати недобір шкільних оцінок.

Загалом інституційні надбудови модифікувалися, поєднавшись у симбіотичний агрегат з минулих і нових елементів. Проте коректні твердження про те, що відбувається з мобільністю, не вивести на основі запропонованого огляду, вони можливі лише на ґрунті спеціалізованих емпіричних обстежень.

Тенденції класової мобільності

У соціального простору, цього переважно наукового артефакту, аніж певної об'єктивної даності, немає внутрішньо притаманної йому дискретності. Остання задається дослідником як структурна передумова самої здійсненості спостережень за переміщеннями. Існує небагато прийомів задавати метрику, і тут недоречно наводити їхній огляд, тому обмежимося тим прийомом, який був опрацьований Джоном Голдторпом з колегами (класова схема EGP) і нині визнаний обов'язковим для порівняльних репрезентативних кількісних досліджень мобільності [1; 4; 8]. Класова схема EGP застосовувалася у присвяченому міжгенераційній соціальній мобільності міжнародному проекті CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), здійсненому в 1984–1990-х роках, а результати представлені у заключній монографії "The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies" [10].

Віднесення індивіда до конкретного класу відбувається на основі операціональних визначень ринкової та трудової ситуацій респондента. У ринковій ситуації (відносини зайнятості) три сегменти: а) роботодавці, які купують робочу силу; б) самозайняті; в) наймані працівники. Трудова ситуація описується низкою питань щодо професії, освіти, галузі зайнятості, кількості працюючих на підприємстві, мірою автономності у визначенні обсягів роботи і послідовності її виконання, наявності й кількості підлеглих. Професія закодовується спеціально навченими кодувальниками на основі міжнародного стандартного класифікатора (ISCO-88), а протягом останніх десяти років застосовується спеціальний програмний модуль для віднесення до класів на основі коду професії та усієї сукупності інших питань (синтаксис для пакету SPSS можна знайти на персональній сторінці нідерландського дослідника Г. Ганзбума).

Повна версія класової схеми EGP містить одинадцять класів, які найчастіше об'єднуються у сім. Виходячи з особливостей структури зайнятості України (до середини 1990-х років не було великих, середніх і дрібних роботодавців, майже не було самозайнятих, а також чимала частка сільських мешканців, які практикували відповідні заняття), аналіз соціальної мобільності здійснювався у просторі, диференційованому на шість класів:

- I – клас службовців вищого рівня (професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею, керівники державних органів влади, менеджери великих підприємств, великі приватні власники);
- II – клас службовців нижчого рівня (професіонали середнього рівня кваліфікації, влади й управління, адміністратори й менеджери невеликих промислових підприємств, керівники середнього рівня у галузі нефізичної праці, середні приватні власники);
- III – клас працівників рутинної нефізичної праці (рядові працівники адміністративних органів, сфери торгівлі, обслуговування, комерції);
- VI – клас кваліфікованих працівників фізичної праці у промисловості;
- VII – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці у промисловості та сфері обслуговування;
- VIII – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці у сільському господарстві.

У спостереженнях за мобільністю зазвичай розрізняють вертикальну мобільність (рух уверх або вниз) та горизонтальну мобільність – рух між соціально рівнозначними позиціями. У межах цієї класової схеми існують конвенції, що вважати вертикальною мобільністю, а що – горизонтальною. До останньої, зокрема, відносять перехід з класу зайнятих некваліфікованою фізичною працею у сільському господарстві до класу зайнятих некваліфікованою працею у промисловості (з VIII до VII), а також з класу зайнятих кваліфікованою фізичною працею до класу зайнятих рутинною нефізичною працею (з VI до III). Усі інші переходи кваліфікуються як висхідна чи низхідна мобільність або ж як імобільність, тобто випадки, коли діти належать до тих же класів, що й батьки. Тому схему EGP як у повній, так і скороченій версіях, якщо і сприймати як “соціальну драбину”, то такою, де на одному рівні перебувають кілька щаблів. Нижче розглядатимуться лише вертикальні переміщення та імобільність індивідів без урахування горизонтальних переміщень.

Емпіричною базою дослідження слугують дані репрезентативного лонгitudного дослідження ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey, 2003–2007), здійсненого Київським міжнародним інститутом соціології. Вибіркова сукупність становила 4056 домогосподарств, 8641 індивідуальних інтерв'ю. Масив містив ретроспективні дані про зайнятість батьків, коли респондентам було 14–16 років, та зайнятість самих респондентів протягом 1986, 1991, 1997–2003, 2004–2007 років. Фіксувалися 5 рівнів освіти для батьків і респондентів, а також останні поділялися на 5 вікових когорт з десятилітнім інтервалом: 1930–1939, 1940–1949, 1950–1959, 1960–1969 і 1970–1979 роки народження.

У межах міжгенераційної мобільності прийнято розрізняти абсолютну та відносну мобільність. Абсолютна визначається як частка дітей, які змінили класову позицію, порівняно з батьками. Основними чинниками абсолютної мобільності вважаються процеси урбанізації і структурні зміни в економіці, як-от скорочення частки аграрного сектора і розширення промислового виробництва, галузі освіти, охорони здоров'я, сфери послуг, інформаційного забезпечення. Іншими словами, одних робочих місць, а отже, професій, кваліфікацій, посад стає більше, інших – менше, відповідно збільшується чи зменшується соціальний попит. Зрушення “попиту” зумовлюють зміни в напрямках і масштабності “пропозицій” – така адаптивна реакція людей на структурні зміни в економіці. Розподіл чоловіків п'яти вікових когорт, які здійснили висхідну чи низхідну класову мобільність чи залишилися іммобільними, порівняно з батьками наведений на рис. 1.

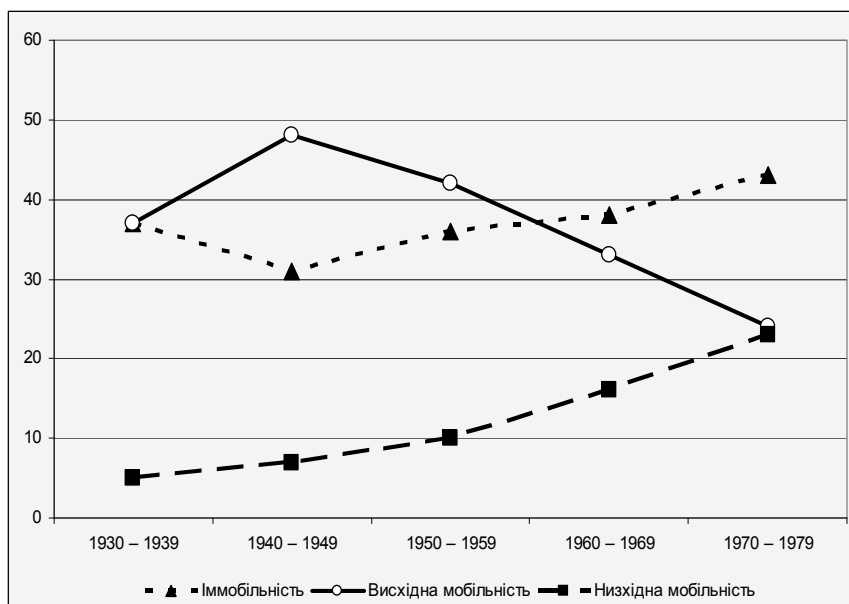

Рис. 1. Абсолютна міжгенераційна класова мобільності чоловіків (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Зменшення іммобільності чоловіків 1940–1949 років народження пов’язане переважно з екстенсивним розвитком радянської економіки у повоєнний період, коли освоювалися нафтові та газові родовища в Сибіру, будувалися нові міста, споруджувалися великі гідроелектростанції та підприємства, освоювалися цілинні землі. Така економіка відчувала постійний “дефіцит робочої сили”, що тривалий час трактувалося як перевага соціалістичного ладу. Увесь цей час сільська місцевість залишалася основним джерелом покриття дефіциту. Процес був вельми інтенсивним, його пік припав на рубіж 1950–1960-х років, коли частки міського і сільського населення СРСР зрівнялися. Наслідком зниження темпів економічного зростання у 1970-ті роки, що зрештою перетворилося на стагнацію, а потім і спад наприкінці 1980-х, стало скорочення висхідної мобільності й збільшення низхідної з 5% серед чоловіків найстаршої когорти до 23% серед наймолодшої. Вихідці з сімей працівників фізичної праці значно рідше стають професіоналами й керівниками вищого рівня (клас I). У когорті 1970–1979 років народження рівні висхідних і низхідних переміщень зрівнюються, а найбільшою стає частка тих чоловіків, які наслідують класові позиції батьків (іммобільність складає 43%). Це вже когорта, значна частина якої досягла працездатного віку в умовах незалежної України, яка переживала переділ державної власності, суттєву деіндустріалізацію, різке зменшення валового національного продукту, обсяги якого і нині не досягли рівня 1991 року, за версією офіційної статистики.

Дещо інакше виглядає картина порівняння класових позицій жінок, порівняно з батьками (рис. 2).

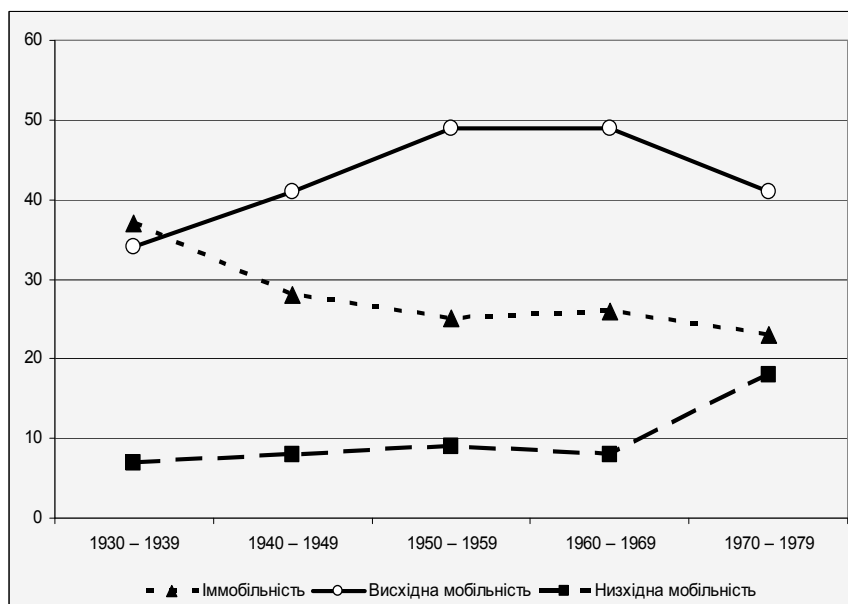

Рис. 2. Абсолютна міжгенераційна класова мобільності жінок (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Імобільність представниць чотирьох когорт, окрім найстаршої, майже не змінювалася. На відміну від чоловіків, висхідна мобільність жінок зростала і в когорті 1950–1959, здебільшого унаслідок зростання зайнятості у сферах освіти, охорони здоров'я, комунальних та побутових послуг, збільшення кількості робочих місць, які потребують вищої чи середньої освіти у легкій та харчовій промисловості. Серед жінок молодшої вікової категорії, які вийшли на ринок праці у кризові 1990-ті роки та на початку поточного століття, рівень низхідної мобільності збільшився вдвічі. Вочевидь, це пояснюється тим, що чимало жінок з дипломами про вищу освіту змушені були стати за прилавок, займатися кваліфікованою і некваліфікованою фізичною працею, переходити до категорії самозайнятих, фактично здійснюючи спуск по соціальній драбині, включаючи також переїзд до сільської місцевості.

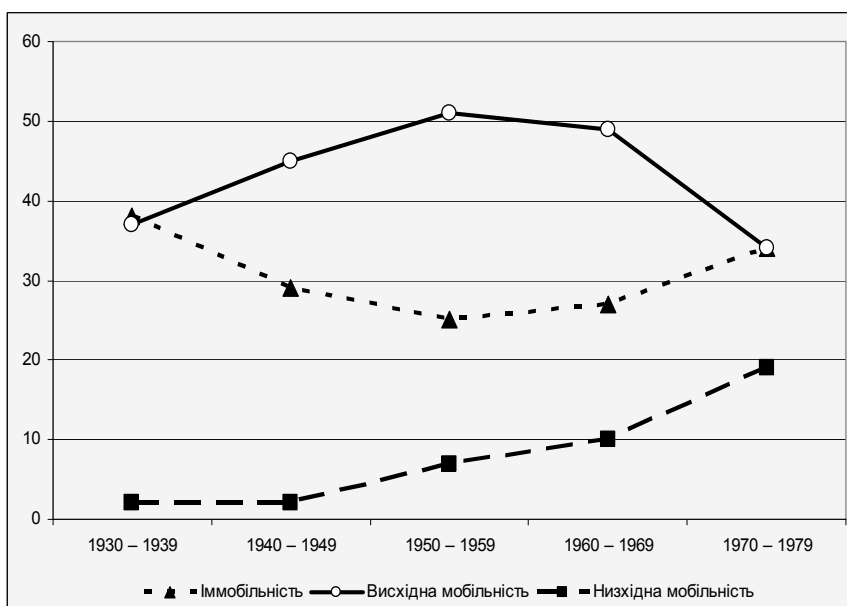

Рис. 3. Абсолютна міжгенераційна класова мобільності жінок (за класом походження матері) за віковими когортами, у %

Якщо порівнювати класові позиції жінок-респонденток і їхніх матерів (рис. 3), то видно, що різниця між висхідною і низхідною мобільністю найбільша у когорті 1950–1959 років народження (51% проти 7%), а найменша для наймолодшої когорти, проте висхідна мобільність все ще перевищує низхідну в 1,8 раза (у чоловіків вони зрівнялися). Імобільність збільшувалася з когорти 1950–1959 і досягла рівня висхідної мобільності у когорті 1970–1979 (по 34% відповідно). Найбільший внесок до зменшення висхідної мобільності тут здійснили вихідці з сільських сімей, шанси котрих на здобуття вищої освіти знизилися через падіння економіки і комерціалізацію вищих навчальних закладів.

Відносна класова та освітня мобільність

Абсолютна мобільність, зазвичай вимірювана відсотками, генерується зазвичай структурними чинниками: змінами у питомій вазі окремих галузей економіки і, відповідно, кількості та якості робочих місць, які потребують певного рівня професійної підготовки й освіти. Динаміка тут перманентна, проте соціальному досліднику варто формулювати судження щодо її ефектів: чи стає суспільство більш “відкритим”, чи зростає у ньому рівність, збільшуються чи зменшуються шанси індивідів стати більш освіченими, аніж батьки та змінити класову позицію, порівняно з ними. Коректна відповідь на подібні питання передбачає необхідність відповідно виміряти зв’язок між соціальним походженням і досягнутим соціальним становищем, які у нашому випадку фіксуються у термінах “клас” і “рівень освіти”.

Інакше кажучи, необхідно кількісно оцінити шанси здійснити переміщення. “Шанс” тут трактується суто статистично як ймовірність того, що мобільність відбудеться чи не відбудеться. Загалом байдуже, у якому напрямку, вверх чи вниз, відбувається рух, оскільки завдання полягає в тому, щоб встановити, слабне чи посилюється “прив’язка” до класу походження. З цією метою за даними таблиці міжгенераційної мобільності розраховується співвідношення шансів для кожної пари класу походження і класу належності, а вся сукупність таких співвідношень трактується як певний режим відносної мобільності.

У перевірці гіпотез щодо характеру такого режиму беруть участь кілька статистичних моделей, за допомогою яких з’ясовують, яка з відповідних гіпотезам моделей забезпечує найкращу відповідність зафіксованим у таблиці мобільності даним і наскільки різниться зв’язок між класовим походженням і класовою належністю у різних вікових когортах. Йдеться про логлінійні та лог-мультиплікативні моделі, опис яких надано у спеціальній літературі [9; 10; 11]. Коливання відносної мобільності коректно ілюструє лог-мультиплікативна модель Unidiff (Uniform Difference), за допомогою якої перевіряється гіпотеза про зміну шансів здійснити класову мобільність. У цій моделі для кожної когорти розраховується параметр β , який має умовне значення 1 для найстаршої вікової когорти, а всі інші когорти порівнюються з нею. Більші за одиницю значення вказують на посилення зв’язку між походженням і належністю, тобто статус батьківської сім’ї жорсткіше, порівняно з найстаршою когортою, визначає майбутній статус дітей, що варто інтерпретувати як зростання нерівності. Значення менше одиниці свідчать про протилежне, тобто зменшення сили зв’язку між класовим походженням і належністю.

Загалом можна говорити про домінування моделі постійної соціальної рухливості для класової мобільності чоловіків порівняно з батьками і жінок порівняно з матерями п’яти вікових когорт за наявності певних коливань залежності досягнутого класу від класового походження. Графік коливань параметра β (див. рис. 4) свідчить, що зв’язок між походженням і належністю то посилюється, то слабшає. До того ж амплітуда коливань більша для жінок, аніж чоловіків, в усіх вікових когортах. Порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків двох наступних когорт (1940–1949 і 1950–1959) зв’язок між класовим походженням і класовою належністю дещо послабшав, тобто зменшилася нерівність шансів. Для представників обох наймолодших вікових когорт тенденція змінилася на протилежну. Проте значного зростання нерівності шансів

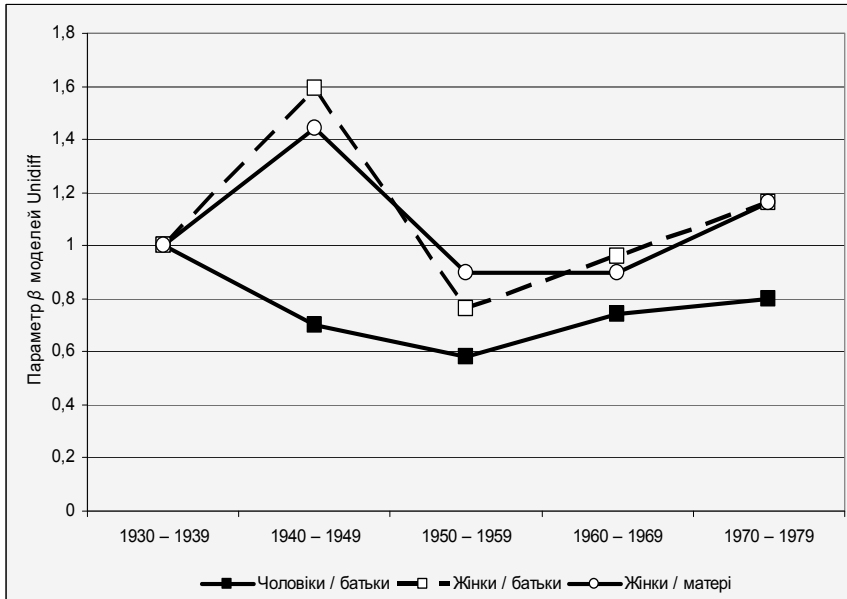

Рис. 4. Значення параметру β моделей Unidiff для класової мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт

наразі не виявлено. Обидві криві, що відображають динаміку значень β моделі Unidiff для жінок, подібні між собою, але різняться від кривої для чоловіків, особливо щодо вікової когорти 1940–1949, що пояснюється несприятливими насамперед для жінок інституційними змінами в освіті у 1950–1960-х роках. Для жінок двох наймолодших вікових когорт (1960–1969, 1970–1979) характерна тенденція посилення нерівності, оскільки значення параметра β зростають і для останньої вікової когорти дещо перевищують умовну одиницю для когорти найстарших жінок. Порівняно з класом матері, нерівність посилюється лише для представниць наймолодшої когорти.

Щодо освітньої міжгенераційної мобільності, то тут також спостерігаються постійні коливання шансів від когорти до когорти без будь-якої усталеної тенденції до посилення чи послаблення освітньої нерівності (див. рис. 5).

Показники β моделі Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків свідчать, що, порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків наступної когорти (1940–1949) зв'язок між рівнями освіти батьків і синів залишався незмінним, а для когорти 1950–1959 дещо послабшав. Для представників наступної когорти 1960–1969 тенденція змінилася на протилежну і значення параметра β (1,36) перевищило умовний показник (1,0) для найстарших чоловіків, що означає тенденцію до посилення освітньої нерівності. На такому ж рівні зв'язок між освітою батьків і освітою синів залишається і в наймолодшій пострадянській когорті 1970–1979. Порівняно з попередньою найстаршою віковою когортою, для жінок 1940–1949 років народження шанси освітньої мобільності досить різко зменшились, особливо у порівнянні з батьками, проте пізніше ситуація змінюється на протилежну, а для жінок двох наступних вікових когорт (1960–1969,

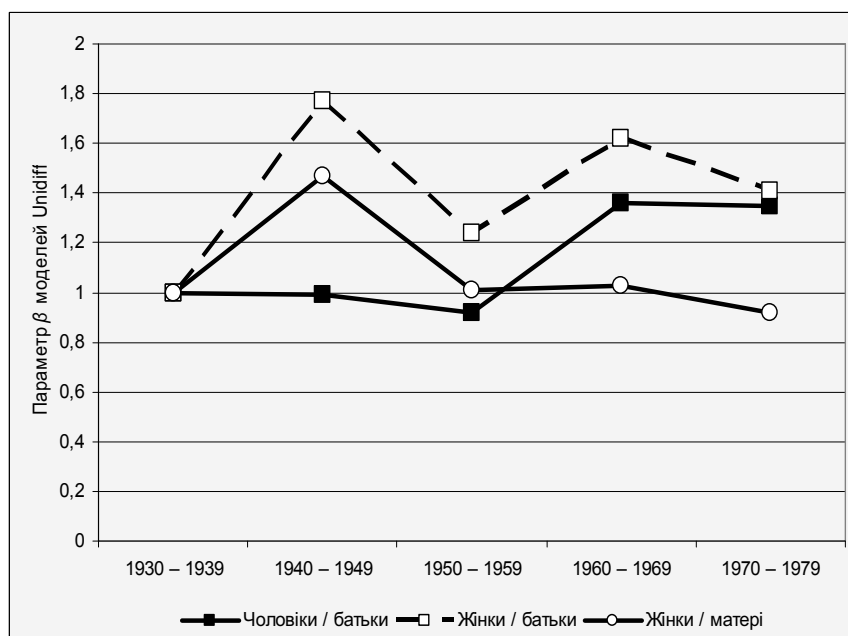

Рис. 5. Значення параметру β моделей Unidiff для освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт

1970–1979) характерна тенденція стабілізації освітньої нерівності приблизно на рівні одиниці, коли йдеться про порівняння з освітою матері, та незначного посилення зв'язку між освітою жінок і батьків.

Порівнявши коливання рівнів відносної класової і освітньої мобільності між послідовними віковими когортами, можна переконатися у їхній загальній подібності, що, очевидно, свідчить про зумовленість коливань класової мобільності змінами у відношеннях шансів здобуття освіти. Найчіткіше це виявляється для представників перших чотирьох вікових когорт, особливо жінок. Наявні емпіричні дані поки що не підтверджують ймовірне послаблення залежності рівня здобутої освіти від соціального походження серед представників наймолодшої вікової когорти 1970–1979 років народження, підставою для чого міг би стати потужний структурний чинник, а саме вказана вище суттєва експансія вищої освіти протягом останніх двох десятиліть.

Узагальнюючи, можемо констатувати таке. Потягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. висхідна абсолютна мобільність чоловіків молодших вікових когорт зменшувалася. Натомість зростала мобільність низхідна та іммобільність (соціальне відтворення). Для жінок загалом характерні подібні тенденції, хоча динаміка різних видів абсолютної мобільності значно поступається виявленим для чоловіків показникам. Домінуюча тенденція абсолютної мобільності – зменшення рівнів висхідної мобільності та зростання рівнів низхідної мобільності, зокрема для наймолодших когорт. Міжкогортні відмінності в абсолютних показниках мобільності зумовлені насам-

перед структурними змінами в суспільстві, а не динамікою відносних шансів класової чи освітньої мобільності.

В українському суспільстві зв'язок між класовим походженням і класовою належністю чоловіків і жінок суттєво не змінився упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Домінуючою моделлю соціальної мобільності залишається постійна соціальна рухливість. Єдиного напрямку посилення чи послаблення зв'язку між соціальним походженням і належністю від когорти до когорти не виявлено. Класові й освітні бар'єри на поч. ХХІ ст. були такою ж мірою проникними чи непроникними, як і в середині ХХ ст.

Масштабне збільшення в Україні чисельності вищих навчальних закладів за роки незалежності наразі не привело до вирівнювання освітніх можливостей вихідців із сімей різного статусу загалом, тобто новоявлені можливості у вигляді суттєво збільшеної кількості місць у ВНЗ нерівномірно розподілилися між вихідцями з різних класів. Експансія вищої освіти не сприяла вирівнюванню освітніх шансів, послабленню нерівності можливостей, зменшенню залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Куценко О.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / Ольга Куценко. – Харьков : Изд-во Харьковск. гос. ун-т им. В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.
2. *Макеев С. А.* Социальные перемещения в крупном городе / С. А. Макеев. – К. : Наукова думка, 1989. – 151 с.
3. *Межгенерационная трудовая мобильность.* – К. : Наукова думка, 1988. – 318 с.
4. *Оксамитная С.* Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине / Светлана Оксамитная // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – С. 82–115.
5. *Оксамитна С.* Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА, Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
6. *Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности.* – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.
7. *Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости (опыт социологического исследования).* – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.
8. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Елена Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 33–104.
9. *Breen R.* Statistical Methods of Mobility Research / Richard Breen // Social Mobility in Europe. – New York: Oxford University Press, 2004. – P. 17–35.
10. *Erikson R.* The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 429 p.
11. *Xie Y.* The Log-multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables / Yu Xie // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57. – No 3. – P. 380–395.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2013

Прийнята до друку: 15.04.2013

INTERGENERATION CLASS AND EDUCATIONAL MOBILITY IN UKRAINE

S. Makeev

*Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Shovkovychna Str. 12, Kyiv, 01021, Ukraine,
serg-makeev@yandex.ru*

S. Oksamytna

*National University of Kyiv-Mohyla Academy,
H. Skovoroda Str. 2, Kyiv, 04655, Ukraine,
oksamytova@gmail.com; oksamyt@ukma.kiev.ua*

In this article author deals with questions of intergenerational social mobility in society, associations between men's and women's class origins and class destinations in the dynamic institutional environment of the Ukrainian society. Using empirical sociological survey data, the main trends of intergenerational class and educational mobility among five birth cohorts of men and women are analyzed since the second half of the XX century. The odds ratios of social and educational mobility are examined for persons of different social origins.

Key words: social institutes, social inequality, social class, intergeneration social mobility, social fluidity, educational inequality.

КЛАССОВАЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ В УКРАИНЕ

С. А. Макеев

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шовковичная, 12, г. Киев, 01021, Украина,
serg-makeev@yandex.ru*

С. Н. Оксамитная

*Национальный университет “Киево-Могилянская академия”,
ул. Г. Сковороды, 2, г. Киев, 04655, Украина,
oksamytova@gmail.com; oksamyt@ukma.kiev.ua*

В статье освещаются вопросы исследования межгенерационной социальной мобильности, связи между социальным происхождением и классовой принадлежностью, а также уровнем полученного образования мужчин и женщин в динамичной институциональной среде украинского общества. Использованы данные эмпирического социологического исследования. Анализируются основные тенденции межгенерационной классовой и образовательной мобильности в Украине с середины XX столетия среди мужчин и женщин пяти возрастных когорт, сравниваются шансы на получение образования и осуществления социальной мобильности выходцами из различной социальной среды.

Ключевые слова: социальные институты, социальное неравенство, социальный класс, межгенерационная социальная мобильность, социальная подвижность, образовательное неравенство.

УДК 316. 334.23

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ РИНКОВО-ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ СФЕРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ

Є. В. Сірий

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна,
sociol@mail.ru*

Розглянуто комплексне питання стосовно можливості застосування засад неоінституціонального підходу як метаметодологічного засобу у вивченні аспектів розвитку ринково-підприємницької системи як трансформаційного компоненту сучасного українського соціума.

Ключові слова: суспільні трансформації, неоінституціоналізм, теоретичні засади, ринково-підприємницька система, інститути, економічні реформи.

Досвід та приклад світової економічної системи свідчить про те, що структурні зміни в економічній системі є одними із ключових, важливими й водночас найскладнішими стратегічними завданнями розвитку суспільства. Не видається вже новим те, що найважливішим чинником повноцінного економічного зростання є розвиток підприємництва (особливо малого і середнього його сегментів) як основи економічного процвітання або, м'яко кажучи, поступального розвитку будь-якої країни. Саме воно набуває зростаючого значення, як найважливіший перспективний напрям, що свідчить про реалізацію принципу економічної і соціальної свободи на всіх суспільних рівнях. Однак, як з'ясувалося, не завжди, або точніше не всюди підприємництву легко простеляється шлях. Трансформаційний досвід пострадянських країн, зокрема України, показав, що воно знаходиться у становищі вкрай нестійкої рівноваги, яка характеризується високою мірою невизначеності з погляду найближчих перспектив його розвитку. І, незважаючи на деякі позитивні зміни, розвитку підприємництва (точніше малому та середньому його секторам) заважають багато проблем, від виявлення, обґрунтування і вирішення яких залежить як і його майбутнє, так і майбутнє українського суспільства.

Особливої гостроти ця проблема набуває стосовно трансформації соціально-економічних відносин. Зауважимо, що трансформаційні процеси не задаються у векторності з кращими європейськими взірцями у порівнянні з іншими країнами постсоціалістичного та пострадянського табору. Тому ця проблема не може бути зве-

дена лише до “запуску двигунів” ринкового господарства, у що вірили два десятиліття років тому, сподіваючись на ефективність саморегулюючих ринкових механізмів.

Сам різномасштабний та проблемний процес трансформації планової господарської системи викликав інтерес до пошуку альтернативних пояснювальних та дослідницьких підходів. І світовий досвід реформування, зокрема реформування постсоціалістичних економік, підтверджує стратегічну важливість саме інституціонального аспекту трансформації, його першочерговість стосовно економічної політики. З процесом виникнення та динамічного розвитку нових інституціональних структур, що визначають еволюцію системи економічних відносин у сучасному суспільстві, формується економічна система нового типу. Жодна ринкова економіка неможлива без відповідних інституцій [1]. Так, зруйнувавши у стислі терміни старі інститути, що забезпечували певну виробничу, фінансову, соціальну стабільність у суспільстві, реформатори країн постсоціалістичного табору так і не змогли швидко створити основу ринково-підприємницької системи, яка гарантувала б сталість системи на макро- та мікрорівні, тобто нові інститути і їх функціональну ефективність, котрих раніше не існувало. А неспрацьовування бажаних змін, ринкових реформ на початкових етапах економічних перетворень в Україні можна пояснити неврахуванням саме інституціональних складових та їх функціонального потенціалу економічного розвитку. Тому стало очевидним, що досвід реформування постсоціалістичних економік підтверджує стратегічну важливість саме інституціонального аспекту трансформації, його першочерговість в аспекті соціоекономічної політики та розвитку. Тому цілком обґрунтованим дедалі постає значна активізація вивчення та теоретичного осмислення проблем становлення нової ринково-економічної системи через вивчення причин відсутності належного ринково-підприємницького інституціонального середовища, формування і становлення нових соціальних інститутів, трансформації колишніх та їх деінституціоналізації.

Проблеми підприємництва з використанням методології інституціональної теорії у вітчизняній соціологічній (економіко-соціологічній) дисциплінарності ґрунтовно не розглядалися. І треба сказати, що на сьогоднішній день не проводяться комплексні дослідження інституціонального середовища підприємництва, та його впливу на поведінку суб'єктів підприємництва, окрім деяких фрагментальних предметних досліджень. Усе це зумовлює посилення уваги до порівняно нового напрямку, теорії, що торкається усіх фундаментальних суспільних дисциплін (економічна теорія, соціологія, політологія, управління) – *інституціонального підходу*, зокрема його кульмінаційного “рівня” – *неоінституціоналізму*, що включає концепцію інститутів та інституціональної динаміки і претендує на пояснення найзагальніших закономірностей розвитку будь-якого суспільства [2]. І перед нами стоїть **проблемне завдання наукового характеру** – конструювання валідизованої методики дослідження цієї проблематики у контексті дослідження трансформаційних процесів ринково-підприємницької системи із застосуванням неоінституціональних дослідницьких позицій, з подальшою оцінкою їх можливостей.

Інституціональне середовище так званих транзитивних країн, його динаміка в останні два десятиліття стали предметом багатьох зарубіжних та сумісних вітчизняних досліджень перехідних економічних систем, для вивчення яких класичні традиційні

підходи виявилися не такими ефективними. Кожний підхід до вивчення соціальних процесів виявляв і виявляє свою доцільність на певних рівнях. У методології більшості таких досліджень власне й актуалізувалася неінституціональна парадигма [2] – предмет нашого дослідження.

Проблематика розвитку та застосування інституціонального/ неінституціонального підходу зараз достатньо поширена. Серед сучасних дослідників у широкому різноманітті теоретико-методологічних сегментів варто відзначити багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників: А. Аузана, О. Вільямсона, В. Гейця, Є. Головаху, А. Гриценко, О. Іващенко, Ц. Кирдіну, О. Куценко, Р. Коуза, Я. Кузьмінову, П. Ліхтенштейна, С. Макеева, М. Олсона, А. Олейніка, В. Радаєва, В. Тамбовцева, В. Тарасевича, Дж. Ходжсона, О. Фавро, Ю. Чернецького та ін. Так місце нового інституціоналізму в економічній соціології та значення нової інституціональної економіки, зокрема аналізує О. Іващенко. Вивченню ролі інституціоналізму та його новітнім форматам у розвитку соціологічної теорії задає Ю. Чернецький, котрий також визнає пріоритетність розвитку нового інституціоналізму в економічній теорії [3]. С.Макеевим розглядалася класична соціологічна спадщина у контексті розуміння соціальних інститутів та підходи до інститутів у неінституціоналізмі [4].

Неінституціоналізм як особлива економічна теорія отримав визнання у 80–90-х роках минулого сторіччя. Серед найбільш відомих авторів доктрини інституціоналізму – Дж. Гелбрейт, Р. Коуз, Д. Норт, Р.Фогель та ін. Його основною метою було пояснення суспільних правил і соціальних інститутів у часі. Загальною характеристикою, що об'єднує всі існуючі різновиди неінституціоналізму в певну цілісність, є те, що вони вважають інститути центральним компонентом, зокрема економічного життя. Тому, відповідно аналіз економічного життя, за логікою, доцільно починати не з індивідів, а з інститутів. Більше того, новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінації поведінки індивідів, і що, власне, інститути зумовлюють переважно сталість, зокрема економічної поведінки акторів. Так, Д. Норт у структурі інститутів наголошує на трьох головних складових: *формальних правилах* (конституції, закони, нормативно-правові акти, офіційно закріплені норми права); *неформальних обмеженнях* (традиції, звичаї, договори, угоди, добровільно взяті на себе норми поведінки тощо); *механізмах контролю або примусу*, що забезпечують дотримання правил (суди, органи охорони правопорядку, інші силові структури) [5].

Неінституціоналізм поставив на порядок денний питання про необхідність вивчення усієї різноманітності формальних та неформальних інституційних форм економічного життя, що дало змогу суттєво розширити параметри дослідження різних підсистем (економічна, політична тощо). Насамперед акцентовано увагу на *інституційній структурі* – певного впорядкованого набору інститутів, що створюють матриці економічної поведінки, визначають обмеження для господарюючих суб'єктів, які формуються у межах тієї або іншої системи координації господарської діяльності [6; с. 25]. Вона може бути *ефективною* та *змінюватися*, забезпечуючи або економічне зростання, визначати, як суспільства розвиваються у часі, і, таким чином, бути ключем до розуміння історичних змін. І це ключовий момент у дослідницьких прерогативах. Крім того, тут передбачається існування індивідуальної для кожного суспільства (а значить, і

для системи державного управління) інституціональної матриці або інституціонального дизайну для кожної країни, а саме – переплетення взаємопов’язаних формальних правил і неформальних обмежень, формуючи ту або іншу модель економічного (а рівно і політичного) розвитку тієї або іншої країни.

Розглядаючи методологічні засади цього теоретико-методологічного напрямку виникає питання щодо “полярності” предмета розгляду соціального інституту: в класичному розумінні “об’єкта” чи “суб’єкта” дії. І можна стверджувати, що тут існує цілком визначена позиція з арсеналу інституціоналістів, позиційована як одна з теоретичних засад, що інститути є чимось зовнішнім, певною реальністю по відношенню до економіки. У цьому питанні не склалося повної ясності про позиції авторів з цього приводу. Але з одного боку, економічні інститути є об’єктом розгляду. З іншого – інститути або інституціональне середовище розглядаються як щось зовнішнє по відношенню до економіки як такої. Отже, сама економіка розглядається як певний інституціональний комплекс, що властиве інституціональній економіці. При такому підході, коли інститути розглядаються не як чинники, але як власне зміст соціальних відносин, виникає завдання їх виявлення, а також вивчення закономірностей функціонування.

Однак, не лише інституції впливають на акторів, а й навпаки – функціонування правил-обмежень залежить від дійових осіб відповідних інституцій – економічних владних чи політичних акторів. Тому варто говорити не про вплив інституцій на політичних акторів, а про їхній взаємовплив. Відповідно до такого роду впливів, самі інституції зміцнюються, модифікуються і розвиваються або ж деградують. Вони творяться, руйнуються і трансформуються повсякчас, а їхня усталеність – відносна. Відтак, відносною стає і межа між інституціями і процесами, а також між неформальними інституціями та культурою. Крім того, у цьому методологічному руслі не обмежуються простим описом інститутів, а намагаються виявити “незалежні змінні величини”, що визначають, зокрема, стимули до підприємництва, прояв та закріплення відповідної поведінки. Зокрема велику увагу приділено дослідженню відповідних неформальних інститутів, результатів їх діяльності, а також зроблено спроби доповнити аналіз підприємництва поведінковим підходом.

Отже, проблеми взаємовпливу інституцій та акторів, а також причин та механізмів руйнування старих, виникнення та закріплення нових інституцій, що виходять на ширшу проблему керування і спонтанних суспільних змін, є об’єктом особливої уваги неінституціоналізму. Тому, методологічною особливістю такого підходу (застосування концепції) є те, що людина виступає як соціальний актор – носій інтересів і мети, здатний вдаватися до раціональних дій задля їх здійснення [7]. Його головною відмінністю можна вважати наголос на практичній поведінці, а не на правилах-обмеженнях. Новий інституціоналізм презентується як концептуальна схема, що пояснює “здійснення-вибору-в-рамках-обмежень”, поєднуючи економічні та соціологічні (а також політологічні) підходи [5]. Цей варіант неінституціоналізму в економічному аналізі привертає увагу до норм і обмеженої раціональності, а в соціологічному – до цілеспрямованої поведінки і раціонального вибору.

Цей напрямок сприяв залученню до аналізу не лише найбільш суттєвих інститутів – держави, уряду, парламенту, але й інститутів “другого порядку” інститут приватизації,

конкуренції, оподаткування тощо, та неформальних інститутів, зокрема корупції. Тому, можна вважати, що у неоінституціоналізмі відбулося ускладнення самого підходу, коли шляхом синтезу були критично й одночасно творчо залучені і засади біхевіоралізму, теорії раціонального вибору, а також низки інших попередніх теоретичних концепцій.

Теорії неоінституціоналізму, як виявляється, здатні допомогти у розв'язанні критичних питань ринково-підприємницької трансформації завдяки переорієнтації уваги з пошуків ідеального інституційного дизайну на вивчення шляхів перетворення формальних інституцій у реальні. Адже саме процес реальної інституціоналізації, а не формальне створення офіційних інституцій, є, з точки зору неоінституціоналізму, основою зокрема економічного розвитку, стабільності. Для інституційної стабілізації потребується лише час та легітимація.

Розкриваючи суть неоінституціонального підходу і його можливостей у дослідженні економічних процесів і зокрема розвитку ринково-підприємницької системи, соціально-економічних реформ можна стверджувати, що розгляд та використання нового інституціонального підходу дає відповідні продуктивні можливості. Порівняно з традиційним інституціональним підходом, котрий, у контексті нашого предметного поля дозволяє, зокрема: дослідити та порівняти у динаміці структури інституціонального середовища; дослідити та оцінити соціальну ефективність підприємництва у різних його аспектах прояву; дати належну оцінку інституціональної структури (матриці) у порівняльній перспективі з іншими транзитивними країнами – новий інституціональний підхід розширює можливості в іншому. Зокрема створюються можливості об'єктивно оцінити ідеологію, стратегію і практику українських реформ, та проаналізувати і визначити коло суб'єктів, які спроможні забезпечити зміцнення та розвиток української державності, громадянського суспільства та цивілізованого ринку; поставити питання про відповідність реформ, які запроваджуються, тим цінностям, економіко-правовим та організаційним засадам, які ми розуміємо як інституціональну базу та інфраструктуру зазначених реформ. Тому, новий інституціональний підхід доцільно трактувати як методологію наукового пізнання та практичної діяльності, котра розглядає механізми взаємодії та зв'язки суб'єктів суспільних відносин, оцінює їх поведінку у виконанні норм (формальних і неформальних) і дає оцінку ефективності структур (інститутів).

Положення, що складає суть нового інституціонального підходу як нової наукової методології, як видається, уможливило розуміння соціальної реальності на сучасному, поглибленому “механізмному” рівні. А в контексті вивчення трансформаційних процесів видається потенціал в оцінно-порівняльному аспекті. І в тому і в іншому випадку головним завданням справжніх економічних реформ, у логічному ланцюзі економічного процесу як природного, виступає побудова прогресивної конфігурації оновлених інституціональних форм, з відповідною їх функціональним потенціалом та продуктивністю.

Так, сенс створення інституційних структур пояснюється потребою в наявності інституційної надійності, яка необхідна для зниження невизначеності при здійсненні складних ділових взаємин і взаємозв'язків, зокрема обмінних зв'язків. Проте упевненість у їх продуктивності та соціальній ефективності повинна забезпечуватися державою, яка специфікує гарантії, права власності, дотримання виконання договорів, норм і

правил [8]. Потрібно врахувати при цьому безліч чинників, узгодження параметрів їх конструкту з такими елементами суспільного буття, як: економічна свобода, можливості, демократія, та інші елементи-цінності лібералізму (розумного лібералізму), котрі формують і відображають природність і еволюційність появи і розвитку ринково-підприємницького предиката.

У сучасних умовах трансформація економічної системи на будь-якому рівні є результатом інституціональних змін, значущу роль в яких відіграє державне регулювання – використання правового регулювання та юридичного інструментарію для дії на економічну поведінку людей. І наявність ринкових інститутів не призводить автоматично до формування ефективної інституціональної структури; для цього необхідні стимули їх належного функціонування. Однак, динаміка розвитку будь-якого суспільства забезпечується насамперед не стільки навіть руйнуванням тих або інших застарілих форм, скільки позитивним розгортанням властивого йому соціального змісту, максимальним розвитком елементів, притаманних його природі. Інститути часто-густо є неефективними не тому, що в їх природі є непоправні дефекти, а тому, що у них немає стимулів ставати “ефективними”. Вирішення ж проблеми стимулювання полягає у створенні механізму, що встановлює чітку пряму залежність між дією у потрібному напрямку і заохоченням цієї дії. При цьому можна говорити про створення стимулюючого середовища.

Екстраполюючи вищевикладені теоретико-методологічні положення у русло реальності, є сенс практично довести, що неінституціональний підхід є цілком відповідним методом для такої оцінки, і його використання представляється плідним для дослідження ринково-підприємницького предикату. Так, фундаментальні та інші різнорівневі і різногалузеві дослідження становлення та розвитку ринково-підприємницької системи в Україні говорять про те, що економічні реформи, які проходили під лозунгами створення вільного ринку, так і не стимулювали швидкого мимовільного створення ефективної ринково-підприємницької системи. Головною причиною цього стала не тільки недостатність (неефективність) або відсутність інститутів, що робили ринкове господарство можливим і становили його суть. Аналіз стану підприємництва за роки незалежності (викладений у Національній доповіді з регуляторної політики та розвитку підприємництва) свідчить, що в його внутрішньому середовищі домінують чинники, що відтворюють сталі негативні процеси: розлад і порушення порядку системи та неможливість саморозвитку [9]. Хоча в перші роки відновлення незалежності України були закладені основи інституційного середовища ринкових перетворень: інститут права, інститут приватної власності, інститут конкуренції, однак, сучасна історія становлення в Україні інституту приватної власності та ринкових відносин показує, що формування системи підприємництва слабо корелюється із закономірностями світової історії підприємництва.

Незадовільний стан вітчизняного малого підприємництва пояснюється насамперед відсутністю концепції його розвитку, ігноруванням взаємозв'язків між критеріями малого підприємництва, цілями і методами його підтримки. У чому це проявляється? Прикладів назвати можна безліч. Однак зосередимо увагу на окремих ключових моментах.

Неоінституціональний підхід вимагає вивчення всієї різноманітності формальних та неформальних інституційних форм економічного життя, що дає змогу суттєво розширити параметри дослідження різних підсистем. Особливості інституційних змін в Україні тісно пов'язані з минулим історичним і культурним розвитком, і багато в чому визначаються історичним досвідом формування інституційної і соціально-класової структури суспільства, а також базисного типу особи в рамках "радянського соціуму" [див.10]. Так, нищівного удару по ментальності українців завдало перебування у складі СРСР, де насильницьки викоринювали економічну свідомість та економічне мислення в українців, ліквідовували приватну власність і навіть дух підприємництва. Зараз політичне управління і далі здійснюється, тією чи іншою мірою, авторитарними методами, що підтримувалося і ще підтримується значною частиною населення.

Тотальність державної форми власності і партійно-бюрократичних структур впливу було і є чинником та результатом домінування в суспільстві радянського типу єдиного реального соціального класу – "номенклатури". Цьому соціальному утворенню були властиві всі ознаки класу як реальної соціальної сили, що володіє специфічними ресурсами, здатністю раціонально діяти та суттєво впливати на суспільство. Причому класу номенклатури не було реальної альтернативи, оскільки він домінував в, умовно кажучи, тотальній соціальній масі [11]. Крім того, окремі колишні соціальні інститути внаслідок "соціальної мімікрії" зберегли свій вплив і продовжують функціонувати за нових соціальних умов. Тому, у нових державних структурах колишня номенклатура практично не зазнала матеріальних, соціально-статусних і моральних збитків. Завдяки цьому в соціальній структурі пострадянського суспільства збереглися численні статусні й рольові позиції для соціальних акторів, які обіймали аналогічні позиції в минулому. Насправді спостерігається його своєрідне переродження, образно кажучи – "реінкарнація" [10].

З іншого боку, характеристика України як традиційного суспільства включає тези про превалювання колективістських цінностей, пов'язаних з домінуванням патерналістських і подібних ним відносин, про псевдоприсутність, і водночас згортання реальних економічних і політичних свобод, а також визнання недостатності рівня добровільних і спонтанно встановлюваних зв'язків між людьми. Це, зокрема, і прямо, і посередковано підтверджує і доповнює положення відомого шведського економіста Г. Мюрдаля у дослідженні бідності народів [12], що всі біди слабозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світоглядів, які прогнозують усю систему соціального, економічного і духовного життя. У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко-економічну модернізацію, знижує її результативність.

Розглянемо тепер дію формальних інститутів підприємництва (або інститутів першого порядку). Так, цілком не зазнала змін регуляторно-контролююча функція державної системи відносно підприємництва; вона як і раніше спирається на не толерантні прорадянські форми відносин. Тут мається на увазі і: намагання посилювати суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку. Тому, головною інституціональною проблемою української економічної системи стала стійка тенденція концентрації економічної влади і власності на засоби

виробництва в руках вузького кола фізичних осіб, що принесло цілком явну загрозу принципам функціонування ринкової економіки. Це, відповідно, негативно вплинуло на внутрішньо-національну вільну конкуренцію і загальмувало інноваційний розвиток та підірвало економічні основи демократичної держави, що створило економічний фундамент для встановлення авторитарних олігархічних форм правління. Звідси висновок, що держава зберігала та зберігає адміністративний нагляд і всіляку регламентацію підприємництва в Україні.

Серед інших основних чинників, що перешкоджають розгортанню малого та середнього підприємництва в Україні, виокремимо: надмірний податковий тиск; слабку стартову матеріально-технічну базу; низьку продуктивність праці; відсутність досвіду і знань у тих, хто розпочинає власний бізнес; нерозвиненість інфраструктури, необхідної для підтримки та розвитку малого підприємництва; недостатня інформативна база щодо потенційних партнерів і конкурентів тощо. А головними своїми проблемами підприємці вважають – недосконалу законодавчу базу, хабарництво та систему оподаткування.

Серед головних причин упущень при формуванні інститутів “другого порядку”, зокрема конкуренції, в Україні було виявлено: нерівні умови для суб’єктів підприємництва; складні взаємини влади і бізнесу; непрозорість процесів прийняття рішень; недостатність і суперечливість інституційного забезпечення підприємницької діяльності; слабкість механізмів державного захисту і контролю за дотриманням ділових угод; нерозвиненість громадянського суспільства загалом. Усе це утруднювало розвиток характерних, конструктивних (конкурентних) засад підприємницької діяльності [13]. Зокрема такі базові інститути, як приватна власність і конкуренція, не завжди виконували належні їм функції в економіці через відсутність механізму їх захисту, зокрема у судах. Лише 14% керівників підприємств вважає, що судова система захищатиме їхні інтереси [14]. Неефективність судової системи стимулювала порушення законів, що конституювали приватну власність, конкуренцію та інші базові інститути.

Щодо становлення інституту приватної власності та його динамічного формату – приватизації, то зазначимо, що вона здійснювалася здебільшого неконкурентними способами. У результаті в країні утворився прошарок “неефективних” власників, які у своїй господарській діяльності часто керувалися та керуються неформальними правилами поведінки, що гальмує розвиток ринкових відносин, зокрема й інституту конкуренції. І хоча, не зважаючи на те, що у 2004 році у приватній формі власності працювало вже 92,5% промислових підприємств [15] (зараз цифра наближується до 96%), при формуванні інституту приватної власності, були певні суттєві упущення.

Що стосується податкової політики, то в Україні вона ще не стала стабільним чинником активізації підприємництва. Чинна система оподаткування має низку вад: нестабільність податкового законодавства, велика кількість податків, складний механізм їх адміністрування. Не зайняли належного місця і не стали надійним джерелом фінансування суб’єктів підприємницької діяльності і небанківські фінансові установи в Україні. У структурі кредитного портфеля підприємництво не займає навіть 50% [16].

Відсутність розвинутої системи іпотеки, застави землі та іншого майна, а також вимоги ліквідної застави і високі кредитні ставки не сприяють розвитку кредитування

суб'єктів підприємництва кредитними спілками. Все це “штовхає” підприємництво “у тінь”, і стримує його розвиток.

Серед причин, що перешкоджають розвиткові об'єднань підприємців, є недовіра підприємців до таких об'єднань; протистояння місцевих органів влади; слабкий взаємозв'язок підприємництва, особливо малого, з інститутами політичної системи; ілюзії щодо можливості вижити в ринкових умовах поодиноко; недостатність коштів на утримання таких об'єднань та ін.

Таким чином економічні реформи в Україні призвели до створення внутрішньо суперечливої і не привабливої за функціональністю інституціональної структури [17]. Це підтверджується міжнародним рейтингом України у розрізі складових конкурентоспроможності, якості інститутів, за яким вона знаходиться вже кілька років (з 2007 р.) в останній двадцятці (153 місце з 183 у 2012 р.) [18]. Відповідно, що і не викликає сумнівів, ключ до вирішення проблеми лежить не у напрямі додаткових ресурсів (грошових, трудових або матеріальних), а в створенні та становленні інститутів, що забезпечують стійке функціонування і зростання господарства.

Все це дає змогу зробити *висновок*, що в Україні ж проблеми середнього і малого підприємництва часто мають другорядне значення і розглядаються поза контекстом інституціональної забезпеченості. Як результат – ця проблема набуває фрагментарного, а не системного характеру. Ринкова трансформація економіки України розпочалася без належного інституціонального забезпечення і держава не виявила чіткої зацікавленості щодо створення сприятливих умов підприємницької діяльності із урахуванням національних інтересів. Незважаючи на декларації щодо сприяння розвиткові підприємництва, в Україні створено громіздке і заплутане законодавство; невідлагоджена система захисту прав власності і конкуренції; обтяжливою є податкова система, зокрема непрозоре адміністрування податків і тягар соціальних платежів; обмежені умови кредитування.

Отже, адаптація України до ринкових принципів господарювання успішно може пройти лише шляхом побудови інституціональної структури, що робить ринкове господарство можливим. Державна політика повинна забезпечувати адаптацію суспільства до змін і готувати умови для ухвалення відповідальних рішень всередині країни. Однак, інститут держави, практично на всіх ключових полях не проявляє конструктиву у забезпеченні можливості розвитку малого та середнього підприємництва. Відповідно, з цих причин українське суспільство “заштовхнуто” у певне русло, з якого потім важко вийти конструктом неефективно діючих інститутів, в яких зацікавлена держава, декларуючи про розвиток інститутів ринку, а не стимулюючи його.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, “отношенческая” контракция / О. И. Уильямсон. – СПб. : Лениздат, 1996. – 702 с.
2. Іващенко О. Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей / О. Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 60–70.

3. *Чернецький Ю.* Концептуальні напрацювання “нової економічної соціології” / Ю. Чернецький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С 51–62.
4. *Макеев С.* Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С. 5–20.
5. *Норт Д. С.* Інститути, ідеологія і ефективність економіки / Д. С. Норт // От плана к рынку: будущее постсоциалистических республик ; [пер. с англ. ; под ред. Б. С. Пинскера ; сост. Л. И. Пияшева и Дж.Дорн]. – М., 1993. – 307 с.
6. *Белов В.* Задача – реформирование институтов власти / В. Белов // Независимая газета. – 2000. – 23 февраля. – С. 25.
7. *Флигстин Н.* Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Н. Флигстин // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 4. – С. 28–55.
8. *Жаліло Я.* Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика : монографія / Я. Жаліло / К. : НІСД, 2003. – 368 с.
9. Національна доповідь Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні. – К., 2009.
10. *Головаха Е.* Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до “оранжевой революции” / Е. Головаха, Н. Паніна // Социология: теори, методы маркетинг. К., 2006. – №3. – С. 32–51.
11. *Куценко О.* О некоторых социоструктурных последствиях институциональных изменений в украинском обществе / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 2.
12. *Мюрдаль Г.* Сучасні проблеми “третього світу” / Г. Мюрдаль. – М., 1972.
13. *Коротенко Н. П.* Проблеми розвитку підприємництва в Україні / Коротенко Н. П. // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 4. – С. 96–103.
14. Бізнес-середовище в Україні. Проект “Дослідження підприємницької діяльності в Україні”. За сприяння Міністерства закордонних справ Королівства Норвегії. – К. : Міжнародна Фінансова Корпорація, 2004.
15. Малі і середні підприємства України: показники діяльності та стратегії розвитку // Пріоритети. – 2005. – № 3–4. – С. 35–45.
16. *Райта Ю. В.* Формування інституційного середовища підприємницької діяльності в Україні : автреф дис. канд. екон. наук: 08.01.01 / Ю. В. Райта ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006.
17. *Гриценко Е. А.* Качество институтов: методологические подходы к исследованию / Е. А. Гриценко // Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономическая. – Вып. 34-1(138).
18. *Зануда А.* Украина как место для бизнеса: между Намибией и Боливией / А. Зануда // Украинская правда. – 2012. – 8 квітня.

*Стаття надійшла до редакції 18.02.2013
Прийнята до друку 22.03.2013*

**THE TRANSFORMATION PROCESSES OF MARKET ENTERPRISE
SPHERE OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY
ARE IN THE CONTEXT OF NEOINSTITUTIONAL
RESEARCH FIELD**

Ye. V. Siryj

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrs'ka Str. 60, Kyiv, 01033, Ukraine,
socio1@mail.ru*

In material a complex question is examined in relation to possibility of application of principles of neoinstitutional approach as metamethodological mean in the study of aspects of development of the market-enterprise system as a transformation component of modern Ukrainian society.

Key words: public transformations, neoinstitutionalism, theoretical bases, market-enterprise system, institutes, economic reforms.

**ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ
РЫНОЧНО-ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ СФЕРЫ
СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ
НЕОИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПОЛЯ**

Е. В. Серый

*Национальный университет имени Тараса Шевченка,
ул. Владимирская 60, г. Киев, 01033, Украина,
socio1@mail.ru*

В материале рассматривается комплексный вопрос относительно возможности применения принципов неинституционального подхода как метаметодологического средства в изучении аспектов развития рыночно-предпринимательской системы как трансформационного компонента современного украинского социума.

Ключевые слова: общественные трансформации, неинституционализм, теоретические основания, рыночно-предпринимательская система, институты, экономические реформы.

УДК 316.34:177.5

СПВІДНОШЕННЯ СПРИЙНЯТТЯ НЕРІВНОСТЕЙ ТА СОЦІАЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У НАСЕЛЕННЯ РІЗНИХ КРАЇН

С. О. Макєєв

*Інститут соціології Національної академії наук України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ, 01021, Україна,
serg-makeev@yandex.ru*

Л. О. Малиш

*Національний університет “Києво-Могилянська академія”,
вул. Волоська, 8/5, 4 корпус, 256 ауд., м. Київ, 04655, Україна,
serpentina@ukr.net*

Представлено результати вивчення співвідношення сприйняття нерівностей та соціальних орієнтацій у населення різних країн за даними п'ятої хвилі Європейського соціального дослідження (European Social Survey, ESS), проведеної у 2009 році. Було зафіксовано існування зв'язку між оцінками нерівностей і основними соціальними орієнтаціями населення (довірою-недовірою до ключових політичних акторів, толерантністю-ксенофобією, креативністю-консервативністю та альтруїзмом-егоїзмом). Водночас наявні розбіжності як у тому, які саме оцінки станів нерівностей впливають на окремі соціальні орієнтації, так і у напрямі такого впливу.

Ключові слова: сприйняття нерівності, соціальні орієнтації, Європейське соціальне дослідження.

Зв'язок між позицією індивіда у соціальному просторі та особливостями сприйняття ним оточуючої реальності, засвоєнням та активним використанням у повсякденному житті тих чи інших поведінкових практик неодноразово виступали предметом ґрунтовних соціологічних розвідок. Так, Б. Бернштейн детально розглянув особливості мовних зразків осіб з різних соціальних верств [1], Е. Гобло окреслив засоби, вживані представниками буржуазного прошарку для вирізнення з-поміж інших [2], а згодом П. Бурдьє описав механізм формування смаків та стилів життя у осіб, які володіють відмінним обсягом капіталу, передусім культурного та економічного [3]. Зумовленість цінностей та орієнтацій індивіда його соціоструктурним статусом була доведена у роботах М. Кона та його колег [4]. При цьому існування такого впливу є пов'язаним передусім зі щільним зв'язком між соціально-економічною позицією індивіда та його самостійністю у процесі виконання трудової діяльності [5].

З огляду на те, що наявність відзначеного зв'язку спостерігалася як при ранжуванні індивідів за їхнім соціоекономічним статусом, так і при розгляді їхньої класової на-

лежності, можна припустити, що на орієнтації індивідів можуть впливати і їхні позиції у інших ієрархіях нерівностей. Відтак, метою цієї розвідки є визначення співвідношення сприйняття нерівностей та соціальних орієнтацій у населення різних країн, а емпіричною базою слугували дані п'ятої хвилі Європейського соціального дослідження (European Social Survey, ESS), проведеної у 2009 році. Загальна кількість опитаних у 26 країнах-учасницях проекту становила 50 778 осіб.

Під час розгляду орієнтацій населення з-поміж них було виділено чотири основні:

- довіра до ключових соціальних інституцій (біполярний континуум “довіра-недовіра”), яка характеризує підтримку населенням наявного вектора суспільного розвитку;
- підтримка відкритості суспільства (біполярний континуум “толерантність-ксенофобія”), яка відображає впевненість у ефективному функціонуванні соціальної системи, її резистентності до руйнівних зовнішніх впливів;
- відкритість новому досвіду (біполярний континуум “креативність-консервативність”), підтримка респондентом позитивних суспільних змін, технологічних нововведень, нестандартного вирішення проблем;
- турбота про інших (біполярний континуум “альтруїзм-егоїзм”), тобто орієнтації на врахування респондентом інтересів інших людей при взаємодії з ними.

Операціоналізація показників для вимірювання вказаних орієнтацій здійснювалася наступним чином.

Довіра-недовіра (Д-Н). У опитувальнику ESS5 за 11-бальною шкалою (0-повна недовіра, 10- повна довіра) визначається довіра до таких інституцій, як національний парламент, судово-правова система, поліція, політики, політичні партії, Європейський Парламент та ООН. Для перевірки можливості побудови індексу довіри до ключових національних інституцій до перелічених показників було застосовано факторний аналіз (метод Максимальної ймовірності, обертання методом Варімакс). Перший фактор – “довіра до національних інституцій” – склали, як і передбачалося, довіра до національного парламенту, судово-правової системи, поліції, політиків та політичних партій. При цьому, найбільшою мірою його навантажували саме оцінки довіри до парламенту, політиків та політичних партій¹. Побудова відповідного індексу була здійснена на основі змінних “довіра до політиків” та “довіра до політичних партій”, оскільки факторне рішення пояснювало найбільшу частку саме їхньої дисперсії. Крім того, виключення з індексу оцінки довіри до парламенту підвищувало значення показника α Кронбаха одержаного адитивного індексу з 0,921 до 0,940. Індекс довіри-недовіри є середнім арифметичним вказаних змінних, його значення варіюють у діапазоні від 0 до 10, де 0 – повна недовіра, а 10 – повна довіра до ключових політичних акторів.

Толерантність-ксенофобія (Т-К). Орієнтація на відкритість суспільства та пов'язана з нею толерантність до мігрантів визначалася на основі питань “В якій мірі, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до країни ...

¹ Однофакторне рішення (метод Максимальної ймовірності, обертання методом Варімакс) для перелічених змінних мало вигляд: довіра до парламенту (0,802), довіра до політичних партій (0,926), довіра до політиків (0,956), одержаний фактор пояснював 80,7% загальної дисперсії.

- людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?
- людям, які за національністю або расою відрізняються від більшості населення країни?
- людям з бідніших країн за межами Європи?"

Підтримка переїзду до країни означених категорій осіб вимірювалася за шкалою, яка включала альтернативи: "4 – слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни; 3 – слід дозволяти деяким таким людям; 2 – слід дозволяти лише небагатьом таким людям; 1 – не дозволяти нікому"¹. До показників було застосовано факторний аналіз (метод Максимальної ймовірності, обертання методом Варімакс)². Узагальнюючий індекс толерантності-ксернофобії було побудовано на основі двох останніх показників, найбільшу частку дисперсії яких пояснювало однофакторне рішення (α Кронбаха одержаного індексу становить 0,891, тоді як при побудові індексу на основі всіх трьох перелічених тверджень $\alpha = 0,867$). Індекс толерантності-ксернофобії варіює у діапазоні від 1 до 4, де 1 – відсутність підтримки міграції до країни, а 4 – повна її підтримка.

Креативність-консервативність (К-К). Для з'ясування міри відкритості населення різних країн новому досвіду було використано низку тверджень зі шкали Шварца, які описували відповідні особистісні властивості. Респондентів пропонувалося визначити, наскільки описана у судженні людина схожа на нього за шестибальною шкалою, де 1 – зовсім не схожа на нього людина, а 6 – навпаки, дуже схожа³.

- Для нього важливо вигадувати нові ідеї та бути творчою людиною. Йому подобається все робити у свій оригінальний спосіб.
- Йому подобаються сюрпризи і він завжди шукає, якою б новою справою зайнятися. Він вважає, що у житті важливо займатися багатьма різними справами.
- Для нього важливо самостійно приймати рішення про те, що робити. Йому подобається бути вільним та незалежним.

Перша і остання характеристики є частиною шкали, яка за Шварцем дозволяє виміряти самостійність, однак, позаяк α Кронбаха для зазначених пунктів шкали становила лише 0,493, до них було додано ще одне твердження, після чого α Кронбаха зросла до 0,607. Одержаний індекс креативності-консервативності є середнім арифметичним наведених вище змінних. Його значення коливаються у діапазоні від 1 до 6, де 1 – мінімальне, а 6 – максимальне значення креативності.

Альтруїзм-егоїзм (А-Е). Схильність до турботи про інших вимірювалася також за допомогою суджень зі шкали Шварца. Оскільки в опитувальнику не передбачено валідизованого інструментарію для визначення цієї якості, для побудови відповідного індексу було відібрано твердження, які б ілюстрували різні аспекти турботи про оточуючих.

¹ У тексті наведено перекодовану шкалу, за якою максимальна підтримка еміграції має найвище числове значення.

² Однофакторне рішення для перелічених змінних мало вигляд: дозволити переїзд людям тієї ж раси (0,696), дозволити переїзд людям іншої раси (0,866), дозволити переїзд людям з бідніших країн (0,831), одержане рішення пояснює 70,3% загальної дисперсії.

³ У тексті наведено перекодовану шкалу, за якою максимальна схожість респондента на описану людину має найвище числове значення.

- Для нього дуже важливо допомагати оточуючим людям. Він хоче дбати про їхнє благополуччя.
- Для нього важливо бути відданим своїм друзям. Він хоче присвятити себе близьким людям.
- Він твердо впевнений, що люди повинні дбати про природу. Для нього важливо турбуватися про довкілля.

Шкала, за якою вимірювалася згода з твердженнями, аналогічна наведеній у описі попереднього індексу. Пункти шкали є узгодженими між собою, про що говорить значення α Кронбаха ($\alpha = 0,670$). Індекс егоїзму-альтруїзму, так само, як і попередні, є середнім арифметичним перелічених показників, діапазон його значень від 1 (мінімальне значення альтруїзму) до 6 (максимальне значення альтруїзму).

Оцінки станів нерівності у доходах. Сприйняття населенням нерівності у доходах у дослідженні визначалося за допомогою двох показників.

Перший – самооцінка респондентом стану доходів власного домогосподарства через відповідь на питання: “Яке з висловлювань ... найближче до того, як Ви б могли описати стан Вашого сімейного доходу на сьогодні?”, де альтернативами було: 1 – при такому доході відчуваю серйозні матеріальні труднощі; 2 – при такому доході відчуваю певні складнощі; 3 – можна жити на цей дохід; 4 – живу комфортно на цей дохід¹. Цей показник дає змогу визначити позицію індивіда у просторі нерівності за рівнем доходу.

Другий – налаштування на те, що уряд має зменшити нерівність у доходах громадян. Для його визначення у опитувальнику містилося твердження: “Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей”, – згода з яким шкалювалася від 1 (повна незгода) до 5 (повна згода)². Вибір твердження зумовлений тим, що подібна орієнтація імпліцитно містить констатацію певної міри відмінностей у доходах населення країни, яка ґрунтується і на оцінці власного рівня добробуту.

При порівнянні середніх значень показників, які фіксують основні орієнтації населення різних країн, помітно, що найменшою є варіація індексів креативності-консервативності та альтруїзму-егоїзму (див. табл. 1). Обидва зазначені показники є достатньо високими для всіх країн-учасниць проекту, найнижче значення альтруїзму в Україні (4,56), а найвище – у Греції (5,21); індекс креативності найбільший в Словенії (4,77), а найменший – в Україні (3,94).

¹ У тексті наведено перекодовану шкалу, за якою максимальний рівень доходу має найвище числове значення.

² У тексті наведено перекодовану шкалу, за якою максимальна згода з твердженням має найвище числове значення.

Таблиця 1

Середні значення показників орієнтацій для різних країн¹

Країни	Д-Н	Т-К	К-К	А-Е	НАУ	ОСДД	N
Бельгія	3,86	2,46	4,40	5,02	3,78	3,14	1704
Болгарія	1,98	2,77	4,14	5,05	4,40	1,93	2434
Швейцарія	4,91	2,62	4,71	5,21	3,68	3,39	1506
Кіпр	3,51	1,82	4,59	5,25	4,26	2,73	1082
Чеська Республіка	2,65	2,15	4,40	4,60	3,72	2,59	2386
Німеччина	3,36	2,66	4,56	5,06	3,68	3,15	3032
Данія	5,11	2,60	4,47	5,12	3,04	3,63	1576
Естонія	3,51	2,23	4,31	4,92	3,87	2,73	1793
Іспанія	2,72	2,50	4,52	5,20	4,04	3,04	1885
Фінляндія	4,49	2,26	4,42	4,88	3,95	3,03	1878
Франція	3,15	2,48	4,25	4,78	4,07	3,15	1728
Велика Британія	3,48	2,37	4,42	4,96	3,53	3,14	2422
Греція	1,36	1,75	4,68	5,21	4,22	2,13	2715
Хорватія	1,68	2,68	4,16	4,93	4,13	2,88	1649
Угорщина	3,14	1,88	4,63	5,07	4,40	2,44	1561
Ірландія	3,08	2,46	4,48	4,78	3,99	2,80	2576
Ізраїль	2,96	2,05	4,61	5,04	4,22	275	2294
Нідерланди	5,25	2,57	4,55	4,82	3,43	3,35	1829
Норвегія	4,94	2,75	4,23	4,82	3,42	3,50	1549
Польща	2,58	2,87	4,40	4,91	3,86	2,78	1751
Португалія	1,99	2,21	4,19	4,61	4,41	2,51	2150
Російська Федерація	3,04	2,28	4,30	4,84	4,21	2,37	2595
Швеція	5,08	3,21	4,33	4,86	3,67	3,53	1497
Словенія	2,25	2,58	4,77	5,03	4,30	3,17	1403
Словаччина	2,75	2,42	4,41	4,76	4,03	2,64	1856
Україна	1,91	2,54	3,94	4,57	4,46	1,99	1931

При визначенні того, чи є оцінки нерівностей у доходах чинниками орієнтацій населення різних країн, головною гіпотезою було те, що чим вищою буде позиція індивіда у просторі майнових нерівностей, тим більше він буде схильним до довіри, толерантності, креативності та альтруїзму (позитивні полюси показників) і навпаки, чим нижчою – тим сильніше йому будуть притаманними недовіра, ксенофобія, консервативність та егоїзм (негативні полюси показників).

¹ Позначення у таблиці: Д-Н – індекс довіри-недовіри (значення шкали варіюють від 0 до 10); Т-К – індекс толерантності-ксенофобії (значення шкали варіюють від 1 до 4); К-К – індекс креативності-консервативності (значення шкали варіюють від шкала 1 до 6); А-Е – індекс альтруїзму-егоїзму (значення шкали варіюють від 1 до 6); НАУ – налаштування на активність уряду (значення шкали варіюють від 1 до 4); ОСДД – оцінка стану доходу домогосподарства (значення шкали варіюють від 1 до 5).

Визначення сили впливу оцінок нерівності у доходах на основні орієнтації населення було здійснено засобами регресійного аналізу. Оскільки перевірка дослідницьких припущень вимагає звернення до ієрархічно упорядкованих даних (поєднання різних рівнів аналізу даних – першого, представленого індивідами ($N = 50778$), які групуються у країни (другий рівень, $N = 26$), то найбільш адекватним інструментарієм для цього виявилася побудова багаторівневих регресійних моделей (Multilevel Regression Model), зокрема, дворівневої лінійної регресії з ймовірнісними інтерцептом та коефіцієнтами.

Залежними змінними у моделях були індекси, які відображають основні орієнтації населення: довіри-недовіри (модель 1), толерантності-ксерофобії (модель 2), креативності-консервативності (модель 3) та альтруїзму-егоїзму (модель 4). Доцільність застосування багатомірної регресії для визначення предикторів цих змінних підтверджується значеннями коефіцієнтів внутрішньокласової кореляції для них. Так, для Д-Н $r = 0,23$, для Т-К $r = 0,14$, для К-К $r = 0,04$, для А-Е $r = 0,06$. При цьому, як стверджує низка авторів [6; 7], навіть у випадку невисоких значень цих коефіцієнтів, як це спостерігається щодо двох останніх змінних, більш коректний підрахунок стандартних похибок регресійних коефіцієнтів буде здійснено за умов врахування агрегування даних на рівні країн.

Перелік незалежних змінних у всіх моделях був сталим та включав такі показники.

- Оцінка стану нерівності у доходах на основі самооцінки респондентами стану доходів домогосподарства (ОСДД) та налаштування на врегулювання Урядом нерівності у доходах у суспільстві (НАУ) (докладний опис змінних подано вище).
- Фонові змінні, за допомогою яких здійснювався контроль впливу оцінок станів нерівностей у доходах у суспільстві на орієнтації, як-от: стать, вік, кількість років навчання.
- Контекстуальні змінні, представлені середніми значеннями для країн оцінки стану доходів домогосподарства та налаштування на врегулювання урядом нерівності у доходах. При побудові регресійних моделей бралася до уваги взаємодія між контекстуальними змінними та їхніми вимірами на індивідуальному рівні.

Загалом набори значущих чинників для окремих орієнтацій різняться, проте вплив на них оцінок станів нерівності у доходах простежується у всіх моделях. Хоча наведені предиктори пояснюють не надто значну частку дисперсії залежних змінних (від 1% до 4,8% всередині країн та від 2% до 70,2% між країнами), тим не менше, завданням дослідження була саме перевірка факту їхнього впливу, а не пошук вичерпного переліку детермінант соціальних орієнтацій. Основні параметри регресійних моделей наведено у таблиці 2.

Рівень довіри до ключових політичних акторів зростає зі збільшенням середньої оцінки доходу домогосподарства у країні, особливо у випадку високої оцінки добробуту власного домогосподарства самими респондентами. Також існує незначна гендерна відмінність у оцінках довіри до політичних діячів – чоловіки довіряють їм дещо менше, ніж жінки.

Толерантність до мігрантів вища в осіб, які очікують на активне втручання уряду у регулювання майнової нерівності і вона зменшується у випадку збільшення загального

рівня такого налаштування у країні. Схильність до ксенофобії незначною мірою зростає з віком та зменшується з підвищенням освітнього рівня. Втім, за рівнем толерантності до мігрантів виділені соціо-демографічні категорії є достатньо гомогенними: включені до моделі предиктори пояснюють 1% варіації залежної змінної на індивідуальному рівні та 2% на рівні країн.

Таблиця 2

Основні параметри регресійних моделей

	Модель 1	Модель 2	Модель 3	Модель 4
Інтерцепт	-1,47 (0,077)	2,11 (0,003)	4,27 (0,000)	4,3 (0,000)
Стать	0,08 (0,019)	-	-0,06 (0,000)	0,17 (0,000)
Вік	-	-0,005 (0,000)	-0,009 (0,000)	0,004 (0,000)
Освіта	-	0,03 (0,000)	0,04 (0,000)	0,01 (0,000)
НАУ	-	0,29 (0,009)	0,02 (0,018)	-
ОСДД	-0,02 (0,889)	-	-	-
НАУ_сер	-	0,07 (0,673)	-	-
ОСДД_сер	1,25 (0,000)	-	-	-
НАУ*НАУ_сер	-	-0,08 (0,005)	-	-
ОСДД*ОСДД_сер	0,13 (0,022)	-	0,02 (0,000)	0,006 (0,042)
σ_e^2	0,74 (0,000)	0,63 (0,000)	0,74 (0,000)	0,51 (0,000)
σ_{uo}^2	0,14 (0,003)	0,15 (0,002)	0,14 (0,003)	0,20 (0,082)
R_1^2	0,023	0,01	0,04	0,048
R_2^2	0,702	0,02	0,183	-
AIC	2055378,9	111748,4	119712,1	102146,7

* У дужках () наведено значимість параметрів моделі.

** R_1^2 та R_2^2 для моделей 2 та 3 підраховано з урахуванням корекції Снайдерса та Боскера [8].

Схильність до креативності більшою мірою притаманна молодим чоловікам з високим рівнем освіти та орієнтацією на активну роль уряду у регулюванні розподілу доходів населення. Зростання самооцінки рівня доходу домогосподарства сильніше впливає на підвищення рівня креативності у випадку більш високої загальної оцінки населенням своїх доходів.

Жінки старшого віку з вищим освітнім рівнем характеризуються найвищими показниками альтруїзму, значення яких зростає, як і у випадку креативності, у осіб, які мають вищу суб'єктивну оцінку доходу та мешкають у країнах, де ці оцінки є вищими.

У моделях 2 та 3 чим вищі вимоги до уряду щодо зменшення різниці у доходах населення, тим вищий рівень толерантності та креативності. При цьому очікування активних дій уряду у регулюванні майнової нерівності притаманне людям зі специфічним набором орієнтацій, зокрема, поціновуванням рівності можливостей людей у всьому світі (для масиву загалом $r = 0,129$ $p < 0,001$)¹, орієнтацією на ліву ідеологією

¹ Твердження формулювалося у такий спосіб: “Для нього дуже важливо, щоб у ставленні до людей в усьому світі була рівність. Він упевнений, що у всіх мають бути рівні можливості у житті”, шкала згоди з твердженням: 1 – зовсім не схожий на мене, 6 – дуже схожий на мене.

(для масиву загалом $r = -0,155$ $p < 0,001$)¹, а також і згадуваною вище креативністю, яка до певної міри є проявом нонконформізму.

Із зростанням оцінок респондентом рівня доходу домогосподарства підвищуються й орієнтації на довіру, креативність та альтруїзм, особливо у країнах, де середнє значення забезпеченості домогосподарств є вищим. Не чинив значущого впливу цей показник лише на рівень толерантності-ксернофобії, тоді як найяскравіше він проявився відносно рівня довіри до ключових політичних акторів.

Проведений аналіз дає змогу констатувати таке:

- Існує зв'язок між оцінками нерівності у доходах і основними соціальними орієнтаціями населення. Водночас, наявні розбіжності як у тому, які саме оцінки станів нерівностей впливають на окремі соціальні орієнтації, так і у напрямку такого впливу.
- Самооцінка громадянами рівня добробуту власного домогосподарства є предиктором орієнтацій на довіру-недовіру, креативність-консервативність та альтруїзм-егоїзм. Зростання значення цього показника при підвищенні його середнього рівня у країні супроводжується незначним збільшенням схильності індивідів до довіри, креативності та альтруїзму. Особливо виразною така залежність є для показника довіри до ключових політичних акторів.
- Між орієнтацією на активну роль уряду при регулюванні нерівності у доходах населення та толерантністю-ксернофобією і креативністю-консервативністю також існує прямий зв'язок, хоча зі збільшенням середнього значення показника вимог до уряду по країні такий вплив на рівень толерантності зменшується.
- Пряма залежність між орієнтацією на регулювання урядом нерівностей у доходах населення і рівнем толерантності та креативності зумовлена, ймовірно, тим, що зазначений показник є індикатором підтримки індивідом лівої ідеології. Це знаходить вираз у його скорельованості з політичною позицією індивіда на шкалі “ліва-права” та поціновуванням рівності можливостей людей у всьому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Bernstein B.* Class, Codes and Control: in 4 vol. / Basil Bernstein. – London : Routledge and Kegan Paul, 2003.
2. *Goblot E.* La barrière et le niveau. Étude sociologique sur la bourgeoisie française moderne / Edmond Goblot. – Paris : Presses Universitaires de France, 1967. – 108 p.
3. *Bourdieu P.* La Distinction. Critique sociale du jugement / Pierre Bourdieu. – Paris: Les Éditions de Minuit, 1979. – 670 p.
4. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпраців-

¹ Відповідне запитання мало вигляд: “У політиці люди часто говорять про “лівих” та “правих”. За допомогою цієї картки, скажіть, де б Ви розташували себе на цій шкалі, якщо 0 означає “ліві”, а 10 означає “праві”?”

- ників [пер. з англ. за наук. ред. В. Є. Хмелька]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 558 с.
5. *Кон М. Л.* Клас, стратифікація та психічна діяльність / Мелвін Л. Кон, Керрі Шоенбах // Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників [пер. з англ. за наук. ред. В. Є. Хмелька]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 203–234.
 6. *Kreft I.* Introducing Multilevel Modeling / Ita G.G. Kreft, Jan De Leeuw. – London : Sage Publication, 1998. – 160 p.
 7. *Singer J.* An Intraclass Correlation for Analyzing Multilevel Data / Judith Singer // Journal of Experimental Education. – Vol.18 (4). – 1987. – P. 219–228.
 8. *Snijders T.* Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling / Tom A. B. Snijders, Roel Bosker. – London: Sage Publication, 2000. – 272 p.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2013

Прийнята до друку 20.02.2013

RELATIONSHIP BETWEEN INEQUALITY PERCEPTION AND SOCIAL ORIENTATIONS OF THE POPULATION OF DIFFERENT COUNTRIES

S. Makeev

*Institute of Sociology of National Academy of Science of Ukraine,
Shovkovychna Str. 12, Kyiv, 01021, Ukraine,
serg-makeev@yandex.ru*

L. Malysh

*Kyiv-Mohila Academy,
Voloska Str. 8/5, building 4, r.256, Kyiv, 04655, Ukraine,
serpentina@ukr.net*

This article presents the results of study of relationship between inequality perception and social orientations of the population of different countries based on the data of fifth wave of European Social Survey (ESS) conducted in 2009. The relations between inequality perception and people's main social orientations (trust-distrust in key political actors, tolerance-xenophobia, creativity-conservatism, altruism-selfishness) was established. However, the study demonstrates differences between countries both in the set of indicators of inequality perception which influences particular social orientations and in the direction of this influence.

Key words: inequality perception, social orientations, European Social Survey.

СООТНОШЕНИЕ ВОСПРИЯТИЯ НЕРАВЕНСТВ И СОЦИАЛЬНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ У НАСЕЛЕНИЯ РАЗНЫХ СТРАН

С. А. Макеев

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шелковичная, 12, г. Киев, 01021, Украина,
serg-makeev@yandex.ru*

Л. А. Малыш

*Национальный университет “Киево-Могилянская академия”,
ул. Волошская, 8/5, 4 корпус, ауд. 256, г. Киев, 04655, Украина,
serpentina@ukr.net*

В статье представлены результаты изучения соотношения восприятия неравенств и социальных ориентаций населения различных стран. Данные пятой волны Европейского социального исследования (European Social Survey, ESS) послужили эмпирической основой изложенных выводов. Было зафиксировано существование связи между оценками неравенств и основными социальными ориентациями населения (доверием-недоверием к ключевым политическим акторам, толерантностью-ксенофобией, креативностью-консервативностью и альтруизмом-эгоизмом). В то же время, существуют различия как в том, какие именно оценки неравенств влияют на отдельные социальные ориентации, так и в том, каким является направление этого влияния.

Ключевые слова: восприятие неравенства, социальные ориентации, Европейское социальное исследование.

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ: КОНСТРУЮВАННЯ АНАЛІТИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

УДК: 316.4.05:159.953

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: ПІДХОДИ ТА ТРАДИЦІЇ ВИЗНАЧЕННЯ

М. А. Кулик

*Запорізький національний університет,
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, 69600, Україна,
boykotmarie@ukr.net*

Розглянуто підходи до розуміння соціальної пам'яті та проаналізовано специфіку інтерпретації та використання поняття “соціальна пам'ять” у традиціях соціологічного, філософського та психологічного знання. Зіставлено культурну, історичну та комунікативно-діяльнісну складові соціальної пам'яті як часові модальності.

Ключові слова: соціальна пам'ять, рамки пам'яті, часові модальності соціальної пам'яті.

Сучасний стан розвитку українського суспільства характеризується строкатістю у сприйнятті територіальними спільнотами історичного минулого України. Невизначеність картини спільного минулого визначає проблемні аспекти у формуванні актуальної громадянської та територіальної ідентичності мешканцями країни. Відповідно актуальності набувають дослідження соціальної пам'яті, особливостей її формування, функціонування та передачі, що дасть змогу взяти до уваги цю специфіку у державній політиці, зокрема реалізовувати більш виважену політику національної пам'яті.

Міждисциплінарність наукових досліджень соціальної пам'яті, як визначила бурхливий розвиток та обговорення цього феномену з початку ХХ століття, так і зумовила поліваріантність визначення її предметного поля. Сформовані наукові школи пропонують різні варіанти функціонування соціальної пам'яті, а відповідно і способів її дослідження. Значна кількість видових характеристик поля соціальної пам'яті (історична, культурна, комунікативна, публічна, функціональна та інші), а також структурних компонентів (місця пам'яті, образи пам'яті, меморизаторські практики тощо), що належать до предметного поля її аналізу, потребують додаткового уточнення та структурування.

Метою цієї публікації є аналіз наукових підходів до визначення соціальної пам'яті та її структурних складових, систематизація поля досліджень феномену.

Дослідження соціальної пам'яті потребує розуміння того, що аналіз соціальної пам'яті як явища, що потребує емпіричної верифікації в аналізі концепцій та теорій соціальної пам'яті, відрізняється від процесу визначення соціальної пам'яті у понятті, що передбачає більшою мірою її логічну верифікацію. Аналіз феномену соціальної пам'яті в історичній ретроспективі передбачав апеляцію як до першого підходу, що було пов'язане із визначенням окремих елементів та особливостей функціонування пам'яті через їх емпіричне вивчення, так і до другого підходу, оскільки соціальна пам'ять органічно вплетена в тканину суспільного життя, не може бути чітко верифікована по своїх структурних елементах, а передбачає скоріше логічний аналіз її цілісності та системності у метааналізі концепцій та теорій.

Феномен соціальної пам'яті має тривалу історію дослідження. На протосоціологічному етапі було закладено основи дослідження соціальної пам'яті. Предметом цих наукових пошуків виступав феномен пам'яті, специфіка забування та пригадування. На початку ХХ століття відбувається поступова демаркація предметного поля дослідження соціальної пам'яті. Феномен соціальної пам'яті аналізується в контексті індивідуальної, історичної, культурної та колективної пам'яті. Поступово виокремлюється психологічна, соціологічна та філософська традиція осмислення соціальної пам'яті.

Феномен "пам'яті" як продукт історичного розвитку психіки людини ґрунтовно досліджено у психологічній науці. Починаючи із класичних робіт Г. Еббінгауза, присвячених аналізу "чистої" пам'яті, пам'ять розглядається як одна з вищих психічних функцій людини [1]. Предметом дослідження цього теоретичного підходу стає дослідження пам'яті без будь-яких емоційних, суб'єктивних складових. Проаналізовано наявність асоціативних зв'язків у відтворюваних текстах, обґрунтовано тезу про те, що пам'ять оснований лише на асоціаціях, а не на смислах.

У дослідженнях А. Біне та К. Бюлера було обґрунтоване значення осмислення того матеріалу, що запам'ятовується. Доводячи значення осмислення в запам'ятовуванні, дослідники апелюють до того факту, що при відтворенні осмислених текстів слова текстів та граматичні конструкції, особливо складні замінюються при відтворенні іншими, більш легкими та звичними, але так, щоб смисл при цьому зберігався. Відповідно, пам'ять, у цьому підході, визначається як відтворення чистих думок, що не залежать від будь-якої речової форми [2, с. 265].

Значним доробком у розумінні пам'яті як явища стали роботи психолога С. Л. Рубінштейна, який зауважує на тому, що пам'ять включає три процеси: запам'ятовування, впізнавання та відтворення [2, с. 257]. Відтворення ж чуттєвих образів сприйняття призводить до виникнення нових своєрідних психічних утворень – уявлень, які розуміються як "відтворений образ предмета, що ґрунтується на нашому минулому досвіді та відтворюється в умовах відсутності предмета". Важливими є висновки дослідника щодо динамічного характеру уявлень, які, виходячи із єдності мислення та мовлення, у процесі пригадування, обговорення, не тільки відтворюються, але й формується, і саме їх словесне, мовленнєве оформлення надає їм значеннєвого змісту [2, с. 278]. Відповідно, особливого значення для конструювання соціальних уявлень особистістю є спілкування, спільне пригадування з членами певної спільноти, що забезпечує не тільки відтворення споминів та їх локалізацію, а й включення подій нашого життя в соціальні рамки тієї спільноти, до якої ми належимо.

Л. Виготський, А. Лурія, та О. Леонт'єв обґрунтовували положення про те, що суспільні історичні зсуви не тільки вносять у психічний світ людини новий зміст, але й переводять свідомість, а значить, і процеси пам'яті на якісно інші рівні [3]. На їхню думку, соціальна пам'ять у загальних рисах відображає розвиток індивідуальної пам'яті (в онтогенезі та філогенезі), але має свої принципи організації та відтворення. Так, на відміну від індивідуальної пам'яті, соціальна пам'ять завжди опосередкована пам'яттю інших людей знаковими системами, знаряддями та засобами праці.

Соціологічне осмислення соціальної пам'яті реалізовано у роботах А. Бергсона, який у праці “Дві форми пам'яті” розмежує пам'ять-звичку та пам'ять-подію [4]. Пам'ять особистості, що пов'язана із досвідом, який у разі необхідності може бути повторений, покращений представляє собою звичку, і у подальшому опиняється в предметній сфері психології. На відміну від нього, другий тип пам'яті, пов'язаний із існуванням подій в житті особистості, що локалізовані у просторі та часі і є унікальними, не підлягають повторенню. Саме другий тип пам'яті визначає її соціальний контекст, оскільки події є спільними для кола людей і зумовлюють включення особистості до цієї спільноти та її соціальне становище. Е. Дюркгеймом було продовжено ідеї А. Бергсона та виділено колективний рівень суспільної свідомості, що є зовнішнім по відношенню до індивідуальної свідомості та формується через соціальну взаємодію і впливає на неї [5, с. 20]. Ідеї Е. Дюркгейма, багато в чому, визначили подальший розвиток досліджень пам'яті, оскільки існування колективного рівня свідомості передбачає наявність спільного інформаційного поля, яким і може виступати соціальна пам'ять.

Французький соціолог, послідовник А. Бергсона та Е. Дюркгейма, М. Хальбвакс увів поняття “колективна пам'ять”, яке він обґрунтовує у монографії “Колективна пам'ять”. Перше завдання, яке потребувало вирішення дослідниками того часу, було розмежування понять “колективна” та “індивідуальна” пам'ять, оскільки індивідуальна пам'ять вже активно досліджувалася в психологічній науці. В цьому контексті, М. Хальбвакс зауважує: “справді, існують підстави виокремлювати дві пам'яті, одну з яких, якщо завгодно, можна назвати внутрішньою, а іншу – зовнішньою, або ж першу особистісною, а другу – колективною [6, с. 2]”. Відповідно колективну пам'ять дослідник виносить поза межі особистісної свідомості. Функціонування соціальної пам'яті поза межами індивідуальної свідомості М. Хальбвакс пояснює через уведення поняття “соціальні рамки пам'яті”. Під “рамками пам'яті” дослідник розуміє всю сукупність ідей та образів, слів, що сформовані групами, в які входить людина [7]. Відповідно у процесі соціалізації особистості мають бути засвоєні “соціальні рамки пам'яті”, що дасть змогу увійти особистості до загального соціального контексту спільноти. Соціальна пам'ять окреслює нам минуле в скороченій та схематичній формі, що дає можливість успішно співвідносити наше життя, що представляє набагато ширшу картину, із загальним соціальним контекстом: зіставляти події, враження, пережиті емоції.

Подальше окреслення предметного поля дослідження соціальної пам'яті було пов'язане із розмежуванням понять “соціальна пам'ять” та “історія”. Значний внесок у розрізнення понять “історія” та “пам'ять” були зроблені в працях П. Нора та Я. Ассмана. Французький дослідник П. Нора протиставляє ці поняття, зауважуючи, що історія – це “завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає, що

відбулося” та представляє собою критичний аналіз та дискурс. Пам’ять, на відміну від історії, – це “завжди актуальний феномен, зв’язок, що переживається із вічним сьогоднім [8, с. 20]”. Історія завжди прагне до істинності, об’єктивності, в той час як пам’ять емоційна, символічна і суб’єктивна, оскільки належить групі. Я. Ассман продовжує обґрунтування суттєвих відмінностей пам’яті від історії як наукового знання. Дослідник зауважує, що “в той час як пам’ять дивиться на групу “зсередини” та прагне надати такий образ її власного минулого, щоб вона на будь-якій стадії цього минулого могла впізнати себе, навпроти, історія шукає відмінності в епохах [9, с. 44]”. Отже, саме через функціонування соціальної пам’яті є можливість сформувати соціальну ідентичність представників спільноти, в той час як історія, являючи собою дискурсивний вимір, емоційно не переживається та хоча і належить усім, емоційно та суб’єктивно не належить жодному.

Важливим кроком у дослідженні соціальної пам’яті стало обґрунтування видів соціальної пам’яті як часової модальності. Полемічне обговорення специфіки співвідношення понять “пам’ять” та “історія” визначило, у подальшому, першочергову увагу науковців саме до історичної пам’яті. М. Хальбвакс розуміє історичну пам’ять як “комплекс тих фактів, які зайняли найбільш важливе місце в пам’яті людей [6, с. 16]”. Отже, історична пам’ять спирається найперше на певні “опорні точки” які є загальноприйнятими для всієї спільноти та слугує простим та зрозумілим варіантом інтерпретації минулих подій. У співвідношенні понять “історична пам’ять” та “соціальна пам’ять” важливим є зауваження М. Хальбвакса, що “історія зазвичай починається в той момент, коли закінчується традиція, коли затухає та розпадається соціальна пам’ять”. Тобто, на його думку, доки ще живі свідки певних подій – функціонує соціальна пам’ять у повному своєму обсязі. Коли наступні покоління не можуть детально розповісти про минулі часи, свідками яких вони не були, а знають про них зі слів старших поколінь, починає функціонувати традиція – “історична пам’ять”.

У роботі “Культурна пам’ять” Я. Ассмана спостерігаємо подальше обґрунтування видів соціальної пам’яті як часової модальності. Дослідник робить акцент на існуванні двох основних форм колективної пам’яті: культурної пам’яті та комунікативної [9, с. 58]. Комунікативна пам’ять є неформальним історичним досвідом, що включений у рамки індивідуальних біографій та передається через безпосередній досвід та усні розповіді. Носіями комунікативної пам’яті виступають сучасники, відповідно час функціонування комунікативної пам’яті коливається в межах 80–100 років. На противагу, культурна пам’ять є оформленою міфічною передісторією, що пов’язана з подіями абсолютного минулого та передається через ритуальну комунікацію (свято, танець). Носіями культурної пам’яті виступають спеціалісти, як у сфері наукового знання, так і обрядових культів та свят.

Отже, вибудовується певна логіка видів соціальної пам’яті як часової модальності за ступенем віддаленості у часі носіїв пам’яті стосовно тих, хто її відтворює у сьогодні. На основі попередніх обґрунтувань вважаємо можливим виділити три види соціальної пам’яті як часової модальності: комунікативно-діяльнісний, історичний та культурний. Перший вид соціальної пам’яті, комунікативно-діяльнісний, охоплює модус часу, в межах якого носіями соціальної пам’яті виступають свідки подій, що включені

у безпосередню взаємодію. Другий вид, – історичний, пов'язаний із таким функціонуванням соціальної пам'яті, в межах якого її носіями виступають вже наступні покоління, які з свідками безпосередньо не контактували: історії свідків вони сприймають через контекст досвіду старших поколінь. Третій вид пам'яті як часової модальності соціальної пам'яті, – культурний, окреслює часові рамки міфічної давнини, та уособлюючи в собі суспільний досвід усіх минулих поколінь, передається через ритуальну комунікацію. Усі ці три види часової модальності соціальної пам'яті відрізняються не тільки змістом досвіду, що передається, але й формою, засобами передачі та носіями, що здатні цю передачу досвіду здійснити.

Термін “соціальна пам'ять” було введено у 60–70-х роках ХХ ст. радянськими дослідниками Я. Ребане, В. Ребріним та Ю. Левадою. Причиною уведення поняття “соціальна пам'ять”, замість запозичення європейського терміна “колективна пам'ять”, вважаємо наявність у пострадянському трактуванні “колектив” відтінку саме трудових відносин, у той час як “соціальна пам'ять” семантично охоплює суспільство. Отже, з цього часу, в науковій літературі рівноправно існують поняття “колективної” та “соціальної” пам'яті, оскільки фактично за змістом вони є тотожними. Можемо констатувати, що представники західної школи соціології (М. Хальбвакс, П. Рікьор, М. Лавабр) використовують у своїх роботах поняття “колективної пам'яті”, відповідно у французькому соціологічному словнику знаходимо лише поняття колективної пам'яті [10, с. 28]. Вітчизняні ж дослідники (Н. Веселкова, В. Середа, О. Фостачук та інші) апелюють до поняття “соціальної пам'яті”. Але розглядаючи у своїх роботах питання пам'яті, вони вільно переключаються з першого поняття на друге.

Друга половина ХХ століття була ознаменована критикою дюркгеймівської теорії суспільної свідомості. Основна критика стосувалася розташуванням елементів суспільної свідомості, в тому числі й пам'яті, поза межами особистості. З. Бауман у цьому контексті зазначав, що “пам'ять не може бути жорстко індивідуалізованою, оскільки вона символічна, а тому інтерсуб'єктивна. Також вона не може бути в прямому розумінні колективною, оскільки вона не надприродна, але матеріалізована [11, с. 185]”. На думку дослідника, соціальна пам'ять матеріалізується в об'єктах культури і не існує поза свідомістю. Цю думку підтримує Я. Ассман, який полемізуючи з М. Хальбваксом щодо теорії “соціальних рамок” пам'яті, доводить, що “колективи не “володіють” пам'яттю, але обумовлюють пам'ять своїх членів [9, с. 36]”. Отже, поняття “соціальні рамки” пам'яті, що було уведене М. Хальбваксом, уточнюється наприкінці ХХ століття, наголошуючи, що суб'єктом пам'яті завжди залишається окрема людина, але вона є залежною від “рамок”, що організують її пам'ять.

На сучасному етапі дослідження пам'яті дослідники реалізують нові напрями обґрунтування сутності, значень і форм соціальної пам'яті. Як “соціальні рамки” соціальної пам'яті пропонують соціокультурні засоби та інститути, сім'юсферу, часові модальності соціальної пам'яті тощо. Означені підходи розглянемо детальніше.

Російський соціолог Г. Осипов визначає поняття “соціальна пам'ять” як сукупність соціокультурних засобів та інститутів, які здійснюють відбір та перетворення актуальної соціальної інформації в інформацію про минуле (ретроспективну) з метою збереження накопиченого суспільного досвіду та передачі його від покоління до покоління [12,

с. 305]. Це визначення, що відображає структурно-функціональний підхід, соціокультурні засоби та інститути виступають тими “соціальними рамками”, що визначають соціальну взаємодію та поведінкові практики особистості. Серед функцій, що виконує соціальна пам’ять, головну увагу приділено відбору та перетворенню інформації, однак поза увагою залишається низка її функцій, пов’язаних із відтворенням минулого досвіду. Це ж відтворення передбачає, не лише репродукування досвіду, але й його координацію зі сприйняттям актуального стану суспільства.

Ще одним напрямом дослідження соціальної пам’яті є розуміння її як системи знаків та символів, тобто семіосфери. О. Фостачук визначає соціальну пам’ять як “сукупність наукових знань, ідей, концепцій і теорій, а також репрезентацій, що складаються стихійно, символів, знаків і знакових систем і значень, тобто семіосферу, в якій індивіди, соціальні групи і спільноти відтворюють свій рух у просторі та часі [13, с. 5]”. У визначенні соціальної пам’яті О. Фостачук, на наш погляд, найбільш важливим є підкреслення значення знакових систем та символів, тобто семіосфери, у відтворенні образів минулого.

Російська дослідниця Н. Веселкова розглядає пам’ять як предмет вивчення такої галузевої соціології, як “соціологія часу”. До неї, на рівні з соціологією пам’яті, входять соціологія історії, футурологія та соціальне прогнозування, дослідження часу в яких дає змогу охопити всю різноманітність прояву цього феномену [14]. Отже, соціальна пам’ять, у логіці досліджень Н. Веселкової, виступає видом часової модальності, орієнтованої на минуле. Вважаємо важливим тут зазначити, що соціальна пам’ять виступає часовою модальністю минулого, апелює до нього, завжди співвідноситься із сьогоденням. Адже, окремі події милого актуалізуються у зв’язку із сучасним станом розвитку суспільства, а деякі навпаки відходять на другий план. Така вибірковість вказує не лише на функцію “зберігання” досвіду в пам’яті, але і на активне його відтворення.

У новому ракурсі постає питання співвідношення соціальної та історичної пам’яті, що аналізується через процес ідентифікації особистості зі своїм минулим. Українська дослідниця В. В. Середа, зважаючи на те, що термін “пам’ять” вживається для означення одночасно двох феноменів – прожитого досвіду (“колективна пам’ять”) і репрезентації вже “забутого” минулого (“історична пам’ять”) пропонує запровадити термін “історична ідентичність” [15]. На думку дослідниці, окреслене поняття “знімає” це розмежування минулого та актуального досвіду у формуванні пам’яті, оскільки становить собою “дискурсивний продукт чи структуроване коло зв’язків між домінантними парадигмами розуміння і пояснення минулого (загальними уявленнями про різні історичні події/особи чи про історичний процес загалом, що продукуються й впроваджуються панівними елітами) та “особистою” пам’яттю індивідів.

Сучасні розроблення поняття “соціальна пам’ять” спонукають дослідників розуміти багатогранність та багатоманітність проявів цього феномену. Значним доробком у цьому стала процесо-реляційна методологія Д. Олика, що була розроблена на противагу субстантивіським теоріям [16, с. 44]. У рамках процесо-реляційної методології дослідження Д. Олик розробляє чотири концепти, завдяки яким можливим є операціональне обґрунтування соціальної пам’яті: поле соціальної пам’яті, засоби передачі, жанри та профілі.

Щодо першого концепту процесо-реляційного методології – поля соціальної пам'яті – Д. Олик заперечує єдність, неподільність та усталеність соціальної пам'яті. На противагу цьому положенню дослідник доводить існування багатьох соціальних полів, що виробляють різні типи соціальної пам'яті. Вдалим прикладом цьому, на наш погляд, може бути дослідження О. Рождественської та В. Семенової, що аналізують функціонування публічного та приватного полів пам'яті на прикладі учасників війни в Афганістані [17, с. 32]. Дослідниці доводять не лише існування різних інтерпретацій подій мирними та військовими, але й вироблення низки комеморативних практик зі збереження соціальної пам'яті учасників війни. Прикладами таких соціальних полів можуть бути також етнічні спільноти, емігранти, релігійні товариства, що для збереження та відтворення своєї соціальної пам'яті потребують відокремлення від публічних практик меморизації.

Щодо другого концепту, – засобів передачі соціальної пам'яті, Д. Олик наголошує на важливості дослідження того, як інформація змінюється на шляху до використання. Спираючись на концепцію П. Райхеля, автор виділяє чотири типи передачі пам'яті: афективний, естетично-експресивний, інструментально-когнітивний та політично-моральний [16, с. 54]. Зважаючи на виділені нами вище часові модальності соціальної пам'яті: комунікативну, історичну та культурну, вважаємо за необхідне звернути увагу на різні способи передання досвіду в межах кожного окресленого виду часової модальності. У межах комунікативного виду часової модальності передання досвіду відбувається через безпосередню взаємодію: комунікацію, обговорення, спільне переживання тощо. Історичний вид часової модальності соціальної пам'яті передбачає передання досвіду носіїв пам'яті наступним поколінням через культурну спадщину, матеріальні та духовні джерела, художню та наукову літературу. Культурний вид часової модальності соціальної пам'яті передбачає наявність системи архівів, бібліотек, залишків культури, що дає змогу осягнути особливості того досвіду наступними поколіннями.

Третій концепт теорії Д. Олика – жанр, під яким дослідник розуміє “плинні конструкти, що змінюються з пам'яттю про кожну нову подію, вона може просто відтворити його у новому контексті або фундаментально його змінити [16, с. 61]”. Оскільки соціальна пам'ять координує актуальні події з подіями минулого, порівнюючи (“прямо як...”) та протиставляючи їх, важливим виявляється контекст, в якому відтворюється, актуалізується минулий досвід. Жанр, у якому подано, представлено події минулого, може практично визначити зміст нової інтерпретації події.

Концепт “профіль” Д. Олик використовує для описання унікальних контурів, більш або менш рівних політичних смислових систем у конкретний момент часу [16, с. 61]. Включаючи в себе різні смислові елементи (образи, стилі, типи героїв тощо) профіль визначає загальний контекст інтерпретації подій минулого. На прикладі досліджень М. Вінока [8] щодо образу Жанни Д'Арк у колективній пам'яті французів, аналізу образу О.Невського у працях Ф. Б. Шенка [18] робимо висновки, що хоча образи цих визначних постатей минулого і проходять крізь покоління, усе ж, інтерпретація подій, що з ними пов'язана змінюється в кожній епосі відповідно до актуальних потреб. Так, вони представляються у соціальній пам'яті народу і як герої – визволителі, борці за незалежність, святі, і як

вороги народу, ставиться під сумнів їхня місія та святість. Отже, дослідження профілю соціальної пам'яті дає змогу окреслити специфіку функціонування соціальної пам'яті, зафіксувати тенденції змін.

Отже, зважаючи на означені підходи до досліджень соціальної пам'яті, вважаємо доцільним використання такого визначення соціальної пам'яті. Соціальна пам'ять – це сукупність соціокультурних засобів (семіосфера, профіль, жанр тощо) та інститутів (місця пам'яті, архіви, комеморація), які здійснюють відбір, збереження та координацію минулого суспільного досвіду зі сприйняттям актуальних подій, задля підтримки спадкоємності розвитку суспільства. Це визначення бере до уваги як структурні характеристики соціальної пам'яті, так і специфіку її функціональної дії по відношенню до суспільного досвіду минулого.

Отже, дослідження соціальної пам'яті, що були розпочаті на початку ХХ століття ґрунтувалися на доробках представників психологічної школи, що аналізували специфіку функціонування індивідуальної пам'яті як вищої психічної функції людини. Розуміння того, що соціальна взаємодія передбачає певну координацію індивідуального досвіду в групах скеровує дослідження пам'яті до соціологічної науки, де вона вперше розглядалася як елемент суспільної свідомості. Виділення соціальної пам'яті як самостійний предмет дослідження, передбачало, на початковому етапі, розрізнення понять колективна, історична та культурна пам'ять. Вважаємо логічним представити ці поняття як три часові модальності соціальної пам'яті, які розрізняють за ступенем віддаленості у часі носіїв пам'яті по відношенню до тих, хто її відтворює у сьогоденні. Зважаючи на доробки дослідників структурно-функціонального, семіотичного, процесо-реляційного підходів у дослідженні соціальної пам'яті, вважаємо доцільним використання такого поняття: соціальна пам'ять – це сукупність соціокультурних засобів та інститутів, які здійснюють відбір, збереження та координацію минулого суспільного досвіду зі сприйняттям актуальних подій, задля підтримки спадкоємності розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Марцинковская Т. Д.* История психологии : учеб. пособие для студ. вузов / Т. Д. Марцинковская. – 4-е изд. – М. : Академия, 2004. – 544 с.
2. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.
3. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности : учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по направлению и специальностям психологии / Д. А. Леонтьев. – 3-е изд., доп. – М. : Смысл, 2007. – 512 с. – (Фундаментальная психология).
4. *Бергсон А.* Две формы памяти / А. Бергсон // Хрестоматия по общей психологии : Психология памяти. – М., 1979. – С. 61–75.
5. *Дюркгейм Э.* Социология : её предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с фр.]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
6. *Halbwachs M.* La mémoire collective : Ouvrage posthume publié / Maurice Halbwachs. – Paris : Presses Universitaires de France, 1950. – 170 p.
7. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. статья С. И. Зенкина. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.

8. *Нора П.* Франция – память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж ; пер. с франц. Д. Хапаевой. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1999. – 325, [2] с. – (Новая петербургская библиотека : Коллекция “Память века”).
9. *Ассман Я.* Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман ; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М. : Яз. слав. культуры, 2004. – 363 с. – (Studia Historica).
10. Французько-український термінологічний словник-мінімум з соціології / Укладачі: Є.А. Москаленко, О.О. Павленко, М.А. Бойко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007.– 45 с.
11. *Бауман З.* Индивидуализированное общество : [пер. с англ.] / З. Бауман ; [под. ред. В. Л. Иноземцева] ; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. “Свободная мысль”. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
12. Соціологічна енциклопедія: А - Я / Ред. : В. І. Астахова. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с. – (Енцикл. ерудита). – укр.
13. *Фостачук О. О.* Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / О. О. Фостачук. – Х., 2005. – 19 с.
14. *Веселкова Н. В.* Существует ли социология времени? – Режим доступа к сайту: // www.i-u.ru/biblio/archive/veselkova_such_li_sociol_vremeni
15. *Серета В. В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / В. В. Серета. – К., 2006. – 20 с.
16. *Олик Д.* Фигурации памяти: процессо-реляционная методология, иллюстрируемая на примере Германии / Д. Олик // Социологическое обозрение. – 2012. – Т. 11, № 1. – С. 40–74.
17. *Рождественская Е.* Социальная память как объект социологического изучения / Е. Рождественская, В. Семенова // INTER. – 2011. – № 6. – С. 27–48.
18. *Шенк Ф. Б.* Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой / Ф.Б. Шенк. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 592 с.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2013

Прийнята до друку 21.03.2013

SOCIAL MEMORY: THE APPROACHES AND TRADITIONS OF DETERMINATION

M. Kulyk

*Zaporizhzhya National University,
Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine, 69600,
boykomarie@ukr.net*

The author discusses the approaches to understanding of social memory and analyzes the specificity of interpretation and use of the term “social memory” in the tradition of sociological, philosophical and psychological knowledge. The cultural, historical and communicative activity components are collated as the temporal modalities of social memory.

Key words: social memory, frames of memory, temporal modalities of social memory.

СОЦИАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ: ПОДХОДЫ И ТРАДИЦИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

М. А. Кулик

*Запорожский национальный университет,
ул. Жуковского, 66, Запорожье, Украина, 69600,
boykotarie@ukr.net*

Автор рассматривает подходы в понимании социальной памяти и анализирует специфику интерпритации и использования понятия “социальная память” в традициях социологического, философского и психологического знания. Сопоставляются культурная, историческая и коммуникативно-деятельностная составляющие социальной памяти как временной модальности.

Ключевые слова: социальная память, рамки памяти, временные модальности социальной памяти.

УДК 316.334.52(71+73)''19/20''

МОДЕЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛІЗМУ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ

В. І. Сусак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
vi.susak@gmail.com*

Представлено порівняльний аналіз чотирьох підходів у контексті моделювання регіоналізму в Північній Америці, за результатами якого розроблено основні методологічні рекомендації щодо соціологічного моделювання регіоналізму в сучасній Україні.

Ключові слова: регіоналізм, моделювання регіоналізму, Північна Америка, США.

Соціологи, політологи, історики та науковці з інших суспільно-гуманітарних дисциплін широко використовують поняття “регіоналізм”, коли аналізують минулі або теперішні реалії українського суспільства. При цьому у більшості випадків оперують компонентами сучасного адміністративно-територіального поділу України на 24 області, АР Крим, м. Київ, м. Севастополь [1]. В рамках такого підходу структурування макрорегіонів найчастіше відбувається за принципом “Центр-Захід-Схід-Південь”¹, що, на мою думку, не відображає реальну регіональну структуру сучасного українського суспільства. Це є результатом, по-перше, неналежного опрацювання концепту “регіоналізм”, а по-друге, слабкості моделей регіоналізму, розроблених в рамках реалій сьогочасної України. Зазначені проблеми треба подолати, зокрема, вивчаючи досвід моделювання регіоналізму в інших частинах світу. Тут продуктивним дослідницьким полігоном, на мою думку, є Північна Америка, на загаль, та США, зокрема. У цій статті представлено приклади моделювання регіоналізму в Північній Америці та зосереджено увагу на тих його моментах, які можуть бути корисними для соціологічного моделювання регіоналізму в сьогочасному українському суспільстві.

Перед тим, як перейти до аналізу прикладів, коротко зупинемося на певних теоретичних аспектах регіоналізму. Найчастіше термін “регіоналізм” використовують в рамках його онтологічного змісту. Тут в найширшому розумінні поняття “регіоналізм” є похідним від концепту “регіон”, який Європейська Хартія за Регіоналізацію 1988 року інтерпретує як “...територію, яка має чітко окреслені географічні межі, або угруповання

© Сусак В. І., 2013

¹ З наступним розподілом за регіонами: *Центр* (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Київська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ); *Захід* (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); *Схід* (Харківська, Донецька, Луганська області); *Південь* (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, АР Крим, м. Севастополь). Див.: [2].

аналогічних між собою територій, де є неперервність і чіткі населення володіє певними спільними рисами (наприклад, мова, культура, історична спадщина, спільні інтереси, пов'язані з економікою та комунікаціями, тощо), а також устремлінням захистити та розвинути специфічну регіональну ідентичність з метою стимулювання культурного, соціального та економічного прогресу. [3]” У цьому контексті регіоналізм – це прояв макроструктурної соціальної взаємодії в певному соціумі, процес структуризації якого відбувається як в рамках його окремо виділених регіонів, так і в просторі різних форм взаємодії між цими регіонами. Окрім онтологічного змісту регіоналізму не менш важливою є його гносеологічна складова, коли регіоналізм слід концептуалізувати також як і пізнавальний підхід до пояснення макроструктурних соціальних взаємодій.

У цій статті представлено порівняльний аналіз чотирьох теоретичних підходів, які моделюють регіоналізм в Північній Америці – Джоела Гарро (1981 р.), Леоніда Смірнягіна (1989 р.), Коліна Вударда (2011 р.), а також Данте Чінні та Джеймса Гімпела (2011 р.). При цьому моделі Гарро та Вударда оминають такий фактор, як кордони країн та внутрішньодержавні територіально-адміністративні устрої, а підходи Смірнягіна, Чінні та Гімпела враховують цей чинник з обмеженням моделювання в межах території США.¹

У 1981 році Джоел Гарро сформулював концепцію “дев’яти націй Північної Америки”, кожна з яких володіє відмінними від інших економічними та культурними особливостями [4]. Автор виснував, що традиційні національні і державні кордони значною мірою є штучними і непродуктивними для пояснення природи регіоналізму в Північній Америці, а тому представлена концепція дев’яти націй, з його точки зору, більш точно відображає регіональну структуру та природу північноамериканського суспільства. На цій основі Джоел Гарро запропонував поділ Північної Америки за наступними макрорегіонами (див. рис. 1).

1. “Нова Англія” (New England) – регіон, що відіграв важливу роль у становленні державності та освіти в США.
2. “Ливарня” (The Foundry) – промислові регіони США та Канади.
3. “Діксі” (Dixie) – колишня Конфедерація рабовласницьких штатів Америки.
4. “Житниця” (The Breadbasket) – штати США та провінції Канади, в яких дуже розвиненими є скотарство та землеробство.
5. “Острови” (The Islands) – острівна Північна Америка.
6. “МексАмерика” (MexAmerica) – регіон Північної Америки, в якому домінує іспаномовне населення.
7. “Екотопія” (Ecotopia) – північно-західна частина тихоокеанського узбережжя Північної Америки.
8. “Порожній регіон” (The Empty Quarter) – слабо заселені території Північної Америки.
9. “Квебек” (Québec) – франкомовна провінція Канади [4, с. 1–13].

Дещо подібний підхід щодо моделювання регіоналізму в Північній Америці 2011 року запропонував Колін Вудард. Автор також виокремив макрорегіони, що охоплюють

¹ Це дослідження виконано завдяки грантові Бюро у справах освіти та культури Державного департаменту США в рамках Програми академічних обмінів імені Фулбрайта.

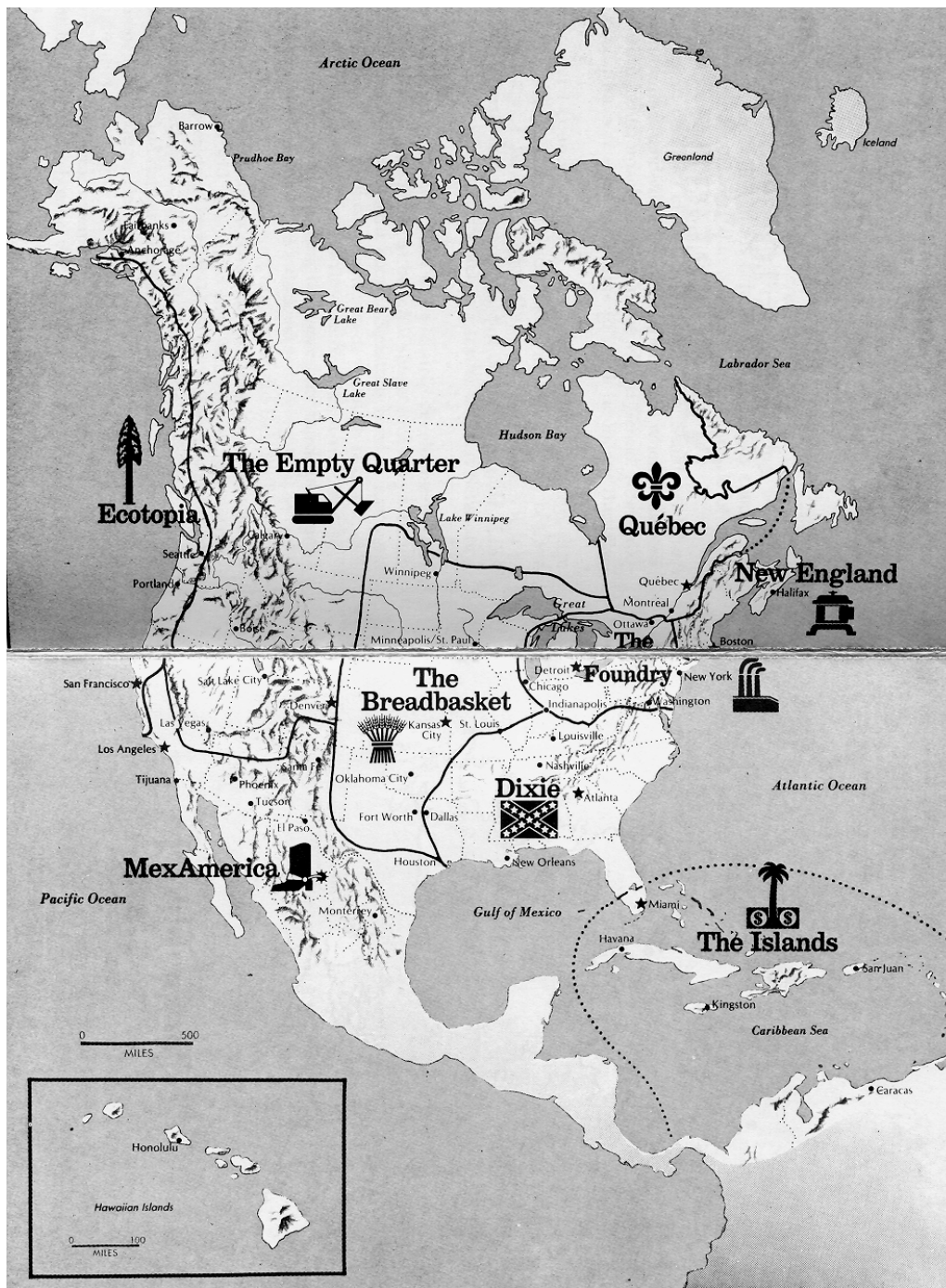

Рис. 1

північноамериканський континент загалом. Однак в основі поділу є принцип історизму, виокремивши одинадцять регіональних культур з опертям на особливості історичного розвитку кожної з них. Також автор наголосив, що формування зазначених культур відбувалося в режимі протистояння одна з одною, яке час від часу було військовим [5]. В контексті цих аргументів науковець запропонував поділ Північної Америки на наступні макрорегіони (див. рис. 2).

1. “Нова Англія” (Yankeedom) – культура, яку заснували радикальні кальвіністи, в якій від самого початку робився великий наголос на освіті, місцевому політичному контролі, змаганні за “велике добро” для громади, навіть якщо це вимагає індивідуальної самопожертви. В Новій Англії, яка є заселеною стабільними освіченими родинами, завжди панували дух середнього класу та значна повага до інтелектуальних досягнень.

2. “Нова Голландія” (New Netherland) – культура, яку заснували нідерландські іммігранти (центральне місто – Нью-Йорк). Це є глобальне торгово-комерційне суспільство: мультиетнічне, мультирелігійне, спекулятивне, матеріалістичне, користолюбиве, різке, не завжди демократичне, проте – із глибокою терпимістю до різноманітності, в якому жодна з етнічних чи релігійних груп ніколи не посідала керівної позиції.

3. “Центральні округи” (the Midlands) – культура, яку заснували англійські квакери, яка завжди була відкритою для представників багатьох національностей. Вона є

Рис. 2

плюралістською та організованою довкола середнього класу, в ній етнічна чи ідеологічна чистота ніколи не були пріоритетними, уряд сприймається як неминучий та водночас небажаний компонент суспільного життя, політичні погляди є поміркованими, та часом – апатичними.

4. “Морське узбережжя” (Tidewater) – культура, заснована потомками південноанглійського мілкопомісного дворянства. Це є фундаментально консервативний регіон, з великою повагою до влади та традиції та з малою – до рівності та публічної участі в політиці.

5. “Великі Аппалачі” (Greater Appalachia) – протяжний гірський кордонний регіон між історичними Північню та Півднем Америки. Це є культура, представники якої мають слабку уяву про їхнє етнокультурне походження, в її надрах зародилася глибока відданість індивідуальній свободі та особистому суверенітету. Ця культура подарувала континентові кантрі-музику, перегони на серійних автомобілях та євангельський фундаменталізм.

6. “Глибокий Південь” (the Deep South) – регіон, який протягом тривалого періоду історії Америки був бастионом домінування білої раси, привілеїв аристократів, панування демократії тільки для небагатьох та поневолення переважної частини населення. Цей регіон й дотепер залишається найменш демократичним у порівнянні з іншими, з домінуванням однієї партії над іншими, коли раса залишається основною детермінантою при визначенні політичної афіліації тієї чи іншої особи.

7. “Нова Франція” (New France) – є найбільш публічно націоналістичною культурою, що є наділеною станом очікування на державність, яка в основному є зосередженою в рамках канадської провінції Квебек. Ця культура поєднує народну культуру селян північної Франції із традиціями та цінностями аборигенів північного сходу Північної Америки; для неї є характерними практичність, егалітаризм та прихильність до консенсусу.

8. “Ель Норте” (El Norte) – найстарша культура серед усіх євроамериканських, в якій домінує іспаномовне населення з його культурою та соціальними нормами, які зазнали певної американізації у напрямі більшої незалежності, самостійності, адаптивності та зорієнтованості на роботу у порівнянні до рис традиційної мексиканської культури.

9. “Лівий Берег” (the Left Coast) – культура, яку започаткували вихідці з Нової Англії, а тому для неї до сих пір є характерними інтелектуалізм та ідеалізм, віра в добрий уряд та соціальні реформи із респектом до пошуків, інновацій та відкриттів. Наприклад, в цьому регіоні зародився сучасний природозахисний рух та започаткувалася глобальна інформаційна революція.

10. “Далекий Захід” (the Far West) – регіон, де природа є справжнім викликом для людей, які, заселяючи її та використовуючи для своїх потреб, змушені застосовувати складні технічні ресурси – високогірні залізниці, заводи для залізної руди, дамби, іригаційні системи тощо, що зумовлює значну залежність місцевих жителів від допомоги з боку федеральних урядів. Це спричинило ситуацію, за якої зазначений регіон інтерпретується як внутрішня колонія, яка експлуатується на благо регіонів, розташованих на узбережжях океанів.

11. “Корінна нація” (First Nation) – регіон зі суворим кліматом: північні ліси, тундра, льодовики далекої Півночі. Щоправда корінні жителі – канадські аборигени – є добре пристосованими до життя в таких умовах, у більшості випадків не маючи потреби

віддавати свої землі за угодою чи продавати їх, натомість продовжуючи традиційні культурні та господарські практики, які допомагають їм вижити в складних природних умовах [5, с. 5–13].

Як зазначено вище, російський учений Леонід Смірнягін 1989 року запропонував авторську концепцію регіональної структури США в межах кордонів цієї країни [6]. Основою для зазначеної структури є “райони”. На підставі таких теоретичних передумов, як об’єктивна сутність та цілісність району, формаційна обумовленість, територіальне розділення праці, територіальна спільність людей, протиріччя як рушійна сила розвитку, автор концептуалізує поняття “район” як “цілісну територію, що є зайнятою однією специфічною територіальною спільністю людей (ТСЛ)” [6, С. 24] та наводить наступні специфічні риси ТСЛ:

- ТСЛ є різновидністю соціальних утворень, що формуються в суспільстві незалежно від волі та свідомості людей, а обумовлюються певними соціально-економічними умовами конкретного суспільства;
- ТСЛ є стійкими, цілісними та відносно самостійними утвореннями, що наділені усіма елементами соціальної структури: виробничими силами та відносинами, класами та іншими соціальними групами, соціальними відносинами, культурою тощо;
- самостійність та цілісність ТСЛ є відносною – у них завжди є певний дефіцит ресурсів, які доступні в рамках усього суспільства, що зумовлює входження ТСЛ в ширшу суспільну систему в якості певного масштабу ланки;
- залежно від повноти цілісності ТСЛ бувають крупними та локальними; це дозволяє говорити про регіон, район та підрайон як про місцезнаходження конкретних ТСЛ, про входження менших ТСЛ в більші, про дроблення більших ТСЛ на менші тощо;
- різні ТСЛ володіють різною інтенсивністю територіальної обумовленості та різними ключовими характеристиками, які виокремлюють одні ТСЛ зі середовища інших; завдяки цьому слід говорити про “модус” ТСЛ та району, тобто про силу його вираженості на фоні інших ТСЛ та районів [6, с. 25–26].

Важливою характеристикою моделі районування США, яку запропонував Леонід Смірнягін, є її глибока ієрархізація, яка враховує той факт, що економічні, соціальні, політичні та культурні складові суспільства можуть мати різні за своїм масштабом просторові форми, а тому на певній окремо виділеній географічній території може бути декілька ієрархічно розташованих ТСЛ або районів, якщо їх виокремлювати за різними ознаками. Ця взаємонакладеність буває частковою, а тому в структурі районування можуть бути неохоплені нею території (так звані лакуни). Автор застосував три основних ієрархічних рівні районування: найвищий – “макрорегіон”, середній – “макрорайон”, нижній – “ареал”, “мікрорайон” та “підрайон”, а такі категорії, як “мезорегіон” та “мезорайон” за необхідності вживалися для відповідних проміжних рівнів [6, с. 27–30].

Для виокремлення районів автор не використовував наперед заготовлений список ознак, а живив тактику “плаваючих ознак” – коли для виокремлення того чи іншого району застосовувався унікальний для нього набір ознак, а саме районування було вузловим, коли першочерговою задачею було не стільки встановлення чітких границь районів (їхнє розрізнення), скільки визначення змістових ядер районів (їхнє осмислення), а також

пошук параметрів взаєморозташування змістових ядер тих районів, які територіально є близькими один до одного (їхнє розмежування) [6, с. 31–33].

На представленій вище теоретичній основі автор виконав районування США (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ієрархія районів США (Л. Смірнягін, 1989) [6, с. 39]

Макрорегіони	Мезорегіони	Макрорайони	Ареали, мікрорайони та підрайони
Північний Схід	Янкіленд	Нова Англія	
		Верхній Нью-Йорк	
	Мегалополіс	Нью-Йоркський район	
		Філядельфійський район	
		Столичний район	
		Центральна Пенсильванія	
		Піттсбурзька Пенсильванія	
Середній Захід	Мідленд	Індустріальне Приозер'я	Сент-Луїський підрайон
		Огайські рівнини	
	Верхній Мідвест	Лісове Приозер'я	
		Яровий пшеничний пояс	
		Кукурудзяний пояс	
	Озимий пшеничний пояс		
Південь	Чорний Південь	Старий Південь	
		Глибокий Південь	
		Делта	
		Каджунський Галф	
		Пайні-Вудс	
		Флорида	
		Озарки	
		Прикордонний Південь	
	Новий Південь	Техаський Галф	
		Центральний Техас	
Степовий Південь			
Мексамерика			
Захід	Гірський Захід	Рокі-Маунтінс	
		Мормонський Захід	
		Внутрішній Південний Захід	
	Північний Захід	Тихоокеанський Північний Захід	
		Внутрішній Північний Захід	
	Каліфорнія	Північна Каліфорнія	
		Південна Каліфорнія	
	Аляска		
	Гаваї		

У 2011 році Данте Чінні та Джеймс Тімпел запропонували свою модель регіоналізму в США [7]. Одиницею аналізу та структурування тут виступає “округ” (county) – найменша складова адміністративно-територіального устрою країни. Спочатку автори концептуалізували так званій “середньостатистичний округ” за наступними усередненими показниками:

- кількість населення (приблизно 95 тис. осіб);
- доходи сім’ї (приблизно \$37,000 на рік);
- расова структура (86% – білі, 8% – Афроамериканці, 6% – іспанського походження);
- рівень матеріального забезпечення (11% – бідні, 15% – живуть в мобільних будинках);
- структура зайнятості населення (29% працюють в торгівлі та у сфері послуг, 17% – в освітньому секторі, 16% – в урядових структурах, 15% – в промисловому секторі, 10% – самозайняті, 7% – в аграрному секторі, 5% – професіоналісти або управлінці, 1% – у військовому секторі);
- відсоток студентів стосовно усього населення округу (приблизно 16%) [7, с. 8].

Потім порівняли показники кожного з реальних округів до відповідних показників модельного округу. За результатами цього порівняння автори отримали наступних 12 кластерів реальних округів, які автори інтерпретували як 12 типів спільнот:

- міста економічного буму (Boom Towns) – спільноти, які швидко розвиваються в умовах зростаючого розшарування населення);
- студентські кампуси та місця початкових кар’єр молодих людей (Campus and Careers) – міста зі значним відсотком молодих освічених людей, які відрізняються від інших спільнот вищим рівнем секуляризму та демократичності;
- гнізда, що порожніють (Emptying Nests) – міста із значним відсотком пенсіонерів та старіючої популяції бебі-бумерів, вони є менш внутрішньо різноманітними, аніж інші спільноти;
- євангельські епіцентри (Evangelical Epicenters) – міста із значним відсотком євангельських християн, що розташовані переважно в малих містечках та в пригородах великих міст, в середньому є дещо старшими, аніж середньостатистичні спільноти, під час виборів – лояльні до республіканської партії;
- іммігрантська нація (Immigration Nation) – населені пункти із великим відсотком іспаномовного населення, з нижчим від середньостатистичного рівнем доходів населення, типово кластеризуються на Півдні та Північному Заході;
- індустріальні мегалополіси (Industrial Metropolis) – великі інтенсивно заселені індустріальні міста, із активною внутрішньою різноманітністю, доходи населення є дещо вищими, ніж середньостатистичні по країні, під час виборів демонструють прихильність до демократичної партії;
- військові бастіони (Military Bastions) – населені пункти, розташовані біля військових баз, а тому в них – високий відсоток працюючих у військовій сфері

- або військових пенсіонерів, під час виборів – прихильники республіканської партії;
- центри меншин (Minority Central) – спільноти із великим відсотком афроамериканців, проте з нижчим відсотком іспаномовних та вихідців із Азії;
 - заможні міста (Monied Burbs) – міста зі значно вищим рівнем освіти і доходів, аніж у модельному окрузі;
 - форпости мормонів (Mormon Outposts) – міста із великим відсотком мормонів та з дещо вищим рівнем доходів, аніж у модельному окрузі;
 - центри сервісних працівників (Service Worker Centers) – малі та середнього розміру міста, переважно туристичні центри, де багато людей живе за рахунок сервісного обслуговування тимчасових візитерів, відрізняються дещо нижчим рівнем доходів, аніж у модельному окрузі;
 - країна тракторів (Tractor Country) – округи, в яких дуже розвиненими є скотарство та землеробство, населені переважно представниками старшого покоління [7, с. 9–10].

Одночасно з цим автори здійснили картографування виокремлених 12 спільнот, за результатами чого отримали своєрідну регіональну структуру США (див. рис. 3), характерною рисою якої є мозаїчність, тобто розташування того чи іншого типу спільноти у різних географічних регіонах США. За результатами проекту автори створили веб-сторінку, на якій в інтерактивному режимі можна проаналізувати структуру регіонів США, детальніше познайомитись із особливостями тієї чи іншої спільноти, а також порівняти її до інших за низкою параметрів [8].

Отже, моделювання регіоналізму – це творчий науковий процес, який значною мірою залежить від критеріїв, які автор обрав для його здійснення, що підтверджує

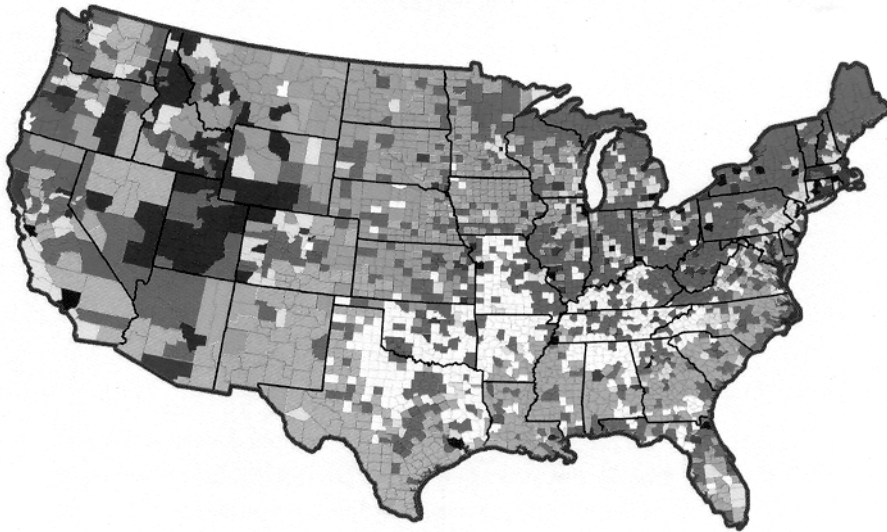

Рис. 3

евристичний потенціал концепції регіоналізму як пізнавального підходу до пояснення макроструктурних соціальних взаємодій. У зв'язку з цим представлені вище чотири різних моделювання регіоналізму в Північній Америці можуть слугувати корисним науковим досвідом для соціологічного моделювання регіоналізму в сучасній Україні. Скажімо, підходи Дж. Гарро та К. Вударда заслуговують на увагу в контексті моделювання транскордонних макрорегіонів (наприклад, Карпатський єврорегіон), що включають внутрішні регіони України. При цьому слід враховувати комплексну взаємодію історичних та сучасних чинників формування таких макрорегіонів. Ієрархізоване моделювання регіоналізму, проведене Л. Смирнягиним, яке ґрунтується на гнучкій системі критеріїв для осмислення та розмежування регіонів, виглядає дуже адекватним для відповідного соціологічного проектування, яке враховуватиме різноконтекстний вплив соціально-політичних, економічних та історико-культурних чинників формування макроструктурних суспільних взаємодій. Досвід Л. Смирнягіна із визначення модусу окремих регіонів у порівнянні до інших треба враховувати в рамках визначення ролі, яку можуть відігравати ті чи інші регіони в процесі структуризації сучасного українського суспільства. Здобутки Д. Чінні та Дж. Гімπεла є якісним креативом для моделювання регіоналізму в сучасній Україні з опертям на характеристики її адміністративних районів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Регіони України та їх склад // Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7502/a002>
2. *Стегній О. Г.* Типи політичної культури регіональних спільнот України / О. Г. Стегній // Вісник Львівського університету. – 2008. – С. 35. – (Серія соціологічна ; вип. 2).
3. European Parliament. Resolution on Community Regional Policy and the Role of the Regions and Annexed Community Charter for Regionalization // Official Journal C 326, 19 December 1988. – P. 9.
4. *Garreau Joel.* The Nine Nations of North America / Joel Garreau. – New York: Avon Books, 1981. – 427 p.
5. Woodard Colin. American Nations: a History of Eleven Rival Regional Cultures of North America / Colin Woodard. – New York: Penguin Group, 2011. – 371 p.
6. *Смирнягин Л. В.* Районы США: портрет современной Америки / Л. В. Смирнягин. – М. : Мысль, 1989. – 379 с.
7. *Chinni Dante.* Our Patchwork Nation: the Surprising Truth About the “Real” America / Dante Chinni, James Gimpel. – New York: Gotham Books, 2011. – 318 p.
8. Patchwork Nation. – Режим доступа : <http://www.patchworknation.org/>

Стаття надійшла до редколегії 00.00.2013

Прийнята до друку 00.00.2013

THE MODELING OF REGIONALISM IN NORTH AMERICA

V. I. Susak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
vi.susak@gmail.com*

Comparative analysis of four approaches in the context of modeling of regionalism in North America is presented. Principal methodological recommendations for sociological modeling of regionalism in contemporary Ukraine are elaborated on the base of results of this analysis.

Key words: regionalism, the modeling of regionalism, North America, USA.

МОДЕЛИРОВАНИЕ РЕГИОНАЛИЗМА В СЕВЕРНОЙ АМЕРИКЕ

В. И. Сусак

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
vi.susak@gmail.com*

Представлен сравнительный анализ четырёх подходов в контексте моделирования регионализма в Северной Америке. На основании этого анализа разработаны принципиальные методологические рекомендации для социологического моделирования регионализма в современной Украине.

Ключевые слова: регионализм, моделирование регионализма, Северная Америка, США.

УДК 316.1-057

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

О. Ю. Голоденко

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
пр. Волі, 13, м. Луцьк, 43000,
al.golodenko@gmail.com*

У статті здійснено аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення громадянської ідентичності. Акцентовано увагу на відмінностях між національною та громадянською ідентичностями. Особливу увагу приділено можливості виміру громадянської ідентичності, здійснено її операціональне визначення.

Ключові слова: громадянська ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентичність, громадянськість, патріотизм, громадянські практики.

Постановка проблеми та визначення актуальності її дослідження. Усе частіше для пояснення сучасних реалій у соціологічному науковому дискурсі вживається поняття “ідентичність”. Одним із актуальних напрямків в дослідженнях множинностей ідентичностей стає вивчення “громадянської ідентичності” – відчуття приналежності до певної громади. Зростаючі глобалізаційні процеси по-різному (позитивно та негативно) впливають на громадянську ідентичність, а також призводять, на думку деяких дослідників, до дефіциту, послаблення та кризи останньої [1; 2].

За таких умов зростає **актуальність** у проведенні соціологічних досліджень на предмет чинників та факторів, що можуть підвищити рівень громадянської ідентичності.

Метою статті є виокремлення основних теоретичних підходів до вивчення громадянської ідентичності, а також її операціональна інтерпретація. Для цього необхідно вирішити низку **завдань**:

- проаналізувати основні теоретичні підходи до вивчення громадянської ідентичності;
- дати визначення поняттю “громадянська ідентичність”;
- з’ясувати відмінність понять етнічної, громадянської та національної ідентичностей;
- окреслити коло можливих емпіричних показників громадянської ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження громадянської ідентичності неможливе в рамках одного напрямку науки. Комплексність у методології дослідження зумовлена великим попереднім науковим доробком з цієї проблематики.

Основні концептуальні положення вивчення громадянської ідентичності представлені у роботах Б. Андерсена, Е. Гелнера, Г. Теджфела, О. А. Грішиної, Л. М. Дробіжевої, Н. Ю. Кравченко, О. С. Резніка, Ю. М. Резніка та інших.

Серед вітчизняних дослідників громадянських процесів в Україні особливої уваги заслуговують роботи В. Л. Арбеніної, Є. І. Головахи, А. Ф. Карася, А. М. Колодій, Н. В. Паніної, О. С. Резніка, А. О. Ручки, Л. Г. Сокурянської, Н. Й. Черниш тощо.

Викладення основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.

Появу терміна “ідентичність” у суспільствознавчих науках пов’язують із американським дослідником Е. Еріксоном (психосоціальний підхід). Згідно з його поглядами, ідентичність – це така конфігурація, в якій інтегруються конституційні особливості, особливості лібідних потреб, здібності, захисні механізми, вдалі сублімації та ролі, що виконуються [3, с. 12]. У своєму визначенні Еріксон є послідовником З. Фрейда, для якого ідентичність відноситься до захисних психологічних механізмів та має виключно біологічну природу. Еріксон, як і Фрейд, применшує вплив соціального на формування ідентичності та процеси ідентифікації, що значно обмежує, на нашу думку, це поняття. Для соціології ж особливого значення в теорії Еріксона мають його висновки про кризу ідентичності та її взаємозв’язок із кризами суспільства.

Специфіка соціологічного підходу до аналізу ідентичності (в тому числі і громадянської) полягає у розгляді її як соціального конструкту, що підлягає емпіричному спостереженню, дослідженні впливу різних соціальних інститутів на її формування, встановленні взаємозв’язків між різними типами ідентичностей.

На сьогоднішній день не існує єдиного загальноприйнятого визначення громадянської ідентичності. Це поняття містить у собі дві складові – громадянство та ідентичність. Поняття громадянства, громадянського прийшли до нас зі старослов’янської мови (в яку воно було запозичене з грецької) і буквально означає “житель граду, міста”. Тобто мова йде про територіальну обмеженість. В англійській мові для позначення “громадянського” використовується слово “civil” – людина, що веде цивілізоване життя, користується усіма благами суспільства та відповідає загальноприйнятим нормам; людина цивільна, невійськова. Термін “identity” містить у собі латинський корінь *idem*, який означає “те саме”, “аналогічне”, “одне і теж”. Отже, громадянська ідентичність буквально означає “ототожнення з жителями міста, громадою”.

Якщо ж заглянути у словники, то можна знайти такі визначення громадянської ідентичності: 1) усвідомлення приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що мають для індивіда значимий сенс; 2) феномен надіндивідуальної свідомості, ознака громадянської спільноти, що характеризує її як колективний суб’єкт [4, с. 349].

Запропоновані визначення, на нашу думку, не відображають усієї суті цього поняття. У подальшому аналізі громадянську ідентичність автор статті пропонує розуміти як складний комплексний феномен: усвідомлення індивідом своєї totoжності зі спільнотою громадян тієї чи іншої держави, що має юридичне підтвердження і проявляється у значимих діях, спрямованих на розбудову державності. Така ідентичність має свої спостережувальні маркери, які відображаються у ментальності, морально-етичній поведінці та життєвих цінностях.

Соціологічні дослідження громадянської ідентичності зазвичай ідуть пліч-о-пліч з дослідженнями ідентичності національної, а також етнічної. Більше того, сьогодні часто не розмежовують поняття національної та громадянської ідентичностей, говоря-

чи про ідентичність національно-громадянську [6; 7]. Існують різні думки з приводу відмінностей цих ідентичностей, які залежать від наукового підходу до визначення суті понять, що закладені в їх основу: етносу та нації. В сучасній етнології найчастіше виокремлюють такі концепції етнічності та нації: примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм. На думку прихильників примордіалізму (Е.Сміт, Г. Нільсон, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, Я. Дашкевич), етнічна приналежність людини визначається природою, її не можна штучно створити чи прищепити, її не можна змінити (як стать, расу). Кожний етнос має свої вроджені ознаки, за допомогою яких можна визначити етнічну приналежність.

Інструменталізм розглядає етнос як засіб досягнення певної мети. Будь-яка діяльність та активність етнічних груп розглядається з точки зору боротьби за владу та привілеї етнічних еліт. Перебуваючи постійно в латентному стані, етнічність мобілізуються за умов можливості захоплення влади.

Описані підходи, хоча і мають широке коло прихильників, все ж такі не мають належного емпіричного обґрунтування своєї теорії.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує конструктивістський підхід до визначення і пояснення природи етносу та нації. Ця концепція розглядає такі поняття як штучні, сконструйовані утворення, результат діяльності самих людей. Етносом іменують спільноту людей, що мають спільне історичне минуле і культуру, а також бажання це зберегти і відтворити в наступних поколіннях. Етнічна ідентичність набувається в процесі соціалізації і зазнає постійного впливу та змін. Представники конструктивізму підкреслюють значення культурної еліти та освіти в процесах етнічної ідентифікації [8; 9].

Особливою формою розвитку етносу є нація, яка має чітко окреслену територію та визначена суверенітетом. Нація виникає тоді, коли, крім спільної історії та культури, в етносу виникає бажання до політичного об'єднання. Конструктивісти розглядають націю та державу у тісному взаємозв'язку, де об'єднуючим елементом виступає громадянство. Національна ідентичність набуває у сучасних умовах все більше політичного сенсу. Вона визначає внутрішню та зовнішню політику держави, об'єднує культурні й громадянсько-політичні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку, спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір, спільність громадянства.

Принципова різниця між національною та громадянською ідентичностями полягає у юридичному закріпленні своїх прав на існування у громаді (громадянство). Наприклад, можна бути за національністю росіянином, але мати громадянство української держави. Тому, коли ми говоримо про дослідження громадянської ідентичності населення України, то до генеральної сукупності потраплять усі громадяни України (в тім числі й ті, що з певних обставин перебувають за кордоном) незалежно від їх національної приналежності.

Деякі дослідники говорять про можливість вивчення громадянської ідентичності тих людей, що не є громадянами певної держави і навіть не проживають у ній, наводячи, як приклад, громадянську ідентичність діаспорних українців [10]. Ми не погоджуємося з такою думку, оскільки вважаємо, що в цьому випадку мова буде іти про ідентичність національну.

З огляду на таке розуміння етносу та нації, громадянську ідентичність будемо розглядати як таку, що може бути набута в процесі тривалого контакту із певною громадою та потребує постійного підтвердження. Громадянська ідентичність передбачає ототожнення себе із громадою, що має спільну культуру, мову, традиції тощо (етносом), яка є територіально обмеженою (нація) та має юридичне підтвердження.

Залежно від мети та завдань досліджень громадянську ідентичність вивчають за допомогою різних методик та індикаторів, проте, в українських соціологічних дослідженнях переважає традиція просторово-територіального визначення громадянської ідентичності (питання типу “З ким Ви себе насамперед?”, “До якої групи Ви себе відносите?” тощо і відповідні віяла відповідей: житель району, міста, села, регіону, області – регіональна та локальна ідентичності; громадянин України – загальнодержавна ідентичність; представник своєї нації / етносу – етнічна ідентичність; громадянин СРСР – пострадянська ідентичність; громадянин Європи – європейська ідентичність; громадянин світу – космополітична ідентичність).

Дослідники Центру Разумкова при дослідженні рівня громадянської ідентичності визначають такі її емпіричні індикатори: сприйняття держави, ставлення до українського громадянства, рівень і розуміння патріотизму, ставлення до держави як Батьківщини [11].

Н. Паніна при вивченні громадянської ідентичності населення України класифікує її за такими критеріями: “РЕГІОНАЛІСТИ” (ті, хто відчуває себе жителям району/міста/села); “ГРОМАДЯНИ” (ті, хто відчувають себе громадянами України); “НАЦІОНАЛІСТИ” (представники свого етносу, нації); “НОСТАЛЬГІСТИ” (громадяни колишнього СРСР); “КОСМОПОЛІТИ” (громадяни Європи та Світу) [12]. На нашу думку, така логіка дослідження більше підходить для вивчення сукупності суспільно-політичних ідентичностей, ніж конкретно громадянської.

Цікавою є методика дослідження національно-громадянської ідентичності російського соціолога Л. Дробіжевої¹. Вона пропонує вивчати чинники, що впливають на інтенсивність етнічної та російської ідентифікацій за допомогою таких методик, як: 1) методика вибору спільнот для ідентифікацій (частота вибору “ми-ідентифікацій” є підставою для міркувань про ототожнення чи включення людей у цей тип спільноти); 2) методика “соціального термометру” (визначення респондентом своєї позиції на шкалі “достатку”, “задоволеністю працею”, “соціального стану”, “благополуччя”); 3) методика “ідеологеми” (автор С. Рижова). Респонденту пропонують обрати міркування, з якими він погоджується: “Я рідко замислююсь над тим, хто я за національністю” чи “Я ніколи не забуваю про свою національність”. Це дає змогу оцінити рівень ідентичності. Вибір міркування “Кожній людині важливо відчувати себе членом своєї національності” чи “Людині не обов’язково відчувати себе членом якоїсь національності” є індикатором афіліативних настроїв [13, 116]. Також Л. Дробіжева пропонує вивчати частоту виникнення ідентифікацій (часто, іноді, ніколи). Якщо респондент фіксує, що він часто відчуває почуття єдності із своєю громадою, то це примушує дослідника шукати чинники, що призводять до актуалізації цієї ідентичності.

¹ Дослідження національно-громадянської ідентичності Росії та України в рамках спільного проекту Інститутів соціології НАНУ та РАН “Національно-громадянські ідентичності та толерантність. Досвід Росії та України в період трансформації” у 2007 році.

Дослідженню громадянської ідентичності також присвячені роботи Н. Ю. Кравченко. Він вважає, що методологічні підходи до вивчення громадянської ідентичності необхідно обирати залежно від механізмів її формування. Якщо необхідний прогноз відносного вектора розвитку суспільних відносин, то можна розглядати існуючі у ЗМІ дискурси громадянської ідентичності. Застосовується метод дискурс-аналізу (Т. Ван Дейк, М. Пешо, П. Серіо). Якщо цікавим є процес громадянської ідентифікації, змін активності чи настроїв населення – необхідно вивчати громадянські поведінкові практики. В такому разі логічно проводити дослідження в рамках феноменологічної соціології (А. Шюц, Т. Лукман, П. Бергер) та символічного інтеракціонізму (Дж. Мід., Г. Блумер) [14, с. 98–99].

У розглянутих вище методиках переважають зовнішні об'єктивні характеристики громадянської ідентичності. Як зазначалось раніше, громадянську ідентичність ми розглядали як складний комплексний феномен, що складається з взаємопов'язаних компонентів, на які впливають різноманітні чинники та процеси. Тому, для розуміння змістовного наповнення досліджуваного нами поняття, ми виокремлюємо такі емпіричні показники сформованості громадянської ідентичності¹.

Когнітивна складова містить у собі знання про приналежність до певної соціальної групи, відмінних символів цієї групи, об'єднуючих чинників. Її елементами можуть бути такі емпіричні маркери як уявлення про Україну як країну (територіальна визначеність, географічні особливості); знання державної символіки; знання державної мови, національних цінностей, символів, культури; уявлення про державний устрій; знання державних свят; знання основних історичних подій; знання основних прав та обов'язків громадянина; знання своєї етнічної приналежності, соціального походження; знання народів та етнічних груп України тощо.

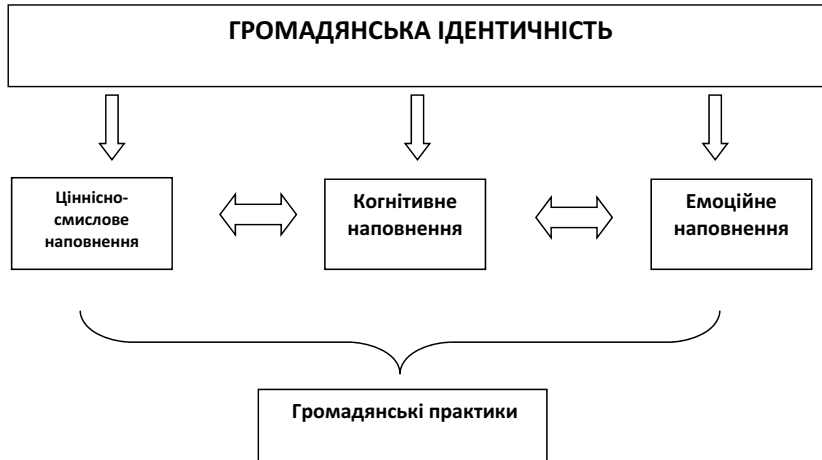
Ціннісно-смісловне наповнення передбачає певне ставлення (позитивне чи негативне) до своєї громадянської приналежності, як-от відчуття патріотизму; повага до історії, культурних та історичних пам'яток; позитивне ставлення до свого етнічного походження тощо.

Емоційне прийняття/неприйняття членства у певній спільноті призводить до виникнення таких відчуттів як: гордість/сором за свою країну; бажання/небажання проживати на території України; повага / зневага до Конституції та законів України; дотримання / недотримання моральних норм у ставленні до інших людей (бути добрим, чесним, щирим, справедливим і т. ін.).

Громадянська ідентичність реалізується здебільшого через громадянські практики. Що таке практики? Практика (грец. *πράξις* “діяльність”) – доцільна і цілеспрямована

¹ В основі свого аналізу ми будемо використовувати теоретичний підхід Дж. Тернера та Г. Теджфела стосовно впливу міжособистісного та міжгрупового спілкування на формування ідентичності. Розкриттю механізму громадянської ідентифікації сприяє теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела (Social Identity Theory). Він визначав соціальну ідентичність (складовою якої є громадянська) як ту частину ідентичності індивіда, що виникає з усвідомлення свого членства у соціальній групі разом з ціннісним та емоційним значенням. Тобто це знання індивіда про приналежність до певної групи, а також емоційна значимість його групового членства.

діяльність, яку суб'єкт здійснює для досягнення певної мети. Практика має суспільно-історичний характер і залежить від рівня розвитку суспільства, його структури.

Практика – діяльність, за допомогою якої людина змінює, перетворює світ. О. Резнік визначає громадянські практики як “систематичні, відтворювальні дії населення у громадсько-політичній сфері, що є формою реалізації власних інтересів за умови їх сукупної здатності перетворювати соціальні та політичні інститути” [15, с. 244]. Практика має свою структуру: об’єкт – те, на що спрямована дія (вплив); суб’єкт – те, що діє; мета – те, заради чого здійснюється дія; результат – те, що одержують по закінченні дії; спосіб – те, як (последовність операцій та їх характеристика) здійснюють дію; засіб – те, за допомогою чого здійснюють дію.

Наприклад, якщо розглядати таку громадянську практику як “участь у виборах”, то структура даної практики буде виглядати наступним чином: об’єкт – влада, суб’єкт – громадянин України, мета – зміна правлячої влади, результат – зміни у житті країни, спосіб – виборчий процес, засіб – ЦВК, ОВК, ДВК.

Резнік О. визначає такі види громадянських практик: громадсько-політичні, які передбачають як індивідуальні, так і колективні форми політичної участі; практики контактування громадян з установами та організаціями, які передбачають звернення до установ задля реалізації та обстоювання своїх інтересів; організаційні (групові) практики громадян, які передбачають тривалу колективну діяльність в обстоюванні своїх прав [15, с. 246–247].

Отже, громадянські практики – це реалізація громадянської активності у конкретних діях, наприклад, участь у громадському житті країни; спілкуватися державною мовою; дотримання законів України; участь у виборах; партійна приналежність; зацікавлення у сучасній політичній ситуації у своїй країні; активне обстоювання своїх громадянських прав; активна протидія вчинкам співвітчизників, які завдають шкоди рідній природі; переймання долею своєї країни, вболівання за неї (олімпіади, змагання, матчі); шанування національного одягу; дотримання національних звичаїв, традицій, обрядів; підтримка незалежності, соборності, єдності своєї держави; протидія пору-

шенню законів своїми співвітчизниками; вивчення історії своєї країни; зацікавлення сучасною екологічною ситуацією у своїй країні тощо.

Отож, у вузькому сенсі, під громадянськими практиками ми розуміємо діяльність людини (зокрема громадянина) у громадсько-політичній сфері, яка має свій об'єкт, суб'єкт, мету, результат, способи та засоби реалізації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, показники сформованості громадянської ідентичності не є ізольованими, вони знаходяться у тісному взаємозв'язку з такими чинниками, як національна, регіональна та релігійно-конфесійна приналежності, мовний фактор, вік, культурний капітал, приналежність до громадських об'єднань тощо. Загалом, проблеми формування громадянської ідентичності в нашій державі залишаються неактуальними як для влади, так і для суспільства, а тому нові соціологічні дослідження із цієї проблематики допоможуть виявити можливі шляхи збереження та збільшення рівня громадянськості та патріотизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сокурянська Л. Г. Дефіцит громадянської ідентичності молоді як соціокультурний феномен: чинники актуалізації / Л. Г. Сокурянська, Г. С. Остроухова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – 579 с.
2. Карась А. Громадянська ідентичність як українська перспектива / А. Карась // *Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст*. – К. : СтилоС, 2011. – Вип. 10. – 160 с.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон, пер. с англ. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
4. Грицанов А. А. Социология : энциклопедия / А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – М. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
5. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под редакцией Л. Дробижевой, Е Головахи. – К. – Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
6. Дробижева Л. М. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости [Электронный ресурс]: Режим доступа к сайту: <http://www.civisbook.ru/files/File/Nacionalno-grajd.pdf>
7. Арутюнян В. Ю. Россияне: проблемы формирования национально-гражданской идентичности в свете данных этносоциологии / В. Ю. Арутюнян // *Общественные науки и современность*. – 2009. – № 4. – С. 91–97.
8. Геллнер Э. Нация и национализм / Э. Геллнер. – М. – 1991. – 332 с.
9. Андерсон Б. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – М., 2002. – 416 с.
10. Кречетова В. А. Сутність та можливості виміру “громадянської ідентичності” / В. А. Кречетова // *Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи* : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – № 844. – С. 107–111.
11. Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп. Аналітична доповідь // *Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова офіційний веб-сайт* [Електронний

- ресурс] – Режим доступу до джерела: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD104_ukr_1.pdf
12. *Паніна Н. В.* Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу до джерела: www.saske.sk/cas/2-2004/panina.html
 13. *Дробижева Л. М.* Возможность совместимости гражданской и этнической идентичности: пример российских республик / Л. М. Дробижева // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
 14. *Кравченко Н. Ю.* К вопросу методологии изучения гражданской идентичности / Н. Ю. Кравченко // Социология в системе научного управления обществом IV Всероссийский социологический конгресс [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://all-russia-sc.ru/netcat_files/File/Part2.pdf
 15. *Резнік О.* Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К. – 2011. – 335 с.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2013

Прийнята до друку 21.03.2013

THEORETICAL AND EMPIRICAL PROSPECTS OF SOCIOLOGICAL STUDY OF THE CIVIL IDENTITY

O. Golodenko

*Lesya Ukrainka East European National University,
Voli av., 13, Lutsk, 43000,
al.golodenko@gmail.com*

The paper analyzes the main theoretical and methodological approaches to the study of civic identity. Attention is focused on the differences between national and civic identities. Particular attention is paid to the possibility of measurement of civic identity by its operational definition.

Key words: civic identity, ethnic identity, national identity, civicism, patriotism, civic practice.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ЭМПИРИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Е. Ю. Голоденко

*Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки,
пр. Воли, 13, г. Луцк, 43000,
al.golodenko@gmail.com*

В статье проводится анализ основных теоретико-методологических подходов к изучению гражданской идентичности. Акцентировано внимание на различиях между национальной и гражданской идентичностью. Особое внимание уделяется возможности измерения гражданской идентичности, осуществляется ее операциональное определение.

Ключевые слова: гражданская идентичность, этническая идентичность, национальная идентичность, гражданственность, патриотизм, гражданские практики.

УДК 316.61

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ХАРАКТЕР ПОНЯТТЯ ДОВІРИ

Г. І. Андрущенко

*Криворізький національний університет,
вул. Лермонтова, буд. 21, кв.21, м. Кривий Ріг, Україна, 50002,
andrushchenko83@mail.ru*

У статті визначено ступінь вивчення поняття довіри у різних науках та виявлено її значущість у різних сферах людської життєдіяльності, починаючи від соціальної, економічної, фінансової, ділової сфер і закінчуючи прийняттям політичних рішень.

Ключові слова: довіра, сфера життєдіяльності, соціологія, економіка, психологія, соціальна філософія, релігія, політологія, право, менеджмент.

Питання вивчення сутності довіри набуває особливої значущості у соціоекономічному, соціокультурному вітчизняному контекстах унаслідок нестійкості ціннісних засад сучасного українського суспільства. Помітними є неоднозначність трактувань цього поняття, а також різноманіття способів визначення його меж та механізмів формування фахівцями з різних галузей науки. Тому, важливим є дослідження теперішнього стану тематики довіри та необхідність пошуку нових акцентів спрямованості наукової (зокрема, соціологічної) розробки цієї проблематики.

Метою статті є пошук та вивчення авторкою різних наукових підходів до сутності поняття “довіра”, що доведе його міждисциплінарний характер, а також визначення місця та значущості соціологічних думок серед виявленої наукової полеміки.

Перш ніж вивчити міждисциплінарний характер поняття “довіра”, проведемо стислий ретроспективний аналіз наукових джерел, що свідчать про перші спроби вчених щодо тлумачення її сутності.

У ранньосучасній політичній теорії поняття “довіра” було сформульовано як прибічниками сучасного природничого права (Г. Гроцієм, С. Пуфендорфом, Д. Локком), так і його супротивниками (Д. Юмом, А. Смітом).

Вагомий внесок у з'ясування сутності довіри зробив французький релігійний мислитель, математик і фізик Б. Паскаль. Він застосував імовірнісні судження до самої віри, що в такому контексті переставала бути впевненістю у існуванні Бога, перетворюючись на елемент математичного вираження, продовжуваного до нескінченності. Імовірнісний підхід Паскаля можна вважати поворотним пунктом процесу трансформації віри, її заміни довірою.

Шотландські моралісти XVIII ст., такі як А. Е. К. Шефтсбері, Д. Міллар, Р. Фергюсон, В. Блер тощо, розглядали ідею довіри як одну з умов цивілізованого суспільства. Вони визначали довіру як “природну симпатію”, “природну доброзичливість” – поняття майже “протопсихологічного” змісту. Ці науковці знаходились на самому по-

чатку соціальності (фактично, громадянського суспільства) і обумовлювали можливість соціального життя як такого.

В епоху Просвітництва з'ясуванням сутності довіри зацікавились й англійські філософи Д. Локк і Д. Юм, прізвища яких згадувались вище. Вони вказували на її значення у пошуку кореневих засад соціального порядку та конституюючих його актів обміну в нових умовах. Д. Локк розглядав довіру у вигляді божественних заповідей, Д. Юм – як хитромудрий винахід суспільства.

Проблема довіри, сформульована Д. Локком, розглядалась як проблема дотримання незалежними індивідами взятих по відношенню одне до одного зобов'язань. При цьому він зробив припущення, що третім агентом, гарантом договірних відносин на випадок невиконання договору, є страх перед засудженням з боку потойбічних сил [1, с. 97, 103].

Починаючи міждисциплінарний аналіз поняття довіри, зауважимо, що свою інтерпретацію це поняття “довіра” має в економіці. Зокрема, цій проблемі присвятили праці такі відомі економісти, як К. Ерроу, Ф. Фукуяма, Р. Коуз.

Нобелівський лауреат з економіки К. Ерроу розглядає довіру як дуже важливу цінність, яка є “змазкою” суспільного механізму. Це зумовлено ефективністю довіри, оскільки завдяки їй у людини є можливість покластися на слово іншої людини, що сприяє економії зусиль. Довіру К. Ерроу вважав товаром, який має реальну економічну і практичну цінність, проте цей товар важко купити. Якщо ж така можливість все ж таки виникла, людина вже має певні сумніви стосовно того, що вона купує. Проте вчений визнає технічну нездійсненність та беззмістовність такої операції на ринку [2, с. 78–80].

Продовжуючи думки К. Ерроу, Ф. Фукуяма також пов'язує довіру із господарською сферою діяльності людей і розуміє її як своєрідну форму соціального капіталу, якого не вистачає у сучасному суспільстві. Він вважає довіру феноменом, який сприяє впорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин [3, с. 28]. У розумінні Ф. Фукуяма довірою є “очікування, що виникає у суспільстві і полягає у тому, що інші члени цього суспільства будуть демонструвати правильну, чесну поведінку, витриману у дусі співробітництва, засновану на загальноприйнятих нормах цього суспільства. Такі нормативні очікування можуть бути пов'язані як із глибокими ціннісними засадами (наприклад, природа Бога чи справедливості), так і з нормами повсякденного життя, такими як критерії професіоналізму і кодекси професійної поведінки”. Саме наявність такої довіри, на його погляд, перетворює об'єднання соціальних акторів у моральне суспільство, адже довіра є таким різновидом соціального капіталу, який знаходиться і використовується лише групою загалом [3, с. 26].

У цьому ж напрямку розвиває свої уявлення про довіру й інший Нобелівський лауреат з економіки британець Р. Г. Коуз, який розглядає довіру як одну із зовнішніх умов, яка впливає на економіку. Цей вплив є можливим внаслідок існуючої оберненої залежності між рівнем довіри і розміром витрат виробництва та обігу: зниження довіри сприяє зростанню цих витрат, а її зростання, навпаки, стимулює їх зниження [4, с. 92–95].

Вивчаючи довіру, варто згадати й праці англійського економіста індійського походження П. Дасгупти, який вказує на вирішальну роль у встановленні довіри спогадів індивідів про минулі зустрічі. Крім того, він помічає зв'язок довіри із репутацією.

Можна згадати багато прикладів існування довірчих відносин в економіці – наприклад, у вигляді результату співпраці кредитора і позичальника. Тому борг (кредит) є одним із ключових факторів функціонування будь-якої зі сфер людської життєдіяльності, що ґрунтується на суспільно-визнаних цінностях, зокрема на довірі.

Сучасний вітчизняний вчений О. Євтух, вивчаючи кредит як соціально-економічне явище, розглядає довіру як основоположне правило кредитування і вважає неможливим надання позичок та будування зобов'язувальних відносин за її відсутності. Він критикує погляди Ф. Фукуями щодо його вислову про довіру як “побічний продукт соціальних норм”, вважаючи її, навпаки, однією з найважливіших соціальних норм.

Зауважимо, що у класичній соціології довіра спочатку розглядалась як передумова соціального порядку. Так, у працях Е. Дюркгейма і Ф. Тьоніса ідея довіри вводилась як основа для виникнення органічної солідарності між різними індивідами, несхожими одне на одного.

М. Вебер у розвиненій ним концепції соціальної дії виходив з того, що будь-які дії мають значення тільки у певній системі цінностей; раціональна поведінка у рамках однієї системи може бути нераціональною з точки зору іншої. Найбільш явне виявлення ролі довіри є характерним для ціннісно-раціонального типу дії, спрямованої основними цінностями, що сприймаються через засвоєння індивідом культурного коду суспільства.

Засновник соціології конфлікту Г. Зіммель, на відміну від Е. Дюркгейма і Ф. Тьоніса, не вважав солідарність головним принципом суспільного життя. Він знаходив процес усупільнення навіть там, де здається, що відбувається роз'єднання і розпад взаємодії між людьми – у суперечках, у конкуренції, у ворожнечі, у конфліктах. У працях Г. Зіммеля довіра виступає передумовою виникнення домінуючих соціальних відносин у сучасному суспільстві – відносин обміну.

У подальшому ідеї Г. Зіммеля отримали своє продовження у роботі сучасного польського соціолога П. Штомпки, який у своїй роботі, присвяченій теорії довіри у соціології, визначає довіру як ставку щодо майбутніх непередбачених дій інших. З цього випливає, що довіра передбачає два основних компоненти: особливі очікування і переконаність, а також впевненість у дії (ставка). Довіра для П. Штомпки стає способом примирення зі складністю майбутнього, породженого технологією [5, с. 192–204].

Питання довіри в суспільстві представлене у фундаментальній праці відомого соціолога Р. Патнама, у якій він описує ті негативні явища, в тому числі і в економічній сфері, що відбуваються через недовіру і нездатність співпрацювати заради загального блага. У суспільстві, де люди довіряють тільки своїй родині і не схильні до кооперації з іншими, Р. Патнам вважає неминучою економічну стагнацію [6, с. 110].

Зауважимо, що погляди Р. Патнама на розуміння довіри є дещо схожими із висновками Ф. Фукуями. Так, обидва науковці простежують тісний взаємозв'язок між типом відносин у суспільстві і нормальним функціонуванням соціального устрою. Крім того, в обох інтерпретаціях довіра виступає, по суті, як форма соціальної солідарності, про сутність якої вже йшлося раніше.

Один із видатних теоретиків сучасної соціології англієць Е. Гідденс у своїх працях також висвітлює поняття довіри. Зазначимо, що погляди Р. Патнама на розуміння довіри є дещо схожими із висновками Ф. Фукуями. Крім того, у двох інтерпретаціях

довіра виступає, по суті, як форма соціальної солідарності, про сутність якої вже йшлося раніше. Згодом, зіставляючи виведені два типи довіри із соціологічною різницею між традиційним і сучасним суспільствами, Е. Гідденс приходить до виокремлення третього типу довіри – довіра до інституціоналізованих особистих зв'язків [7, с. 174].

Інший відомий соціолог Д. Коулман визначає довіру як віру у те, що інші агенти будуть діяти в межах передбачуваного і виконувати свої зобов'язання без будь-яких додаткових санкцій. Отже, довіра доповнюється умовою відсутності можливих санкцій, що значно звужує можливість застосування цього поняття, оскільки санкції самі по собі можуть бути одним із раціональних обґрунтувань засад виникнення довіри.

Актуальними є погляди німецького соціолога Н. Лумана щодо розуміння сутності довіри. Він вважав, що присутність довіри є важливою у міжособистісних відносинах, тоді як участь в економіці та політиці потребує впевненості, а не довіри. Довіра для нього є не тільки засобом пом'якшення ризику, а ще й тим, що передбачає ризик, виступаючи як засіб пом'якшення з боку чогось невідомого" [8, с. 132].

Інший сучасний американський соціолог А. Селігмен вважає, що довіра стає компонентом соціальних відносин, коли є можливість відхилення від ролей, тобто коли утворюються "відкриті простори" ролей і рольових очікувань. Іншими словами, довіра проникає у соціальну взаємодію через отвори чи вздовж меж системи, коли з тієї чи іншої причини системно визначені очікування більше не життєздатні. На основі цієї думки А. Селігмен визначає соціологічний зміст довіри шляхом його зведення, з одного боку, до релігійної віри чи переконання, або, з іншого боку – до впевненості у виконанні рольових очікувань [9, с. 21].

Серед сучасних соціологів вивченням довіри також займалися Д. Г. Льюїс та Е. Вейгерт, які вважали, що "довіра починається там, де закінчується передбачення". Інший дослідник Д. Роттер стверджував, що довіра часто редукується до індивідуального психологічного стану, узальненого очікування, що інший виконає обіцянки і зобов'язання. Подібну редукцію значення довіри до індивідуального психологічного (чи емоційного) стану знаходимо у працях Л. Херцберга, Т. Гов'єра, Р. Холтона і Р. Хардіна.

Зазначимо, що вивченням походження довіри займаються й сучасні вітчизняні соціологи. Так, Н. І. Соболева у своїй монографії "Соціологія суб'єктивної реальності" представила довіру як параметр суб'єктивної реальності, як очікування істини, надію на опанування її непрямим чином, опосередковано. Соціолог вважає довіру похідною від віри, її проекцією у світ суб'єкт-суб'єктивних, насамперед міжособистісних, відносин [10, с. 262–264].

Значну увагу поняттю "довіра" також приділяє український соціолог Ю. О. Свеженцева, яка розглядає довірчі відносини у контексті формування партнерства. Довіра, на її думку, є такою ознакою стабільних партнерських відносин, яка є обґрунтованою, виправданою та підкріпленою повсякденною практикою взаємодій. Вона зауважує, що довіра людини до будь-якого об'єкта ґрунтується на її уявленні про цей об'єкт, тобто на знанні. Іншими словами, ця довіра визначається соціальним досвідом пізнання об'єкта, тобто синтезом власного та групового досвіду в уявленні про нього.

Крім того, важливість впливу довіри найперше на соціальну сферу людської життєдіяльності підкреслюють вітчизняний соціолог С. П. Плечко, а також російські

соціологи Г. І. Осадча та С. О. Шавель. І з цим не можна не погодитись, адже людина від самого народження вступає у довірчі відносини: насамперед – зі своїми батьками, а з часом – і з іншими людьми, організаціями, підприємствами, владою (державою) тощо.

Зазначимо, що поняття “довіра” стало також і предметом дослідження психології. Американський психолог і психотерапевт Е. Еріксон розглядав почуття базисної довіри як фундаментальну психологічну передумову всього життя. Таке почуття формується на практичному досвіді від народження дитини, згодом стаючи установкою, що визначає ставлення цієї дитини до себе і до світу. Найважливіше положення теорії Еріксона полягає у тому, що криза співвідношення “довіра-недовіра” не цілковито й не завжди успішно долається впродовж першого і другого років життя; дилема і необхідність вибору – “довіряти – не довіряти” час від часу поставатиме на кожній подальшій стадії розвитку людини.

Цінним надбанням сучасної соціальної психології у контексті вивчення сутності довіри є докторська дисертація російського науковця Т. П. Скрипкіної, що присвячена ідеї визначення довіри як соціально-психологічного явища. У своїй праці Т. П. Скрипкіна подає довіру як самостійну форму віри, що являє собою акт одночасного ставлення людини до зовнішнього світу і до самої себе, який передує взаємодії зі світом. Тож довіра створює ефект цілісності буття людини як особистості [11, с. 75–87].

Цікавим є розуміння категорії “довіра” у сучасній соціальній філософії, де вона розглядається як феномен культури. Наприклад, сучасні російські філософи С. В. Гельфанова і К. П. Стожко довіру вважають складними соціальними відносинами, які характеризуються тим, що мають не тільки суб’єктивно-об’єктивну основу, але й складну діалектику самого довірчого зв’язку. Мається на увазі, що зв’язок між учасниками довірчих відносин буває прямим і зворотним. Обман довіри призведе до руйнування зворотного зв’язку і тим самим – до руйнування соціокультурної комунікації, механізмів взаємодії між людьми. Це означає, що в основі довіри лежить духовна компонента, яка передбачає взаємність не як плату за довіру, а як критерій ідентифікації об’єкта довірчих відносин як істоти, гідної наданої їй довіри.

Варто зазначити, що поняття “довіра” відіграє важливу роль у релігії. Так, у “Словнику біблійного богослов’я” зазначено, що людина, виконуючи свої життєві обов’язки та стикаючись із різними небезпеками, потребує опори, притулку, для того щоб піддатися болісному страху, але встояти у випробуваннях і зберегти впевненість у досягненні життєвої мети. Для цього треба знати, кому довіритись. Також у вказаному словнику визначено зв’язок між довірою та вірою в Бога, між довірою і смиренною молитвою, між довірою та радісною впевненістю. Довіра, виступаючи в ролі умови вірності, відповідно, нею зміцнюється, оскільки любов, доказом якої є вірність, доводить довіру до повноти. Тільки той, хто перебуває у любові, отримує повну впевненість у День суду та пришествя Христового, тому що здійснена любов виганяє страх.

Поняття довіри трактується і в ісламі, де вона визначається як властивість, що притаманна праведним й богобоязливим людям. Особливо докладно розкриття сутності довіри висвітлено у священній книзі мусульман Корані, де основну увагу приділено особливостям формування грошових, зокрема боргових, відносин на основі довіри між людьми. У релігії мусульман довіра виступає ознакою покірності Аллаху, вірності його

закликам і настановам. Як бачимо, це ще один доказ важливості присутності довіри у боргових (кредитних) відносинах.

Так склалося з часом, що динаміка політичного життя суспільства складається з різноманітних проблемних ситуацій, виникнення яких так чи інакше пов'язане з політичною довірою, вивченням сутності якої займається політологія. У політології довіра розглядається як емоційно забарвлене, стійке ставлення людей до політичних інститутів, що виражається: у їх підтримці; в отождоженні особистості, певної соціальної групи з ними; у розгляді їх як своїх представників. Довіра може виникати як результат практичного підтвердження відповідності діяльності політичних інститутів інтересам маси, а також і як наслідок маніпуляції свідомістю. Тож значущість наявності довіри у політичній сфері є беззаперечною. У цій сфері довіра є важливою насамперед тому, що вона уможливує ефективність функціонування демократичного режиму, підзвітного уряду, а також сприяє економічному добробуту нації.

Зауважимо, що поняття “довіра” відіграє важливу роль у юриспруденції. Про це свідчить той факт, що ця категорія є одним із основоположних моральних принципів, система яких формує Кодекс професійної етики юриста. У такому контексті довіра виступає як ставлення особи до конкретних дій іншої особи, до неї самої і ґрунтується на впевненості у правоті, вірності, чесності останньої. Якщо керівник бачить у підлеглому тільки виконавця своєї волі, а не особистість, то у цьому випадку між ними не виникає довіри. Фундаментом для довіри може стати тільки піклування керівника про своїх підлеглих. Довіра між колегами у юриспруденції також має велике значення ще й через однакову важливість як персональної заслуги юриста, так і відмінного результату роботи усього колективу.

Цікавим є розуміння довіри у правовому аспекті доктором юридичних наук, професором О. М. Кокотовим. Послідовно співвідносячи довіру з вірою й недовірою, розглядаючи довіру як один із елементів конституційного устрою суспільства і держави (конституціоналізму), виділяючи засоби та способи формалізації довіри й недовіри, простежуючи довіру й недовіру як мотиви правової поведінки, а також визначаючи довіру як критерій перевірки соціальної дійсності, О. М. Кокотов виходить на рівень глобального осмислення процесів взаємодії людей у процесі розшарування суспільства, викликаному інтенсифікацією його внутрішніх зв'язків.

Важливим є вивчення довіри і для такої науки, як “менеджмент”, адже взаємна довіра керівництва і персоналу слугує основою взаєморозуміння та злагоди, детермінує мотивацію до досягнень, а також виступає невід'ємною умовою делегування і командної роботи.

Російський науковець Є. Б. Моргунов, досліджуючи наявність довіри в організації, або “організаційної довіри” (вертикальної чи горизонтальної), говорить про певну історію членів організації та інформацію, яку вони отримали за час спільних діяльності та спілкування.

Російський фахівець з управління персоналом В.С. Коппек зауважує, що у взаємовідносинах керівника і підлеглого поняття довіри напряму пов'язане із рівнем ризику та реальним досвідом взаємодії. Іншими словами, якщо робота підлеглого пов'язана із серйозним ризиком для організації чи самого керівника (його автори-

тету, успішності тощо), то рівень довіри буде набуватись дуже складно і повільно: через реальні успішні епізоди. Проте саме по собі делегування – один із основних інструментів менеджменту – без довіри неможливе, так само, як і взяття на себе додаткової відповідальності з боку підлеглого.

Отже, на основі проведених нами теоретичних досліджень з приводу вивчення сутності поняття “довіра” із впевненістю можна стверджувати, що довіра має дисциплінарний характер, оскільки її вивчають у різних науках. Це свідчить про значущість довіри у різних сферах людської життєдіяльності, починаючи від соціальної, економічної, ділової сфер і закінчуючи прийняттям політичних рішень.

Незважаючи на цінність вищенаведених поглядів різних науковців стосовно розуміння поняття “довіра”, варто відзначити, що довіра, виступаючи різновидом соціальних відносин і охоплюючи всі сфери людського буття, відображає найперше соціальну сутність людини, її прагнення до формування відносин з іншими людьми з метою знаходження власного гідного місця у суспільстві. Серед усіх наук вивчення цього аспекту довіри займається, головню, соціологія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Локк Д. Сочинения в 3 т. / Д. Локк. – М. : Мысль, 1985. – (Серия “Философское наследие”. Т. 93). Т. 1: Опыт о человеческом разуме. – 1985. – 621 с.
2. Эрроу К. Экономическая трансформация: темпы и масштабы / К. Эрроу // Реформы глазами американских и российских ученых. – Москва : Российский экономический журнал, Фонд “За экономическую грамотность”, 1996. – С. 75–86.
3. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ.]. – М. : АСТ, 2004. – 730, [6] с. – (Philosophy).
4. Коуз Р. Г. Проблема социальных издержек / Рональд Гарри Коуз // Фирма, рынок и право. – М. : Дело, 1993. – С. 87–141.
5. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка ; пер. с англ., под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 223 с.
6. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Роберт Патнам ; пер. з англ. В. Ющенко. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
7. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс. – М. : Академический проект, 2005. – 528 с.
8. Луман Н. Общество общества. Часть I. Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
9. Селигмен А. Проблема доверия / Адам Селигман ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболева. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
10. Соболева Н. І. Соціологія суб’єктивної реальності / Н. І. Соболева. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 296 с.
11. Скрипкина Т. П. Психология доверия: учеб. пособие / Т. П. Скрипкина. – М. : Академия, 2000. – 264 с.

Стаття надійшла до редколегії 9.11.2012

Прийнята до друку 25.12.2012

INTERDISCIPLINARY CHARACTER OF CONCEPT OF TRUST**A. I. Andrushchenko**

*Kyryviy Rig National University,
Lermontova Str. 21/21, Kyryviy Rig, Ukraine, 50002,
andrushchenko83@mail.ru*

In the article certainly degree of study of concept of trust in different sciences and found out its meaningfulness in the different spheres of human vital functions, beginning from social, economic, financial, business spheres and concluding acceptance of political decisions.

Key words: trust, sphere of vital functions, sociology, economy, psychology, social philosophy, religion, political science, right, management.

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ХАРАКТЕР ПОНЯТИЯ ДОВЕРИЯ**А. И. Андрущенко**

*Криворожский национальный университет,
ул. Лермонтова, д. 21, кв.21, г. Кривой Рог, Украина, 50002,
andrushchenko83@mail.ru*

В статье определена степень изучения понятия доверия в разных науках и обнаружена ее значимость в разных сферах человеческой жизнедеятельности, начиная от социальной, экономической, финансовой, деловой сфер и заканчивая принятием политических решений.

Ключевые слова: доверие, сфера жизнедеятельности, социология, экономика, психология, социальная философия, религия, политология, право, менеджмент.

УДК 316.645.2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ “ДОВІРА” В КОНТЕКСТІ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Т. А. Супрунець

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
tanjasuprunec@rambler.ru*

У статті розглянуто основні підходи до інтерпретації довіри у філософії, психології, історії, політиці та економіці. Визначено специфіку соціології при розгляді цього поняття. Також автор пропонує власне визначення довіри, що ґрунтується на міждисциплінарному підході до вивчення зазначеного феномену.

Ключові слова: довіра, концептуалізація довіри, форми довіри, ризик.

На сьогодні поняття “довіра” досить широко використовується у межах соціогуманітарних досліджень. Причому, кожна із наук розглядає цей феномен крізь призму власного аксіологічного ядра, що, з одного боку, зумовлює багатоаспектність його трактування, а з іншого – обмежує інтерпретацію предметним полем конкретної науки. Тому, стаття спрямована на створення передумов для вирішення такої наукової проблеми, як подолання вузьких дисциплінарних рамок, які виникають при дослідженні феномену довіри окремими науками соціогуманітарного профілю. Вважаємо, що доцільним є міждисциплінарний підхід до розгляду цього поняття, який дасть змогу значно розширити межі використання терміну та суттєво поглибити знання про нього. Тому, метою статті є здійснення різнопланового моделювання поняття “довіра” у межах соціогуманітарних наук на загал та в соціології зокрема. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: опрацювати наукову літературу по темі та здійснити теоретичну інтерпретацію поняття “довіра” у філософії, психології, історії, економіці та політиці; з’ясувати соціологічну специфіку розгляду поняття довіри та здійснити узагальнення досвіду теоретичного дослідження поняття, що вивчається.

Поняття “довіра” вивчають у своїх наукових розвідках представники ряду соціогуманітарних наук. Зокрема, поняття довіри у філософії досліджують такі вчені, як А. Селігмен [1], Д. фон Гільдебранд [2], Ю. Габермас [3], О. Кожем’якіна [4]. Вивченням взаємозв’язку довіри та економічного зростання суспільства займається Ф. Фукуяма [5] та Дж. Хоскінг [6]; довіру як важливу складову формування соціального капіталу вивчають Р. Патнем [7], Дж. Коулмен [8], П. Бурдьє [9] та ін. Довіра у політичному контексті як підґрунтя для формування громадянського суспільства аналізується такими дослідниками, як Д. Данкін [10] та С. Погорелий [11]. Психологічні аспекти вивчення довіри присутні у працях Е. Еріксона [12], М. Коула [13], Т. Скрипкіної [14], О. Назарук [15]. У соціології дослідження феномену довіри присутні у працях Е. Дюркгайма [16],

Р. Мертона [17], Т. Парсонса [18], М. Вебера [19], П. Штомпки [20], Ф. Фукуями [21], Ш. Ейзенштадта [22] та ін. Тобто, феномен довіри у більшості досліджень вивчається у межах окремих аспектів.

Для того, аби зрозуміти онтологічну та епістемологічну основу цього поняття, варто звернутися до філософії. У контексті філософських досліджень довіра постає ментальним станом свідомості, який формує настанову на те, що люди, на яких покладаються зобов'язання, обов'язково виправдають їхні очікування [4]. Також під цим поняттям розуміють морально-практичне ставлення індивіда до партнера у спілкуванні, яке ґрунтується на його вірі у чесність та щирість [23, с. 166]. Довіра може мати наївну (дитячу) форму, набувати символічного значення (клятва, присяга), триматися на особистій відданості або ж ґрунтуватися на формальних засадах і виражатися у формі договору [23, с. 166]. Тобто, довіра може набувати абсолютно протилежних за змістом форм – від неформальних до чітко регламентованих. Це породжує серед філософів питання про її природу. Зокрема, на думку В. Кондрашової-Діденко та Л. Діденка, довіра може трактуватися як ірраціональне поняття, під яким розуміють елемент або форму віри або ж раціональне відношення (впевненість у надійності інших, відчуття відповідальності, орієнтація на появу можливих ризиків та досягнення максимально ефективного результату) [24]. О. Кожем'якіна у своїх наукових розвідках говорить про співвідношення у структурі довіри раціональної та ірраціональної компонент [4]. Причому, дослідниця зазначає про домінування ірраціональної компоненти над раціональною. А. Міщенко, навпаки, вважає, що довіра є радше раціональним знанням, яке формується на основі логіки та досвіду і доповнюється ірраціональною компонентою, що виражається у формі віри [25]. Тобто, серед дослідників немає одностайної єдності у поглядах щодо природи довіри. Зрозумілим є те, що вона формується у межах раціональних та ірраціональних компонентів, або ж синтезує у собі обидва складники.

З точки зору гносеології, довіру можна трактувати як діалогічний спосіб пізнання, у межах якого розвиваються суб'єкт-суб'єктні відносини, взаємозв'язок буття “Я” із буттям “Ти” [4]. У такому аспекті під суб'єктом постає “інший”, на інтереси якого прагне зорієнтуватися об'єкт.

Філософія розглядає довіру із аксіологічної точки зору як духовний орієнтир та метацінність відносно таких демократичних цінностей як свобода, справедливість та солідарність, під впливом яких будується громадянське суспільство [4].

Отож, довіра, із філософської точки зору, – це, з одного боку, структурована сутність, що включає в себе довірчі очікування (одночасне поєднання у собі раціонального, ірраціонального та етичного компонентів) і реалізацію діяльності задля досягнення бажаного результату [4]. З іншого ж боку, вона є постійним процесом формування суб'єктних відносин, в основі якого лежать духовні орієнтири суспільства – цінності.

Психологічна енциклопедія трактує довіру як морально-психологічну категорію, яка характеризує ставлення індивідів до іншої особи та її дій і ґрунтується на переконанні в чесності та сумлінності цієї особи та правильності її дій [26]. “Енциклопедичний словник” Брокгауза та Ефрона визначає досліджуване поняття як психічний стан, в міру якого індивід погоджується із думкою іншого суб'єкта, яка видається йому прийнятною та авторитетною [27, с. 144].

Психологи виділяють у структурі довіри три складові. Когнітивна складова – це знання людини про себе та світ, норми поведінки, на основі чого формується прогноз наслідків передбачуваного вчинку. Емоційний компонент включає у себе припущення індивіда про рівень безпеки під час взаємодії із іншими суб'єктом та оцінку власних можливостей. Унаслідок зіставлення людиною знання про ситуацію та оцінку власних перспектив формується поведінковий компонент – вибір індивідом певної стратегії поведінки. Т. Скрипкіна вважає, що саме через діяльнісну складову виражаються основні характеристики довіри: міра (ступінь саморозкриття особистістю різних сфер свого життя іншим), вибірковість (суб'єктивна значимість інформації), парціальність (встановлення суб'єктивних меж, де розпочинається або закінчується довіра до інших) [14].

Для теоретичної інтерпретації поняття довіри важливим моментом є те, що психологи акцентують увагу на таких складових, як знання та оцінки, які безпосередньо впливають на діяльність людини. Отож, довіра може інтерпретуватися як внутрішньопсихологічна ірраціональна категорія, що характеризує поведінку окремого індивіда, визначаючи його почуття, стани та соціальні настанови. Хоча, водночас, вона не позбавлена впливу зовнішніх чинників і визначається умовами навколишнього середовища, відповідного типу культури та соціального устрою.

Варто говорити про те, що в різні епохи феномен довіри трактувався по-іншому [28]. Зокрема, на думку С. Погорелого, в країнах Стародавнього Сходу довіра розглядалася в контексті політичних орієнтацій (політична довіра) та як метод вирішення соціальних проблем і гармонізації життя людини та сім'ї. В античності це поняття вважалося синонімом демократії. Пізніше, в Нові часи, увага акцентувалася на дослідженні філософських, етичних та правових аспектів довіри. Як об'єкт самостійного вивчення у різних науках довіра постає тільки у другій половині ХХ ст. [29]. Тобто, історичний аналіз дає змогу сформуванню уявлення про ідеї довіри та її функції в темпоральній перспективі. У цьому контексті важливо зрозуміти загальну тенденцію розвитку довіри у різні епохи та дослідити конкретні її прояви в рамках історичного дискурсу.

Економісти та політологи також приділяють поняттю довіри велику роль. Здійснивши історико-логічний аналіз категорії “довіра” в економіці, Л. Турчин зазначає, що цей феномен здатен мінімізувати ризики та компенсувати невизначені та непередбачені аспекти економічних відносин. За таких умов довіра є системою взаємозв'язків, що ґрунтуються на впевненості у добросовісності, відповідальності та чесності іншої сторони і спираються на розгалужену систему формальних і неформальних інститутів [30]. Також довіру трактують як специфічний економічний ресурс, який визначає потенціал економічного зростання країни [5].

У політичному контексті під цим поняттям розуміють специфічний формат двостороннього зв'язку двох або більше рівноправних суб'єктів, який характеризується визнанням можливості суб'єкта задовольнити потреби об'єкта [31]. Може існувати дві форми політичної довіри: надійність та відчай у випадку безвихідності. Політична довіра громадян свідчить про інституційну легітимність влади. Варто зазначити, що формування демократії та громадянського суспільства тісно пов'язане із рівнем довіри у суспільстві та формуванням у ньому відповідного типу політичної культури [11].

Отож, політекономія трактує поняття, яке вивчають як нематеріальний ресурс, що дає змогу примножити матеріальні прибутки та укріплювати / підтримувати мережу владних відносин шляхом уникнення трансакційних витрат.

Отже, в політекономії, як і в психології, присутнім є трикомпонентне розуміння довіри. Діяльність людини визначається відповідно до тих знань та оцінок, які має індивід. Також важливим є те, що довіра трактується не тільки в контексті суспільних відносин, але й як різновид специфічного суспільного ресурсу, іншими словами, капіталу.

У соціологічній перспективі дослідники диференціюють довіру за її спрямованість: довіра до себе, довіра до інших та довіра до системи [32, с. 88]. Якщо довіра до себе знаходиться здебільшого у вивченні психології, то довіра до інших та до системи є предметом вивчення соціології.

Серед дослідників довіри соціологічного профілю немає одностайної єдності щодо того, як розглядати цей соціальний феномен. Найбільш однозначними є трактування довіри як поняття; почуття; позиції щодо іншого об'єкта; орієнтації на дію [32, с. 81]. Такі форми виразу свідчать про те, що соціологи, разом із психологами та філософами, певною мірою торкаються питання про тривимірну структуру довіри. Оскільки, трактуючи її як почуття, вони виділяють ірраціональну, афективну складову довіри; інтерпретуючи її як позицію щодо іншого об'єкта або ж поняття – визначають раціональну, когнітивну складову. Орієнтація на дію і власне дія – це є поведінковий аспект довіри. Варто зважати на той факт, що довіра не є природньою характеристикою суспільства, вона формується під впливом домінуючих цінностей та певного культурного коду [32, с. 83–84]. Це підтверджує її соціальне начало та тісний взаємозв'язок із ціннісною системою суспільства.

Хоча проблемою довіри соціологи почали цікавитися тільки з кінця 70-х початку 80-х років ХХ ст., певні напрацювання у цьому руслі були здійснені набагато раніше. Зокрема, Е. Дюркгайм надає соціальній довірі великого значення, оскільки саме вона є тим чинником (“до-договірним елементом”), що стримує появу аномії, яка призводить до дезінтеграції суспільства, руйнуючи його соціально-нормативну систему [16]. Цікаве трактування довіри подає у своїх напрацюваннях М. Вебер. На його думку, довіра формується та відтворюється у процесі соціальної взаємодії і визначається типом соціальної дії. Наприклад, довіра формується у ціннісно-раціональному та цілерациональному типі дії, які передбачають альтернативи у поведінці іншого суб'єкта взаємодії. Натомість, традиційна та афективна дії ґрунтуються не так на довірі, як на вірі – догматичному або емоційному сприйнятті поведінки іншого суб'єкта [19].

Довіра є об'єктом вивчення у структурному функціоналізмі. Т. Парсонс, насамперед, визначає її як соціальну дію, що має місце в середовищі соціальних акторів, визначаючи їхню поведінку, вчинки та дію. Дослідник розглядає довіру як елемент, що поєднує між собою окремі складові в рамках конкретної підсистеми. Зокрема, у політиці під довірою розуміють своєрідний кредит, який виборці надають владі, що повинна його повернути у вигляді виконання передвиборчих обіцянок [18]. Тобто, у цьому випадку соціальна дія реалізується у системі взаємодії “очікування – відповідь”, що сприяє збереженню суспільної стабільності. Якщо Парсонс більшою мірою акцентує увагу на структурному змісті довіри, то його послідовник Р. Мертон приділяє більше

уваги функціональному аспекту довіри. Мертон вважає, що саме вона сприяє розвитку суспільства і створює умови для ефективного досягнення мети, виражаючись у формі раціонально обгрунтованої соціальної норми [17]. Варто зазначити, що ідеї Е. Дюркгайма, М. Вебера, Т. Парсонса та Р. Мертона є основою для розбудови соціологічної теорії довіри. Оскільки феномен довіри описується у різних контекстах та інтерпретаціях, то стає зрозуміло, що це поняття формується та функціонує у специфічній багатовимірній системі координат. Насамперед, зазначимо, що соціологи вивчають довіру у кількох перспективах:

- довіра як настанова до дії в умовах нестабільності та ризику [20] (П. Штомпка, Е. Гідденс, Н. Луман). У такому аспекті довіра постає механізмом, що стимулює діяльність індивіда в умовах “суспільства ризику” (термін У. Бека). Довіряючи, людина хоч і стикається із несподіваними або ж непередбачуваними діями інших суб’єктів, проте очікує від них сприятливої та передбачуваної відповіді. Це дає змогу їй почувати себе у безпеці. Довіра, з одного боку, виступає настановою до дії, а з іншого, формує в індивідів власне ставлення щодо інших суб’єктів. Тобто, під впливом довіри утворюється середовище, в якому навіть в умовах невизначеності та множинних ризиків забезпечується ефективна й безпечна суспільна взаємодія.
- Довіра як раціональна дія (Дж. Коулман, П. Блау, Дж. Хоманс). У цьому аспекті поняття інтерпретується як характеристика відносин (односторонніх та взаємних), які будуються за принципом “максимум прибутку – мінімум витрат”. Тобто, кожна зі сторін виступає актором, взаємодія між якими відбувається на основі розрахунку та вигоди. Під довірою розуміється раціоналізована дія, спрямована на досягнення цілі. Хоча теорія раціоналізації дещо спрощує трактування довіри, адже упускає з поля зору роль ірраціонального компонента в структурі досліджуваного феномену, проте, цей підхід дає змогу максимально акцентувати увагу власне на соціальному походженні довіри, яке проявляється у взаємообумовленості довіри та соціальної дії [33, с. 182–183].
- Довіра як складова соціального капіталу (Р. Патнем, Ф. Фукуяма, Д. Гамбетта, П. Бурдье, А. Селігман). За такого підходу, довіра інтерпретується як продукт суспільних відносин, що є складовою соціального капіталу – набору неофіційних вартостей та норм, які є спільними для членів певної групи і сприяють їхній взаємодії. На думку Ф. Фукуями, довіру можна ототожнити з мастилом, що робить діяльність будь-якої групи ефективнішою [21]. За таких умов, цей феномен доцільно вивчати у контексті соціальних мереж, в середині яких формуються “кола довіри” або ж “радіус довіри” – спільні норми, що притаманні окремим групам людей і не поділяються іншими групами того ж суспільства [21]. Іншими словами, довіра – це сукупність вартостей та норм, які ґрунтуються на засадах взаємності та чесності і поділяються певною групою осіб. За такого підходу довіра як складова соціального капіталу впливає на функціонування різних сфер суспільного життя (напр., економічне зростання, рівень девіантної поведінки, кількість

розлучень тощо). Тому, довіра створює сприятливі умови для кооперації та координації індивідів між собою задля досягнення спільної мети. Для П. Бурдье довіра – це символічний капітал, який дає можливість отримувати матеріальну вигоду (індивід може укласти договір, що принесе йому прибуток, не володіючи матеріальними ресурсами, але маючи достатній кредит довіри) [9].

- Довіра як чинник модернізації суспільства (Ш. Айзенштадт, А. Александер). Довіра є чинником, що полегшує сприйняття суспільною свідомістю трансформаційних змін у соціумі, таким чином, сприяючи його модернізації та впровадженню інновацій. Тривалість та здатність до трансформацій суспільних інституційних комплексів залежить від можливості для розвитку довіри з рівня малих закритих груп до рівня ширших спільнот та мереж. Процес генералізації довіри неминуче викликає суперечності та напруженості між різними суспільними когортами, що посилює перебіг трансформаційних процесів. З іншого боку, у зв'язку зі швидкими та мінливими змінами в суспільстві, довіра потребує постійного конструювання та реконструювання. У такому аспекті довіра постає динамічним чинником, що визначає зміни у суспільстві, а з іншого боку, сама змінюється під впливом суспільних обставин [22].
- Довіра як механізм поєднання індивідуального та колективного, локального та глобального (Т. Мишляєва, П. Штомпка, М. Кастельз, Н. Смелзер). Соціологи погоджуються із думкою, що довіра у суспільстві функціонує на кількох рівнях. Зокрема, російський соціолог Т. Мишляєва зазначає про чотири основних рівні довіри: базисний, особистісний, соціальний та культурний. Базисний (“базова довіра” – термін Е. Еріксона) рівень формується в ранньому дитинстві і свідчить про здатність індивіда довіряти собі та іншим. Особистісний рівень – це система міжіндивідуальних взаємодій. Соціальний рівень – довіра постає надіндивідуальним самостійним ресурсом дії в межах соціальних інститутів груп та організацій. Культурний рівень функціонування довіри виражається у її здатності впливати на формування соціальних норм та культурних зразків певного суспільства [34]. Таким чином, створюється загальний контекст, у межах якого довіра має змогу відтворюватися та розвиватися на попередніх рівнях. Отож, довіра, зароджуючись на індивідуальному рівні, розвивається по спіралі і, в результаті, постає колективним феноменом, синтезуючи у собі обидва елементи.

Схожу думку поділяють дослідники постіндустріального суспільства. Адже під впливом процесів глобалізації значення довіри як міжособистісної взаємодії виходить із мікрорівня вивчення на макро- та мегарівні і досліджується в контексті соціальних інтеракцій [33, с. 185]. Також результати наукових досліджень засвідчують, що у сучасних соціумах під впливом глобалізації відбуваються паралельні процеси звуження на локальному рівні та розширення на глобальному рівні масштабу довірчих відносин між індивідами соціальними групами [20, с. 8–15]. Під впливом розширення “радіусу” довірчих відносин формуються нові соціальні спільноти, (наприклад, групи трудових

мігрантів), віртуальні об’єднання, для яких “стираються” національні кордони, але розширюються межі взаємодій [35]. Таким чином, довіра постає чинником, який виконує інтегруючу функцію у суспільстві не лише на мікро- та мезорівнях, але й на макро- та мегарівнях.

Можна підсумувати, що поняття довіри характеризується поліваріантністю смислів як у межах соціогуманітарних наук загалом, так і в соціологічному аспекті зокрема. Якщо філософія вивчає довіру у загальному контексті, психологія – у межах психіки окремої людини, історія – у часовій перспективі, політекономія – як специфічний ресурс та характеристики відносин суто у сфері політики та економіки, то соціологія акцентує свою увагу на довірі як соціальному феномені, що зароджується і функціонує в суспільстві. Якщо для психології важливо змалювати позитивний чи негативний вплив довіри на досвід та поведінку індивіда, то соціологи вивчають її як чинник, що визначає відносини між індивідами та соціальними групами. На основі “обміну сенсами” різних соціогуманітарних наук, що вивчають поняття довіри, можна сформулювати власну теоретичну інтерпретацію поняття, що досліджується. Отож, під довірою розуміємо *настанову до дії*, яка формується на основі *знань* про шляхи, обставини і можливі наслідки взаємодії суб’єктів між собою та *почуттів*, що виражаються в оцінці суб’єктом іншого учасника взаємодії щодо відповідності його поведінки очікуванням суб’єкта. Довіра формується крізь призму ціннісного поля у межах осі “раціональність – ірраціональність” і виражається у формі готовності суб’єкта до кооперації, навіть в умовах невизначеності та ризику. Оскільки під суб’єктом розуміємо як окремого індивіда, так і соціальну групу чи інститут, то довіра може мати як індивідуальний, так і соціальний характер. Варто враховувати багатовимірну природу довіри і не зводити її сутність лише до окремих аспектів конкретної науки, що вивчає це поняття. Тому вважаємо, що теоретична інтерпретація довіри, здійснена у межах міждисциплінарного підходу, якісно доповнює уже наявні напрацювання. Також варто пам’ятати, що довіра як соціальний феномен функціонує не лише на мікро-, мезо- або ж макрорівнях, але й активно формується та відтворюється на мегарівні. Зрозуміло, що глобалізація трансформує масштаб “радіусу” дії довіри, змінює роль та функції основних її суб’єктів. Тому актуальним є питання про формування основних суб’єктів довіри, іншими словами, структур довіри, які відображають тенденції її формування та трансформацій у сучасних умовах розвитку суспільства. Цей аспект вивчення довіри виступає завданням для подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Селигмен А. Проблема доверия / Адам Селигмен ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
2. Гільдебранд Д., фон. Етика / Гільдебранд Дітріх фон ; пер. з англ. О. Городиської. – Львів : Видавництво УКУ, 2002. – 445 с.
3. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; пер. з нім. А. Дахнія. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
4. Кожем’якіна О. Ціннісно-сміслові засади філософії довіри / О. Кожем’якіна // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка

- [Текст]. Вип 95. / Треті Всеукраїнські Кулішеві читання з філософії, етнокультури, присвячені пам'яті С. Б. Кримського / за ред. В. А. Личковаха. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – 288 с.
5. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. – М. : ООО “Издательство АСТ”: ЗАО НПП “Ермак”, 2004. – 730, [6] с.
 6. Хоскинг Дж. Экономика доверия / Дж. Хоскинг // Неприкосновенный запас. – 2010. – №5 (73). – Режим доступа к сайту: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/5/ho7.html>
 7. Putnam R. Bowling alone: the collapse and revival of American community / R. Putnam. New York: Simon Schuster. – 2000.
 8. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. Издание Президиума Российской Академии наук. – 2001. – №3. – С. 122–129.
 9. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – №5. – С. 60–74. – Режим доступа к сайту: http://ecsoc.hse.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf#page=60
 10. Данкін Д. Доверие = Trust: Політол. аспект / Дмитрий Данкин. – М. : Интел ТЕХ, 1999. – 237 с.
 11. Погорелий С. Довіра до державної влади як категорія політичного управління / С. Погорелий // Державне будівництво [Електронне видання]. – 2010 – № 1. – Режим доступу до джерела: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2010-1/doc/4/13.pdf>
 12. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон ; пер. с англ. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд “Университетская книга”, 1996.
 13. Коул М. Культура и мышление / М. Коул, С. Скрибнер. – М. : Прогресс. 1977. – 264 с.
 14. Скрипкина Т. П. Психология доверия : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Т. П. Скрипкина. – М. : Издательский центр “Академия”, 2000. – 264 с.
 15. Назарук О. Довіра як передумова формування позитивного соціального досвіду особистості / О. Назарук // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюшка НАПНУ. – К. : Інституту психології ім. Г. С. Костюшка НАПНУ, 2010. – Т. 12. – С. 216–224.
 16. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социол. этюд. / Изд. подгот. В. А. Луковым. СПб., 1998. – С. 294–296.
 17. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М. : Прогресс, 1966. – С. 299 – 313
 18. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998
 19. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990.
 20. Штомпка П. Доверие в эпоху глобализации [Електронний ресурс] / П. Штомпка // Социальная политика и социология. – 2006. – №4. – С. 8 – 15. Режим доступа к сайту: <http://elibrary.ru/item.asp?id=14628159>
 21. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма / Переклад з англійської Віктора Дмитрука. – Львів : Кальварія, 2005. – 380 с.
 22. Eisenstadt N. Shmuel. Multiple modernities / Smuel N. Eisenstadt. – New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 2002. – 267 p.
 23. Філософський енциклопедичний словник / за ред. Шинкарук В. І., Бистрицький Є.К., Булатов М. О. ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2002. К. : Абрис. – С. 166.
 24. Кондрашова-Діденко В. І. Довіра: поліваріантність смислів / В. І. Кондрашова-Діденко, Л. В. Діденко // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – №22. – С. 30–38

25. Міщенко А. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії : авто-реф. дис. канд. політ. наук / А. Міщенко. – К., 2010. – 19 с.
26. Психологічна енциклопедія / за ред. Степанов О. М. – К. : Академвидав, 2006. – 422 с.
27. Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; Изд. Ф. А. Брокгауз [Лейпциг], И. А. Ефрон [Санкт-Петербург]. – СПб. : Семеновская Типо-Литография И. А. Ефрона, 1890 – 1907. – Т. 1. – 41А [1–82], доп. 1–2 А [1–4].
28. Андрущенко Г. І. Походження та особливості формування довіри в сучасних суспільних системах / Г. І. Андрущенко // Соціальні технології. – 2012. – № 53. – С. 9–14. – Режим доступу до джерела: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2012_53/index.html
29. Погорелий С. Феномен довіри у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях: генезис та сучасний стан наукової теорії / С. С. Погорелий // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”. – 2009. – Вип. 1(24). – С. 103–110.
30. Турчин Л. Сутність поняття “довіра” як економічної категорії / Л. Турчин // Ефективна економіка. – 2012. – Режим доступу до сайту: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1173>
31. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів навчальних закладів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
32. Стеценко Т. Проблема інтерпретації категорії довіри в соціології / Т. Стеценко // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – Вип. 2 (13). – С. 80–90
33. Стеценко Т. Становлення теорії довіри в соціології / Т. Стеценко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – Вип. 1(12). – С. 177–187.
34. Мышляева Т. В. Доверие в современном обществе: Подходы к анализу [Електронний ресурс] / Т. В. Мышляева. – Режим доступа к сайту: [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1\(5\)/34.pd](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1(5)/34.pd)
35. “Нові ідентичності” в Україні та світі: підстави формування, концепції, прогнози”. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.niss.gov.ua/articles/534/> (станом на 10 січня 2013).

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012

Прийнята до друку 13.01.2013

CONCEPTUALIZATION OF “TRUST” IN SOCIOHUMANITARIAN DISCIPLINES

T. A. Suprunets

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
tanjasuprunec@rambler.ru*

The article examines the main approaches to the definition of trust in philosophy, psychology, history, political and economical sciences. Sociology specificity is determined by interpretation of trust. The author shows the main approaches to the study of trust in sociology, and also offers its own definition of trust, which is based on the interdisciplinary approach to the study of this phenomenon.

Key words: trust, conceptualization of trust, forms of trust, risk.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ “ДОВЕРИЕ” В СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ

Т. А. Супрунец

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
tanjasuprunec@rambler.ru*

В статье рассмотрены основные подходы к определению доверия в философии, психологии, истории, политике, экономике. Определена специфика социологии при интерпретации данного понятия. Автор также предлагает собственное определение доверия, что базируется на основе междисциплинарного подхода к изучению данного феномена.

Ключевые слова: доверие, концептуализация доверия, формы доверия, риск.

УДК 159.947.23

ЛОКУС КОНТРОЛЮ ЯК ПОКАЗНИК ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗА ДАНИМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. А. Безрукова

*Запорізький національний університет,
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна, 69600
bezrukova_olga@inbox.ru*

В статті на основі даних конкретного соціологічного дослідження розглянуто локус контролю як показник відповідальності особистості. Наведено дані, які демонструють наявність відповідальності у людей різного віку, роду занять, рівня освіти. Проаналізовано залежності між різними показниками особистої та соціальної відповідальності особистості.

Ключові слова: відповідальність особистості, вимірювання рівня відповідальності, соціальна відповідальність, локус-контроль.

Постановка проблеми. Відповідальність людини є важливою характеристикою життєвої позиції. Відповідальність – це складна багатоаспектна характеристика особистості, що відображає її переконаність у можливості й своїй здатності контролювати власне життя. Відповідальність виконує регулюючу й контролюючу функції в життєдіяльності людини й складається з когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів локус-контролю. Ступінь розвиненості почуття відповідальності може розглядатися як одне з головних відносин до життя. Вже було доведено, що люди по-різному визначають причини своїх життєвих успіхів і невдач. Одні більше схильні брати на себе відповідальність за те, що відбувається з ними, шукати причини того, що відбувається в особливостях свого характеру і поведінці, у наявності або відсутності певних рис, особливостей. Інші покладають цю відповідальність на оточуючих людей, на події, що відбуваються, збіги обставин, долю. Таким чином, людина може зайняти “споглядальну” або “активну” позицію стосовно свого життя. У першому випадку вона буде “плисти за течією”, не ставлячи собі завдань, відсторонятися від вирішення проблем і складних ситуацій, а в другому, самостійно визначати свій життєвий світ. Однак варто зважати на те, що “людина, яка вклала багато у творення власного життя, може в більшій мірі розраховувати й на “прихильність” долі, насамперед тому, що в неї з’являється більше можливостей для досягнення успіху. А це у свою чергу сприяє зміцненню віри людини у власну долю, розкутує її” [3, с. 139].

Завдання статті – на основі даних конкретного емпіричного дослідження проаналізувати локус-контроль як показник відповідальності.

Обговорення проблеми в літературі. Проблеми відповідальності найчастіше розглядаються в категоріях філософії моралі. Соціологічні її аспекти розглядаються в роботах Е. Левінаса, Г. Йонаса. З загальних соціологічних позицій проблеми відповідальності піднімав Е. Фром. Серед російських авторів зазначимо роботи К. Муздибаєва, А. Назарчука. Серед українських учених цю проблематику в соціологічному дискурсі розробляють Є. Головаха, А. Ніколаєвська, А. Ручка, В. Степаненко та ін.

Основний текст. Однією зі складних методичних і теоретичних проблем емпіричного дослідження етики відповідальності є операціоналізація концепту “відповідальність”. Одним зі способів емпіричної інтерпретації відповідальності є спрямованість локус-контролю. Як відомо, із зовнішнім локусом контролем пов’язується більша ймовірність зниженої особистої відповідальності й, навпаки, показником наявності особистої відповідальності є внутрішній локус-контроль. Звернемося до даних емпіричного дослідження щодо різних аспектів системи соціальної відповідальності та соціоморальної структури суспільства. Дослідження проводилося у серпні – вересні 2011 року у м. Запоріжжі. Вибірка районована (N = 910 чол.), репрезентативна для дорослого населення.

Для операціоналізації поняття локус-контролю, а значить і характеру відповідальності особистості, було задане питання: “Від кого залежить стан справ у Вашому житті?” з варіантами відповіді: “Тільки від мене”, що є емпіричним індикатором внутрішнього локус-контролю, “Від обставин, які від мене не залежать”, що є емпіричним індикатором зовнішнього локус-контролю, і “Якоюсь мірою від мене і від зовнішніх обставин”, комбінований варіант, який сполучає елементи внутрішнього і зовнішнього локус-контролю, а виходить, що емпірично представляє знижену особисту відповідальність. У цілому по вибірці, варіант внутрішнього локус контролю “положення справ у житті залежить тільки від самої людини” вибрало ледве більше третини респондентів (38%), варіант “все залежить від зовнішніх обставин” обрала невелика кількість респондентів (10,4%) і змішаний варіант обрала більше половини (51,6%) респондентів.

При вимірюванні рівня відповідальності методично невірно ставити пряме запитання про наявність або відсутність високої відповідальності у людини. Для цих цілей використовуються питання локус-контролю. Але все одно, цікаво, як співвідносяться відповіді на пряме і непряме запитання про відповідальність людини (див. табл. 1).

Як бачимо з даних, представлених у таблиці, непрямі й прямі дані про відповідальність людини у високому ступені корелюють один з одним. Щоб краще проілюструвати наявність кореляції наведемо індекси локус-контролю, які слугують кількісними інтеграційними показниками цієї якості. Індекс побудовано шляхом суми відсотка відповідей респондентів, які обрала пункт “тільки від мене” з половиною відсотків відповідей на пункт “якоюсь мірою від мене і зовнішніх обставин” мінус відсотків відповідей на пункт “від обставин, які від мене не залежать”. Показники індексів наочно ілюструють наявність кореляції між даними відповідей на прямі та непрямі запитання щодо відповідальності. Справді, серед осіб, які вказали на те, що “в основному вони вважають себе відповідальною людиною” індекс локусу контролю становить 56%, а серед респондентів, які “не вважають себе відповідальною людиною” індекс локусу контролю становить мінус 10,7. Для осіб із проміжною відповіддю з приводу відповідальності індекс локусу контролю також є проміжним – 52,2%. Але користуватися прямими даними практично немає рації, оскільки безвідповідальними себе назвали лише 3% респондентів, а високу відповідальність у себе відзначили дві третини (67,5%) респондентів. Тоді як відповіді на локус-контроль розподілилися більш рівномірно. Нагадаємо, що зовнішній локус-контроль, який інтерпретується як показник низької відповідальності, властивий 10,4% респондентів, що в 3 рази більше, ніж відповідь на пряме запитання. Так само більш скромними (38%) виглядають дані про внутрішній локус-контроль, що інтерпретується як високий рівень відповідальності.

Таблиця 1

**Таблиця сполучення відповідей на питання
Чи вважаєте Ви себе відповідальною людиною
* Від кого залежить положення справ у Вашому житті**

Чи вважаєте Ви себе відповідальною людиною	Від кого залежить положення справ у Вашому житті			Разом
	тільки від мене	якоюсь мірою від мене і зовнішніх обставин	від обставин, які від мене не залежать	
В основному так	Частота 232	326 53,6%	50 8,2%	608 100,0%
% Чи вважаєте Ви себе відповідальною людиною	38,2%	53,6%	8,2%	100,0%
% Від кого залежить положення справ у Вашому житті	67,8%	70,0%	53,2%	67,4%
Якоюсь мірою так	Частота 102	134 50,4%	30 11,3%	266 100,0%
% Чи вважаєте Ви себе відповідальною людиною	38,3%	50,4%	11,3%	100,0%
% Від кого залежить положення справ у Вашому житті	29,8%	28,8%	31,9%	29,5%
Ні	Частота 8	6 21,4%	14 50,0%	28 100,0%
% Чи вважаєте Ви себе відповідальною людиною	28,6%	21,4%	50,0%	100,0%
% Від кого залежить положення справ у Вашому житті	2,3%	1,3%	14,9%	3,1%
Частота	342	466	94	902
% Чи вважаєте Ви себе відповідальною людиною	37,9%	51,7%	10,4%	100,0%
% Від кого залежить положення справ у Вашому житті	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Розглянемо, чи існує залежність відповідей на питання анкети респондентів з різним локусом-контролем, а значить людей із різним ступенем особистої відповідальності. Спочатку з'ясуємо наявність залежності між рівнем особистої відповідальності та соціальною відповідальністю особистості (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Таблиця сполучення відповідей на запитання
“Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ у країні”
та “Від кого залежить стан справ у Вашому житті”
(у % до кількості опитаних даної категорії)**

Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ в країні		Від кого залежить положення справ у Вашому житті			Разом
		тільки від мене	якоюсь мірою від мене і зовнішніх обставин	від обставин, які від мене не залежать	
Так	% Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ у країні	50,0%	44,6%	5,4%	100,0%
	% Від кого залежить положення справ у Вашому житті	26,9%	17,7%	10,6%	20,4%
Якоюсь мірою так	% Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ у країні	36,2%	58,8%	5,1%	100,0%
	% Від кого залежить положення справ у Вашому житті	37,4%	44,8%	19,1%	39,3%
Ні	% Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ у країні	33,7%	48,1%	18,2%	100,0%
	% Від кого залежить положення справ у Вашому житті	35,7%	37,5%	70,2%	40,2%
Частота		342	464	94	900
% Чи вважаєте Ви себе відповідальним за стан справ у країні		38,0%	51,6%	10,4%	100,0%
% Від кого залежить положення справ у Вашому житті		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Як і варто було сподіватися, особи із внутрішнім локусом контролю (з високим рівнем особистої відповідальності) у два рази частіше є соціально відповідальними, ніж особи із зовнішнім локусом контролю (низьким рівнем особистої відповідальності) (відповідно 26,9% і 10,6%). Тут витримується строгий континуум: люди із середньою особистою відповідальністю володіють і середньою соціальною відповідальністю (17,7%). Цей результат, крім усього іншого, є зайвим підтвердженням гіпотези про наявність високої особистої відповідальності в людей із внутрішнім локусом контролю і про зв'язок низької особистої відповідальності в людей із зовнішнім локусом-контролем.

Ця залежність хоч і була встановлена раніше, але здійснювався такий доказ шляхом психологічних досліджень і експериментів.

У цьому дослідженні в нас є можливість підтвердити зазначену гіпотезу соціологічними методами. У методичному плані також важливо відзначити, що відповіді на питання про соціетальну відповідальність надані респондентами не випадково, не бездумно, а відповідно до своїх переконань, що підтверджується їхніми відповідями на питання по локус-контролю. Тому можна стверджувати, що суб'єктивні самооцінки рівня соціетальної відповідальності високо корелюють із дійсною наявністю цієї якості в респондентів і не є результатом самонавіяння, наслідування стереотипам і т.п. Як бачимо з таблиці, серед осіб із зовнішнім локусом контролю (низкою особистою відповідальністю) 70,2% осіб з низкою соціетальною відповідальністю, а серед осіб із внутрішнім локусом контролю частка соціетально безвідповідальних у два рази менша (35,7%). Але ці дані також демонструють імовірнісний характер зазначеної закономірності. Далеко не всі люди із внутрішнім локусом-контролем наділені високою особистою й соціетальною відповідальністю. Маємо можливість лише вказати на високу ймовірність такого взаємозв'язку: *у два рази частіше люди із внутрішнім локусом-контролем володіють високою соціетальною відповідальністю, ніж люди із зовнішнім локусом-контролем.*

Далі розглянемо, як оцінюють відповідальність інших людей респонденти з високою й низкою особистою відповідальністю (див. табл. 3).

При оцінці соціальної моралі інших людей індивід, як правило, здійснює перенесення своїх якостей на соціальне оточення. Так, *респонденти із внутрішнім локусом контролю (з високою особистою відповідальністю) значно частіше відзначають у людей навколо себе наявність відповідальності, ніж респонденти із зовнішнім локусом контролю* (відповідно 21,8% і 12,8%). Лише близько 5% респондентів з високою особистою відповідальністю вважають, що люди навколо здебільшого безвідповідальні, тоді як у респондентів з низкою особистою відповідальністю так вважає 19%, тобто ця відповідь зустрічається майже в 4 рази частіше. Ці дані спонукають розглядати питання про стан відповідальності в суспільстві з позицій релятивізму. *Люди, які стверджують, що в суспільстві поширюється безвідповідальність, якраз самі й наділені цими якостями.* Щоб судити про рівень відповідальності/безвідповідальності варто звертатися до даних емпіричних досліджень, подібних представленому, а не виходити зі своїх особистих вражень. Рівень відповідальності, на наш погляд, варто вказувати в інтервальної шкалі, наводячи думку, як людей з оптимістичною точкою зору, так і з песимістичною. Але й проста середня оцінка теж не буде точною. Скоріше орієнтиром може слугувати оцінка людей зі змішаним локусом контролю, що сполучає як внутрішній, так і зовнішній локус. Виходити з міркувань перенесення особистих якостей на оточення, що здійснюється, звісно, не в повній відповідності, а з посиланням на об'єктивні міркування, можемо стверджувати, що людей з тим або іншим ступенем відповідальності приблизно стільки, скільки респондентів відзначили такий рівень відповідальності. Так, якщо на наявність у тому або іншому ступені відповідальності у свого соціального оточення вказали 62% людей із внутрішнім локусом-контролем і 40% людей із зовнішнім локусом контролю, тоді середній показник (приблизно 50%) відповідальних людей повністю збігається із часткою людей із внутрішнім локусом контролю.

Таблиця 3

Таблиця сполучення відповідей на питання Якою мірою люди навколо Вас безвідповідальні або відповідальні
*** Від кого залежить стан справ у Вашому житті**

Якою мірою люди навколо Вас безвідповідальні або відповідальні	Від кого залежить стан справ у Вашому житті		Разом
	тільки від мене	якоюсь мірою від мене і зовнішніх обставин	
Здебільшого відповідальні	74	76	162
	45,7%	46,9%	100,0%
% якою мірою люди навколо Вас безвідповідальні або відповідальні		7,4%	
% від кого залежить стан справ у Вашому житті	21,8%	16,4%	18,0%
		12,8%	
Частіше відповідальні ніж безвідповідальні	138	214	378
		26	
	36,5%	56,6%	100,0%
% якою мірою люди навколо Вас безвідповідальні або відповідальні		6,9%	
% від кого залежить стан справ у Вашому житті	40,6%	46,1%	42,1%
		27,7%	
Частіше безвідповідальні ніж відповідальні	112	148	298
		38	
	37,6%	49,7%	100,0%
% якою мірою люди навколо Вас безвідповідальні або відповідальні		12,8%	
% від кого залежить стан справ у Вашому житті	32,9%	31,9%	33,2%
		40,4%	
Здебільшого безвідповідальні	16	26	60
		18	
	26,7%	43,3%	100,0%
% якою мірою люди навколо Вас безвідповідальні або відповідальні		30,0%	
% від кого залежить стан справ у Вашому житті	4,7%	5,6%	6,7%
		19,1%	

У цьому фрагменті скрізь мова йде про особисту відповідальність. Але в такий же спосіб можна приблизно оцінити рівень і соціальної відповідальності за різними сферами життєдіяльності людини, а також рівень соціетальної відповідальності загалом.

Розглянемо, як розподіляється рівень особистої відповідальності (тип локус-контролю) за різними соціально-демографічними і професійними групами. Для урахування впливу всіх варіантів відповіді на тип локус- контролю використовуємо індекс, що розраховується як сума часток осіб із внутрішнім локусом плюс половина часток тих, хто відзначив змішаний локус і мінус частка осіб із зовнішнім локусом контролю (див. табл. 4).

Ще раз підкреслюємо, що локус контролю, як свідчать дані, що наведені вище та результати численних досліджень психологів є непрямим свідченням про стан відповідальності. Дані про рівень та тип локус- контролю високо корелюють з іншими показниками рівня та типу відповідальності. Індекс локусу контролю є інтеграційним показником відносного рівня внутрішнього локус-контролю в даній групі, що є емпіричним показником рівня відповідальності. Наведені дані про рівень особистої відповідальності груп суспільства, які розрізняються за родом занять, за характером праці, дозволяють стверджувати, що вид діяльності людини спонукає її до певного типу відповідальності.

Таблиця 4

Індекси локус-контролю осіб різного роду занять

№ рангу	Рід занять	Частота / % відповідей	Індекс локус -контролю
1.	Бізнесмен, підприємець	62 / 6,8	71,7
2.	Учень	158 / 17,4	70,3
3.	Робітник	142 / 15,6	57,2
4.	Працівник сфери торгівлі й обслуговування	40 / 4,4	52,5
5.	Службовець	260 / 28,6	48,4
6.	Фахівець-Гуманитарій (лікар, учитель і ін.)	74 / 8,1	44,6
7.	Не працюю	38 / 4,2	44,5
8.	Інженер	58 / 6,4	39,2
9.	Пенсіонер	66 / 7,3	33,4

І навпаки, тільки люди з певним типом відповідальності можуть здійснювати той або інший вид діяльності. (Природно, що до певної соціальної групи входять люди, що особисто можуть розрізнятися за рівнем своєї відповідальності, але соціологія оперує ймовірними показниками, які свідчать про рівень ймовірності наявності відповідальності людини з даної соціальної групи). Як бачимо, підприємці, керівники висуваються з категорії людей, які мають високий рівень особистої відповідальності. Студентська молодь, прагнучи оволодіти можливостями для формування основ своєї майбутньої кар'єри, і життя загалом, як правило, покладається на себе, орієнтована на відповідальність перед собою за своє майбутнє. *Студенти й підприємці входять в*

одну групу, для якої характерна відносно висока особиста й соціальна відповідальність. Особиста відповідальність діагностується високим рівнем у цій групі осіб із внутрішнім локусом контролю, а соціальна відповідальність діагностується високими кореляціями з особистою відповідальністю, доведеними в попередніх даних таблиці 1.

Інженери й пенсіонери відрізняються відносно низьким рівнем особистої й соціальної відповідальності. Для інженерів це можна пояснити виходячи з особливостей їх технократичної свідомості, яка має ослаблену гуманітарну й соціальну складову, а для пенсіонерів таку ситуацію можливо пояснити їх віковими особливостями. Люди похилого віку вже не мають надію покладатися тільки на себе, вони розраховують на допомогу оточення й багато в чому залежать від зовнішніх обставин.

Інші групи осіб різного роду занять входять у середню категорію за критерієм особистої й соціальної відповідальності.

Аналізуючи родинний стан, робимо висновок, що вище індекс локус- контролю в самотніх не одружених (не заміжніх) респондентів – 58,5%, тоді як в одружених (заміжніх) він становить 49,3%. На наш погляд, тут діє прихована змінна віку. У молоді спостерігається вище індекс локус- контролю. А серед молоді менше сімейних людей. За віковими групами виявився наступний локус-контроль: до 24 років – 68,2%, 25–35 років – 59,8%, 36–55 років – 53,7%, старші за 55 років – 20,8%. Як бачимо, *індекс локус-контролю, який емпірично інтерпретується як рівень особистої відповідальності, у молоді в три рази вище, ніж в осіб старших за 55 років.* Причому існує строгий континуум, з підвищенням віку індекс локус- контролю знижується. Спочатку це зниження відбувається плавно, без різких стрибків. Обвалення відбувається у віковій групі старших за 55 років, де відразу у два рази менше виявляється осіб із внутрішнім локус-контролем (23,4% в осіб старших за 55 років, 32,4% в осіб до 55 років, 43,1% в осіб до 35 років і 49,6% у людей віком до 24 років). З віком люди усе менше й менше починають покладатися на себе, більше залежать від зовнішніх обставин. Це зменшує ступень свободи людини і як наслідок у неї зменшується особиста й соціальна відповідальність. Нагадаємо, що мова йде про імовірнісні закономірності. У будь-якому конкретному випадку під впливом інших факторів, наприклад, роду занять, що вимагає відповідальності, вироблений з роками світогляд, ідеологічні установки, релігійність та інші привідні обставини, нейтралізують дію віку й формують групу людей, які становлять стійку меншість, не характерну для даного віку. Все-таки, майже кожна четверта літня людина володіє стійким внутрішнім локус-контролем, а значить особистою й соціальною відповідальністю. До того ж, імовірність наявності особистої відповідальності в осіб із внутрішнім локус-контролем теж хоч і висока, але така, що припускає відхилення й флуктуації. Наведені дані дозволяють у цілому оцінити потенціал відповідальності тієї або іншої вікової групи, у порівнянні з іншими віковими групами та виявити ступінь імовірності наявності або відсутності високої соціальної відповідальності у представників групи.

Розглянемо як змінюється індекс локусу контролю в осіб з різним рівнем освіти. В осіб із загальною середньою освітою індекс локусу контролю становить 61,2%, в осіб з середньою спеціальною освітою – 55,9%, в осіб з незакінченою вищою освітою Ц 61,7%, в осіб з вищою освітою – 47,2%. Коливання індексу пояснюються впливом

різних латентних змінних: віку, родинного стану, роду занять. Так, високий індекс спостерігається у людей з незакінченою вищою освітою пояснюється високою часткою студентів у цій категорії, які володіють достатньо високим рівнем індексу. Загалом можна сказати, що *освіта не додає людині особистої відповідальності*.

Отже, концепція локусу контролю є перспективним напрямком дослідження особистості. Незважаючи на те, що дихотомія “екстернальність-інтернальність” інтерпретуються по-різному, часом у рамках взаємовиключних теорій, зрозуміло, що локус контролю особистості є її важливою інтегральною характеристикою, показником взаємозв’язку між відношенням людини до самої себе й до навколишнього світу. Методика дослідження локус-контролю може ввійти в інструментарій соціологічних, соціально-психологічних досліджень для виявлення індивідів з екстернальним локусом контролю. Це допоможе вчасно надати їм допомогу, доки стан тривалого стресу не привів їх до здійснення протиправних, асоціальних та інших деструктивних дій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. *Болотова А. К.* Психология организации времени : учебное пособие для студентов вузов / А. К. Болотова. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 254 с.
3. *Чудновский В. Э.* Смысл жизни и судьба / В. Э. Чудновский. – М.: Издательство “Ось-89”, 1997. – 208 с.

LOCUS OF CONTROL AS AN INDICATOR OF PERSONAL RESPONSIBILITY (ON THE BASIS OF SOCIOLOGICAL SURVEYS)

O. A. Bezrukova

*Zaporizhzhya National University,
Zhukovskiy Str, 66, Zaporizhzhya, Ukraine, 69600,
bezrukova_olga@inbox.ru*

The control locus as an indicator of personality responsibility on the basis of a certain sociological research is examined in the article. The data illustrates that people of different age, occupation and education possess the responsibility. The relationships between different indicators of personal and societal responsibility are analyzed.

Key words: personality responsibility, measuring of the responsibility level, societal responsibility, control locus.

**ЛОКУС КОНТРОЛЯ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
ЛИЧНОСТИ (ПО ДАНЫМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ)****О. А. Безрукова**

*Запорожский национальный университет,
ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина, 69600,
bezrukova_olga@inbox.ru*

В статье на основе данных конкретного социологического исследования рассматривается локус контроля в качестве показателя ответственности личности. Приведены данные, которые демонстрируют наличие ответственности у людей разного возраста, рода занятий, уровня образования. Проанализированы зависимости между разными показателями личной и социальной ответственности личности.

Ключевые слова: ответственность личности, измерение уровня ответственности, социальная ответственность, локус контроля.

УДК 316.446

ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИК ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ (приклад соціальної роботи)

В. Є. Савка

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Квітнева 6, м. Львів, 79044, Україна,
savka@polynet.lviv.ua*

У статті на прикладі інституалізованих практик регулювання соціальних проблем розглянуто дію трансформації суспільних цінностей як чинника динаміки соціальних інституцій.

Ключові слова: соціальні інституції, соціальна робота, цінності.

Класична соціологія, починаючи від Е. Дюркгайма, включаючи і теоретико-методологічні напрацювання Т. Парсонса, традиційно розглядала соціальні інституції, акцентуючи увагу на виконання ними своєї основної функції в суспільній системі: усталення її існуючих форм та змістовного наповнення. Іншими словами, інституції трактувалися як певні гаранті стабільності суспільної системи, котрі упереджують її девіації, чи намагаються, нейтралізуючи їх, виправити ситуацію і усталити традицію в суспільстві. Тому цілком логічно Т. Парсонс вважає, що всі соціальні інституції спрямовують свою діяльність на вирішення чотирьох фундаментальних для стабільності суспільства проблем: адаптації, досягнення мети, інтеграції, підтримки зразків поведінки та мислення. Таким чином інституції виступають в ролі певного каркасу соціуму, здатного надати йому стійкості та спрямованості. Саме тому в концепціях, у яких домінував традиційний підхід до розуміння соціальних інституцій, превалює їх визначення як надособистісних утворень (Т. Парсонс), чи як надколективних утворень і безособових форм соціальної суб'єктності (В. Биченков), котрі формують та усталюють макроструктурний рівень суспільства. Такі трактування інституцій акцентують увагу на їх спонукально-директивній щодо індивідів та груп, суспільства в цілому дії, примушуванні соціальних суб'єктів до, по-перше, орієнтації власної діяльності на певні, суспільно конвенціоновані цілі, по-друге, на досягнення цих цілей соціально прийнятними способами. Практично в цьому ж напрямку працює група сучасних російських дослідників під керівництвом О. Іншакова, розглядаючи проблеми суспільної динаміки та стабільності через призму дій “*Homo institutus*” – людини інституційної: “Кожен із авторів пробує знайти свою грань у відповіді на ключове питання спільного дослідження... Яка ця людина – людина інституцій? Чим визначаються її сутнісні риси? Що рухає нею в її поступках?” [1, с. 3].

Проте, як зауважує С. Makeєв, аналізуючи класичні підходи до трактування соціальних інституцій, в кінці XX ст. “...дещо істотно змінилося: і світ, і способи його відчуття, розуміння і пояснення. Що стосується світу, то його конститутивними рисами визнається невизначеність..., прогресуюча індивідуалізація приватного життя” [2, с. 19–20]. Цілком очевидно, що ці риси сучасного світу виражають його домінуючу характеристику: переважання змінності над стабільністю. Реакцією на такий стан речей стало зміщення уваги в сучасних суспільствознавчих концепціях, зокрема неoinституціоналізмі, на саме динамічні виміри соціальних інституцій, виконання ними функцій не лише стабілізатора стану соціуму, але й ініціатора, провідника, креатора змін у ньому. Саме такий підхід властивий творчості Р. Норта і його послідовників: визнаючи важливість функцій усталення і стабілізації суспільних взаємин за соціальними інституціями¹, вони звертають увагу на необхідність аналізу змінності соціальних інституцій як таких, усієї інституційної системи суспільства та взаємозумовленості інституційних трансформацій і динаміки соціуму: “Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни” [3, с. 11]. В концепціях неoinституціоналістів саме трансформація соціальних інституцій як каталізатора суспільних змін, з одного боку, та як реакція на динамізм суспільного середовища, з іншого, виходить на перший план уваги дослідників. Таким чином відбувається істотне методологічне переакцентування: від аналізу проблем стабільності соціуму та інституцій як певних гарантій цієї стабільності фокус аналітичної уваги зміщується на його протилежний аспект – соціальну динаміку, а інституції трактуються як ініціатори та агенти впровадження цих трансформацій. Тому цілком логічним є розгляд проблематики динаміки самих соціальних інституцій, проблем їх стабільності та змінності, зокрема чинників, які спричиняють їхні трансформації.

Мета статті – розглянути змінності в системі суспільних цінностей як чинника трансформації соціальних інституцій на прикладі соціальної роботи – однієї з інституціалізованих практик регулювання проблем соціальної сфери.

Пристаюючи до розгляду цієї проблеми, передусім окреслимо низку методологічних положень, якими будемо керуватися:

- по-перше, будучи соціальними феноменами, а отже, органічною частиною соціуму, соціальні інституції підлягають трансформуючій дії тих же чинників, які впливають на зміни у всій системі загалом і змінюються разом з нею;
- по-друге, цілком очевидним є той факт, що неоднорідність, композитний характер суспільств як соціальних систем, є причиною того, що вони, особливо в періоди неорганічної модернізації, спроби “наздогнати” інші суспільства, які видаються більш успішними, принаймні якийсь час, розвиваються несистемно. Це означає, що одні сегменти суспільного простору модернізуються повніше та швидше, в той час як інші відстають від них, можуть ставати

¹ “Вони (інституції. – В. С.) слугують дороговказом для людської взаємодії, ... можна сказати, що інституції визначають та обмежують сукупність варіантів вибору для індивіда” [3, с. 12].

певним гальмом у модернізації суспільства в цілому, чи навіть провокувати ситуацію “повернення назад”, до вихідних форм. Такий реванш застарілого і віджилого не може бути повним, оскільки “оновлені традиційні” форми суспільної організації накладаються на ті частини, зміни в яких набули невідворотного характеру – справді модерні, такі що органічно відповідають новим потребам та визначаються ними. В результаті отримуємо химерний симбіоз “нового” та “традиційного”. На цей момент звертали увагу Є. Головаха та Н. Паніна, опрацьовуючи концепцію подвійної інституціоналізації, сутність якої можна звести до одночасного існування в суспільному просторі “старих” і “нових” інституційних утворень, які взаємодіють, залежно від конкретної ситуації, у достатньо широкому діапазоні: від взаємної адаптації до взаємного поборювання.

Дещо іншою у трактуванні трансформацій певних інституцій зокрема та інституційної системи суспільства є позиція С. Макеєва, який один із варіантів суспільних змін розглядає як процеси створення інституційних інкубусів у соціальній системі, котра перебуває в кризі, та їхню реплікацію у суспільні системи – спадкоємці. Під інституційним інкубусом дослідник розуміє феномен “злипання” базових інституцій влади, економіки та права “... в певну нерозділеність, в згусток, утворюючи потовщення, певний фокус тяжіння в інституційній сфері”, який “...поширює свій пригнічуючий вплив на інші основні соціальні інститути” [4, с. 5].

На наш погляд, обидві позиції об’єднує трактування названих феноменів (подвійна інституціоналізація та інституційні інкубуси) як таких, що, по-перше, ускладнюють функціонування суспільної системи, продукуючи недовіру, хаос, “практики безправності на всіх рівнях соціальної ієрархії” [4, с. 6], а отже, перешкоджають інституційній системі суспільства ефективно виконувати свої завдання, оскільки спрямовують її дію на задоволення не стільки суспільних потреб, як групових інтересів певних владних еліт. По-друге, цілком очевидно, що корені таких дисфункційних явищ варто шукати в певному стані суспільної свідомості: у поширеності, з одного боку, феномену “подвійної моралі”, котрий базується на роздвоєності, відсутності однозначного розуміння базових цінностей; з іншого – у її орієнтації на цінності конформізму, що спричиняє відсутність масового опору громадян інституційним формам, які, маскуючись необхідністю збереження традиції, розбалансовують суспільну систему, перешкоджаючи її природній модернізації. Наприклад, Є. Головаха та Н. Паніна вважають, що “подвійність” інституцій базується на пасивності більшості громадян країни, яка “... виявляється у масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітимність – збереженням мімікріваних колишніх інститутів, що зберігають традиційну регулятивну функцію і спираються на збережені елементи соціальної інфраструктури, колишні соціальні позиції і ролі настанови” [5, с. 16].

Відповідь на запитання, що саме спричинило першопричину і основний рушій змін інституцій допомагає зрозуміти сутнісний вимір інституційних трансформацій і дозволяє з’ясувати, що власне зумовило транзит соціальної інституції саме в такому напрямку і чому саме вона набула власне нинішнього змісту, а отже, виявити сутнісні характеристики всієї суспільної системи.

У веберівській традиції, послідовники якої трактували соціальний світ як достатньо раціоналізований, проблема сутнісного наповнення інституційних трансформацій вирішувалася в рамках схеми: поява нових цінностей, нової ідеології та, відповідно, нових образів світу, змодельованих ідеологами – інноваторами, після того як ці ідеї та базовані на них теоретичні конструкції, набудуть достатнього розповсюдження і будуть сприйняті громадськістю, спричиняє якісні зрушення в інституціях. Вони відбуваються у двох взаємно пов'язаних напрямках:

- трансформація системи цілей, для досягнення якої призначена певна інституція та, врешті, інституційна система суспільства загалом;
- зміни у принципах діяльності соціальної інституції, ціннісних засадах, на яких ця інституція базується і які визначають, як саме вона повинна діяти, досягаючи поставлених цілей. При тому власне інституційні зміни, на наш погляд, можливі у трьох варіантах: 1) модернізація певної інституції, набуття нею оновлених змісту та форми в якісно нових суспільних умовах. Цей варіант стосується переважно базових інституцій, які покликані задовольняти основні потреби будь-якого суспільства, а отже завжди, хоча і в різних своїх виявах присутні в суспільному просторі; 2) заміна віджилої інституції новою, яка вже іншими методами, базуючись на інших цінностях та принципах, дозволяє ефективніше регулювати певну сферу суспільного життя; 3) спроба “вмонтування” псевдооновленої, мімікрованої інституції у дещо змінену інституційну систему суспільства (феномени подвійної інституціалізації та інституційних інкубусів).

У всіх випадках вихідною точкою інституційних трансформацій є зміни у системі цінностей, на які орієнтується соціум. При тому, якщо перші два варіанти передбачають достатньо глибокі трансформації системи суспільних цінностей, що гарантує незворотність змін, то третій допускає можливість “повернення назад” в результаті зупинення цього процесу лише на рівні певних експертних середовищ-інноваторів, невдачу розповсюдження нової ціннісної системи на все соціокультурне середовище, а отже, недоконаність інституційних трансформацій.

М. Вебер розглядає інституційні трансформації на прикладі появи і утвердження в Європі пізнього Середньовіччя – початку нового часу системи протестантської етики із домінуючою цінністю відкладеної винагороди, яка стимулювала до постійної самореалізації індивіда в праці та заклала основи нинішньої західної цивілізації, вивела її на передові позиції серед інших цивілізаційних систем, принаймні, якщо оцінювати це з точки зору добробуту людини та суспільства загалом у їхньому матеріально-фінансовому вимірі. М. Вебер трактує ці нові цінності як “дух капіталізму”, підкреслюючи, що вони набирають “значення етичної максими, якій підпорядковано увесь спосіб життя” [6]. Далі Вебер ще раз звертає увагу на саме ціннісні регулятиви діяльності, пишучи про те що “Капіталізм існував у Китаї, Індії, Вавилоні у стародавні часи і в середні віки. Однак йому не вистачало ... якраз оцього своєрідного етосу” [6]. З цього цілком очевидно, що саме цінностям, їх зміні М. Вебер відводить основну роль у трансформації певних стандартизованих видів суспільно значимої діяльності, якими і є соціальні інституції. Мається на увазі:

- по-перше, зміна самих цінностей, їхнього сутнісного наповнення, наприклад, зміна розуміння базових для будь-якої культури понять “добро” та “зло”;
- по-друге, зміна в ієрархії системи суспільних цінностей.

Саме ці виміри інституційних трансформацій розглядає В. Тарасенко на прикладі ідеології споживання: “Що споживати, для чого споживати і як споживати? Ось три центральних питання споживання, котрі проглядаються також через його ідеологію (соціального інституту. – В. С.), систему споживацьких цінностей. Виражаючи безпосередньо ідеологію споживання, система споживацьких цінностей містить у собі утилітарні, соціальні, економічні, естетичні, моральні, культурні, ідеологічні та інші цінності” [7, с. 102].

Розглянемо ці трансформації на прикладі інституціалізованих практик регулювання соціальних проблем. У дододерних суспільствах основними з них є: стихійне саморегулювання (взаємодопомога, благодійність, базовані на цінності колективної безпеки в локальних співтовариствах та цінності служіння Богу шляхом допомоги ближньому); соціальне забезпечення та соціальне страхування, в яких домінують цінності відплати за виконану роботу та, знову ж таки безпеки соціуму. Окрім того, особливо в суспільствах із закритою стратифікаційною системою істотним моментом є цінність стабільності суспільного устрою, яка розуміється як визнання підпорядкування представників нижчих страт вищим, які із свого боку мають обов’язок до певної міри опікуватися підлеглими, зокрема допомагати їм у скрутних ситуаціях.

При тому важливо зауважити, що всі перелічені цінності та базовані на них соціальні практики мають істотний консервативний компонент, вони спрямовані на усталення існуючого суспільного порядку, соціальний контроль та протистояння девіаціям. Така ситуація цілком відповідає духу традиційних суспільств, орієнтованих на авторитаризм та патерналізм, обмеження індивідуальної свободи та побоювання будь-яких інновацій в цілому, а отже, і на конформізм широкого загалу.

Оскільки потреби підтримання традиції та соціального контролю зберігають своє значення і в сучасних суспільствах, то різноманітні комбінації цих практик регулювання соціальних проблем можна простежити у всіх моделях соціальної політики держав із різними політичними режимами і сьогодні. Для всіх них спільною є одна із базових функцій, дія якої спрямована на забезпечення підпорядкування державі її громадян, гарантування їхньої лояльності до держави та суспільства загалом.

Суттєвою відмінністю між недемократичними та демократичними режимами тут виступає ієрархія в системі цих цінностей: якщо у недемократичних режимах цілком очевидно домінують властиві етатистським культурам ідеї підпорядкування громадянина державі та бюрократам (державним чи партійним функціонерам), конформізму, що часто маскується цінністю колективізму, то в демократичному - на перше місце виходить ідея самоцінності особи, можливості її самореалізації у всіх виявах життєдіяльності.

Трансформації в соціально-політичній ситуації, які пройшли в Україні за останні роки, істотно змінили не лише перелік та сутність соціальних проблем, але і підходи до їх регулювання. Це виявляється, по-перше, в самому трактуванні цих проблем: суспільство усвідомило той факт, що воно само часто провокує появу і постійне відтворення ряду проблем, а отже, принципову неможливість їх повного вирішення.

До такого роду проблем належать передусім ті, корені яких лежать у суспільних суперечностях і які пов'язуються із дисфункціями суспільної системи, наприклад безробіття і його наслідки; з побічними ефектами лібералізації суспільної моралі та розширенням зони індивідуального вибору особи (поширення наркоманії, проституції тощо). По-друге, в умовах системної соціально-економічної кризи цілком очевидно стала нездатність держави підтримувати соціальну сферу старими методами на належному рівні через не лише різкого зменшення її ресурсів, але і з причин природного скорочення сфер її впливу на суспільні процеси у демократичному суспільстві. На суспільну арену вийшли нові суб'єкти, здатні не лише нарівні з державою втручатися у регулювання суспільних проблем, але і навіть заміняти її у деяких сферах. Ними стали структури громадянського суспільства, зокрема спеціалізовані громадські організації, призначені для лобювання інтересів певних суспільних груп, вирішення їхніх проблем, котрі часто мали не лише специфічний, груповий, але і загальносуспільний характер. При тому зауважимо, що ці нові громадські організації, принаймні значна їх частина, стають дійсно самоврядними і незалежними від державних структур. Нові суб'єкти регулювання соціальних проблем починають використовувати у своїй практиці і принципово новий інструмент – соціальну роботу. Її сутнісною відмінністю від інших інструментів є те, що вона базується на якісно інших принципах. Домінуючим серед них є необхідність мобілізації самого клієнта до активної участі у вирішенні власних проблем, нарощенні його соціального потенціалу.

Ці важливі характеристики соціальної роботи стають можливими значною мірою із причини її базування на якісно інших, ніж, наприклад, традиційного для недемократичного суспільства соціального забезпечення, цінностях: гуманізму, самоцінності кожного індивіда та поваги до його гідності, що виявляється у можливості власного вибору кожним способом самореалізації в суспільстві, рівноправності всіх громадян, індивідуалізму в поєднанні із соціальною відповідальністю, властивих модерним суспільствам. Саме вони спричиняють інституалізацію нової практики регулювання соціальних проблем, базованої на принципах мінімального і добровільно прийнятого тим, хто потребує допомоги, зовнішнього втручання, орієнтації інтервенції соціального працівника на відновлення обмеженого соціального потенціалу клієнта, максимальну рівноправність клієнта та соціального працівника і повагу до обраного клієнтом способу життя при мінімалізації соціального контролю та примушування клієнта до певних дій, які можуть видаватися оптимальними соціальному працівникові.

Проте, процес інституалізації соціальної роботи в Україні ускладнюється певними обставинами. По-перше, це умови неорганічної модернізації суспільства, яка є такою ж фрагментарною і несистемною, як і відмова суспільства та передусім правлячих еліт від застарілих форм суспільної організації. Новопосталі еліти, часто діючи в рамках власних групових інтересів та всупереч інтересам суспільним, спричинилися до відтворення у модернізованому суспільстві вже згадуваних інституційних інкубусів та явищ подвійної інституалізації. В результаті модерні форми соціальних інституцій можуть приховувати очевидно застаріле сутнісне наповнення. По-друге, це неготовність еліт-інноваторів до ефективних промоцій та захисту нових ідей. По-третє, слабкість структур громадянського суспільства, які в особі недержавних соціальних служб мали

б виступати в якості основних суб'єктів, які використовують соціальну роботу як інструмент регулювання соціальних проблем. Ця проблема ускладнюється ще й тиском на них з боку держави, складністю вибудовування стосунків із державними структурами, базованих на принципі рівноправності.

Ще однією обставиною, і чи не найважливішою, яка ускладнює інституалізацію соціальної роботи, є недостатня готовність самого суспільства сприйняти її цінності та методи, які часто видаються пересічному громадянину занадто радикальними. Свідченням цього може бути базований на матеріалах четвертої хвилі Європейського дослідження цінностей індекс пермісивності українського суспільства, у якому враховувалося ставлення громадян до гомосексуальності, абортів, розлучення, евтаназії, суїциду та проституції (зауважимо що ці явища та їх наслідки є достатньо поширеним полем діяльності соціальних служб), розрахований О. Демківим. Аналіз його динаміки від 1996 до 2008 року дозволив автору зробити висновок про те що "... за час спостереження в Україні відбулося не лише загальне зниження рівня пермісивності, а й відносна консолідація населення у тому що стосується ставлення до аналізованих моральних колізій" [8, с. 79].

Аналіз дії перелічених чинників, зокрема фундаментального для динаміки соціальних інституцій – трансформації цінностей і базованих на них моделей масової свідомості та суспільної поведінки, дозволяє нам зробити висновок про суперечливість процесу інституалізації соціальної роботи в сучасній Україні. На наш погляд, він має достатньо багато спільних рис із феноменом подвійної інституалізації, коли під виглядом модерних соціальних інституцій формуються лише частково і значною мірою позірно модернізовані традиційні їх форми та зміст. У випадку із соціальною роботою це означає: 1) невизначеність сутності соціальної роботи як специфічного інструменту регулювання соціальних проблем, орієнтованого на дещо відмінні від інших інструментів (соціальне забезпечення, соціальне страхування) цілі та способи їх досягнення. Як ілюстрацію до цього положення можна навести відсутність єдності у визначеннях соціальної роботи у працях провідних українських дослідників та часту їх невідповідність визначенням, прийнятим міжнародним фаховим співтовариством, а також відсутність єдиного трактування соціальної роботи у нормативно-правових документах; 2) спроби "поєднання" соціальної роботи із іншими практиками регулювання соціальних проблем та означення як "соціальна робота" таких практик, які в корені не відповідають принципам соціальної роботи і є ближчими до, наприклад, соціальної педагогіки; 3) відсутність окремого напрямку підготовки фахівців, включення навчання фахівців соціальній роботі у напрям "Соціальні послуги", який не передає сутності соціальної роботи та орієнтований на соціальне забезпечення. Відповідним є і набір навчальних предметів, які входять до плану підготовки соціальних працівників, та орієнтують молодих фахівців не на особливі методи роботи з клієнтами, а на зайнятість у державних службах соціальної сфери, в яких застосування методів соціальної роботи є істотно обмеженим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Homo institutus. Человек институциональный; под ред. О. В. Иншакова. – Волгоград : Изд-во Волг. ГУ, 2005. – 854 с.
2. *Макеєв С.* Соціальні інститути: класическі трактовки і сучасні підходи к изучению / С. Макеєв // Проблеми розвитку соціологічної теорії/ Соціологічна асоціація України, Ін-т. соціології НАН України / За ред. М. Шульги, В. Ворони. – К., 2003. – С. 16–22.
3. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
4. *Макеєв С.* Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / С. Макеєв // Вісник Львівського університету. – 2011. – С. 3–9. – (Серія соціологічна ; вип. 5).
5. *Головаха Є.* Пострадянська деінституціалізація та становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 5–22.
6. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – Режим доступу: [<http://www.management.com.ua/vision/vis016.html>] – викор. 23.06.2012;
7. *Тарасенко В.* Соціологія потребления: методологические проблемы / В. Тарасенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 166 с.
8. *Демків О.* Динаміка нормативної пермісивності сучасного українського суспільства у європейському та пострадянському просторі / Демків О. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – 2011. – №948. – С. 72–82.

Стаття надійшла до редколегії 19.12.2012

Прийнята до друку 25.01.2013

VALUES AS A DYNAMIC FACTOR OF SOCIAL INSTITUTIONS (example of social work)

V. Savka

*National University "Lviv Polytechnic",
Kvitneva Str., 6, Lviv, Ukraine, 79044,
savka@polynet.lviv.ua*

In this article on the example institutionalized practices regulation of social problems discussed transformation effect of social values as a factor of social institutions dynamics.

Key words: social institutions, social work, values.

**ЦЕННОСТИ КАК ФАКТОР ДИНАМИКИ
СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУЦИЙ
(пример социальной работы)**

В. Е. Савка

*Национальный университет “Львовская политехника”,
ул. Квитнева 6, г. Львов, Украина, 79044,
savka@polynet.lviv.ua*

В статье на примере институционализированных практик регулирования социальных проблем рассмотрено действие трансформации общественных ценностей как фактора динамики социальных институций.

Ключевые слова: социальные институции, социальная работа, ценности.

УДК 364.46 (477)

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

В. М. Попович

*Запорізький національний технічний університет,
бул. Жуковського, 64, м. Запоріжжя, 69063, Україна,
porovic.vasil@rambler.ru*

Визначено особливості соціальної роботи в контексті розвитку інституцій громадянського суспільства і досліджено ставлення населення до надання соціальних послуг громадськими організаціями і об'єднаннями.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, соціальна робота, соціальні послуги.

Постановка проблеми. З моменту становлення України як суверенної незалежної держави розпочалися істотні зміни у всіх сферах суспільного життя: процес переходу від тоталітаризму до демократії, від командної до ринкової економіки, від одноманітних до поліваріантних форм культурного життя. Орієнтуючись на досвід розвинених країн Заходу, в Конституції України задекларовано, що Україна являє собою незалежну, демократичну, правову, соціальну державу. Концепція соціально орієнтованої держави передбачає не тільки її соціальну спрямованість, засновану на принципах солідарності, соціальної справедливості і загального добробуту, але й наявність розвинутого громадянського суспільства. Саме тому демократичні перетворення в Україні пов'язані насамперед із формуванням громадянського суспільства і його інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея громадянського суспільства має давню історію, починаючи з античних часів західної цивілізації. Так, розвиваючи ідею гармонізації відносин між особою і державою, Платон, Аристотель, Цицерон, Ж. Боден, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсон, І. Кант, Г. Гегель, А. Токвіль створили основу теорії громадянського суспільства. Сучасні західні соціологи Дж. Александер, Е. Арато, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Дж. Кін, Дж. Коген, Р. Патнам, І. Шапіро розглядають громадянське суспільство у зв'язку з соціальною державою.

Незважаючи на різноманітність підходів, можна визначити, що громадянське суспільство як підсистема соціальної сфери представляє собою мережу різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави, в якій домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності. Це передбачає формування громадських об'єднань, спрямованих не тільки на захист соціальних інтересів або громадської думки, але й на надання соціальних послуг, добротинну

діяльність і волонтерську роботу із вразливими верствами населення. Інституційно така діяльність передбачає створення громадських організацій, об'єднань, благодійних фондів, які виконують функції державних соціальних служб і центрів, тобто їхня діяльність передбачає такі напрями як соціальна робота, соціальне обслуговування, соціальна допомога і волонтерська робота з різними групами людей (похилі люди, сироти, наркозалежні, ВІЧ-інфіковані тощо).

Цей аспект соціальної роботи, який пов'язаний із діяльністю інституцій громадянського суспільства в Україні, на сьогодні вивчений і розроблений недостатньо, хоча деякі наукові і методичні доробки вже існують – цією проблемою переймалися такі вітчизняні вчені як: Т. Семігіна, В. Покладова, І. Грига, А. Кікало, М. Лукашевич, І. Мигович, В. Шахрай та ін. Саме тому проблема змісту, напрямків соціальної роботи в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні набуває певної актуальності як в плані вивчення досвіду діяльності зарубіжних громадських інституцій, що виконують функції надання соціальних послуг, так і в плані аналізу діяльності вітчизняних громадських організацій, волонтерських рухів, некомерційних благодійних фондів, релігійних благодійних організацій. З іншого боку, потребує вирішення проблеми підготовки соціальних працівників, які б працювали з такими об'єднаннями громадян, сприяли б формуванню їх інноваційних форм.

Постановка завдання. Отже, метою статті є визначення особливостей соціальної роботи в контексті розвитку інституцій громадянського суспільства і ставлення населення до надання соціальних послуг громадськими організаціями і об'єднаннями.

Основний матеріал дослідження. У методологічному аспекті науковці різних галузей, у тому числі юристи, політологи, філософи, соціологи, здебільшого опираються у своїх дослідженнях або на широке тлумачення громадянського суспільства, що отожднює його з усією сферою позадержавного, неполітичного суспільного життя, або вважають, що громадянське суспільство – це лише сукупність незалежних від держави громадсько-політичних організацій, які в науковому середовищі називають “третім сектором” громадянського суспільства. Ряд вчених розуміє громадянське суспільство як структуру, де складаються як неполітичні, так і деякі, незначні політичні відносини.

Сучасні концепції громадянського суспільства базуються насамперед на різних методологічних положеннях, але їх визначення цього поняття мають принципову контекстуальну схожість. Так, спеціалісту в галузі структурно-функціонального аналізу, соціологу-парсоністу із Каліфорнійського університету (США) Дж. Александеру належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення даного феномена: громадянське суспільство – це сфера людської солідарності [1]. Близьким до нього є погляди М. Уольцера, котрий описує громадянське суспільство як простір непримусової людської асоціації [11] і Ю. Габермаса, котрий розглядає громадянське суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії і як життєвий світ людини [12]. В усіх випадках мова йде про найзагальніше – місце, яке займає громадянське суспільство у суспільній системі загалом.

Формулюють своє розуміння громадянського суспільства і російські та вітчизняні вчені – К. Гаджиев, А. Мігранян, В. Ступішин, Ю. Васильчук, І. Кравченко та ін. Так, за К. Гаджиевим, громадянське суспільство можна визначити, як “систему забезпе-

чення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від одного покоління до іншого, систему самостійних та незалежних від держави суспільних інститутів, що покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та колективів, реалізації приватних інтересів, чи індивідуальних, чи колективних” [5, с. 80].

Прихильниками підходу, за яким громадянське суспільство – це “система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин” є С. Комаров, А. Малько, О. Петришин, Ю. Тодика, В. Ткаченко, М. Цвік [8]. Не має концептуальної суперечності і підхід викладений П. Рабіновичем. На його думку, громадянське суспільство – це “спільність вільних, рівноправних людей та їх об’єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті” [10, с. 47].

З огляду на аналіз різних підходів, можна зазначити, що громадянське суспільство – це певний механізм неформального соціального партнерства, який уможливорює здійснення й баланс існуючих інтересів. Поняття громадянського суспільства застосовується для пізнання усєї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, перебувають поза сферою державного директивного регулювання.

Актуалізація проблематики громадянського суспільства в західній науковій літературі починається в 70–х роках ХХ ст., вона була викликана ростом демократичного та антиавторитарного руху в світі. Саме у цей час в західноєвропейській культурі активізується соціальна робота, головною метою якої була знайти компроміс (консенсус) поміж життєвим світом та суспільством як системою. Соціальна робота як встановлення гармонії в суспільстві досліджувалася різними дослідниками під різним кутом зору. Так Д. Андерсоном розглядаються три моделі соціальної роботи, які охоплюють усі можливі розгармонізовані сфери громадського життя. У його інтерпретації вона передбачає і опіку, і контроль, і соціальні зміни. М. Дооренванден стверджує, що соціальна робота – це єдина сила в суспільстві, яка може здолати розгармонізованість в силу таких її властивостей як гнучкість, мобільність, соціальна активність, творчість [2].

У демократичних країнах громадянське суспільство виступає в ролі рівноправного партнера держави й бізнесу у вирішенні соціальних і суспільних проблем. При цьому держава бере на себе зобов’язання створити сприятливі правові умови для діяльності організацій громадянського суспільства, забезпечує значну частину фінансування їхньої діяльності та залучає до надання соціальних послуг. Наприклад, у країнах Євросоюзу 40–60% від загального доходу організацій громадянського суспільства становить державне фінансування, у Німеччині 60% гарантованих державою соціальних послуг надаються неурядовими організаціями [6]. Українська держава сьогодні стоїть перед необхідністю підвищення ефективності соціальних програм. Важливе значення має зниження фінансових втрат, пов’язаних із безадресністю соціальних послуг, фінансуванням надмірних потужностей мережі державних закладів.

Надання соціальних послуг в Україні традиційно було прерогативою держави. Однак не можна залишати поза увагою існування недержавних громадських організацій, які і здатні, і здебільшого забезпечують попит на соціальні послуги у громаді. Недер-

жавним громадським організаціям може по праву належати передова роль у наданні соціальних послуг на рівні громади. Ці організації найчастіше першими беруть на себе розв'язання нових соціальних проблем. Завдяки своїй мобільності й творчим підходам вони здатні забезпечити виявлення та задоволення потреб різних вразливих груп громадян, одночасно сприяючи розвиткові конкурентоспроможних соціальних послуг.

Громадські організації можуть використовувати такі ресурси, як волонтерська праця, ініціативність та активність членів організації, психологічна підтримка на засадах принципу "рівний-рівному", альтернативні матеріальні ресурси у вигляді пожертв, грантів, членських внесків, спрямовувати доходи від власної підприємницької діяльності на розвиток соціальних послуг [7].

Таким чином, у реалізації державної політики з реформування системи соціальних послуг підвищується роль недержавних неприбуткових організацій. Найбільш типові функції, які може виконувати недержавна організація у цій системі:

- безпосереднє адресне надання соціальних послуг на рівні громади;
- вивчення потреб і очікувань клієнтів;
- збір і акумулювання інформації про попит на послуги та зміни соціальної ситуації у громаді;
- участь у формуванні місцевих соціальних програм та планування розвитку системи соціальних послуг на місцевому рівні;
- здійснення громадського контролю за якістю надання соціальних послуг та ефективністю місцевих соціальних програм [9].

Отже, створення громадських організацій, планування діяльності соціальних служб, спрямоване на вирішення конкретних соціальних проблем, реалізація численних громадських ініціатив та соціальних проєктів на локальному рівні є безперечними свідченнями того, що зараз соціальна робота в громаді стає одним із пріоритетних напрямів соціальної діяльності і дієвим механізмом встановлення громадської злагоди. Вона є своєрідним соціальним перетином психологічних, побутово-економічних та юридичних засад і розглядає життєдіяльність людей у звичному для них природному навколишньому середовищі з географічними, політичними і соціальними кордонами та досить розвинутим спілкуванням один з одним. Як зазначає В.Буяшенко, пріоритетними напрямами її діяльності виступають:

- підтримання і поліпшення якості життя, збереження середовища, утримання в належному порядку загальної власності, озеленення, робота з дітьми та молоддю тощо;
- визначення лідерів, які володіють навичками громадської роботи і здатні повести за собою інших людей, щоб відстояти інтереси своєї спільноти;
- визначення бажаного майбутнього своєї спільноти, вплив на політику місцевої адміністрації щодо рішень, які є важливими для життя місцевої спільноти;
- задоволення потреб різних категорій членів своєї спільноти і попередження конфліктів інтересів серед них;
- наявність ініціативної групи, яка налагоджує конструктивні взаємовідносини з усіма життєзабезпечуючими службами (комунальними, освітніми, медичними тощо) на території місцевої спільноти [4].

Для вивчення ставлення населення до надання соціальних послуг громадськими організаціями було проведено соціологічне дослідження (анкетування) серед населення м. Запоріжжя (від 18 років і більше). Вибірка складала 430 респондентів.

Як видно з рис. 1, досить незначна частка населення Запорізького регіону зверталася або отримували послуги від громадських організацій.

Рис. 1. Показник отримання соціальних послуг від громадських організацій

Як бачимо з діаграми, лише 20% опитаних отримували соціальні послуги від громадських організацій (благодійних фондів, служб, центрів тощо). Причому, лише 5% респондентів проінформовані про діяльність громадських організацій за їх місцем проживання (територіальній громаді). Досить високий показник необізнаності і не інформованості населення щодо діяльності громадських організацій в соціальній сфері (це майже третина опитаних), що вказує на недостатність висвітлення в засобах масової інформації їх діяльності на території Запорізького регіону, територіальній громаді.

Респондентам, які отримували соціальні послуги від громадських організацій, було запропоновано вказати, який вид послуг вони отримали. Результати представлено на рис. 2.

Як бачимо, найпоширенішими соціальними послугами в Запорізькому регіоні є благодійництво (як наслідок активної діяльності благодійних фондів м. Запоріжжя), юридичні і психологічні консультації, організація клубів за інтересами). Серед вказаних послуг за показником "інше" респонденти визначили освітні послуги. Отже, на сьогодні недостатніми соціальними послугами в діяльності громадських організацій виступають: допомога в працевлаштуванні (особливо значимо серед молоді), соціальне обслуговування вдома (патронатна діяльність серед людей похилого віку), медико-соціальна допомога літнім людям, людям з особливими потребами, наркозалежними, ВІЛ-інфікованими, психологічні тренінги (особистісного росту, спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, підготовка до шлюбу, народженню дитини) тощо.

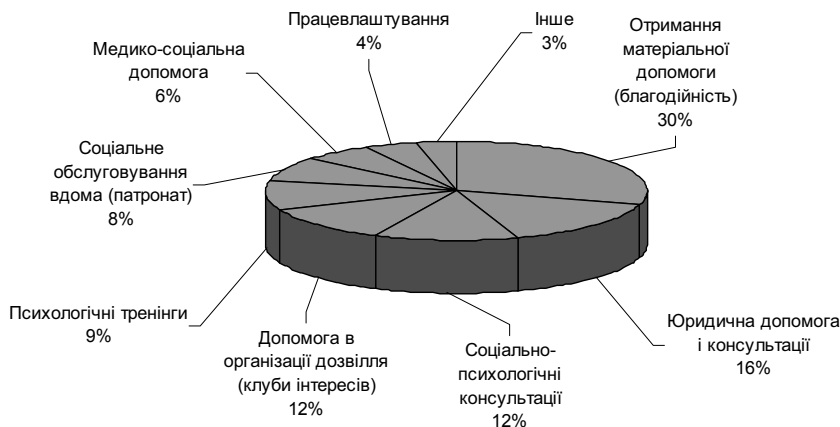

Рис. 2. Соціальні послуги, які отримували мешканці м. Запоріжжя від громадських організацій

Респондентам було запропоновано визначити актуальні суспільно-значимі проблеми (як напрями соціальної роботи), які б могли вирішувати інституції громадянського суспільства. Результати представлені на рис. 3.

Рис. 3. Актуальні напрями діяльності громадських організацій

Отже, актуальними напрямками соціальної роботи, які, на думку респондентів, могли б виконуватися громадськими організаціями, благодійними фондами, клубами

інтересів і соціальними центрами є робота з вразливими верствами населення: дітисироти, наркозалежні, люди похилого віку, люди з особливими потребами, особи, які повернулися з місць позбавлення волі. Це свідчить про позитивне ставлення населення Запорізького регіону до залучення у надання соціальних послуг інститутів громадянського суспільства, і це безумовно сприятиме розвитку громадянського суспільства не тільки в регіональному аспекті, але й для українського суспільства в цілому.

Як свідчать результати дослідження, 56% опитаних бажають отримувати соціальні послуги від громадських організацій, що є потужним ресурсом для розвитку інститутів громадянського суспільства, які зайняті в соціальній сфері (див. рис. 4).

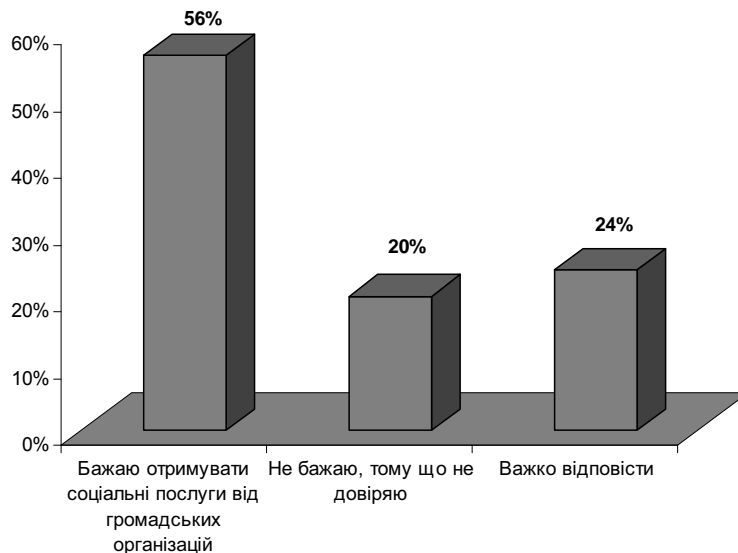

Рис. 4. Ставлення до отримання соціальних послуг від громадських організацій

Висновок. Отже, на сьогодні актуалізується потреба населення в соціальних послугах з боку недержавних, неприбуткових організацій. Основними сферами діяльності громадських організацій в соціальній сфері населення вважає роботу з незахищеними верствами населення, тобто здійснення окремих видів соціальної роботи. Це вимагає здійснення комплексу заходів, які б, з одного боку, сприяли розвитку таких організацій, з іншого, підвищували ефективність їх діяльності через оптимізацію взаємодії державних і недержавних організацій, що надають соціальні послуги.

Заходи соціальної політики держави повинні забезпечувати функціонування найбільш прийнятних структур для надання якісних соціальних послуг. Такими структурами можуть бути комунальні заклади та неурядові організації. Необхідно досягти балансу повноважень між державою, що володіє ресурсами, і суб'єктами, які мають знання та ідеї для розв'язання конкретних соціальних проблем. Держава повинна навчитися делегувати повноваження недержавному сектору, налагодити механізми підтримки громадських ініціатив на місцевому рівні.

Вирішальним у побудові відносин між державою та незалежними недержавними організаціями в соціальній сфері має стати принцип вторинності державних послуг щодо громадських (на рівні громади). Держава не повинна створювати нові державні заклади, якщо вже є недержавні організації, які надають такі послуги. Їх варто лише замовити у цих постачальників. Найважливішою умовою для цього механізму є якісна правова основа.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Александр Дж.* После неофункционализма: Деятельность, культура и гражданское общество // Социология на пороге XXI века [пер. с англ. Т.В. Дорофеевой] / Дж. Александр. – М. : Интеллект, 1998. – С. 231–249.
2. *Андерсон Д.* Що таке соціальна робота? // Соціальна робота в Україні: теорія та практика / Д.Андерсон. – К. : Аспект-Поліграф, 2007. – Вип. 1(11). – С. 21–28.
3. *Бех В.П.* Соціальна робота у вимірі саморозгортання громадянського суспільства / В.П. Бех, О.В. Горпинич // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. Науково-методичний журнал. – К., 2004. – Вип. 1 – С. 5–20.
4. *Буяшенко В.В.* Громадянське суспільство і соціальна робота: пошук механізмів злагоди / В.В. Буяшенко // Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – 2010. – Вип. 123. – С. 35–40.
5. *Гаджиев К.С.* Политическая философия / К.С. Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – 606 с.
6. *Горпинич О.В.* Особливості соціальної роботи в умовах становлення громадянського суспільства в Україні / О.В. Горпинич // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління УАДУ при президентіві України, 2002. – Вип. 2(8). – С. 210–216.
7. *Горпинич О.В.* Роль громадянського суспільства у формуванні соціальної політики в Україні / О.В. Горпинич // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 32. – С. 41–48.
8. *Дмитренко Г.* Методологические контуры новой теории формирования гражданского общества в Украине / Г. Дмитренко // Персонал. – 2001. – №9. – С. 24–29.
9. *Нойфельд И.* Методы социальной работы // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт / И. Нойфельд. – Тула, 1993. – С. 322–343.
10. *Рабінович П.М.* Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування) / П.М. Рабінович // Українське право. – № 3. – 1996. – С. 22–35.
11. *Уолцер М.* Про толерантність [пер. з англ. М. Лупішко] / М. Уолцер. – Харків: Видавнича група “РА-Каравела”, 2003. – 148 с.
12. *Хабермас Ю.* Политические работы / Ю. Хабермас; [пер. с нем. О.И. Величко]. – М. : Праксис, 2005. – 368 с.

SOCIAL WORK IN THE CONTEXT OF CIVIL SOCIETY FORMATION IN UKRAINE

V. Popovych

*Zaporizhzhya National Technical University,
Zhukovskoho Str. 64, Zaporizhzhya, 69063, Ukraine,
popovic.vasil@rambler.ru*

The features of social work in the context of civil society institutions development are defined. People attitude to the system of civil services giving by public organizations and associations is revealed.

Key words: civil society, public organizations, social work, social services.

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

В. М. Попович

*Запорожский национальный технический университет,
ул.Жуковського, 64, г. Запорожье, 69063, Украина,
popovic.vasil@rambler.ru*

Определены особенности социальной работы в контексте развития институтов гражданского общества и выявлено отношение населения к системе предоставления социальных услуг общественными организациями и объединениями.

Ключевые слова: гражданское общество, общественные организации, социальная работа, социальные услуги.

УДК 316.277.4

З ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ: ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ

М. В. Науменко

*Інститут соціології Національної академії наук України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ, Україна, 01021,
marinka_with@bigmir.net*

У статті проаналізовано методологію феноменологічного дослідження А. Щютца, розглянуто значення методології А. Щютца для методології якісного соціологічного дослідження. Здійснено огляд та проаналізовано застосування феноменологічної методології в українських соціологічних дослідженнях.

Ключові слова: феноменологічна редукція, смисл, теоретична установка, типізація, ідеальні типи, система релевантностей, якісне дослідження.

Феноменологічна методологія декому здається “містифікацією”, абстракцією, яка не може бути інструкцією для конкретних дій дослідника. Але, на нашу думку, феноменологічна методологія, як і інші соціологічні методології, орієнтована на дослідження соціальної реальності, має свої специфічні методи, які, більшою мірою, є методами філософії та логіки.

Згідно з положеннями феноменології ніщо не може бути прийнятим на віру. Там, де інші соціології можуть обійтися без досліджень, бо для них це є само собою зрозумілим та очевидним, феноменологи прагнуть домогтися суті, піддати критиці, поставити під сумнів. А потім розкрити значення соціального феномену, дізнатися, який смисл вкладають у нього соціальні актори.

Феноменологічна методологія до цього часу не є популярною серед українських соціологів, але все ж існують певні практики її застосування.

Останні, зрозуміло, впливають безпосередньо з пізнавальної специфіки, гносеологічного потенціалу цієї методології.

1. Сутність феноменологічної методології в соціології.

Соціальне дослідження, згідно з положенням феноменології Щютца, відрізняється від досліджень у природничих науках тим, що в соціальних науках досліджувані об'єкти – індивіди – можуть самі інтерпретувати світ. Соціальні актори включені в процес творення смислів світу, в процес взаємодії зі своїми партнерами, і соціальні вчені мають шукати смисл їхнього смислотворення. При цьому вчені неминуче використовують ті самі методи інтерпретації, які використовує індивід у своєму світі здорового глузду [2].

Індивід, який діє у світі, перебуває у біографічно детермінованій ситуації. Він робить те, що збігається з його системою релевантностей, яка уможливує відбір із

середовища та взаємодій акторів ті елементи, що мають сенс для наявної мети. Соціальний вчений у своїй діяльності також керується системою релевантностей, але науково детермінованою; обираючи ті аспекти ситуації, які дадуть змогу дослідженню бути об'єктивним. І як результат, соціальний учений може фокусуватися на аспектах поведінки, які вважаються самі собою зрозумілими для індивіда, але є темами пізнавального інтересу соціального вченого [2].

Для того, щоб стати соціальним ученим, соціальний актор повинен прийняти рішення про вихід із соціального світу, відмовитися від якого не було б практичного інтересу в ньому і обмежити свої для того щоб мотиви чесним описом і поясненням соціального світу, який він спостерігає [3, с.111]. Тобто здійснити “феноменологічну редукцію”, поставити під сумнів існування соціального світу, “взяти його в дужки”, і спостерігати за інтенціональними об'єктами, відділяючи їх суттєві характеристики від несуттєвих.

Далі після прийняття теоретичної установки вчений повинен розпочати побудову ідеальних типів. Робити це Щютц пропонує, використовуючи техніку, яку розробив М. Вебер. Вона полягає в тому, що вчений замінює людей, за якими спостерігає, “ляльками”, яких він створює сам як ідеальні типи акторів. Учений спостерігає певні явища всередині соціального світу, спричинені людською діяльністю, і починає створювати ідеальний тип таких подій. Після цього він співвідносить з цими типовими актами типові тому-що і для-того-щоб мотиви, які він вважає незмінними у свідомості уявного актора. Таким чином, він конструює персональний ідеальний тип, модель актора, якого він представляє як наділеного свідомістю. Але ця свідомість обмежена у своєму змісті тими елементами, які необхідні для виконання розглянутих типових актів [3].

Моделі людської дії створюються через процес типізації. Ідею щодо типізації можна зустріти і у Вебера, і у Гуссерля. Вперше Щютц познайомився з веберівським поняттям “ідеальні типи”, а потім з гуссерлівським твердженням, що типізація є ключовим процесом при творенні смислу про світ. Типізації здорового глузду використовуються та розвиваються безперервно; наукові типізації служать тим самим цілям, що і типізації здорового глузду в повсякденному світі, але знаходяться у межах релевантних структур і дослідницьких об'єктів соціального вченого.

Типізація дає змогу ідентифікувати, класифікувати і порівнювати типи соціальної дії і взаємодії, використовувати певні критерії для віднесення якогось конкретного феномену до певного типу [2].

Ілюстрацією соціальних типів можуть слугувати такі ідеальні типи, розроблені Щютцем, як “людина з вулиці”, “добре інформований громадянин” та “експерт”, які він описує в есе “Добре інформований громадянин”. Знання соціально розподілено згідно з цими типами та їхніми системами релевантностей. Таким чином “людина з вулиці” буде керуватися своєю системою наївних релевантностей, для якої є певна адекватна сукупність знань [2]. Наприклад, пекар має знати лише рецепт для випікання хліба, йому не треба знати хімію дріжджів або інші наукові аспекти випікання хліба. Ці аспекти не є релевантними для його безпосередньої мети [2].

Щютцівське поняття ідеального типу пов'язане з різноманітними системами релевантностей, і дослідник може простежити природу цих систем відповідно до конкретного ідеального типу [2].

Так учений, за А. Щютцем, будує модель соціального світу, або, вірніше, її реконструює. Вона містить всі релевантні елементи соціальної події, обраної для подальшого дослідження. Ця модель добре поєднується з постулатом суб'єктивної точки зору, тому що з самого початку вважається, що ляльковий тип володіє тим же самим специфічним знанням ситуації, у тім числі включаючи засоби і умови, яке б реальний актор мав би в реальному соціальному світі; з самого початку суб'єктивні мотиви реального актора, що виконує типову дію, привносяться як постійні елементи свідомості ідеального типу особистості; тип особистості призначений для того, щоб грати роль, яку прийняв би актор у соціальному світі, щоб виконувати типову дію. І оскільки тип сконструйований так, що він виконує виключно типові дії, то об'єктивні і суб'єктивні елементи в побудові єдиних дій (unit-acts) збігаються [3, с. 112].

А. Щютц проголошує 4 постулати побудови ідеальних типів:

1. Постулат релевантності. Побудова ідеальних типів повинна відповідати принципу релевантності, який означає, що проблема, одного разу обрана соціальним ученим, визначає систему координат і конституює межі задуму, всередині яких можуть будуватися релевантні ідеальні типи.

2. Постулат адекватності. Він може бути сформульований так: кожне поняття, яке використовується в науковій системі, що належить до людської дії (action), має бути побудованим так, щоб людська дія (act), що виконується у життєвому світі індивідуальним актором, була обґрунтованою і зрозумілою як для актора, так і для його супутника (fellow-man).

3. Постулат логічної консистентності. Система ідеальних типів повинна бути повністю сумісна з принципами формальної логіки.

4. Постулат сумісності. Система ідеальних типів повинна містити тільки припущення, які можуть бути науково перевірені і повністю сумісні з існуючим науковим знанням [3, с. 113].

Ідеальні типи допомагають соціальному вченому досліджувати соціальних акторів, які не зустрічаються з ним в ситуації обличчя до обличчя.

А. Щютц приходять до такого висновку: “соціальні речі зрозумілі тільки в тому випадку, якщо вони можуть бути зведені до людської діяльності, а людська діяльність стає зрозумілою тільки при демонстрації її для-того-щоб і тому-що мотивів” [3, с.107].

Методологічна позиція відповідає погляду на природу реальності: з методологічної позиції позитивізму факти світу репрезентують реальні об'єкти, в той час як для феноменологів світ є інтерсуб'єктивно сконструйованим значенням. У феноменології зроблено акцент на розумінні індивідуального досвіду переживання світу, тому її дослідницькі методи є методами філософії. Це такі методи як, наприклад, концептуальний аналіз, лінгвістичний аналіз, герменевтичний метод, історико-критичний метод, формальна логіка [2].

Навряд чи можна переоцінити роль філософських методів для соціології, адже філософія є багатим ресурсом для опису і рефлексії, які є центральними для соціологічного розуміння суспільства [4, с. 1].

Феноменологічна соціологія Щютца окреслила профіль проблематики якісного соціологічного дослідження. Особливо це стосується виявлених ним ідеалізацій, за до-

помогою яких індивіди конституують і конструують свій світ. Питання про глибинні структури утворення типів, важливе для якісного дослідження, випливає із ідеалізацій “і так далі” та “я можу це знову і знову”, які роблять надійними відносини індивіда до свого світу. Відповідні теми – це біографія, зразок теми тлумачення та визначення ситуації. В ідеалізації взаємозамінності точок зору та конгруентності систем релевантностей, які дають діючим акторам гарантію спільних дій, для якісного соціального дослідження постає питання про принцип конструювання конкретної дії. Все це – тема етнометодології, теорії повсякденної дії, яка розвинулася з феноменології А. Шютца [5, с. 115].

В інтерпретативному якісному дослідженні його автори намагаються сформулювати теорію з кожного окремого випадку [5, с. 114]. Це вимагає відмови від використання заздалегідь готових гіпотез [5]. Теорія вкорінена у конкретних умовах, серед яких думають та діють соціальні актори, які в них знаходяться [5]. Вона показує символічні значення, які люди надають своїм діям та об'єктивним умовам свого життя. Увага до окремих випадків дає можливість віднайти теоретичні взаємозв'язки. Тому цей метод якісного дослідження використовується для нових ситуацій та для критичних ситуацій.

Спостереження та якісний тип інтерв'ю, аналіз документів є близькими до феноменологічної методології. Прийняття якісних методів у соціальних дослідженнях пов'язано з підвищенням авторитету феноменологічної соціології, що відбулося завдяки конструктивізму Бергера та Лукмана – учнів Шютца [2].

2. Практика використання феноменологічної методології для аналізу соціальних явищ українськими соціологами.

Катерина Батаєва провела феноменологічний аналіз кіберкомунікації он-лайн, використовуючи методику А. Шютца. Дослідниця вважає, що витіснення живих (ті, що мають тіло) особистостей їх ніковими дублерами призводить до типізацій, обезособлення кібервідносин, орієнтації на типовий зразок кіберповедінки [6, с. 52]. Таким чином в ми-відносинах кіберпростору з'являється аспект типовості та анонімності, який притаманний вони-відносинам. Отже, на думку дослідниці, існує змішання в межах кіберкомунікації двох форм соціальних відносин – ми-відносин супутників та вони-відносин сучасників, елементи обох представлені в чат-просторі [6, с. 59].

Якщо жива тілесна комунікація відбувається в двофазовому режимі, – безпосередність переживання змінюється відстороненим рефлексивним осмисленням, – то кіберкомунікація є однофазовою. Адже безпосередність переживання супутника у кібервідносинах є неможливою (недоступне його тіло, живі реакції і т.п.), оскільки кіберкомунікація здійснюється у письмовій формі (неминуче відстрокованій щодо безпосереднього усного реагування на процес спілкування), тому віртуальне спілкування он-лайн, на думку К. Батаєвої, передбачає лише один модус сприйняття, а саме, рефлексивно-об'єктивований [6, с. 63].

Факт часового зміщення кіберкомунікації по відношенню до живого процесу спілкування дає змогу говорити про не-очевидність віртуального спілкування он-лайн, вважає український соціолог [6].

Отже, у своєму дослідженні К. Батаєва використовує ідеальні типи А. Шютца “ми-відносини”, “вони-відносини” для аналізу чат-комунікації. Також вона здійснює спілкування для конституювання процесу спілкування он-лайн.

Олександр Шульга здійснив аналіз процесу легітимації та розробив власну концепцію легітимації, основою для побудови якої послугували напрацювання Т. Бергера та П. Лукмана, система А. Щютца та концепція культурної гегемонії А. Грамши. Концепція останнього, на думку О. Шульги, дає змогу доповнити щюцівський аналіз і використати його на соціетальному рівні.

Суть концепції полягає в тому, що в суспільстві завжди існують символічні універсуми – закриті смислові системи з власними матрицями бачення та інтерпретації соціальних феноменів. Їх існування спричинене як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Останні полягають у потребі індивіда в інтерпретативній схемі, яка допоможе йому осягнути соціальний світ, а також подолати страх перед хаосом. Об'єктивна необхідність у символічному універсумі зумовлена прагненням соціальної системи до стабільності. Універсум задає рамки комунікації, які уніфікують і впорядковують соціальну реальність для акторів.

Універсуми завжди знаходяться у процесі перманентної боротьби за домінування смислів, що до них належать. Мета цієї боротьби – культурна гегемонія. Символічний універсум, який володіє нею, соціолог називає домінуючим, універсуми-конкуренти – альтернативними. І той і інші здійснюють вертикальну легітимацію з трансляції відповідних смислів через інститути освіти та медіа. Ці смисли пояснюють та виправдовують існуючі статусні взаємодії, переводячи їх у природну установку, або, навпаки, підривають нерелективність і обґрунтованість існуючого соціального ладу.

З горизонтальною легітимацією пов'язані сім'я і близьке оточення індивіда, в рамках яких він вступає у ми-відносини. На цьому рівні можливі “молекулярні війни” – зіткнення протилежних смислів [7, с. 178–179].

О. Шульга значно поглибив розуміння процесу легітимації Бергера та Лукмана, доповнив систему Щютца. Також показав перспективи аналізу соціальної комунікації, адже у своїй роботі проаналізував прийоми підтримки або підриву культурної гегемонії, розглянув прикладний аспект зв'язку мови та комунікації.

Отже, розглянуті дослідження є доволі ґрунтовним та гарним прикладом використання феноменологічної методології для дослідження соціальних феноменів. Автори досліджень використали типології Щютца, на їх основі створили власні ідеальні типи інтерсуб'єктивних феноменів.

На нашу думку, феноменологічна методологія є доволі перспективною. В епоху глобалізації інформаційні потоки “йдуть” з різних сторін світу. Через ЗМІ інтерсуб'єктивність стає глобальною. Те, що ми сприймаємо та інтерпретуємо згідно зі своїм культурним типом, може мати зовсім інше значення (цьому приписується зовсім інше значення) в рамках інших культур. Різноманітні “культурні типізації” повинні доповнити предмет феноменології і значно допомогти в осмисленні власної та інших культур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бутенко И.* Социальное познание и мир повседневности. Горизонты и тупики феноменологической социологии. – М. : Наука, 1987. – 142 с.

2. *Wilson T.* Alfred Schutz, phenomenology and research methodology for information behaviour research // Access mode: <http://scholar.googleusercontent.com/scholar?>
3. *Щюцц А.* Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / А. Щюцц; сост. А. Я. Алхасов; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Мазлумяновой; научн. ред. перевода Г. С. Батыгин. – М. : Институт Фонда “Общественное мнение”, 2003. – 336 с.
4. *Ferguson Harvie.* Phenomenological Sociology. Insight and Experience in Modern Society. – London, Thousand Oaks, New Delhi, 2006. – 235 p.
5. *Абельс Х.* Романтика, феноменологическая социология и качественное социальное исследование / Х. Абельс // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – №1. – С. 98–124.
6. *Батаева К.* Соціальна феноменологія кіберкомунікації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – №1. – С. 52–66.
7. *Шульга А.* Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ. – К. : ИСНА-НУ, 2012. – 208 с.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.2013

Прийнята до друку 02.03.2014

FROM THE USE OF PHENOMENOLOGICAL METHODOLOGY IN MODERN UKRAINIAN SOCIOLOGY: SOME METHODOLOGICAL ISSUES

M. V. Naumenko

*Institute of sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Shovkovychna Str., 12, Kyiv, Ukraine, 01021,
o.stegniy@gmail.com*

In the article analyzed the methodology of phenomenological research of A. Schutz, considered the importance of A. Schutz's methodology for qualitative sociological research. Carried out a review and analysis of using phenomenological methodology in Ukrainian sociological researches.

Key words: phenomenological reduction, sense, theoretical orientation, typification, ideal types, the system of relevances, qualitative research.

**ИЗ ПРАКТИКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ
В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ:
НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ**

М. В. Науменко

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шовковичная, 12, г. Киев, Украина, 01021,
marinka_with@bigmir.net*

В статье анализируется методология феноменологического исследования А. Щютца, рассматривается значение методологии А. Щютца для методологии качественного социологического исследования. Осуществляется обзор и анализ применения феноменологической методологии в украинских социологических исследованиях.

Ключевые слова: феноменологическая редукция, смысл, теоретическая установка, типизация, идеальные типы, система релевантностей, качественное исследование.

УДК 316.61

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

І. В. Шапошникова

*Херсонський державний університет,
вул. 40 років Жовтня, 27, м. Херсон, Україна, 73000,
slabko-yana@mail.ru*

Висвітлено результати проведеного соціологічного дослідження теоретико-методологічних основ процесу соціалізації сучасної молоді. Визначено відмінності між соціальним та соціалізувальним потенціалами. Розроблено концепцію культурної соціалізації молоді.

Ключові слова: соціалізація, молодь, парадигма, особливості, суспільство, модель.

Сучасне суспільство стикнулося з посиленням інноваційного пласту в культурі, що зумовило посилення розбіжностей між соціальними інститутами: наявна зміна темпоритму культуuroгенезу, різка трансформація звичних для суспільства форм соціокультурної взаємодії. Наростає тенденція послаблення необхідності міжпоколінного спілкування як форми трансляції соціокультурного досвіду від людини до людини, що генерується одним параметром – миттєвим доступом до будь-якої інформації. Загалом скорочуються традиційні способи передачі знань, неспроможні подолати зростаючий інформаційний потік. На першому плані є засоби масової інформації, комп'ютерно-інформаційні мережі, що формують нову цілісність соціокультурного простору. Сім'я як важливий соціокультурний інститут втрачає позиції лідера в процесах соціалізації і передання культурної традиції. Посилення процесів “автоматизації” членів родини (за збереження пояснювального фактору – загального простору, в якому кожен в більшою мірою наданий сам собі) зумовлює зміну цінностей, формує нові потреби. Тому проблеми культурної соціалізації молоді гостро стоять перед українським суспільством.

Питання соціалізації розглядали такі зарубіжні науковці Д. Джос, Д. Доллерд, Т. Кемпер, Л. Колберг, Дж. Кольман, А. Маслоу, Дж. Мід, Т. Ньюком, А. Оллпорт, А. Парк, К. Роджерс, В. Уолтер, Д. Хорке. Серед російських учених, які досліджували проблему соціалізації молоді, можна виокремити роботи Н. Аітова, Ю. Волкова, Я. Гілінського, І. Кона, В. Лісовського, В. Магуна, Г. Осипова, С. Парамонова, В. Стегнія, М. Тітми, А. Яковлева [1].

Проблеми соціалізації молоді вивчали такі українські дослідники, як В. Волович, Є. Лазоренко, М. Лукашевич, М. Михальченко, В. Москаленко, С. Омельченко, С. Савченко, А. Ташенко, Л. Харченко та інші автори [7], [8], [10]. Незважаючи на наявність значної кількості робіт, присвячених соціалізації, в умовах сьогодення виникає необхідність розроблення нової парадигми культурної соціалізації сучасної української молоді.

Розробити та теоретично обґрунтувати нову культурологічну концепцію соціалізації молоді.

Відношення між традиційними та інноваційними культурними зразками в сучасному соціумі набувають характеру жорсткої конкуренції, що призводить до витіснення перших другими. Для того, щоб уникнути нестійкості в соціумі, що супроводжується руйнуванням традиційних соціокультурних зразків, треба мати багатий фонд різноманітних культурних зразків, здатних скласти бажану альтернативу репліка тору, що застаріває. Тут є важливим власне диверсифікаційний потенціал цього фонду, широкий вибір варіантів оперативного архіву культури. Це може сприяти тому, що інститути соціалізації будуть будувати відношення між традиційними та інноваційними реплікаторами головно в режимі кооперації та ієрархізації, а не в режимі жорсткої конкуренції, що більш ефективно для самозбереження і відтворення соціуму.

Отже, стійкість/нестійкість передання будь-якої культурної традиції, функціонування будь-якого інституту соціалізації головно вимірюється величиною ресурсу реплікації культурних зразків, що визначають зміст цієї традиції, соціальних норм тощо. Пострадянський досвід підтверджує, що масовий (когерентний) образ мислення і життя дає змогу швидко створити значний ресурс реплікації будь-якого ціннісно порожнього культурного зразка. Якщо проаналізувати загальну моральну дезорієнтацію населення, то можна зробити висновок, що це робить країни минулого Радянського Союзу майже “ідеальним полігоном для “обкатки” ідеалів ціннісного постмодерну [4].

Залучення людини до цінностей, розуміння нею культурного сенсу продовжуються протягом усього життя, адже процес становлення особистості нескінченний. Унаслідок насичення соціокультурного простору новими штучними середовищами спостерігається трансформація залучення. Соціалізація втрачає свій основний сенс – формування креативної особистості, здатної до вияву творчої активності й самореалізації в соціумі.

Це виявляється через зміну співвідношення між цілеспрямованими і стихійними формами соціалізації, передання соціокультурного досвіду в неприпустимо скорочених “дайджест-варіантах”, створення штучного середовища – нових реалій, що розширюють звичні межі існування. Частина процесу соціалізації відбувається у просторах іншого типу, таких як інтерактивне поліморфне інформаційне середовище, символічні світи і віртуальне середовище.

Культурні інновації не встигають інтегруватись до середовища і до системи освіти, через що вона стає громіздкою, дуже повільно перебудовується. Розрив між моноспособами передання інформації та інтерактивними мультимедійними системами зростає. Так, традиційний вербальний спосіб розуміння світу, що відіграє важливу роль на всьому шляху розвитку людства, витісняється візуальним і аудіовізуальним пізнанням. Комп’ютер, відео- й аудіотехніка, засоби масової комунікації (кіно, телебачення, радіо, електронний зв’язок) забезпечують пріоритет у створенні картини світу, осмисленні людської природи.

У сучасному суспільстві суттєво змінюється спрямованість і зміст процесу соціалізації особистості. Переважання форм спілкування за допомогою інформаційно-комунікативних систем замість міжособистісних комунікацій, звуження каналів розуміння людиною світу (ігнорування значною кількістю людей можливостей науки,

мистецтва, релігії), послаблення і “автономізація” зумовлюють порушення принципу системності у процесі отримання знань про світ, нерозуміння сенсу явищ і дій, іншій мотиваційній інтерпретації вчинків у соціумі, нерозвинення рефлексії. Змінюється ступінь соціальної відкритості /закритості людини, обмежується набір можливих варіантів соціальної поведінки, більша частина яких залишається непізнаною.

Актуальною стає проблема розвитку низки здібностей, які забезпечують діяльність людини у складних багатофакторних, динамічних середовищах, природних мережах, соціальних, інформаційних взаємодіях різного рівня. Народжується новий тип людини, який “створює” новий суспільний порядок.

Нове теоретичне положення про становлення “порядку через хаотичну стійкість” дає змогу точніше сформулювати складну взаємодію між індивідами і колективістськими аспектами поведінки людини [2]. Згідно з сучасними науковими даними, наявність “хаосу” у функціонуванні людського організму не сигналізує про його дезорганізацію, а швидше навпаки, свідчить про його нормальний стан. Присутність хаотичних елементів у багатьох ситуаціях робить мислення більш гнучким, підвищує пристосованість організму і дає змогу йому краще реагувати на непередбачувані умови життя.

Так Р. Рамзей переконаний, що “переважна кількість вимірів у соціальній діяльності, наприклад, буде залежати від того, що спостерігається у даного індивідууму, родини, групи і соціуму: нерегулярність меж, що свідчить якраз про неблагополуччя” [5].

Соціалізація – це процес становлення особистості, в ході якого формуються найбільш загальні розповсюджені, стійкі ознаки особистості, що виявляються в соціально-організаційній діяльності, яка регулюється рольовою структурою суспільства. Ключове поняття під час опису процесу навчання соціальним ролям – “імітація”, завдяки якій індивід “вбирає” в себе загальні цінності в процесі спілкування зі “значущими” іншими, в результаті чого наслідування загальноприйнятим нормативним стандартам стає частиною його мотиваційної структури, його потребою. Іншими словами, відбувається перманентний процес саморозвитку, імпульсами, рушійними силами якого є іманентні протиріччя між стійкістю і мінливістю, простим і складним, старим і новим, прогресивним і регресивним, природним і штучним, внутрішнім і зовнішнім, одиничним і множинним.

Усе це свідчить про значну роль передання досвіду в системі соціалізації, навичок, особливих семіотичних систем, що транслюють програми поведінки, роль навчальних систем (за термінологією Н. Н. Моїсєєва – системи “Вчитель”), що діють за принципом “Роби, як я”. Роль поведінської інформації, а також роботу системи “Вчитель” репрезентовано А. Тойнбі, який використовує термін “мімесіс”, аналізуючи причини надломів цивілізацій [9]. Мімесіс розглядається як засіб і джерело “механізації” людської природи. Засіб, тому що формує у людей навички наслідування і підпорядкування і є видом соціального тренування. Джерело, тому що здатність до наслідування закладено в природі людини (у вигляді носіїв поведінкової інформації). Недолік наслідування в тому, що людина запозичує спосіб дії, який не припускає власної ініціативи: “таким чином, дія, породжена мімесісом, не надійна, тому що вона не самовизначена. Найкращий практичний захист проти небезпеки надлому – це закріплення якостей, засвоєних через наслідування в формі звички чи звичаю” [9, с. 304]. Для стабільного суспільства

ризик мімесіса невідчутний. Ситуація різко змінюється в умовах динамічного розвитку, коли відбуваються суттєві соціальні трансформації: починає руйнуватись “кристал звичаю”, а це відкриває розглянуті недоліки мімесіса. Виникає нестійка рівновага, коли руйнування традицій призводить до невизначеності у свідомості і долях людей. Отже, надзвичайною проблемою є порушення гармонії між традицією та інновацією і (як наслідок) між тими соціальними ресурсами (поколіннями людей), які їх відтворюють.

Потрібен час і відповідні зусилля для створення міцних інтеграційних зв'язків між цими культурними пластами соціуму. У цьому випадку може виявити себе синергетичний принцип об'єднання частин в одне ціле, наближення до загального темпу розвитку частин, що об'єднуються. Соціальний світ з виникненням кожної нової культурної форми ускладнюється, але так, що не відбувається повного витіснення попередньої форми. При цьому дуже важливо, що з виникненням нової культурної форми попередні форми не консервуються, а розвиваються, що спричиняє виникнення різноманітних зв'язків між ними.

Зауважимо, що кожна нова форма впливає на попередню, трансформується, утворюючи різні модифікації, але зберігаючи своє ядро: одночасно будь-яка нова культурна форма (зразок) має свої межі, тому ефективнішим вважаємо не протиставлення попередньої (традиційної) і нової форм, а врахування їх взаємозв'язку. Проте усвідомлення синергійності традиційних та інноваційних культурних структур, які функціонують в сучасному соціумі, відбувається зі значними зусиллями.

Синергетичний підхід дає говорити про можливість перспективи об'єднання структур різного віку, що знаходяться на різних стадіях розвитку. Очевидно, що подолати кризовий стан більш успішно можуть ті суспільства, які досягнуть оптимуму об'єднання.

Природним станом саморозвитку (руху) є системна єдність минулого, теперішнього і майбутнього, що розгортаються як в часі, так і в просторі. Тобто, вивчення обраного об'єкта, як і предмета, повинне ґрунтуватися на комплексному, системному аналізі досліджуваного явища, що відображає стан і перспективи соціалізації в сучасного суспільства, а також ураховувати етно-історичну специфіку і логіку розвитку особистості, детермінованих часовими і просторовими факторами.

Різноманіття теоретико-методологічних підходів до цієї проблематики стає більш зрозумілим і набуває свого істинного змісту в межах синергетичної парадигми, що описує процес соціалізації в категоріях складності й нелінійності, вірогіднісного характеру подій, їх принципової непередбачуваності і повинна розглядатися у контексті таких регуляторів, як плюралізм, поліекранність, іпостасність, холізм, синергізм, додатковість, релятивізм.

З погляду синергетики як світоглядної парадигми соціалізація є двостороннім процесом: з одного боку, вона носить цілеспрямований характер (виховання, освіта), з іншого – стихійний. У першому випадку ми говоримо про організацію, що передбачає координацію діяльності людей, впорядкованість суспільного життя за допомогою інституційних механізмів. У другому мова йде про самоорганізацію, що здійснюється в різноманітних структурах соціальних зв'язків людини (за її приналежності до об'єднань, місця проживання, інститутів) і є процесом та результатом рефлексії, фактором соціокультурної взаємодії.

Отже, сучасне суспільство особливо гостро відчуває необхідність перегляду методологічних основ теорії соціалізації, максимального наближення цієї теорії до його потреб. Вступ пострадянського простору в “транзитну” епоху відобразив вузькість і неспроможність старої теоретико-методологічної парадигми теорії соціалізації, її нездатність оперативно і ефективно розв’язувати не тільки минулі, але й нові проблеми у сфері соціалізації молоді. Можна стверджувати, що рівень наукового постановлення і розроблення проблем соціалізації є якісним критерієм зрілості науки і суспільства загалом.

У межах соціологічного дослідження розкриття суті процесу соціалізації пов’язане з серйозним аналізом соціальної природи людини як носія соціальності, сукупності узагальненого досвіду попередніх поколінь. Такий аналіз потребує від дослідника здійснення міждисциплінарного підходу, який ураховує досягнення інших наук, у тому числі соціальної антропології, соціології, психології і педагогіки, низки інших гуманітарних дисциплін.

З цього погляду соціалізація не зводиться до цілеспрямованого та контрольованого впливу суспільства на індивіда, так само і соціалізацію не може буди редуційовано до процесу пристосування індивіда до соціального середовища. Соціалізація – це найперше процес інтеріоризації чи засвоєння суб’єктом всього соціального, залучення його до соціального, тобто до всього, що створено людством у процесі його історичного розвитку. І що якісніше засвоєно суб’єктом позитивний досвід людства, то більше соціалізованим він є. Такий підхід гарантує нам уникнення крайностей етатизму і конформізму, дає змогу краще і реальніше бачити межі можливостей, соціальних практик.

Авторська концепція культурної соціалізації будується в аспекті поліпарадигмальності дослідницького підходу, що ґрунтується на теоретичному і емпіричному спадку структурного функціоналізму і символічного інтеракціонізму, соціальної антропології і гуманістичної психології, теорії діяльності розвитку особистості, гуманістичної психології, згідно з принципом додатковості як особливим принципом продуктивного консенсусного способу мислення. Ця методологічна парадигма здатна зважати на певне векторне ставлення до природи, до людини і соціуму, до культури і світотворчості, до самого себе. При цьому об’єктом дослідження є відносини відповідальної залежності всіх суб’єктів процесу соціалізації. Це дає змогу врахувати нетотожність соціального і соціалізувального потенціалів, причому останні містять лише позитивний (з погляду тієї чи іншої епохи) досвід. У той час, коли соціальний потенціал може включати досвід негативний чи нейтральний, що робить неприпустимим ототожнення цих потенціалів. Саме різниця потенціалів уможливорює такий важливий атрибут людської особистості, як свобода вибору. Процес соціалізації в цьому разі виступає як безперервний процес вибору, що здійснюється суб’єктом в умовах наявності декількох альтернатив. При цьому є можливість говорити про відповідальність індивіда перед суспільством і суспільства перед особистістю. Тобто, за наявності адекватних соціокультурних умов може бути успішно розв’язано проблему нарощування і матеріалізації виховного потенціалу суспільства і держави, що діють в умовах реальної свободи.

Тобто, в сучасних історичних умовах основне питання соціалізації – це питання формування відповідальності. З одного боку особистості за своє майбутнє, а з іншого – відповідальність суспільства за інновації, які впроваджуються у суспільне життя.

Отже, нова методологічна парадигма теорії соціалізації розглядає молодь як особливу соціальну групу, здатну бути не тільки і не стільки об'єктом, але і суб'єктом процесу соціалізації, який володіє власною волею, діє в умовах свободи вибору і несе відповідальність за свої дії і вчинки, намагаючись реалізувати себе в полі протиріч між власними потребами і можливостями, які існують в конкретному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Кон И.С.* НТР и проблемы социализации молодежи [Текст] / И. С. Кон. – М. : Знание, 1988. – 63 с.
2. *Валери, П.* Об искусстве [Текст] : сборник : пер. с фр. / П. Валери ; предисл. А. А. Козова. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1993. – 507 с.
3. *Омельченко, С. О.* Роль соціальних інститутів селища в процесі соціалізації та формування здорового способу життя молоді / С. О. Омельченко // Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: орієнтири та напрямки сучасної освіти : матеріали II міжнар. наук.–практ. конф. (2–5 жовт. 2005 р., м. Луганськ). – Луганськ, 2005. – Ч. 4. – С. 184–191.
4. *Покровский Н. Е.* Российское общество в контексте американизации (Принципиальная схема) [Текст] / Н. Е. Покровский // СоцИс. – 2000. – № 6. – С. 4–9.
5. *Рамзей Р.* К созданию общей концепции социальной работы “наука-профессия” [Текст] / Р. Рамзей // Теория и методика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт : в 2 т. Т. 1 / под. ред. Т. Ф. Яркиной, В. Г. Бочарова. – М. ; Тула, 1993. – С. 82.
6. Соціалізація студентської молоді в умовах регіонального освітнього простору [Текст] : монографія / Савченко С. В. – Луганск: “Альма-матер”, 2003. – 406 с.
7. Соціалізація. Виховні механізми і технології [Текст] : навч.-метод. посібник / Лукашевич М. П. – К. ІЗМН, 1998. – 112 с.
8. *Тащенко А. К.* Моделі соціалізації молоді в сучасному суспільстві // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. Міжвузівський збірник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 88–99.
9. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории [Текст] : сборник / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; сост. А. П. Огурцов. – М. : Айрис–пресс, 2008. – 640 с. – (Библиотека истории и культуры).
10. *Харченко Л. Г.* Фактори соціалізації жіночої молоді / Л. Г. Харченко // Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: орієнтири та напрямки сучасної освіти : матеріали II міжнар. наук.–практ. конф. (2–5 жовт. 2005 р., м. Луганськ). – Луганськ, 2005. – Ч. 3. – С. 76–82.

Стаття надійшла до редколегії 03.02.2013

Прийнята до друку 04.03.2013

**THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASES OF SOCIALIZATION
OF MODERN YOUTH****I. V. Shaposhnikova**

*Kherson State University,
40 roktiv Zhovtnya Str., 27, Kherson, Ukraine, 73000,
slabko-yana@mail.ru*

An author in the article lights up the results of the conducted sociological research of theoretical-methodological bases of process of socialization of modern youth. Certain differences between social and by socialystic potentials. By an author the worked out conception of cultural socialization of young people.

Key words: socialization, young people, paradigm, features, society, model.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
СОЦИАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ****И. В. Шапошникова**

*Херсонский государственный университет,
ул. 40 летия Октября, г. Херсон, 27, Украина, 73000,
slabko-yana@mail.ru*

Автор в статье освещает результаты проведенного социологического исследования теоретико-методологических основ процесса социализации современной молодежи. Определены отличия между социальным и социализационным потенциалами. Автор разработал концепцию культурной социализации молодежи.

Ключевые слова: социализация, молодежь, парадигма, особенности, общество, модель.

УДК 316.74

МОДЕЛЬ РЕЛІГІЙНЕ / СЕКУЛЯРНЕ В МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Н. В. Вашрова

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
natalia.links@gmail.com*

У статті розглянуто особливості вивчення взаємодії між релігією та суспільством у сучасних соціологічних дослідженнях. Зокрема проаналізовано методологічні особливості схеми релігійне / секулярне, як однієї з центральних інтерпретативних моделей для пояснення сучасної ролі релігій у суспільстві. Описано розвиток понять релігійне та секулярне у західних соціальних науках, їх взаємодія з поняттями приватне та публічне. Особливу увагу звернуто на розроблення теорій про публічну роль релігії у сучасному світі на прикладах, що стосуються суспільно-релігійних відносин не тільки у США та Європі, а і в інших регіонах світу. На прикладі українських досліджень показано можливі варіанти застосування моделі релігійне / секулярне для соціологічних досліджень, що могло би допомогти виявити додаткові аспекти, що характеризують взаємодію релігійного та суспільного в Україні.

Ключові слова: релігійне, секулярне, приватне, публічне, публічні релігії.

В українському суспільстві протягом різних історичних періодів релігійний компонент активно інкорпорувався до культурного та політичного життя, створюючи такі культурно-релігійні зв'язки та ідентичності, в яких іноді важко аналітично відокремити один компонент від іншого та визначити, що саме в цьому сплаві є суто релігійне, а що культурне. Відповідно певні труднощі виникають і у визначенні характеру та ступеня впливу релігійного на суспільне. Тому, звертаючись до проблеми взаємодії релігії та суспільства, ми ставимо за мету запропонувати таку теоретично-інтерпретативну рамку, в межах якої можливо отримувати більш змістовні відповіді на питання про співвідношення та взаємовплив релігійного та суспільного. Нашими завданнями є розгляд історичних та наукових передумов виникнення моделі розподілу явищ життєвого світу на релігійне та секулярне, особливості її сучасної інтерпретації, її переваги в аналізі суспільних процесів та можливі варіанти застосування для соціологічних досліджень в Україні.

Якщо подивитися на практику використання термінів релігійне та секулярне як аналітичних категорій, то вона є найбільш характерною для соціальних наук в Європі та Америки. Ці терміни вживаються у політології (для пояснення ідеї державно-релігійних відносин), в релігієзнавстві та соціальній антропології (для репрезентації феномену релігії та релігійного життя), у філософії та соціології (для інтерпретації явищ життєвого світу людини і суспільства та ін.). Підставою для залучення термінів

до різних дисциплін стали особливості історично-релігійного, соціально-політичного та наукового розвитку західних суспільств.

Серед історично-релігійних чинників варто згадати той факт, що на Заході термін “секулярний” (*saeculum*) існував ще в середні віки в рамках католицького церковного дискурсу. Це поняття разом з терміном сакральний виражало ідею розрізнення двох рівнів існування. Ознака “сакральний” презентувала ідею надприродної реальності та відносилася до вищого часу, “секулярний” – до звичайного, профанного. Подібне розрізнення закладалося і в терміни духовне / земне (*spiritual / temporal*), трансцендентне / іманентне [1, с. 32].

З огляду на такий розподіл, певні періоди часу, місця, особи, інституції та дії розглядалися з точки зору їх відношення до одного з двох вимірів. Наприклад, світська влада – це феномен, що належав до земної реальності, проте наділявся легітимністю через своє відношення до сакрального виміру (влада, що походить від Бога та відтворює встановлений ним порядок для світу). В той самий час приходські священики теж вважалися секулярними, бо мали справу з тим, що належало до земного світу, на протигагу до священиків-монахів, які жили згідно з порядком, що належав до вищої реальності [1, с. 32].

На думку деяких західних дослідників (зокрема Ч. Тейлора та Х. Касанови), сучасний західний науковий та політичний дискурс розуміння секулярного / релігійного пов’язаний з переінтерпретацією цих понять в релігійній практиці та богословській думці західного християнства. Вони звертають увагу на те, що з розвитком середньовічних міст та мирянських християнських спільнот ідея досконалого релігійного життя почала виноситися поза межі монастирів та застосовуватися до інших сфер, до так званого земного чи секулярного світу. Після Реформації в рамках протестантських рухів межі між релігійним та секулярним стали ще більш рухливими та менш чіткими, що, на думку Х. Касанови, заклало підстави для виникнення такого явища як сучасна американська громадянська релігія. Тоді як в рамках католицького дискурсу, найбільш характерного для континентальної Європи, межі між релігійним та секулярним хоча і змінювалися, проте залишалися більш чіткими [2, с. 7].

Під впливом певних соціально-політичних факторів (зокрема, Французької буржуазної революції в Європі та процесам модернізації в Європі та Америці) різні моделі співвідношення релігійного та секулярного спровокували відмінний ефект у взаємодії релігії та суспільства в країнах Європи та Америки. В першій половині 20 століття релігійне життя в Америці не переживало такого занепаду, як у Європі, тому в науковому дискурсі були популярні теорії, що розглядали ефективну взаємодію релігійного та суспільного (наприклад, теорія раціонального вибору та роботи Іанаконе, Старка, Фінке). Для Європи навпаки були характерні більш суттєві трансформації релігійної сфери та занепад традиційних форм релігійності, що призвело до розроблення в соціальних науках теорії секуляризації.

В рамках теорії секуляризації модель релігійне / секулярне стала вихідним пунктом для пояснення трансформації релігійного життя на Заході у 19–20 столітті. Зокрема аналізувався факт підвищення значимості та поширення у суспільстві явищ секулярного характеру на фоні втрати релігією своїх попередніх ролей та сфер впливу. Саме в

цьому контексті релігійне / секулярне почало співвідносити з концепцією приватного / публічного.

На думку дослідників, особливу роль відіграв процес диференціації та автономізації різних сфер суспільного життя [3, с. 188]. Функції релігії та діяльність релігійних інститутів переосмислювалися та переорієнтовувалися таким чином, щоб визначити для них більш властиве місце, відповідну нішу, що є відділеною від інших сфер (наприклад, відділення церкви від держави та втрата домінування у сфері освіти). Соціальні інституції стають автономними та вільними від впливу релігії та починають оперувати принципами, що безпосередньо відносяться до їх специфічних соціальних функцій та є незалежними від релігійних цінностей та критеріїв (наприклад, домінування в економічній та політичній сфері логіки ринку та раціонального розрахунку). Статус “секулярних” набуває більшість суспільних сфер життя, в яких “релігійний елемент” або зменшує діапазон та інтенсивність впливу, або стає зовсім відсутнім.

Оскільки зв’язок з релігією, релігійними символами, нормами та інституціями вже на забезпечується державою чи громадськістю, не є обов’язком чи суспільно бажаною характеристикою, то стає предметом індивідуального вибору та виразом особистої релігійності людини. Як результат – релігія та “релігійне” починають відноситися до приватного життя людини, до приватної сфери, тоді як публічна сфера позначається характеристикою “секулярна”. Очевидно, що поєднання релігійного та приватного, з одного боку, та відділення їх від секулярного та публічного – з іншого, призводить до значної втрати релігією свого соціального впливу.

На підставі того, що релігія в попередні історичні періоди виконувала важливі суспільні функції, в соціології прийнято розглядати цей феномен найперше через його соціальні ролі. Навіть субстанціональні визначення релігії (поряд з безпосередньо функціональними) характеризуються зв’язком з колективним чи суспільним фактором [3, с. 185–186]. Тому зрозуміло, чому в науковому соціологічному аналізі середини 20 століття трансформація “релігійного” оцінювалася, як стрімкий занепад релігії, що може закінчитися повним зникненням цього феномену як соціально значимого факту.

Розвиток теорії секуляризації викликав багато дискусій з приводу оцінки суспільно-релігійних змін. Виникла ціла традиція критики цієї теорії. Науковці пробували знайти підхід, який би фокусувався не стільки на занепаді традиційних елементів “релігійного”, скільки на переорієнтації релігії та її пристосуванні до сучасних умов та виникненні нових форм взаємодії з політичним та публічним.

Один з таких підходів був запропонований в кінці 20 – початку 21 століття. Основними категоріями його аналізу стали поняття “деприватизація релігії” “публічні релігії”, “релігія та публічна сфера”. Ця тема згадується у публікаціях Х. Касанови, Ч. Тейлора, Ю. Хабермаса, К. Калхуна та ін. На сучасному етапі – це найбільш популярна перспектива вивчення взаємодії релігії та суспільства.

Науковці стверджують, що така переорієнтація та вивчення релігії не лише як частини приватної сфери, але як впливового елемента політичного та публічного життя пов’язана з необхідністю проаналізувати та пояснити глобальні тенденції, що проявилися в різних сучасних суспільствах [2, с. 3–6]. Зростання релігійного фундаменталізму, розвиток та поширення нових релігійних рухів, спроби традиційних церков бути при-

сутніми у публічному просторі, звернення до релігійної мотивації та ідентифікації у міжнаціональних чи політичних конфліктах та інші процеси пригорнули увагу науковців до питання суспільної ролі релігії. Свою роль так само відіграли спроби глобального компаративного аналізу взаємодії релігії і суспільства по цілому світу та критика західних підходів дослідниками, що походять з інших регіонів світу (Т. Асад, С. Махмуд). З огляду на перераховані причини, почав розвиватися підхід, що припускає присутність релігії на політичній арені та пробує врахувати відмінні від західної моделі варіанти взаємодії релігії та суспільства.

У своєму науковому аналізі дослідники найперше звернулися до двох тем: перша – це демонстрація емпіричних прикладів, що свідчать про залучення релігії до різних сучасних соціально значимих процесів та друга – переосмислення концептів релігійне / секулярне у відношенні до більш глобального контексту, різних культурних та релігійних форм.

Наприклад, Ч. Тейлор у своєму аналізі порівнює статус релігійного / сакрального в різні історичні періоди. Він вважає, що в стародавніх суспільствах, у так званому “зачарованому” світі, (відсилання до ідеї М. Вебера про сучасне “розчаровування” світу) існував сильний контраст між сакральним та профанним. Під сакральним Тейлор розуміє спеціальні місця (такі, як церква), спеціальних агентів (таких як священики), спеціальні періоди часу (такі як великі свята) та спеціальні дії (такі як служіння Меси), в яких було присутнє щось божественне чи святе. В ті часи Бог був присутній в суспільстві через зв’язки, що утворювалися між секулярним та сакральним (наприклад, правління королів відображало більший божественний задум, який вони презентували у секулярному вимірі, тому суспільство існувало не лише в секулярному, але і у вищому вимірі). Потім принцип трансформувалася в ідею про те, що у суспільстві не стільки присутній сам Бог, скільки діючий в ньому моральний порядок є відображенням божественного плану. Тому люди можуть розбудовувати суспільство згідно з цим планом (такий підхід можна побачити в Американській декларації незалежності: люди створені рівні та наділені творцем невід’ємними правами) [4].

Тейлор наголошує на тому, що дихотомія релігійне / секулярне, що існувала до модерної доби, передбачала наявність сакральної сфери, як невід’ємної частини існування, лише час від часу звужувалися її права та поширення. Проте від 17 століття постало нове розуміння соціального життя, коли секулярне почало розумітися без відношення до сакрального та вищого часу, та поширилося на інтерпретацію всіх проявів життя. Отже, розподіл на сфери (сакральні та профанні) існував раніше, але нижчий рівень ніколи не розумівся без відношення до вищого рівня. Ідея самодостатності секулярного прийшло разом з ідеями французької революції. Тейлор стверджує, що у сучасне розрізнення між секулярним та релігійним входить чітке розрізнення між іманентним та трансцендентним з одного боку, та публічним та приватним з іншого. Науковець вважає, що історично сформоване чітке розрізнення між сакральною та профанною сферою, що було характерно для західного християнства, дало підставу для того, що у суспільстві врешті-решт розвинулася ідея, що проголошувала незалежність іманентного від трансцендентного [1].

Інший дослідник, Х. Касанова, у своїй праці “Публічні релігії у сучасному світі” (1994) переосмислює теорії секуляризації у світлі глобального відродження релігії

протягом останніх чотирьох десятиліть та аналізує феномен “деприватизації” або поверненні релігії до участі в публічній сфері. Він застосовує дихотомію публічне / приватне, для аналізу державно-церковних-суспільних відносин [5]. В іншій своїй публікації “Що таке публічна релігія?” він робить аналітичне розрізнення трьох сфер публічності: держава (state), політичне суспільство (political society) та громадянське суспільство (civil society), до яких відносяться три різні типи публічної релігії. Прикладом публічної релігії на державному рівні є офіційна державна церква. Релігії, що мобілізують свої інституційні ресурси для участі в політичних процесах через політичні партії, соціальні рухи та такі організації, що лобюють їх інтереси – це публічна релігія у контексті політичного суспільства. Рівень громадянського суспільства включає в себе всіх, хто може брати участь у відкритій публічній дискусії про громадські питання, державну політику, загальне благо та добробут [6, с. 111–112].

Х. Касанова звертає увагу не те, що у сучасному світі такі дихотомічні пари, як сакральне / профанне, трансцендентне / іманентне, релігійне / секулярне не є синонімічними схемами (наприклад, в певних випадках поняття трансцендентного не обов’язково має релігійний характер, а така секулярна реальність, як нація, громадянство, права людини та інші явища, навпаки можуть набувати сакрального значення) [2, с. 7].

Таким чином, у дослідженнях сучасних західних науковців модель, що відображає взаємодію між поняттями релігійне та секулярне стала одним з інструментів, за допомогою якого описуються суспільно-релігійні відносини та оцінюється роль та ступінь впливу релігії на різні аспекти соціального життя.

Якщо звернутися до вивчення релігії в Україні, то можна побачити, що в контексті різних соціологічних досліджень та теоретичних розробок проводиться систематичний аналіз релігійної ситуації в країні [7]. Серед них є спроби оцінити суспільну роль релігії через визначення тих сфер, в яких респонденти очікують присутності релігійних норм чи практик. Наприклад, дані всеукраїнського опитування за 2010 рік свідчать про те, що переважна більшість респондентів бачить роль релігії у впливі на моральність та духовність людини (78,5%), а так само у захисті найбільш вразливих прошарків населення (78,3%). Поряд з тим, важливе місце відводиться релігії у відродженні національної свідомості та культури (70,8%). Так само значна частина респондентів вважає релігію елементом політичного життя та одним з чинників демократичного суспільства (42,4% та 55,8%). Проте, виникає питання, що саме розуміють респонденти у цих питаннях під загальним терміном релігія та в яких діях бачать її участь у політичних процесах. Наприклад, якщо подивитися на дані, що стосуються інституційної релігії та її представників (церква та священники), то 62,9 % респондентів вважають, що Церква не повинна втручатися у відносини між людиною та владою, 49,8% – що священники не мають балотуватися до Верховної та місцевої рад, оскільки це суперечить їх місії, а ідею запровадження інституту державної Церкви підтримують лише 9,8%. Так само дуже незначна кількість респондентів зазначила, що прислуховується до політичних думок та ідей, що пропагуються в їх релігійних організаціях (3,1%), та ці позиції можуть впливати на політичний вибір респондентів (3,7%).

Якщо подивитися на дані, що подають регіональні дослідження (наприклад, опитуванні мешканців Львівської області, 2011)¹, то більшість респондентів зазначає, що залучає релігійні цінності до формування своїх поглядів на політичні питання та суспільні процеси (46,1% та 66,6%). Як бачимо, у формулюванні цього питання вживалося відсилання до більш загального поняття релігійних цінностей, а не до позицій певних релігійних інституцій. В результаті відсоток став досить високим. Звичайно, ці дані стосуються Західного регіону, де ступінь релігійності є більш високим, ніж в інших регіонах України, однак це пригортає увагу до певних нез'ясованих проблем у дослідженнях. Так, у наведеному прикладі по Львівській області найбільша частина респондентів, що відзначила про залучення релігійних цінностей, обрала варіант “частково залучаю”. Можна припустити, що існує певне розрізнення, яке роблять для себе респонденти, коли вирішують, що стає або не стає властивою сферою впливу для певних релігійних факторів. З огляду на це, розробка дослідження на підставі моделі релігійне / секулярне могла би допомогти виявити додаткові аспекти, що характеризують взаємодію релігійного та суспільного в Україні. Зокрема, дізнатися, які саме явища, норми і практики люди вважають специфічно релігійними, та в якій площині вони бачать властиву реалізацію різних конкретних релігійних феноменів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Taylor Ch. Western Secularity / Charles Taylor // Rethinking Secularism. – New York: Oxford University Press, 2011. – P. 31–53.*
2. *Casanova J. Religion, Politics and Gender Equality. Public Religions Revisited: draft working document / Jose Casanova. – UNRISD, 2009. – 29 p.*
3. *Hamilton Ma. The Sociology of Religion: theoretical and comparative perspectives / Hamilton Malcolm. – New York: Taylor & Francis Group, 2002. – 308 p.*
4. *Taylor Ch. Religious mobilizations // Public Culture. – Duke University Press, 2006. – Vol. 18 (2). – P. 281–300.*
5. *Casanova J. Public Religions in the Modern World / Jose Casanova. – Chicago: The University of Chicago Press, 1994. – 345 p.*
6. *Casanova J. What Is a Public Religion? / Jose Casanova // Religion Returns to the Public Square: Faith and Policy in America. – Washington: Woodrow Wilson Center Press, 2003. – P. 111–139.*
7. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: інформаційно-аналітичний матеріал до Круглого столу. – К. : Центр Разумкова, 2011. – 82 с.

Стаття надійшла до редколегії 22.04.2013

Прийнята до друку 10.05.2013

¹ За даними опитування по Львівській області кафедри Історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011.

RELIGIOUS / SECULAR MODEL IN SOCIOLOGICAL RESEARCH

N. V. Vashrova

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
natalia.links@gmail.com*

The article describes the features of studying the interaction between religion and society in contemporary sociological research. It is focused on methodological features of the religious / secular scheme, as on the central interpretive model which explains the role of religion in modern societies. Article describes the development of “religious” and “secular” concepts in the Western social sciences, their interaction with the “private” and “public” concepts. Special attention is paid to the development of theories about the public role of religion in the modern world, which take into account examples that relate to the social and religious relations not only in the U.S. and Europe, but also in other regions of the world. On the example of Ukrainian case it shows possible applications of religious / secular model for sociological research, which could help to identify additional aspects that characterize the interaction between religious and social elements in Ukraine.

Key words: religious, secular, private, public, public religions.

МОДЕЛЬ РЕЛИГИОЗНОЕ / СЕКУЛЯРНОЕ В МЕТОДОЛОГИИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Н. В. Вашрова

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, Украина, 79000,
natalia.links@gmail.com*

В статье рассмотрены особенности изучения взаимодействия между религией и обществом в современных социологических исследованиях. В частности проанализированы методологические особенности схемы религиозное / секулярное, как одной из центральных интерпретативных моделей для объяснения современной роли религий в обществе. Описано развитие понятий “религиозное” и “секулярное” в западных социальных науках, их взаимодействие с понятиями “частное” и “публичное”. Особое внимание обращено на разработку теорий о публичной роли религии в современном мире на примерах, которые касаются общественно-религиозных отношений не только в США и Европе, но и в других регионах мира. На примере украинских исследований показаны возможные варианты применения модели религиозное / секулярное для социологических исследований, что могло бы помочь выявить дополнительные аспекты, характеризующие взаимодействие религиозного и общественного в Украине.

Ключевые слова: религиозное, секулярное, частное, публичное, публичные религии.

УДК: 316.347

РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР І ЕТНІЧНІСТЬ: ОЗНАКИ ВЗАЄМОДІЇ

В. І. Крячко

*Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ
імені М. П. Драгоманова, м. Київ, вул. Лісовий проспект 29, кв. 9,
volodymyr.kryachko@gmail.com*

Зроблено спробу експлікації ознак взаємодії релігійного простору та етнічності. Проаналізовано основні сучасні підходи до розуміння релігійного простору та етнічності у науковій літературі та показано взаємозв'язки між ними.

Ключові слова: релігійний простір, етнічність, релігія, простір, взаємодія, взаємозв'язок.

Актуальність дослідження проблематики пов'язана із функціонуванням різних етнічностей у різних релігійних просторах соціальної реальності. В умовах все більш інтенсивних трансформацій сучасного інформаційного суспільства постає питання кореляції, взаємозв'язку та взаємовпливу різних полів життєдіяльності соціуму, зокрема релігійного поля та поля діяльності етнічності. Без адекватного розуміння функціонування останніх, на нашу думку, неможливе комплексне дослідження структури суспільства та навряд чи можливе розроблення конструктивних моделей міжкультурного, міжетнічного та міжрелігійного діалогів для знаходження консенсусних векторів подальшого розвитку етнонаціональних спільнот.

Отже, проблема наукового дослідження полягає у визначенні ознак і міри взаємодії, взаємозв'язку, взаємовпливу релігії та етнічності у соціальному просторі, а також у наявності теоретичного дефіциту розроблень нових соціологічних теорій дослідження етнічності та її взаємодії з релігійним простором та недостатній представленості у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі відповідних сучасних теоретичних напрацювань, присвячених соціологічній концептуалізації релігійного простору та етнічності для розроблення конструктивних моделей міжкультурного, міжетнічного та міжрелігійного діалогів.

Основою дослідження є концептуально-теоретичні напрацювання таких дослідників етнічності як: Володимир Євтух, Вільям Кемпбелл, Елізабет Альбертсен, Джерардо Марті, Аурелія Біард, Вільям Сафран тощо.

Мета статті – проаналізувати сучасні теоретико-методологічні напрацювання учених стосовно дослідження релігійного простору та етнічності для експлікації ознак взаємодії між останніми.

Соціальний простір, на нашу думку, можна визначити як простір взаємодії між різними полями функціонування соціуму, як простір інтеракції між різними етносоціальними суб'єктами в середовищі соціальної системи, яке включає ці поля і простір. У

дослідженні соціального континууму ми концентруємо увагу на релігійному просторі та просторі функціонування етнічності як складових полів структури соціального простору як системи. Нас цікавить експлікація ознак інтеракції цих просторів з метою адекватного розуміння їх взаємозв'язку та взаємовпливу, а також коректної соціодіагностики (евалюації) існуючих характеристик окремих релігійних полів та етнічностей для попередження подальших опціональних міжрелігійних, міжетнічних, міжкультурних суперечностей та конфліктів. Ми вважаємо, що інтерес для наукового дискурсу може викликати також питання збігу меж (кордонів) релігійного простору та етнічності, адже вони не завжди збігаються у соціальному просторі.

Для кращого розуміння суті проблеми наукового дослідження подамо окремі визначення досліджуваних явищ та покажемо взаємозв'язки між існуючим набором понять (термінів, концептів), які входять, на нашу думку, у дослідницьке поле цієї проблеми.

“Етнічність (від грецьк. *ethnos* – народ, плем'я) – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці, й загалом, у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших. Часто-густо термін вживається також для означення етнічної спільноти, мовної й культурної самобутності групи людей” [1, с. 104].

Вітчизняний дослідник етнічності Володимир Євтух вважає, що для дослідження етнічності важливими є такі види простору: соціальний простір – фізичний чи то віртуальний простір, місце зібрання й взаємодії людей (парки, вулиці, громадські місця, маркети, спортивно-розважальні заклади тощо); місце практикування соціального життя та дій; етнічний простір – окреслені географічні межі території, на якій розмішена та чи інша етнічна спільнота (етнічна група, етнікос, етнос); етнічно маркований соціальний простір – простір, у якому існують різні групи з різноманітними етнічними характеристиками, що впливають на соціальні відносини; етнокультурний простір – це територія, сфера взаємодії культур різних етносів, які, зазвичай, проживають у межах одного етнополітичного організму; етнолінгвістичний простір (етномовний простір) – територія, на якій існують різні мови, носіями яких є вихідці із різних етнічних спільнот; етнорелігійний простір – територія, на якій існують різні релігії, пов'язані з тими чи тими етнічними спільнотами [1, с. 262]. У концепті етнорелігійний простір, на нашу думку, есплікується взаємодія між релігійним простором та етнічністю, а тому цей концепт вже може виступати однією із ознак взаємодії між останніми. З цього можна зробити висновок, що різним етнічностям притаманні різні релігії (системи вірувань), тобто окрема етнічність може сповідувати як одну, так і декілька релігій. І навпаки, в одному релігійному просторі можуть знаходитись як одна, так і декілька етнічностей. Звідси постають різні питання про взаємодію релігійного (релігійних) простору (просторів) з етнічністю (етнічностями), як вони взаємодіють, як взаємовпливають, до якої міри змінюються при інтеракції власних полів? Дослідження автора націлені на спробу дати відповідь на ці та інші пов'язані з ними питання.

Для кращого розуміння концепції нашого дослідження потрібно також зорієнтуватись з визначенням понять “поле в етнології” – за Л. М. Гумільовим, гіпотеза, яка пояснює феномен єдності етнічних систем, координованої дії елементів, із яких

цей феномен складається [1, с. 254] та “етнополе” – межі функціонування тієї чи іншої етнічності, простір реалізації етнічних характеристик людських спільнот [1, с. 118]. З цього логічно викристалізується поняття *поле етнічності* – обмежене етнічними маркерами структуроване середовище функціонування окремої етнічної спільноти. У цьому контексті простір функціонування етнічності – це структура, яка складається з елементів, які входять до поля етнічності та етносоціальних суб’єктів, які опціонально можуть соціально діяти, що створює динаміку етнічності.

У соціології релігії посткласичного періоду (після публікації фундаментальних робіт Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Зіммеля, в яких осмислення релігії здійснювалось на рівні загального соціологічного теоретизування) поглиблюється напрямок дослідження релігійного простору суспільного життя як окремої реальності. Потреба врахування глобальних тенденцій та локальних – історичних, культурних, етнічних, політичних, інших контекстів, що зумовлюють специфіку релігійних структур та практик, – стимулює переосмислення дослідницької стратегії. Посилення експлікації релігії в різних полях соціального простору зумовлює необхідність розгляду її в ширшому суспільному контексті та пошук адекватних теоретичних конструктів для цього. Тематика взаємодії релігійного простору та етнічності була обрана автором, оскільки може стати плідним ґрунтом для виходу соціологічного дослідження релігії та етнічності у сферу міжрелігійних та міжетнічних конфліктів, за рамки тільки окремо аналізу етнічності і релігійності, специфіки релігійних вірувань і практик, адже це взаємопов’язані явища [3, с. 57].

Дослідження релігійного простору та етнічності на різних етапах розвитку наукової думки, зокрема соціологічної, набуває специфічних для даного періоду характеристик залежно від особливостей теоретичного підходу до вивчення етносоціальної реальності. У процесі відпрацювання нових підходів відбувається також переосмислення вже ustalених теоретичних позицій з точки зору більш новітніх наукових концепцій. Контемпоральний спосіб вивчення феномену релігійного простору та етнічності фокусується на системних складових релігії та етнічності як потужного джерела впливу на відносини між соціальними суб’єктами. Взаємодіючи із владними структурами в соціумі, реалізуючи свій потенціал, релігійне та етнічне поля є сферою постійного зацікавлення етносоціологів та етнополітологів. Новітніми тенденціями у дослідженні релігії та етнічності є залучення моделей просторового аналізу буття релігії та етнічності у соціальних системах. Це відбувається у взаємозв’язку зі зростаючим інтересом до феномену простору у науковому дискурсі. Такий ракурс дослідження є надолуженням певного абстрагування від просторової проблематики дослідження соціальних процесів протягом більшої половини ХХ ст. Отже, сучасні наукові напрацювання вчених щодо вивчення релігії та етнічності у просторових термінах створюють плідний ґрунт для відпрацювання нових теоретичних концепцій вивчення релігійного простору та етнічності у суспільстві. Відповідно до існуючих тенденцій, важливість дослідження релігії та етнічності в Україні під просторовим кутом зору актуальна відповідно до загальносвітових тенденцій та здійснення поглибленого вивчення власної релігійної та етнічної самобутності. Зокрема важливою стратегією виявлення специфіки сучасної етнорелігійної ситуації в українському соціумі, тенденцій її розвитку в майбутньому,

є вивчення особливостей історичного розвитку існуючих в українському соціальному просторі релігій та етнічностей під просторовим кутом зору [4, с. 87].

Сучасний дискурс релігійного простору в наукових колах західних дослідників залучає до обговорення праці таких науковців, як Анрі Лефевра та Едварда Соджи. Теоретичні надбання цих авторів, що працювали окремо, в рамках різних теоретичних напрямках, тим не менше зазнають узагальнення в синтетичних надбудовах таких сучасних дослідників релігійного простору як Вільям Діл, Віктор Метьюз. Крім того, велику вагу в сфері сучасного соціологічного дослідження мають праці П. Бурдье, який присвячує вивченню релігійного простору значну увагу у своїй теорії соціальних полів.

У цій публікації ми зосередимося на концепції релігійного поля П. Бурдье та теорії трьох просторів Лефевра та Соджи для аналізу взаємодії релігійного простору з етнічністю.

Важливо зазначити, що для людини, як соціальної істоти, фізичний простір існує у комбінації візуально сприйнятих предметів, ландшафтів, разом з їхніми значеннями та трактуваннями в руслі певної світоглядної перспективи. Отже, реалізується теза Вільяма Діла [8] щодо концептуального характеру релігійного простору, обґрунтована в його дослідженні. У цьому підході реалізується думка про те, що релігійний простір є невід'ємним від тих значень, які йому приписуються окремими особами чи групами осіб. Це також зумовлене тим, що останні наділені легітимним правом на такі ціннісні висловлювання. Для вивчення релігійного простору Вільям Діл пропонує застосувати поєднання концепцій вивчення соціального простору Едварда Соджи та Анрі Лефевр. Схему, яку В. Діл слідом за Е. Соджею називає "схемою трьох просторів", він вважає адекватною та своєчасною для вивчення релігійних феноменів, оскільки вона враховує надбання сучасного наукового стилю мислення [4, с. 87].

Теорія "трьох просторів" включає в себе три структурні рівні – три простори: Перший простір – чуттєвий простір, просторові практики (фізичний, матеріальний простір). Другий простір – простір осягнень, уявлення про простір (концепти, ідеї щодо простору). Третій простір – життєвий простір, простір уявлень (простір як практикований фізично, емоційно, інтелектуально, ідеологічно тощо). Перший простір за схемою Лефевра та Соджи – це простір фізичний, насичений осяжними для органів чуття елементами – ландшафтними особливостями, архітектурними будовами. Зауважимо, що саме сакральні практики при описі фізичного простору дозволяють відчувати його як зрозумілий, рідний, тобто таким чином сакральні міфи, що їх теорія розпізнає як Другий простір, надають змогу сприймати та розуміти простір життя у поняттях цієї сакральної системи, сприймати його як придатний для обживання – взаємодії на рівні Третього простору. Схема дає змогу поєднати вивчення простору в його фізичній та метафоричній аналітиці, а також включити в аналіз простору текстуальний рівень його буття. На думку В. Діла її застосування має великі перспективи саме для вивчення специфіки релігійного, сакрального виміру життя людини [4, с. 88].

До реалізацій на рівні Першого простору, окрім природного середовища, треба віднести також архітектурні споруди, місця соціального значення (місця, де відправлялися обряди, проводилися зібрання), та інші аспекти проживання етнічностей в окультуреному фізичному просторі.

За теорією Трьох просторів Третій простір є поєднанням перших двох просторів і одночасно якісно іншою надбудовою. Він являє собою соціальну взаємодію, що опирається на практичні (фізичні), емоційні, інтелектуальні, ідеологічні практики простору відповідно до фізичного буття простору та корпусу ідей щодо нього.

Методологічна схема трьох просторів дає змогу чіткіше простежити, яким чином зміна на рівні Другого простору (простору ментальних конструкцій) спричиняє зміни на рівні Першого простору та зрушення на рівні Третього простору (життєвого простору), тобто зміни в здійсненні просторової динаміки в її соціокультурному вияві.

Релігійний простір (релігійне поле) П. Бурдьє суттєво відрізняється від підходу, який пропонує концепція трьох просторів. Насамперед тому, що простір у теорії П. Бурдьє є інтелектуальною конструкцією, яка відтворює і надає можливість для соціологічного пояснення схем реальної розстановки сил у суспільстві.

П. Бурдьє бере до уваги співвідношення релігійного поля з полем політики, тобто владні відносини у цьому суспільстві, зумовлені взаємними впливами політичних, економічних, символічних інтересів окремих груп. Формування релігійного поля пов'язується головно з виникненням установ, що здійснюють політику моралізаторської праці з паствою та систематизують релігійні уявлення. Цей процес супроводжується утворенням інстанцій, спрямованих на виробництво, відтворення та розповсюдження релігійних продуктів та перетворення їх на складну та диференційовану структуру [4, с. 89].

Отже, на нашу думку, *релігійний простір* – сукупність смислово-семіотичних символічних духовно-інформаційних, егрегоріальних, атрактивних, матеріальних та територіальних конструктив-маркерів, які входять до складу різних релігійних полів-складових цього простору.

У своїх дослідженнях автор має намір показати за допомогою контент-аналізу наскільки, та у які сфери життєдіяльності етносоціальних суб'єктів проникає етнічність у соціальному інформаційно-комунікаційному та релігійному просторах.

Для цього автор проаналізував англomовну наукову базу даних EBSCO, де зібрані наукові напрацювання (статті та анотації) вчених з усього світу. На запит "ethnicity" ("етнічність" з англійської мови) з 1919 до 2012 рр. автор отримав близько 108 тисяч результатів. Поставивши фільтр на (з 2012 в порядку спадання) автор проаналізував близько 8 тисяч статей, з яких відібрав близько 4 тисяч для подальшої структуризації та роботи. Для ліпшого розуміння феномену етнічності та проникнення останньої у соціальні поля (релігійного зокрема) та різні сфери функціонування соціуму, на нашу думку, доцільно поділити весь масив (структуру) даних на 15 основних підструктур, серед яких виділяється підструктура "Етнічність і релігія". Наведемо приклад кількох статей, які безпосередньо стосуються цієї публікації та прокоментуємо деякі з них:

Вільям Кемпбелл (Університет Уельса, Великобританія): Релігія, ідентичність і етнічність: вклад апостола Павла (Журнал вірувань і цінностей, 2008)[7] – у цій статті есплікується зв'язок між релігійним простором та простором етнічності через ідентичності етносоціальних суб'єктів, які функціонують у цих соціальних полях. Тут доречно згадати, що за визначенням В. Євтуха *етнічність* – етнокультурне та соціальне явище, що включає етнічну ідентифікацію та *ідентичність*, етнічне відродження, етнічну мен-

тальність, етнічні стереотипи та етнічні автостереотипи, етнічну мову, етнічні маркери сучасних суспільств та процесів [1, с. 140]; ідентичність (від латин. *idem* – той самий, тотожний) – парасольковий термін, який використовується для відтворення сприйняття (розуміння) самого себе як складної, особливої істоти з тими чи тими соціальними, культурними, етнічними маркерами; етнічна ідентичність – співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою або якісними (етнокультурними) характеристиками, властивими для цієї спільноти [1, с. 155–156].

Вільям Сафран (Університет Колорадо, США): Мова, етнічність і релігія: комплексний і сталий зв'язок (Журнал “Нації і націоналізм”, 2008)[10] – у цій статті есплікується зв'язок релігійного простору з етнолінгвістичним простором функціонування етносоціальних суб'єктів.

Елізабет Альбертсен (Інститут Райта, Каліфорнія, США): Релігія і інтерперсональна вина: варіації пов'язані з етнічністю і духовністю (Журнал “Ментальне здоров'я, релігія і культура”, 2006)[5] – у цій статті есплікується безпосередній зв'язок релігійного простору з простором етнічності.

Джерардо Марті (Девідсон Коледж, Північна Кароліна, США): Мінлива етнічність і етнічна трансценденція у мультирасових церквах (Журнал наукового дослідження релігії, 2008)[9] – у цій статті говориться про те як етнічність може змінюватись під впливом релігійного простору.

Аурелія Біард (Франція): Релігійний фактор у реїфікації “нео-етнічних” ідентичностей у Киргистані (Журнал “Нейшенелетіс Пейперс”, 2010) [6] – у цій статті на сторінці 324 зазначено, що іслам та етнічність пов'язані через суб'єктивізацію релігійної віри, що спричиняє часто суперечливі ісламські ідентичності. Отже, етнічність у взаємодії із релігією може витворювати нові (опціонально відмінні від попередніх) ідентичності, що є надзвичайно актуальним для релігійних та етносоціологічних досліджень. Адже якщо етнічність може змінюватись під впливом релігійного поля витворюючи з себе нові етнічні ідентичності, то це означає, що утворюються нові поля етнічності, нові етнічні простори, які постійно трансформуються. Отже етнічність у цьому (релігійному) ракурсі є змінною (тою, яка постійно трансформується). Це також означає, що утворюються нові релігійні ідентичності, відмінні від попередніх традиційних до певного часу, які виражаються у змінених (по відношенню до якогось періоду в минулому) релігійних (духовних) уявленнях, обрядах, символах, цінностях, традиціях, одязі, атракторах (макросенсах) соціальних суб'єктів. Тобто при взаємодії (інтерації) релігійного простору та простору етнічності може відбуватись взаємозміна обох. Прикладом цьому може бути теперішня ситуація з християнством. Адже християни є представниками багатьох етнічностей і в різних регіонах Землі християнські обряди ведення служби та спосіб проповіді Євангелія відрізняються, на нашу думку, внаслідок взаємодії християнства з різними етнічностями. Це твердження впливає з екстраполяції твердження, яке стосується ісламу (у статті Аурелії Біард) на ситуацію з християнством у світі. Отже, ознаки взаємодії між релігійним простором та етнічністю виявляються у зміні (перманентній трансформації) якісних характеристик релігійного простору (релігії) під впливом етнічності, і навпаки, у зміні якісних характеристик етнічності під впливом релігійного простору (релігії). Тому, на нашу думку, взаємодія релігійного простору з етнічністю

спричиняє зміни (трансформації) та динаміку етнорелігійного простору як продукту (результату, наслідку) взаємодії останніх. Отже, динаміка (діалектика) етнорелігійного простору – це ще одна ознака взаємодії релігійного простору та етнічності. Ця динаміка може, як ми вважаємо, бути причиною міжетнічних конфліктів.

На думку В. Євтуха, найважливішими чинниками, які можуть стимулювати виникнення і розвиток міжетнічного конфлікту можна вважати такі: соціальні; політичні; культурні; психологічні; *релігійні*; ті, що перебувають у сфері управління та відносин регіональної й центральної влади; суто етнічні, які базуються на стереотипах (уявленнях) представників різних спільнот один про одного [1, с. 180]. Тому для попередження міжкультурних, міжрелігійних та міжетнічних конфліктів, які є взаємопов'язаними, як видно із вищенаведеного матеріалу, потрібно, на нашу думку, ефективно здійснювати соціодіагностику та соціоєвалюацію, а також етносоціоєвалюацію етнорелігійних соціальних явищ та процесів.

За визначенням автора, соціодіагностика – сукупність інструментів ідентифікації і структурованого опису соціальних властивостей, процесів та станів, які знаходять своє кількісно-якісне заломлення у різних соціальних підсистемах, спільнотах та інституціях, соціальної системи загалом, перебуваючи у відповідному оціночному континуумі від соціальної норми до патології (соціопатії).

У контексті логіки та стратегії викладу матеріалу ми можемо говорити про концепт соціоєвалюація, який тісно пов'язаний із соціодіагностикою. “Соціоєвалюація” – алгоритмізована концептуально-методологічна, конструктивно-логічна система соціологічних інструментів, матриць, критеріїв і моделей оцінювання та ідентифікації (виявлення, проявлення) конкретного явища, яка направлена на інтегративну метасистемну *євалюацію* (ідентифікативна соціорефлексія сутності явища як система теоретико-методологічних і практичних технологій (алгоритмів, програм, операцій) систематичного дослідження якості результатів і процесу функціонування конкретного явища, які аналізуються на базисі єдиної методології, поєднання кількісних і якісних методів для відстежування характеру і динаміки оцінок за сукупністю показників якості, враховуючи вплив екстернальних (зовнішніх) та інтернальних (внутрішніх) факторів на конкретне явище, яке досліджується) соціетальних станів соціальної системи, соціальних суб'єктів та тенденцій розвитку соціуму як цілого. У соціоєвалюаційному аспекті також можна говорити, як мінімум, про два явища, які автор планує досліджувати у наступних своїх роботах: *автосоціоєвалюація* – аутопойетична (самоорганізовувана, самореферентна) логічна саморефлексія та системне самооцінювання власної життєдіяльності як соціальної системи чи соціального суб'єкта за допомогою власних інтелектуально-когнітивних алгоритмів та операцій) та *етносоціоєвалюація* (*етноєвалюація*) – рефлексивно-логічна система теоретичних конструктів і практик ідентифікації та структурованого опису етнічності у ракурсі оцінювання функціонування останньої в етносоціологічних дослідженнях та практиках [2, с. 11].

Отже, вищеописані інструменти (технології) можуть сприяти налагодженню міжрелігійного, міжкультурного та міжетнічного діалогів та створенню конструктивних моделей функціонування полірелігійних та поліетнічних соціумів в умовах сучасного інформаційно-комунікаційного простору інтеракції різних релігійних та етнічних соціальних систем.

У висновку варто зазначити, що етнічність взаємопов'язана із релігійним простором, вони взаємодіють, взаємовпливають та взаємозмінюються у процесі розвитку етносоціальних суб'єктів та соціальних систем. Основними ознаками взаємодії релігійного простору та етнічності є зміна останніх (перманентна трансформація їх складових елементів) при взаємодії один з одним, концепція етнорелігійного простору та його динаміка у соціальному просторі, яка може спричинити міжкультурні, міжрелігійні та міжетнічні конфлікти. Тому ефективна соціодіагностика та соціоєвалюація сприятиме попередженню цих конфліктів, а також формуванню конструктивних моделей співіснування у соціальному просторі різних етнічностей у різних релігійних просторах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Євтух В. Б.* Етнічність: енциклопедичний довідник / В. Б.Євтух; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
2. *Крячко В. І.* Соціодіагностичний ракурс української ментальності : монографія / В. І. Крячко. – К. : Вид-во ТОВ “НВП “Інтерсервіс”, 2012. – 248 с.
3. *Решетняк О. М.* Виробництво та відтворення релігійних структур на пострадянському просторі: приклад православних розколів в Україні, Болгарії та Молдові / Решетняк О. М. // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Соціологія, психологія, педагогіка. – 2010. – № 1–2. – С. 57–63.
4. *Решетняк О. М.* Релігійний простір України: зміна світоглядних орієнтирів від язичництва до християнства / О. М. Решетняк // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Соціологія, психологія, педагогіка. – 2007. – № 28. – С. 87–90.
5. *Albertsen Elizabeth.* Religion and interpersonal guilt: Variations across ethnicity and spirituality / Elizabeth J. Albertsen, Lynn E. O'Connor & Jack W. Berry // *Mental Health, Religion & Culture*, No. 9 (1), 2006. – P. 67–84.
6. *Biard Aurelie.* The Religious Ractor in the Reification of “Neo-Ethnic” Identities in Kyrgyzstan / Aurelie Biard // *Nationalities Papers*, Vol. 38, No. 3, 2010. – P. 323–335.
7. *Campbell William.* Religion, identity and ethnicity: the contribution of Paul the Apostle / William S. Campbell // *Journal of Beliefs & Values*, Vol. 29, No. 2, 2008. – P. 139–150.
8. *Deal William.* Discourses of Religious Space / William E. Deal. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.cwru.edu/artsci/rign/deal/aar2003/discourse-space.htm>.
9. *Marti Gerardo.* Fluid Ethnicity and Ethnic Transcendence in Multiracial Churches / Gerardo Marti // *Journal for the Scientific Study of Religion*, No. 47 (1), 2008. – P. 11–16.
10. *Safran William.* Language, Ethnicity and Religion: a Complex and Persistent Linkage / William Safran // *Nations and Nationalism*, No. 14 (1), 2008. – P. 171–190.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2013

Прийнята до друку 20.03.2013

RELIGIOUS SPACE AND ETHNICITY: CHARACTERISTICS OF INTERACTION

V. I. Kryachko

*Institute of sociology, psychology and social communications
of the M. P. Dragomanov National Polytechnic University
Kyiv, Lisovyj prospect Str., 29, ap. 9,
volodymyr.kryachko@gmail.com*

The article deals with an attempt to explicate the characteristics of the interaction of religious space and ethnicity. The main contemporary approaches to the understanding of religious space and ethnicity in the scientific literature are analyzed and the interrelation between them is shown.

Key words: religious space, ethnicity, religion, space, interaction, interrelation.

РЕЛИГИОЗНОЕ ПРОСТРАНСТВО И ЭТНИЧНОСТЬ: ПРИЗНАКИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

В. И. Крячко

*Институт социологии, психологии та соціальних комунікацій НПУ
імені М. П. Драгоманова,
г. Киев, ул. Лесовой проспект 29, кв. 9,
volodymyr.kryachko@gmail.com*

Предпринимается попытка экспликации признаков взаимодействия религиозного пространства и этничности. Проанализированы основные современные подходы к пониманию религиозного пространства и этничности в научной литературе и показаны взаимосвязи между ними.

Ключевые слова: религиозное пространство, этничность, религия, пространство, взаимодействие, взаимосвязь.

УДК 316.6

ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ТА КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО ДЕВІАНТНОСТІ

Т. В. Іванова

*Сумський державний університет,
вул. Корсакова, 2, м. Суми, Україна, 40007,
sociol_tanya@mail.ru*

Проаналізовано позитивістський та конструктивістський підходи до розуміння девіантності. Показано, що позитивізм розглядає девіацію як очевидну, реальну, закономірну і вторинну. Конструктивізм підходить до розуміння девіації з позицій відносності, суб'єктивізму, добровільності та холізму. Об'єднання підходів дає можливість сформулювати цілісне розуміння девіації.

Ключові слова: девіація, конструктивізм, позитивізм, норма.

Мультидисциплінарність феномену девіації диктує необхідність її категоріального означення; виявлення буттєвих основ, сутнісних характеристик та евристичних можливостей концепцій девіантної поведінки. Категоризація проблеми девіантності дасть можливість описати основні детермінанти її формування, динаміку кількісних та якісних показників, а також деякі аспекти впливу соціальних інститутів на структуру і розвиток девіацій у соціумі.

Категоріальний аналіз дає змогу визначити специфіку теоретичної реконструкції феномену девіації у низці моделей, представлених у сучасній соціології, проаналізувати їх методологічні підстави, розглянути механізм формування понятійних структур, за допомогою яких відбувається розуміння, інтерпретація та оцінка явища девіації.

Девіантна поведінка як феномен соціальної реальності все ще є недостатньо вивченим. Звідси – низька ефективність інститутів соціального контролю та соціальної політики, ослаблення влади, часткова втрата орієнтирів розвитку, що зумовлюють фрагментарність вирішення соціальних проблем, в тому числі і щодо девіантної поведінки. Все це визначає теоретичну і практичну актуальність категоріального аналізу девіантної поведінки та дає змогу сформулювати мету роботи.

Мета дослідження – здійснити порівняльний аналіз позитивістського та конструктивістського підходів до феномену девіантності.

Важливою характеристикою сучасного суспільства є системні трансформації, що відбуваються у найрізноманітніших сферах. Зміни та наслідки розвитку суспільства стосуються не тільки політичної чи економічної складових, але й впливають на соціалізацію особистості та на повсякденне життя. На думку П. Штомпки, сучасна особистість починає опановувати такі риси: відкритість до експериментів, інновацій та змін; схвалення плюралізму в думках; орієнтація на сьогоднішнє і майбутнє, що веде

до економії часу; впевненість у власній здатності контролювати природні, політичні та соціальні процеси. Але, з іншого боку, надмірна відкритість особистості веде до культурної травми та певної особистісної дезінтеграції [1]. Соціальна гнучкість сучасної людини, з одного боку, є важливою для швидкого пристосування до соціальних змін, але з іншого, може призвести до негативної трансформації ціннісно-нормативної системи [2]. Сучасна особистість перебуває у безперервному пошуку ідентичності, балансує між нормативністю, що лежить в основі прагнення до відчуття екзистенційної безпеки та запереченням загальноприйнятих практик повсякденного життя. Будь-яка зміна, яку можна описати за допомогою термінів “модернізація”, “трансформація” або “інновація”, на початку свого виникнення завжди передбачає заперечення нормативності, тобто має ознаки девіантності, неправильності, абсурдності [3]. Категорія *девіації* не тільки у соціології, але й у практиках повсякденного життя набуває у теперішній час нового значення та означення. Саме тому змістовна наповненість категорії потребує ґрунтовного аналізу, окреслення її репрезентації та структурування.

Складність категорійної визначеності девіації виявляється у певних дискурсах. По-перше, існування культурного та історичного релятивізму знаходить прояв у часовій та просторовій змінності оцінок окремих форм поведінки, що призводить до понятійної та ціннісної невизначеності нормативної системи. По-друге, зміна нормативного консенсусу впливає на оцінку доречності-недоречності певних видів активності. По-третє, деякі соціальні групи, порівняно з іншими, мають більше можливостей для визначення та оцінки тих чи інших форм поведінки як девіантних.

У соціології суперечливість визначень поняття “девіації” пов’язана з існуванням таких напрямків як позитивізм та соціальний конструктивізм. Позитивістська точка зору окреслює відхилення як певну реальність, як об’єктивність та абсолютність, а конструктивізм намагається сфокусуватись на її релятивізмі та відносності.

Позитивістська точка зору включає розуміння девіації як очевидної, реальної, законної та вторинної.

Очевидність девіації полягає у тому, що вона розглядається як абсолютно реальна поведінка, що ґрунтується на певних якостях суб’єкта чи об’єкта. На початку свого зародження указана точка зору активно підтримувалась криміналістами. Вважалося, що злочинці мають певні риси обличчя та будови тіла, які їх відрізняють від законослухняних людей, при цьому такі особливості є вродженими [4], [5]. З часом кримінологія, відійшовши від орієнтації на соматичні та біологічні маркери девіантів, переключилась на вивчення психологічних особливостей злочинців, описуючи притаманні їм риси невричності, психопатії, залежності тощо [6], [7].

Сучасні кримінологи, відійшовши від використання тілесних та психологічних характеристик для пояснення відхилень, активно займаються вивченням структури та функціонування головного мозку, знаходячи у ньому маркери, що свідчать про можливість девіантної поведінки [8].

Слабкою ланкою послідовників розуміння девіації як безумовної очевидності є необхідність пояснення, яким чином індивід, що скоїв девіантний вчинок, набуває статусу девіанта. У межах цього підходу девіантність у людини, яка не скоїла злочин, розглядається як латентний стан, що прихований у структурі характеру, будові мозку

тощо. Але, у будь-якому разі, сучасна кримінологія погоджується з тим, що соціальні умови сприяють формуванню злочинної поведінки. Ці умови, здебільшого, розглядають як пускові механізми абсолютної девіантності [9].

Реальність девіації полягає у тому, що вона розглядається у формі об'єкта, який можна вивчати та спостерігати, подібно до інших фізичних явищ. Об'єктивне існування девіантності репрезентується за допомогою офіційних звітів, статистичних показників про рівень злочинної поведінки, її якісні характеристики тощо. З іншого боку, представники офіційних органів, що надають інформацію про ті чи інші відхилення, визнають, що значна кількість відхилень не потрапляє до офіційної статистики. Крім того, як зазначає Я. Гілінський, можлива свідомо або випадкова фальсифікація статистичних показників, що збирають різні відомства. Отже, реальність девіації набуває параметрів відносності [10].

В основі вивчення девіації як об'єктивної реальності лежить розділення між суб'єктом (вченим, що вивчає явище девіації) та самою девіацією. В результаті виникає, так би мовити, подвоєння реальності, коли "світи" девіантності та нормальності розглядаються як такі, що існують у різних вимірах. Подібна ситуація породжує хибне розуміння того, що девіацію ми можемо оцінити об'єктивно та неупереджено. Це відноситься як до реальних соціальних груп, які внаслідок своєї професійної діяльності займаються оцінкою поведінки як нормальної або девіантної (судді, міліція, психіатри), так і до вчених, що вивчають, описують та класифікують поведінку, орієнтуючись, на їхній погляд, на об'єктивну наукову реальність. З огляду на те, що наукова термінологія використовується для оцінювання та категоризації поведінки, її неупередженість насправді має не тільки теоретичне, але, насамперед, практичне значення та реальний відголос. Як приклад можна навести зміну термінів, які використовуються для того, щоб означити стан людини, яка отримала такий діагноз як СНІД. Замість виразу "хворий на СНІД", зараз широко використовується висловлювання "людина, що живе зі СНІДом".

У межах позитивістського підходу девіація також описується з використанням категорії *закономірності*. Вважається, що відхилення завжди має певну причину, тобто воно викликається силами, які виступають зовнішніми по відношенню до самого девіанта. Факторами, що можуть спровокувати девіантну поведінку вважаються генетичні аномалії, психологічні відхилення, недоліки сімейного виховання, соціальні негаразди тощо [11]. Сам девіант виступає об'єктом, поведінка якого спричинена різноманітними впливами, який не має, відповідно, свободи волі та можливості вибору.

Розуміння *вторинності* девіації полягає у тому, що важливішою вважається норма, тому що вона задає правила існування соціуму та сприяє його розвитку, стабільності та власне існуванню як такому. Наявність нормативного консенсусу забезпечує життєдіяльність суспільства та його окремих складових. Відхилення приводить до наростання нестабільності, хаосу і, врешті-решт, може стати умовою зникнення певного соціального утворення. Отже, по відношенню до соціуму норма є фактором формо- та змістотворення, а девіація вторинною ознакою, що перешкоджає його нормальному функціонуванню [12]. Певний дисонанс у дихотомію позитивності норми та негативності девіації привносять чисельні факти обернення девіації у свою протилежність та реально існуючий вплив різного роду так званих "відхилень" на

розвиток соціуму. Цей факт у межах позитивістського підходу пояснюється подвоєнням дихотомії, у цьому випадку – у межах самої девіації та виділенням позитивних і негативних відхилень [13].

Таким чином, позитивістський підхід до девіації ґрунтується на таких припущеннях: (1) девіантність є абсолютно реальним явищем; вона має певні якості, що відрізняють її від нормальної поведінки, (2) відхилення є об'єктом спостереження, який можна вивчати об'єктивно, (3) відхилення викликається сукупністю чинників, що обмежують свободу вибору суб'єкта діяльності, і (4) девіація є вторинним явищем по відношенню до норми.

Конструктивістський погляд на відхилення виникає у 1960-х роках ХХ століття [14]. Його основні постулати: відносність, суб'єктивізм, добровільність та холізм. Конструктивісти дотримуються думки, що девіація сама по собі не має власних сутнісних характеристик. Оцінка певної поведінки як девіантної ґрунтується не на об'єктивній обумовленості, але є результатом суб'єктивних оцінок інших людей, окремих соціальних груп тощо. Іншими словами, існування девіації є результатом зовнішнього оцінювання і являє собою певну ментальну конструкцію [15]. Не можна стверджувати, що процес конструктивістського означення створює девіацію, але він її категоризує, перетворює неструктурований фон на зрозумілий об'єкт [16].

Іншими словами, без необхідного означення девіація “не існує” для суспільної свідомості. Як приклад можна навести вживання алкоголю, який призводить до передчасної смерті, впливає на народження дітей з патологією, є причиною злочинів, негативно впливає на головний мозок тощо. Незважаючи на переконливі факти, вживання алкоголю не вважається девіантною поведінкою (мова йде, зокрема, про нашу країну). Зрозуміло, що виробництво алкоголю має значну економічну вигоду для держави та окремих соціальних груп, які можуть впливати на формування суспільних цінностей та підтримувати думку щодо нормальності та бажаності вживання алкогольних напоїв.

З огляду на припущення, що відхилення існує у площині соціальних оцінок та є результатом соціального маркування, соціальні конструктивісти ухиляються від вивчення девіацій як таких, зосереджуючись на соціальних групах, що виступають суб'єктами маркування (правоохоронні органи, лікарі, вчені), тим самим підкреслюючи її *відносність*. Закономірним наслідком є перехід від вивчення відмінностей між девіантними та нормальними вчинками (герой-злочин, святий-божевільний, вродливий-потворний) до оцінки семантичного потенціалу мовлення. Слова-означення перетворюють явище на предмет, що відноситься до певного класу. Конкретні дослідження виявили картину значної варіативності і відносності оцінок нормальної та девіантної поведінки залежно від часово-просторових та нарративних характеристик [17].

Явище *відносності* девіації подвоюється, що знаходить прояв не тільки у залежності девіації від правових, соціальних та культурних норм, але й у реагуванні людей на певні відхилення. Відсутність реакції на певне явище як на девіантне практично перетворює його на статистичну норму, незважаючи на існування формальних критеріїв, що відносять його до відхилення [18].

Суб'єктивізм девіантності в очах конструктивістів ґрунтується на існуванні упередженості, що лежить в основі оцінювання соціальних (активних) суб'єктів, на

відміну від оцінок інших (пасивних) об'єктів (речі, природа). Стикаючись із соціальними (активними) суб'єктами, індивід відноситься до них крізь призму власних уявлень, і тільки після цього починає давати йому оцінки.

Визнання девіантності суб'єктивним конструктом є не тільки науковим фактом, воно неминуче пов'язане з розумінням людської гідності та свободи. Наприклад, визнання пацієнтів психіатричних лікарень обмежено дієздатними, тобто нездатними контролювати власну поведінку, породило репресивну психіатрію [19].

Постулат суб'єктивізму змінює відношення між нормою та девіацією – з вторинного конструкту девіація перетворюється на рівнозначний елемент суспільного життя поряд з нормальною поведінкою. Крім того, змінюється вектор аналізу девіантної поведінки – суб'єкт зовнішньої оцінки практично нівелюється, а на перший план виходить можливість пережити досвід Іншого не з позиції глядача, а як учасника певної дії. Розуміння реальних причин поведінки стає можливим при прийнятті внутрішніх, суб'єктивних чинників, що спонукали до певних дій.

Конструктивісти підкреслюють, що зовнішня оцінка девіації описує її як певне аморальне, неприємне чи відразливе явище, яке потрібно контролювати, виправляти або усувати, залишаючись поза цим відхиленням. Унаслідок цього дослідник (зовнішній спостерігач) отримує набір зовнішніх фактів щодо причин певного відхилення (наприклад, бідність, знижена самооцінка, безробіття) без інформації про носія – суб'єкта девіації [20]. Безумовно, знання про причини девіації може бути використаним для їх корекції, але воно не дає можливості дізнатись про реальні мотиви, що спонукають людину демонструвати девіантну поведінку. Наприклад, низький прожитковий рівень може спонукати індивіда скоїти правопорушення, але мотиви, що лежать в основі злочину, можуть бути різними (допомогти родині або мати можливість розважатись). Саме тому конструктивісти вважають, що більш об'єктивне розуміння девіантної поведінки повинно спиратись саме на суб'єктивний підхід, що передбачає певну, так би мовити, наукову емпатію з девіантом з метою кращого розуміння його позиції та інтерпретування його дій. Саме тому у межах конструктивістського підходу досить широко використовуються різноманітні етнографічні методи вивчення девіації – спостереження, кейс-стаді, глибинні інтерв'ю тощо.

Конструктивістський підхід стверджує, що девіантна поведінка є актом *свобідного вибору*, виразом людської волі або бажання. На думку конструктивістів, якщо поведінка пояснюється як результат зовнішніх впливів, це може привести до надмірно спрощеної інтерпретації людської активності, що починає розумітись як безцільний акт механічного реагування на подразники. Девіація як акт вільного вибору може знайти відображення, зокрема, у формі своєрідної адаптації, бути способом реагування на зовнішні чинники у вигляді індивідуальної стратегії поведінки [21].

Холістичний підхід до вивчення девіації дає змогу уникнути механістичного розділення між нормою та відхиленням, яке фактично є теоретичним конструктом, спрямованим на підкреслення відмінностей між крайніми варіантами. Насправді, перше, нормальне та девіантне існують у вигляді безперервності буття, постійно перетворюючись та проникаючи одне в одне; по-друге, категорії “норми” та “девіації” набувають сенсу тільки при наявності власної протилежності; по-третє, відхилення

(навіть негативне) може позитивно впливати на соціальні процеси. Іншими словами, норма та девіація повинні розглядатись як окремі реалізації соціального буття, що є цілісним та неподільним, яке допускає формування теоретичних конструктів, але не може бути зведеним до них.

Глибокий та продуктивний аналіз явища девіантності є можливим тільки за умови використання комплексного підходу, що враховує як позитивістський, так і конструктивістський підходи. Девіація, з одного боку, є актом реальної дії, яку можна спостерігати, оцінювати та враховувати у статистичних показниках. З іншого боку, девіація є результатом соціального конструювання, який використовується для розмежування якості різних форм поведінки. Одне розуміння девіації не може існувати без іншого. Наприклад, якщо реальна девіантна дія відсутня, то відсутня і сама девіація, водночас, відсутність можливості позначення цієї дії як девіантної теж робить її “невидимою” для спостерігача (як дослідника, так і суспільства загалом).

З іншого боку, використання конструктивістського або позитивістського підходів до аналізу девіантності є доречним у різних контекстах. Наприклад, використання позитивістської точки зору буде справедливим при вивченні форм девіацій, які суспільство вважає серйозними (або тяжкими) злочинами. Це, наприклад, вбивство, зґвалтування, пограбування тощо. Ці форми поведінки досить легко фіксувати за допомогою різноманітних статистичних показників, вони викликають широкий резонанс з боку суспільства, за своєю природою є шкідливими. Таку поведінку досить легко вивчати, тому що дослідники легко дистанціюються від неї, унаслідок чого розглядають її досить об’єктивно, без співпереживання або романтизації. Об’єктивний підхід, відповідно, диктує орієнтацію на вивчення причин, що спричинили певні відхилення.

Конструктивістський підхід буде ефективним для аналізу відхилень, що не спричиняють серйозної шкоди іншим людям. У цьому разі краще використовувати теорію ярликів, що підкреслює не тільки відносність девіації, але й показує інтереси конкретних соціальних груп, що маркують певну поведінку. Крім того, конструктивістський погляд на девіацію може сприяти формуванню більш толерантного та гуманного відношення до людей, що оцінюються як девіанти. Наприклад, зміна погляду на дітей з розумовою відсталістю (дебілізм) привела до конструювання спеціальних методик, які дають змогу таким дітям набути необхідних соціальних навичок та роблять їх більш адаптованими. Як результат, суспільство не тільки відкрило незайомий для себе світ людини з вадами розвитку, але й познайомилось з творчістю таких людей (відкрило суб’єктивні переживання “Іншого”). Співпереживання девіантам породжує розуміння того, що вони є активними суб’єктами, а це означає можливість діалогу, взаєморозуміння та (за необхідністю) – продуктивної корекції.

Позитивістський та конструктивістський підходи, крім того, відрізняються рівнем консенсусу щодо рівня та означення. З одного боку, позитивісти більшою мірою схильні підкреслювати принципову різницю між нормою та відхиленням, орієнтуючись на реальне існування девіацій. З іншого боку, девіантність з погляду конструктивістів має нематеріальний характер, і тому не може бути зафіксованою на рівні окремих соціальних структур. Об’єднання зазначених точок зору дасть можливість сформувати розуміння девіантної поведінки не як дискретного об’єкта, що безумовно та принци-

пово відрізняється від нормального. Замість цього ми можемо розглядати девіацію як дію, що розташована на певному континуумі, на одному полюсі якого знаходиться безумовна (ідеальна) норма, а на іншому – така ж безумовна та ідеальна девіація. Реальні форми девіантної поведінки завжди будуть знаходитись меж цими полюсами, наближаючись до них, але ніколи не збігаючись з ними. Отже, девіантна поведінка може аналізуватись з позицій її рівня або міри, але не з позицій родових відмінностей або дихотомії “норма-девіація”.

Перспективи подальшого вивчення феномену девіантності повинно більшою мірою зосередитись на аналізі міжпредметних зв'язків, означення її властивостей через концептуальні лінзи інших областей соціології (наприклад, колективної поведінки, соціального контролю тощо). Зближення між позитивістською та конструктивістською перспективами, може не тільки окреслити, але й відкрити нові виміри вивчення та визначення девіації. Використання методів, якими користується кожний з означених напрямків у контексті іншого дасть змогу окреслити як нові сфери дослідження, так і методи та форми якісного вирішення суспільних проблем, що породжуються існуванням соціальної девіації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка ; [пер. с англ., под ред. В. А. Ядова]. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 223 с.
2. *Кривошеев В. В.* Короткие жизненные проекты: проявление аномии в современном обществе / В. В. Кривошеев // Социологические исследования. – 2009. – С. 59–60.
3. *Гилинский Я. И.* Творчество: норма или отклонение? / Я. И. Гилинский // Социологические исследования. – 1990. – №2. – С.41–49.
4. *Ломброзо Ч.* Преступный человек / Чезаре Ломброзо. [пер. с ит.] – М. : Эксмо; МИДГАРД, 2005. – 876 с.
5. Психология индивидуальных различий. Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : МГУ, 1982. – 320 с.
6. *Личко А. Е.* Подростковая психиатрия (Руководство для врачей). – Л. : Медицина, 1979. – 336 с.
7. Криминология / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – Норма, 2009. – 800 с.
8. *Moskowitz C.* Criminal Minds Are Different From Yours, Brain Scans Reveal / Live Science. Access mode: <http://www.livescience.com/13083-criminals-brain-neuroscience-ethics.html>.
9. *Рущенко І. П.* Соціологія злочинності : монографія. – Харків: Вид-во націон. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.
10. *Гилинский Я. И.* Девиантное поведение в Санкт-Петербурге: на фоне российской действительности эпохи постперестройки / Я. И. Гилинский // Мир России. – 1995. – Т. IV. – № 2. – С. 127–128. – Режим доступа к сайту: <http://ecsocman.hse.ru/data/045/939/1216/008Gilinskij.pdf>.
11. *Пятунин В. А.* Девиантное поведение несовершеннолетних: современные тенденции / В. А. Пятунин. – М. : РОО “Центр содействия реформе уголовного правосудия”, 2010. – 282 с. – Режим доступа к сайту: <http://www.prison.org/lib/Deviant%20behavior%20of%20juveniles,%20Pyatunin.pdf>.
12. *Клейберг Ю. А.* Психология девиантного поведения : учебное пособие для вузов. –

- М. : ТЦ Сфера, 2001. – 160 с. – Режим доступа к сайту: <http://bugabooks.com/book/212-psixologiya-deviantnogo-povedeniya/2-annotaciya.html>
13. *Гилинский Я.* Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других “отклонений” / Я. И. Гилинский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2007. – 520 с.
 14. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
 15. *Гилинский Я.* Конструирование девиантности / Я. И. Гилинский // Феноменология и профилактика девиантного поведения. Т. 1. – Краснодар : Краснодарский университет МВД РФ, 2008. – С. 86–94.
 16. *Гилинский Я.* Институциональные эффекты девиантности и социального контроля / Я. И. Гилинский, В. Гольберт // Российский криминологический взгляд. – №1. – 2009. – С. 218–233.
 17. Конструирование девиантности: монография. [сост. Я. И. Гилинский] – СПб. : Издательство ДЕАН, 2011. – 224 с.
 18. *Осипова О. С.* Девиантное поведение: благо или зло? / О. С. Осипова // Социс. – 1998. – № 9. – С. 106–109.
 19. *Власова О. А.* Антипсихиатрия: становление и развитие: монография. – М. : Изд-во РГСУ “Союз”, 2006. – 221 с.
 20. *Апинян Г. В.* Девиация как социокультурный феномен / Г. В. Апинян // Образовательные стратегии переходного общества антропология и социокультурная идентичность. Материалы II научной конференции. – СПб : Институт телевидения, бизнеса и дизайна, 2009. – С. 171–174.
 21. *Бурдые П.* Социальное пространство: поля и практики / пер. с фр. / Сост., общ. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб. : Алетейя; М. : Институт экспериментальной социологии, 2005. – 576 с.

Стаття надійшла до редколегії 19.01.2013

Прийнята до друку 25.02.2013

POSITIVIST AND CONSTRUCTIVIST APPROACH TO DEVIANCE

T. Ivanova

*State university of Sumy, Department of Politics, Sociology and Psychology,
room 710, Korsakova Str., 2, Sumy-7, Ukraine, 40007,
sociol_tanya@mail.ru*

Analyzed the positivist and constructivist approaches to understanding of deviance. Is shown that the positivism considers deviation as obvious, real, natural and secondary. Constructivism approaches to the understanding of deviation from the position of relativity, subjectivism, voluntarism and holism. Combining approaches makes it possible to form a holistic understanding of deviation.

Key words: deviation, constructivism, positivism norm.

ПОЗИТИВИСТСКИЙ И КОНСТРУКТИВИСТСКИЙ ПОДХОДЫ К ДЕВИАНТНОСТИ

Т. В. Иванова

*Сумской государственной университет,
кафедра политологии, социологии и психологии,
ул. Р. Корсакова, 2, к. 710, г. Сумы – 7, 40007, Украина,
sociol_tanya@mail.ru*

Проанализированы позитивистский и конструктивистский подходы к пониманию девиантности. Показано, что позитивизм рассматривает девиацию как очевидную, реальную, закономерную и вторичную. Конструктивизм подходит к пониманию девиации с позиций относительности, субъективизма, добровольности и холизма. Объединение подходов дает возможность сформировать целостное понимание девиации.

Ключевые слова: девиация, конструктивизм, позитивизм, норма.

УДК 316.334.56

ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗУ СУЧАСНОГО МІСТА

І. П. Шепеленко

*Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди,
вул. Артема, 29, м. Харків, 61077, Україна,
mykharkov@mail.ru*

У статті розглянуто образ міста в умовах трансформації сучасного суспільства. Проналізовано можливості впливу міської громади на розвиток міста шляхом безпосередньої участі в проектуванні, забудові, визначенні найбільш значущих місць та зміні назв міських об'єктів. Виділено основні тенденції, що призводять до змін міського простору в сучасному суспільстві.

Ключові слова: соціологія міста, міський простір, образ міста.

Постановка проблеми. Актуальність звернення до теми образу міста в умовах трансформації сучасного суспільства зумовлено виникненням нових феноменів в середовищі міста в пострадянський період, а також можливістю міської громади впливати на розвиток міста шляхом безпосередньої участі в проектуванні, забудові (чи, навпаки, запереченні нових забудов), у визначенні найбільш значущих місць, на змінення назв міських об'єктів.

Аналіз актуальних досліджень. Соціальний простір міста має для соціологів незмінний науковий інтерес. Посилаючись на праці М. Вебера, Г. Зімеля можна сказати, що місто у соціологічному та культурно-історичному дискурсі – це деяка кінцева цілісність, єдиний та нерозривний простір [1, 2]. Місто як простір має безпосереднє буття – з своєю територією, з межами, інфраструктурою, так і символічними зразками та сенсом.

Помітний очевидний недолік як теоретико-методологічних, так і конкретно-соціологічних досліджень з питань соціально-просторової стратифікації суспільства в контексті міста.

Мета статті – систематизувати основні напрямки дослідження сучасного міста, що представлені у західних та вітчизняних соціологічних теоріях.

Сутність феномену соціально-просторової стратифікації регіонального простору, в тому числі і місцевого, досить повно розглянутий в працях В. Ільїна [3]. Соціально-просторова стратифікація – це форма ієрархії як в реальному уявленні, так і в свідомості громадян. Ділянки території міста ранжуються за тією чи іншою соціальною шкалою та займають певну статусну позицію в соціальній структурі. У такий спосіб певні ділянки міста набувають універсальних рис статусної позиції: зручні з географічної точки зору райони забудови, високий рівень дизайну житлових приміщень, наявність

розвинутих систем комунікацій, розвинуту інфраструктуру, високий рівень екологічних норм, можливість престижного спілкування тощо.

З економічної точки зору певні райони являють собою бізнес-ресурс, який значною мірою залежить від стану ринку нерухомості в місті, від ринкових коливань попиту та пропозицій на визначений вид житла, торгових, офісних та інших приміщень. Сьогодні місцевий простір як бізнес-ресурс є важливішою умовою діяльності різних щаблів влади. Бізнес-ресурси трактуються як категорія широкого сенсу, до якої можна віднести: матеріально-грошові активи, доступність якісних послуг (освітніх, інформаційних, культурних, послуг по підтримці та відновленню здоров'я тощо), можливість бути причетним до прийняття важливих соціально-політичних рішень в місті, визначний потенціал соціальних зв'язків та інші нематеріальні активи. Деякі райони міста в залежності від ієрархії визначаються як ті, яким більше віддають перевагу, які мають більший статус, інші – не мають таких привілеїв. Ринок нерухомості в місті відображає також попит на житло в залежності від характеру побудови будинків, проживання в новобудові або в будинках радянського періоду є також відображенням статусної позиції. Окремі райони міста з часом набувають стійкий соціально-функціональний характер в домінуванні того чи іншого виду діяльності та нормативності поведінки. Міську територію можна зонувати за різними засадами: центр – периферія, за економічним та виробничим характером, за характером рекреації (“культурні”, “спальні” і інші райони), за архітектурним та інфраструктурним критеріями (так, наприклад, для курортних міст інфраструктурними локусами є “пляж”, “набережна” тощо).

Засадами для зонування в різних містах теж розрізняються за характером та ступенем використання. Деякі зони мають місце в конкретному місті, а в іншому – представлені лише окремі. Так, у малих шахтарських містах немає спальних районів, в деяких містах зовсім не виділяється рекреаційна зона, курортні міста не мають промислових районів тощо. Тому в емпіричному дослідженні досить важко визначити та систематизувати міста та окремі райони за конкретними критеріями, бо просторове середовище міста має різнобічний характер. Це обумовлює і різницю в поведінці громадян, їх свідомості, особистісному самопочутті та можливістю громадян в самореалізації залежно від статусу району міста. Існують якісно різні соціально-функціональні зони життя у місті як теоретичні локуси міського середовища, які не можна об'єднати в традиційні соціальні структури та територіальних місць: демографічні, професійні, адміністративні, ідеологічні та ін.. В той же час треба пам'ятати, що міське середовище характеризується соціально-функціональною динамікою: одні соціальні функції з'являються, інші – зникають, змінюється питома вага окремих соціальних функцій на конкретних територіях і в конкретних містах, змінюється ієрархія районів міста.

Аналізуючи основні соціологічні підходи до структурування міського простору, треба відмітити найбільш популярні в соціології міста. Теорія концентричних зон Е. Бьорджесса, одного з видатних авторів Чикагської соціологічної школи, стверджує, що існує тенденція розподілу визначених зон, районів міста, в якій живуть представники одного соціального класу. Така тенденція притаманна більшості міст, що були проаналізовані соціологом. Центром міста в його аналізі виступає центральний діловий район (central business district – CBD), який оточений зоною переходу

– внутрішнім містом, яка має забудови корпусами мануфактурного виробництва та житлом робітничого класу, потім визначена зона резиденцій вищого класу, яка забудована будинками відповідного типу та зона передмістя, яка заселена людьми, що приїжджають на роботу в місто. Робітники не мають великого вибору місці проживання, бо воно визначається вартістю житла та транспорту для проїзду до місця роботи. Але зростання міст приводить до розширення індустрії та чисельності міського населення. В свою чергу, відбуваються процеси утручання (invasion) інших соціальних груп на територію, що вже зайнята тим чи іншим класом. В результаті “старожили” залишають рідні місця, що займали раніше, “загарбникам”.

В результаті подібних дій з’являються нові зони для проживання городян: передмістя для середнього класу та гетто в зонах переходу. Під впливом соціологів Чикагської школи у повоєнні роки во Франції під керівництвом П.-А. Шомбар де Лова було здійснено структурування Парижської агломерації. [4]

Наступна теорія – секторальна теорія Х. Хойта (H. Hoyt). Ця робота була виконана в США на замовлення Федеральної Житлової адміністрації в період великої депресії 30-х років. Основними засадами аналізу були дані орендної вартості житла в 142 американських містах. Виявлена закономірність краще являлася як секторний графік, аніж схематичне зображення концентричних зон. Учений виявив закономірність, що більшість міст скоріше будуються вдовж річок, транспортних шляхів, ніж навколо центрального ділового району. Він, крім того, зауважив, що найвища рентна вартість житла існує не в якійсь окремій зоні, а в одному з секторів міста.

Крім того, групи населення з високим прибутком селилися, як правило, в декількох секторах вздовж транспортної магістралі, що мала добрий зв’язок з містом. Навпаки, жило для малозабезпечених концентрувалося навколо центральної ділової частини міста. Таким чином, Хойт прогнозував подальше зростання міст в декількох локальних напрямках, де буде концентруватися найбільш високовартісне житло.

Третя теорія – багаточарункувата теорія К. Харріса і Е. Ульмана. Ці дослідники взагалі відхиляють ідею єдиного центру міста та вказують на наявність багатьох різних центрів в кожному місті. Так, можуть існувати фінансові, урядові, університетські центри міста. Більш того, ці різні центри можуть знаходитися в різних районах міста. При використанні теорії для прогнозування подальшого розвитку міста автори радять звернути увагу на наступні моменти. Різного типу діяльність потребує різного типу послуг. Розвиток важкої та легкої промисловості потребує розвинутої транспортної інфраструктури – залізничного транспорту, автомобільних доріг, водного транспорту та аеропортів. Діяльності конкретного типу потребують територіального об’єднання. Представникам торгівлі потрібна широка пішохідна зона біля вітрин їхніх магазинів. Деякі види діяльності виключають один одного. Будинки для людей з високим статусом ніколи не будуть будуватися поруч з промисловими корпусами. Для деяких видів діяльності не вигідним є розташування в центральній частині міста, наприклад, для різного роду складських приміщень, бо там практикується висока рентна плата та часто досить незручними є транспортні шляхи.

Представлені класичні теорії розподілу міського простору відігравали величезну роль в прогнозуванні розвитку міст. Але всі вони історично з’явилися до Другої світової

війни. В наступні роки кожна з теорій неодноразово підлягала перевірці і за багатьма за-
садами результати структурування виявилися невірними. Так, у 1960-ті роки поєднання
соціально-просторового аналізу з аналізом міської структури дозволило виявити зв'язки
між сімейними статусами та теорією концентричних зон, економічним положенням та
секторальною теорією, расовими признаками та багатонуклеарною структурою міста.
Таким чином, питання про формування моделі міської структури, що була адекватною
соціальної ситуації початку ХХ ст., залишається вельми актуальною.

Однією з найбільш плідних спроб останнього десятиріччя є робота М. Уайта
(M. White). Він використовував контурний аналіз та склав серію (біля 400) соціально-
топографічних карт, в підваліні кожної з них була обрана визначальна ознака. У такий
спосіб була знайдена залежність між зонами та щільністю забудови, часом побудови
житла, типом житла та його якістю. Ця залежність є характерною для 21 міста, що
потрапили до вибірки дослідника.

Залежно від концентричного зонування у місті розподілялись такі показники, як
прибуток, цінність житла, рента, власність житла, в меншій мірі – рівень освіти грома-
дян. Карти свідчили про те, що професіонали скоріше розміщуються за нуклеарним
принципом, а “голубі комірці” – за секторальним. Розселення расових та етнічних груп
значною мірою відбувалося на засаді нуклеарних зразків.

Отже, з огляду на приведені вище судження, можна констатувати, що структуру-
вання міста – складний та багатогранний процес. Соціальна та економічна структури
розвиваються набагато скоріше, ніж просторова структура міста. В свою чергу, на
організацію простору міста суттєво впливає людина з своєю активною діяльністю – ві-
йнами, пожежами, реконструкціями та ін. М. Уайту вдалося розробити модель міста,
яка поєднує сім елементів міської структури. Ніші бідноти та меншин сконцентро-
вані у старих передмістях. На території міста розташовані анклавні еліти. Найбільш
багаті сім'ї живуть на периферії мегаполіса. Середній клас займає величезну частину
території мегаполіса. Залежно від складу сім'ї здійснюється вибір необхідного типу
житла. Афроамериканці – представники середнього класу – частіше проживають в
сегрегованих анклавах.

Місця інституційної приналежності та суспільного сектора – університети, лікарні,
наукові центри, бізнес-центри, штаб-квартири корпорацій суттєво впливають на вико-
ристання земель та розвиток житлового будівництва. В свою чергу, прийняття рішення
про зміни міської інфраструктури суттєво змінює значимість території для населення.

Безпрецедентний рух населення у передмістя останніми роками привів до пере-
міщення туди ділової активності. Сьогодні в передмістях більшості міст сформувалися
епіцентри, які сконцентрували в собі багато функцій центральної ділової активності
міст. Більш того, сьогодні є поширеним типом поселення поосне розміщення вздовж
транспортних коридорів, які зв'язують радикальні автомагістралі. Ці райони заселені,
як правило, високооплачуваними спеціалістами.

Представляють інтерес наукові розробки такого феномена, як фріланс (freelance)
як спосіб реалізації професійної діяльності. Він з'явився як спроба зменшити люд-
ське та транспортне навантаження на центральні частини міст. Можливість фрілансу
обумовлена успіхами у розвитку інформаційних технологій. Економічне та культурне

життя городян бачилося незалежним від просторової близькості та концентрації міської забудови. Наприклад, Елвін Тоффлер у 80-ті роки вказував на те, що жителі міста зможуть переїхати за його межі, в “електронний котедж”, який зв’язаний з іншим світом удосконаленими комунікаційними мережами. [5] Висококваліфікований професіонал – архітектор або фінансовий аналітик, перекладач або страховий агент, програміст або поет – можуть працювати вдома, не знімаючи піжами за комп’ютером. Ця праця бачилася ентузіастам як високоорганізована праця без офісної скупченості та матеріальних та фізичних витрат на транспорт. “Глобальне поселення” Маклюэна теж було вираженням переконання, що традиційні міста ближчим часом зникнуть як такі [6]. Поль Вірільо заявив, що відношення між людьми за місцем проживання зникнуть в новому технологічному просторі-часі, де буде відбуватися найголовніше в житті людини. Але дослідження глобальних міст, мегаполісів як соціальних та економічних мереж, що були проведені останнім часом, свідчать про те, що інформаційні технології особливо активно використовуються для посилення центрального положення економічних вузлів міста, що знаходяться в лідерах. З іншої сторони, реальність “інформаційного міста” свідчить про те, що об’єднання розвитку міст та інформаційної революції принесло велику користь, перш за все, капіталу [7].

Треба підкреслити також роль політичного впливу на процеси, що відбуваються у місті, на використання земельного простору. З початку XXI ст. міста суттєво відчують на собі вплив політичного керівництва: міського зонування, збільшення ролі міського уряду в забезпеченні міської інфраструктури, в функціонуванні ринку житла, міській реконструкції.

В сучасному суспільстві дослідження соціально-просторової стратифікації міста здійснюються також на засадах теорій соціальних змін та соціального поля. Аналіз поведінки особистості в залежності від її місцезнаходження базується на тому, що вона здійснюється на окремій території, формуючи систему різнорівневих полів соціальної взаємодії, які можуть бути як автономними, так і пересікатися. Так, використовуючи теорію Штомпки П., можна констатувати, що поведінка окремих особистостей, що належать до різних соціальних груп, в просторі міста формує міжсуб’єктні відносини, які не зводяться до сукупності дій суб’єктів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Образ міського простору зазнає серйозних змін, які набирають швидкість. Основними тенденціями, що приводять до цих змін і які треба аналізувати соціологам, наступні:

1. Глобалізація. Стратегія розвитку сучасних міст рухається від міста як достатньо автономного створення через місто як компонент національної держави до агломерації міст, що суттєво відрізняються за рівнем включення в світовий економічний простір та рівнем свободи від національно-державних обмежень. Вона припускає осмислення міст на перехресті всесвітнього, національного та місцевого рівня і в контексті зростання нерівності між “глобально успішними” містами та рештою.

2. Деіндустріалізація та постіндустріалізація (постфордизм). Місто, яке було організовано навколо потреб промисловості, поступається місцем місту торговельних центрів, сервісу, швидкісних трас та нових варіантів організації житла. Великі обсяги промислового виробництва – в залежності від ідеології “аутсорсінга” – переміщується

в країни Південного Сходу. Але і міста, що з'являються в країнах Азії та Латинської Америки останнім часом, теж не схожі на традиційні промислові міста.

3. Динаміка концентрації. Центральність великих міст стає привабливою для жителів, зоною креативності та щільних соціальних зв'язків. Інші великі міста розвиваються по шляху "поліцентричності" та розосередження підприємств, сервісу, житлових районів. Економічні, технологічні, екологічні, соціальні та емоційні проблеми, що пов'язані з зникненням в багатьох регіонах моноцентричності, тільки почали аналізуватися соціологами.

4. Неолібералізація соціальної політики. Посилення змагання між містами в межах глобальної економіки викликає переорієнтацію політики міського керівництва. Місто стає підприємцем, розвивається бустеризм як нова форма урбопропаганди. Як результат – зміни соціального статусу окремих районів в мегаполісах, зростання соціальної напруженості та поляризації соціальних прошарків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вебер М. Город. Пер. с нем. Б. Н. Попова. Пг.: Наука и школа, 1923. С. 30.
2. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. – 2002. – №3 (34)
3. Ильин В. И. Быт и бытие молодежи российского мегаполиса. Социальная структурация повседневности общества потребления. – СПб. : Интерсоцис, 2007. – 388 с.
3. Лейбович О. Л. Социальные проблемы урбанизации во Франции / О. Л. Лейбович, О. Е. Трущенко // Франция глазами французских социологов. – М. : Наука, 1990. – С. 201–218.
4. Тоффлер Э. Шок будущего / Э.Тоффлер. – Future Shock. – М. : АСТ, 2008. – 560 с.
5. McLuhan M. City as Classroom: Understanding Language and Media / M. McLuhan, K. Hutchon, E. McLuhan. The Book Society of Canada Limited, 1977.
6. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер с англ. под ред. А. А. Ядова. – М. : Аспект-Пресс, 1996.

Стаття надійшла до редколегії 9.01.2013

Прийнята до друку 15.01.2013

THEORETICAL ELABORATION OF THE CONTEMPORARY CITY CONCEPT

I. P. Shepelenko

G. S. Skovoroda Kharkiv national pedagogic university,
Artema Str., 29, Kharkiv, 61077, Ukraine,
mykharkov@mail.ru

Article elaborates the social image of contemporary city in the context of social transformations. Local community potential of influence on the city development is analysed. The main trends of the social transformation of the city image are underlined.

Key words: urban sociology, city space, city image.

К ПРОБЛЕМЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ОБРАЗА СОВРЕМЕННОГО ГОРОДА

И. П. Шепеленко

*Харьковский национальный педагогический университет им. Г.С. Сковороды,
ул. Артема, 29, г. Харьков, Украина, 61077,
tykharkov@mail.ru*

В статье рассматривается образ города в условиях трансформации современного общества. Анализируются возможности городской общины влиять на развитие города путем непосредственного участия в проектировании, застройке, определении наиболее значимых мест и изменении названий городских объектов. Выделены основные социальные тенденции современного общества, приводящие к изменениям городского пространства.

Ключевые слова: социология города, городское пространство, образ города.

УДК 316.334.2:316.7

ЕТОС СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Н. В. Домбровська

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Квітнева, 6, м. Львів, 79044, Україна,
donaun@gmail.com*

Статтю присвячено дослідженню поняття “етос” крізь призму різних наукових підходів та концепцій. Проаналізовано актуальність використання терміна в рамках соціології споживання. Подається авторське розуміння поняття “етос споживчої поведінки” із окресленням проблемних аспектів теоретико-методологічного аналізу явища.

Ключові слова: етос, етос споживча поведінка, соціальний інститут, модель споживчої поведінки.

Проблема аналізу соціальної поведінки є ключовою в соціологічних дослідженнях, адже соціальна дія формує соціальну реальність, виступає основою і наслідком впливу елементів функціонування суспільства. Будь-яку із сфер соціального життя неможливо зрозуміти, використовуючи термінологію, яка пояснює способи і методи поведінки суб’єктів виключно в її межах, як автономний феномен. Споживча поведінка не виключення, адже вона, реалізуючись в певній сфері соціального життя, інституціоналізована на основі суспільних норм та очікувань, які характеризують конкретне соціокультурне середовище. Дослідження соціального феномену без врахування культуральних особливостей неминуче спрощують інтерпретацію, що призводить до накопичення часткових, неповних соціологічних знань. Крім того, однією із провідних характеристик сучасності є проблема формування ідентичності особистості, як наслідку посилення ролі культури в сучасних процесах соціальних змін.

Сутність наукової проблеми полягає у тому, що у вітчизняній соціологічній думці досі не було представлено аналізу моделей споживчої поведінки, у яких би значна увага приділялась саме культуральним, ціннісним, соціально-досвідним чинникам. У зв’язку із цим постає необхідність пошуку адекватного методу, який би дозволив провести глибинний аналіз феномену споживання в контексті конкретних соціокультурних умов. З цією метою пропонуємо використати поняття “етос”, яке до цього часу не застосовувалось в рамках соціології споживання, проте вже використовувалось для аналізу економічної, політичної, наукової, професійної та ін. поведінки, що підтверджує наукову цінність даного концепту.

Аналіз публікацій та досліджень свідчить, що проблема етосу перебувала в полі зору ще античних філософів (Емпедокл, Демокріт, Геракліт, Критій, Аристотель, Пітагор). Нею цікавились такі класики як: І. Кант, Ф. Гегель, М. Шелер, М. Гартман,

М. Хайдеггер, Р. Мертон, М. Вебер, В. Зомбарта, Н. Луман та ін. Серед вчених вихідців з радянського та пострадянського простору цією проблематикою займались М. Оссовська, Е. Анчел, С. Батигіна, В. Бакштановський, Ю. Согомонов, В. Смакота, В. Богданова, В. Рязанов та ін. Однак поняття “етос” досі має неоднозначний термінологічний характер і потребує вироблення стійкої дефініції.

У зв’язку з цим, **метою** цієї роботи є проведення соціально-філософського аналізу феномену “етосу” та визначення категорії “етос споживчої поведінки” із окреслення наукового потенціалу та проблемних аспектів явища.

Слово “етос” має давньогрецьке походження і першочергово його використовували для позначення первинного місця сумісного проживання (дому, людського помешкання). Так, на думку М. Хайдеггера, афоризм Геракліта: “Ethos antropoi daimon” варто перекладати як: “Місце перебування людини є для неї простором присутності Бога” [1]. Однак більшість античних філософів розуміли етос уже в соціально-психологічному контексті і використовували його для опису сукупності стійких рис індивідуального характеру (зокрема в “Іліаді” Гомера згадується поняття героїчного етосу, що протиставляється міщанській моралі [2, с. 310–316]). Людська поведінка, на їхню думку, обумовлювалась, з одного боку, незмінною природою людини – “фізисом”, а з іншого боку – мінливим людським характером – “етосом”, який формується під дією традицій, звичаїв та обрядів [3, с. 36].

Власну інтерпретацію терміна запропонував Аристотель, який використовував етос для зображення характеру людини через стиль її мови і цілеспрямованість, як основну ознаку людської діяльності. Пітагор, Геракліт та Демокріт цим поняттям позначали стійкий моральний характер людини [4, с. 8].

З часом поняття “етос”, вийшовши за межі суто філософських рефлексій, екстраполюється на груповий та суспільний рівень аналізу, стає об’єктом дослідження представників різних соціогуманітарних наук, які пропонують свої способи використання та тлумачення поняття. Одним із найпоширеніших інтерпретацій, особливо в етиці, є співвіднесення чи навіть отождолення етосу із мораллю. Однак, як зазначала М. Оссовська, етос – це стиль життя певної суспільної групи, “важливою, але не єдиною частиною якої є мораль... Ми займаємось етосом, коли констатуємо, наприклад, що її членам властива схильність вирішувати конфлікти мирним шляхом чи навпаки постійно стверджувати своє домінування із зброєю в руках... Термін “етос” застосовується до груп, а не до індивідів. Його обсяг виходить за рамки цінностей, якими займається етика” [5, с. 26].

Е. Анчел використовує поняття “етос” як “своєрідного культурного коду, який спрацьовує в ситуації розмивання традицій соціальної спільноти, заснованої на моральній солідарності” [6, с. 4]. В. Бакштановський, Ю. Согомонов визначають етос як феномен, що “захоплює” особливості проміжного рівня між характеристиками/вдачами і мораллю. Вчені вважають, що етос належить до верхньої межі донормативного рівня моралі (для аналізу моралі вони застосували трьох рівневу модель, яка включає: донормативний, нормативно-ціннісний та наднормативний рівні), де звичай виконує імперативну роль за принципом “дій як всі”, габітус займає проміжне становище між об’єктивними соціальними структурами і суб’єктивними рішеннями акторів, а

етос виражає потенціал “добровільного підкорення професійно-моральним вимогам поведінки, що прийняті в певних соціокультурних практиках” [3, с. 36]. Відтак, не дивлячись на семантичну близькість поняття “етос” та “мораль” різні, вони виражають різні механізми та форми конструювання соціальної дії. Мораль напряду пов’язана із соціальним контролем та стосується сфери усвідомленої людської діяльності, натомість етос – це скоріше структурований соціальний досвід, який сприймається як данність і часто впливає на незалежні від морального контексту явища.

Зосереджуючись на соціологічному баченні феномену етосу, очевидною є відмінність в предметному та ситуативному полі використання поняття. М. Вебер трактує етос як особливе відношення до діяльності, що формується під впливом релігійного віровчення. Під “духом” капіталізму вчений розуміє два елемента, які обумовили “вивільнення” капіталістичного етосу: особливий спосіб мислення, “для якого характерний систематичний і раціональний потяг до законного прибутку в рамках своєї професії”, і капіталістичну форму підприємництва [7, с. 85]. Погляди М. Вебера лягли в основу подальших досліджень політичного, економічного, лікарського та ін. етосів.

М. Шелер позначає поняттям “етос” систему ціннісних вподобань, яка склалась на основі надання переваг одним цінностям над іншими. В етосі втілюється якісна своєрідність цінностей та спосіб їх формування. Вчений виокремлює фактичний і домінуючий етоси. Фактичний етос формує структуру і зміст світогляду людини, розуміння ним світу, потяг до володіння речами. Певний етос стає домінуючим завдяки тому, що він “більшою мірою, ніж інші етоси, відповідає “особистісному зразку”, який на певному історичному етапі виробляє соціальна спільнота (група, клас, суспільство, епоха)”. М. Шелер підкреслює, що “як правило “особистісні зразки” інтуїтивно схоплюють, представляють і розвивають харизматичні “вожді”, лідери груп. Більша частина громадян, “маса”, переймає їх у “вождів” шляхом мимовільного і усвідомленого наслідування” [8, с. 42].

Часто поняття “етос”, підтримуючи погляди Р. Мертона, застосовують виключно до сфери науки. За Р. Мертоном, етос – комплекс цінностей і норм, які підтримуються вченими. Науковий етос стає орієнтиром для науковців у випадку, коли цілі їхньої наукової діяльності співпадають з інституційною ціллю науки. Професійно-моральні орієнтири відношення суб’єктів професійної діяльності до об’єктів і результатів діяльності “скріплюють” професійну спільноту для адекватної реалізації специфічної соціальної практики, за допомогою якої дана інституція реалізує своє призначення в суспільстві [9].

З огляду на різноманіття інтерпретацій феномену, закономірно виникає запитання про можливість існування соціології етосу. Опираючись на визначення, запропоноване Р. Бенедикт, яка під етосом розуміє “унікальну конфігурацію внутрішніх культурних елементів, які об’єднуються однією культурною темою, що визначає не тільки як елементи культури співвідносяться один з одним, а також їхній зміст... що проявляється у всіх можливих сферах людського життя: в системі розподілу власності, в структурах соціальної ієрархії, в матеріальних речах і технологіях їх виробництва, у всіх різновидах статевих відносин, в формуванні союзів та кланів в середині суспільства, в способах економічного обміну тощо” [10, с. 54], в соціологічному дискурсі поняття “етос”

визначальною повинна стати “скріплююча” та “підтримуюча” функції культури, які визначають особливий характер систематизованих соціальних практик та поведінкових схем. Відтак, етос – це об’єкт аналізу інституційного рівня, його вплив проявляється в стандартизованих, історично сформованих взірцях поведінки, особливий характер яких можна виявити лише викристалізовуючи загальні, домінуючі поведінкові ознаки та світоглядні установки.

Крім того, етос як ресурс підтримання ідентичності інституції, передбачає аналіз механізмів регуляції, які діють “тут і тепер”. Тому основним об’єктом дослідження повинні стати ті елементи об’єктивної, надіндивідуальної культури, які, перейшовши на індивідуальний, суб’єктивний рівень, визначають фактичну поведінку акторів і є її активними, безпосередніми орієнтирами. Ці орієнтири мають міжпоколінний характер, що суттєво підвищує складність вивчення феномену в умовах транзитного суспільства, адже досліднику необхідно виявити не лише трансформовані поведінкові програми, але і виділити актуальні та активні культурні компоненти, що породжували їх в конкретний момент часу. Окрім релігії (значення якої у процесі формування етосу економічної поведінки дослідив М. Вебер [11]), вагому роль у формуванні етосу можуть відігравати ідеології, національні та етнічні архетипи, суспільні рухи та процеси, а також і інші інституції та відповідні організаційні структури тощо. Роль останніх двох елементів в певний відрізок часу є настільки сильною, що ще Парсонс характеризував певні типи суспільств відповідно до тих інституцій, які в них домінували: родове із інституцією сім’ї, капіталістичне з ринком і власністю, тоталітарне, соціалістичне із диктатом держави [12, с. 19]. На рівні формування етосу цей вплив можна пояснити залежністю, яка існує, наприклад, між етосом репродуктивної поведінки та особливостями інституту сім’ї, або етосом споживчої поведінки і специфікою економічної ситуації та етосом економічної поведінки тощо.

Варто зазначити, що в умовах глобалізації та інформатизації, де провідним агентом соціалізації стають ЗМК, роль національного, етнічного досвіду відходить на другий план, поступаючись зразкам масової культури та індивідуалізації. З одного боку, це веде до поступової уніфікації етосів різних соціальних спільнот, а з іншого – загострює суперечності, які породжують подвійні стандарти, неузгодження нормативних та ціннісних моделей. Як приклад цих процесів можна вважати трансформацію етосу економічної поведінки пострадянських країн під час переходу до ринкової економіки. Загострення проблеми хабарництва, корупції є одним із наслідків неузгодження економічного етосу соціалістичної держави із цінностями, моделями, формами взаємовідносин, які пропонує вільний ринок.

Як культурно-сміслова модель, етос – феномен, що проявляє себе на рівні повсякденності і характеризується *апріорністю* (загальноприйняті практики сприймаються як природні і цілком раціональні), *інтерсуб’єктивністю* (існує єдність між попереднім, теперішнім і майбутнім, на основі якої формується загальне розуміння реальності), *стабільністю* (зміни в культурно-смісловому сприйнятті відбуваються поступово та протягом тривалого часу), *стереотипізованістю* (світоглядні установки часто діють як стереотипи), *хронотопізмом* (поєднання факторів “тут і тепер”), *сегментарністю* та *зонованістю* (етос характеризує певну соціальну спільноту у ме-

жах конкретних соціальних інституцій) [13, с. 37]. Етос підтримують і виражають знакові системи, тому його прояви можна виявити в продуктах діяльності, в народній та професійній творчості (у жартах, міфах, фольклорі, документах, рекламі і т.д.), що робить феномен гнучким з позиції вибору методів дослідження.

Таким чином, звертаючись до соціології етосу, досліднику необхідно провести аналіз ситуації в соціальній поведінці і/або інституції шляхом конструювання спеціалізованого дискурсу, що описує актуальні ціннісно-нормативні елементи, які формують/підтримують/змінюють ідентичність досліджуваної соціальної поведінки і/або інституції в конкретний момент часу. Цей підхід є дійсним і для аналізу інституту споживання, який характеризується власною програмою дій – способом використання членами суспільства споживчих благ, що набувають особливих характеристик в межах конкретного соціокультурного середовища. Зосереджуючись на дослідженні *етосу споживчої поведінки*, об'єктом пропонуємо розглядати *функціональну панівну програму – соціально наслідуваний культурний код споживання, який визначає і охарактеризовує споживчу поведінку спільноти*.

Аналізуючи цей код, варто одразу розвести поняття “етосу споживчої поведінки” та “культури споживання”. Як зазначає А. Кребер, етос – це загальна якість, яка пронизує культуру... це її квінтесенція [14]. Досліджуючи культуру споживання, актуальними будуть всі артефакти, форми, способи, моделі, цілі, засоби, які існують в межах споживчої поведінки, що утворюють простір споживчих можливостей. Враховуючи їхнє різноманіття, в межах різних соціогуманітарних наук часто досліджують або культуру споживання окремих благ (культура споживання алкоголю, літератури, парфумів тощо), або культуру споживання певних соціальних груп (культура споживання молоді, людей похилого віку, середнього класу тощо) чи окремі способи/моделі споживання (раціональне, заощадне, демонстративне споживання тощо). Натомість етос споживчої поведінки – це загальна програма, панівна модель споживання, в основі якої лежить особлива ціннісно-нормативна спорідненість, що визначає унікальність феномену споживання в конкретних умовах. У зв'язку із цим, аналіз етосу робить можливим виведення специфічної національної, регіональної, групової моделі споживання, заснованої не скільки на подібності економічного, соціального, політичного чи фізичного капіталів, а на загальній культурній спрямованості, що формує генералізований образ середньостатистичного споживача певної соціальної спільноти.

Пошук елементів генералізації в споживчій поведінці дещо ускладнюється ситуацією переходу до інституту масового споживання. За останні десятиліття суттєві якісно-кількісні зміни, що проявились в економічному (пришвидшення циркуляції матеріальних благ) та соціальному (посилення соціально-комунікативних функцій споживання) вимірах, призвели до зміни “протестантської” чи “соціалістичної” споживчої системи на нову “масову”, “гедоністичну”. Однак консюмеризація (перехід до суспільства масового споживання) не лише не применшує актуальність, а навпаки загострює потребу дослідження етосу споживчої поведінки, дія якого, в силу появи широкого спектру споживчих можливостей, стає все більш відчутною під час вибору споживчих практик. Сучасний споживач, що конструює власну ідентичність через практики споживання, все більше покладається на власну смисложиттєву стратегію, в якій

індивідуальний соціальний досвід, смаки та ціннісно-нормативна система домінують над структурно-об'єктивістськими факторами.

Побудова дискурсу сучасного інституту споживання в контексті пострадянського соціуму, зокрема українського, має особливе наукове значення. В умовах “відмирання” радянської ментальності у зв'язку з відсутністю відповідних соціально-економічних умов та збереження окремих ціннісно-нормативних, ідеологічних елементів попередньої епохи, нова модель масового споживання ще не набрала всезагального характеру. Натомість український споживач, який досі не забув часи дефіцитів, індивідуальної уніфікації, стандартизації та колективізму, освоюючи нові правила споживчої “гри”, формує власний, специфічний дискурс споживання, з'ясувати особливість якого і є одним із призначень дослідження етосу споживчої поведінки.

Підсумовуючи, варто зазначити, що незважаючи на складність структури етосу і неоднозначності його змісту, він без сумніву є однією з основ формування та підтримання особливостей соціальної поведінки і/або інституції. Перебуваючи у взаємозалежному зв'язку із об'єктивними умовами, етос, з одного боку, дає можливість ідентифікувати їхній вплив на ціннісно-нормативну, етичну систему спільноти, а з іншого боку – дає відповідь на питання, чому ці об'єктивні умови стали можливими в контексті певного соціокультурного середовища, що робить цей концепт цінним і в науковому, і в прикладному дискурсі. Крім того, оскільки етос накладає свої рамки сприйняття реальності, він є цікавим об'єктом і для ретроспективних, і для прогностичних досліджень. Маючи здатність конструювати майбутнє, етос задає характер соціальним змінам, стримує чи стимулює їх, що суттєво актуалізує дослідження феномену в умовах суперечливого, плюралістичного сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 348–350.
2. История этических учений : учебник / [А. А. Гусейнов, А. И. Кобзев, В. К. Шохин и др.] ; под ред. А. А. Гусейнова. – М. : Гардарики, 2003. – 911 с.
3. Бахитановский В. Этос среднего класса: Нормативная модель и отечественные реалии. Научно-публицистическая монография / В. И. Бахитановский, Ю. В. Согомонов; ред. Г. С. Батыгина, Н. Н. Карнаухова. – Тюмень: Центр прикладной этики; НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2000. – 272 с.
4. Маринович М. Поняття етосу / М. Маринович // “Veritas versus Voluntas”: Етос сучасної культури. Матеріали VI науково-практичної студентської конференції. – Інститут релігії та суспільства УКУ, 2004 – 112 с.
5. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследование по истории морали: Пер. с польск / Общ. ред. А. А. Гусейнова ; Вступ. ст. А. А. Гусейнова и К. А. Шварцман. – М. : Прогресс, 1987. – 528 с.
6. Анчел Е. Этос и история / Е. Анчел. – М. : Мысль, 1988. – 127 с.
7. Вебер М. Предварительные замечания / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
8. Богданова М. Этос современного отечественного университета как возмознасоци-

- ология этоса): Научная монография / Отв. ред. В.И. Бакштановский - Тюмень: НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2010. – 220 с.
9. *Merton R.* Science and the Democratic Social Structure. In *Social structure and Social theory*, ed. / R. K. Merton. – Glenco: Free press, 1957. – P. 550–562.
 10. *Рязанов А.* Этос как этносоциальный опыт / А. В. Рязанов // *Известия Саратовского университета: Новая серия. Философия, психология, педагогика.* Вып. 2. – 2008. – Т. 8. – С. 54–58.
 11. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // *Избранные произведения* : пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; Предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
 12. *Савка В.* “Желатинове суспільство”: до проблеми означення сучасного стану українського соціуму / В. Є. Савка // *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2011. – Вип. 5. – С. 17–23.
 13. *Чернявская Ю.* Этос и габитус как формы организации и трансляции смысловых содержаний этнической культуры: к проблеме преемственности и развития / Ю. В. Чернявская // *Вестник Брестского университета: Серия гуманитарных і громадських наук.* – г. Брест, 2008. – №2(33) – С. 36–41.
 14. *Kroeber A.* *Anthropology. Race. Language. Culture. Psychology. Prehistory* / L. A. Kroeber. – N.Y., 1948. – P. 295.

ETHOS OF CONSUMER BEHAVIOR: FORMATION OF THE PROBLEM

N. V. Dombrovska

*Lviv Polytechnic National University,
Kvitneva Str, 6, Lviv, 79044, Ukraine,
donaun@gmail.com*

The article is devoted to research of the concept “ethos” through the prism of different scientific approaches and concepts. There is analyzed the relevance of using the term in the sociology of consumption. There is given author’s understanding of the concept of “ethos of consumer behavior” with a description of the problematic aspects of the theoretical and methodological analysis of the phenomenon.

Key words: ethos, the ethos of consumer behavior, a social institution, a model of consumer behavior.

**ЭТОС ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ:
ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ****Н. В. Домбровская**

*Национальный университет “Львовская политехника”,
ул. Квитнева, 6, г. Львов, 79044, Украина,
donaun@gmail.com*

Статья посвящена исследованию понятия “этнос” сквозь призму различных научных подходов и концепций. Анализируется актуальность использования термина в рамках социологии потребления. Подается авторское понимание понятия “этнос потребления” с описанием проблемных аспектов теоретико-методологического анализа явления.

Ключевые слова: этнос, этнос потребления, социальный институт, модель потребления.

УДК 316: 330.544.2

ДОСЛІДЖЕННЯ СПОЖИВЧОГО ВИБОРУ В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМИ АКЦІОНІЗМУ

С. М. Вакуленко

*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
площа Свободи, 6, м. Харків, 61077,
svakulenko28@gmail.com*

В статті розглянуто теоретичні засади вивчення споживчого вибору. Автор зазначає, що під впливом індивідуалізації соціального життя постає необхідність дослідження споживчих практик саме як практик індивідуальних. Парадигма акціонізму є тією методологією, що дає змогу вивчати причини та наслідки соціальної дії на індивідуальному рівні, тому автор вважає доречним її використання для аналізу споживчого вибору. Розглянуто, як саме основні теоретико-методологічні принципи акціонізму можуть бути застосовані для такого аналізу.

Ключові слова: споживання, споживчий вибір, стиль життя, акціонізм.

У сучасному світі відбуваються процеси індивідуалізації соціального життя, що зумовлює необхідність зміщення дослідницьких акцентів з рівня великих соціальних спільнот на рівень індивідів, а предметом досліджень все частіше стають повсякденні практики. Важливе місце серед них посідають споживчі практики, зокрема ті, що пов'язані із вибором предметів споживання. Споживчим практикам в сучасну епоху притаманні індивідуальність, нестабільність, плінність.

Ми вважаємо, що споживчий вибір, який здійснюють індивіди, можна розглядати як похідну від стилю життя. При цьому ми розглядаємо стиль життя не як атрибут соціальних груп, які реально існують або сконструйовані дослідниками за ознакою соціального статусу, а виходимо з протилежної позиції, а саме: об'єднання індивідів у групи за стилем життя. Такий підхід передбачає дослідження споживчого вибору актора як прояву його індивідуальності, прагнення до самовираження, індикатору індивідуального смаку. Стиль життя – це феномен конкретно-історичний, який трансформувався з єдиного стилю життя архаїчних суспільств у множину стилів життя сучасного суспільства. Диверсифікація стилів життя та їх презентація в останні десятиліття стали можливими завдяки появі нових економічних, інформаційних, культурних, політичних можливостей, усвідомленню цих можливостей, зростанню толерантності громадян, їх готовності перебувати в достатньо складному полістилістичному середовищі й посиленню офіційної підтримки, спробам формального закріплення правил взаємодії різних стилів у повсякденному житті. Особливо сприятливі умови для інтенсивних трансформацій стилів повсякденного життя та їхньої демонстрації склалися у великих містах, де має місце більша анонімність поведінки мешканців, певна відстороненість

людей один від одного. В епоху постмодерну немає єдиного споживача, а наявна множина типів, стилів споживання, що функціонують іноді за абсолютно протилежними правилами, ґрунтуючись на одному й тому ж рівні життя.

Як зазначає Я. Рощина, концепція постмодернізму сформувала ідею про новий “постмодерністський” стиль життя, характерними рисами якого є:

- зв’язок із середнім класом сучасних західних міст, для яких характерна масова культура, естетизація повсякденного життя, наявність анклавів споживання дозвілля (центри торгівлі, музеї тощо);
- деієрархізація та стандартизація стилю життя призводять до того, що він перестав бути символом приналежності до певної соціальної групи, набуває еkleктичних рис. Стиль життя “постмодерн” не має спільного організуючого принципу [6, с. 128].

Класичний етап вивчення стилів життя представлений іменами М.Вебера, Т. Веблена, Г. Зіммеля, сучасний – такими відомими соціологами, як: З. Бауман, Ж. Бодріяр, П. Бурд’є, Г.-П. Мюллер. Серед представників пострадянської соціології дослідженнями, пов’язаними зі стилем життя та його впливом на споживання й споживчу поведінку, займалися А. Глухих, І. Іванова, О. Омельченко, Г. Осадча, Я. Рощина, С. Суркова, С. Ушакін, Л. Ятіна та інші. Проте переважна більшість теоретичних розробок зазначених вище авторів зосереджують увагу на ролі соціальних структур і процесів у формуванні стилів життя, і, відповідно, споживчої поведінки, споживчого вибору, в той час як у сучасному суспільстві все частіше постає необхідність дослідження споживчих практик саме як практик індивідуальних. Парадигма акціонізму є тією методологією, що дозволяє вивчати причини та наслідки соціальної дії на індивідуальному рівні, тому видається доречним її застосування для аналізу споживчого вибору. Отже, мета статті – розглянути теоретико-методологічні засади парадигми акціонізму та можливості її застосування у дослідженні споживчого вибору.

Як зазначає французький соціолог Ш.-А. Кюен, проблематика інтерпретації індивідуальної дії посідає провідне місце в сучасній соціології, оскільки її інтерпретації в рамках класичних парадигм значно застаріли. Більш складний характер, якого набувають сучасні суспільства і соціальні відносини, потребує звернення до розмаїття пояснень і відповідей на питання про те, як актори ухвалюють власні рішення і чому вони діють так, як діють. Причин пожвавлення інтересу до цієї проблематики, на думку Ш.-А. Кюена, багато. Перш за все мова йде про поширення парадигми індивідуалізму, причому не тільки методологічного, але й культурного, за якого для актора “турбота про себе” значно переважає над турботою про колективні інститути, авторитет яких має тенденцію до втрати довіри й легітимності.

Р. Будон вважає, що якщо індивідуальна дія визнається як “соціальний атом”, то необхідно починати саме з її пояснення. Він відстоює ідею “когнітивної раціональності”, якою він намагається відповідно замінити веберівську “аксіологічну” раціональність, згідно з якою в багатьох обставинах дії індивідів виступають не як функція нездоланих соціальних чи культурних сил або користі, на яку вони чекають від своїх дій, але виходять із “переконливих міркувань”, що примушують їх дотримуватись уявлень і вірувань, відносно яких індивіди переконані, що їм притаманні істинність, добро чи

справедливість. Принагідно Ш.-А. Кюен зазначає, що в сучасній французькій соціології особистості та соціології суб'єкта достатньо популярними є теоретичні інтерпретації дії, що намагаються подолати класичне протиставлення “агент – актор”, тобто не розглядати соціального індивіда ні як повністю продукт культури, ні як егоїстичного та цинічного стратега (наприклад, соціологія досвіду Ф. Дюбе). Німецький же соціолог Г. Йоас взагалі вважає, що індивіди здатні створювати із себе суб'єктів, готових до інновацій і творчості [4, с. 16–17].

Як зазначає німецький соціолог Б. Верлен, теорія дії акцентує творчий аспект людської діяльності за допомогою поняття інтенціональності й заперечення причинної детермінації в сенсі природничих наук. Пояснення соціального процесу в теорії дії є формальним. Тому це поняття може бути використано в різних дисциплінарних галузях: від соціології до економіки, права, психології, соціальної та культурної антропології тощо. Воно не обмежене одним специфічним типом діяльності чи психологічними реакціями, не зводиться до механістичного описання соціального світу, як у системній теорії [2, с. 28].

Авторів парадигми акціонізму Р. Будона й Ф. Бурріко можна вважати переконаними прибічниками соціологічного номіналізму, оскільки їхній соціологічний аналіз бере початок з мікрорівня – індивіда та його дій і вони пропонують підхід, що ґрунтується на принципі методологічного індивідуалізму. Вони вважають розуміння суб'єктивного сенсу соціальних дій основою наукового аналізу. Суспільство, на їхню думку, не існує автономно від волі й свідомості індивідів, його можна розглядати лише як контекст дії, що здійснюється, але саму дію воно не визначає. Акціонізм не відкидає впливу зовнішнього середовища на актора, більше того, стверджує необхідність глибокого аналізу внутрішніх обмежень поведінки, пов'язаних із інтеріоризованими цінностями, нормами, установками та зразками. Крім того, вважається, що індивідуальна дія завжди раціональна, але не з позиції формальної логіки чи економічних моделей максимізації корисності, а з точки зору внутрішніх засад, що перетворюють дію на доцільну. Таким чином, поняття раціональності теж перетворюється на суб'єктивне.

Парадигма акціонізму ґрунтується на таких засадничих теоретико-методологічних принципах:

1. Принцип методологічного індивідуалізму – будь-яке макросоціальне явище – це результат індивідуальних вчинків. Згідно з цим принципом як одиниці аналізу розглядають індивіди, які включені до системи взаємодії. Методологічний індивідуалізм виходить з того, що дія не є повністю детермінованою, що вона частково залежить від усвідомлення актором ситуації, в якій він перебуває, й вибору, який він здійснює. В такому випадку соціологічний аналіз дії потребує відтворення інтенціональності акторів, тобто розуміння, яке можливе при виконанні двох умов. Перша – необхідно знати систему обмежень, під які підпадає актор і які не зводяться лише до зовнішніх умов, але містять і внутрішній контекст, наприклад, результати соціалізації індивіда з точки зору прийняття певних цінностей, інтеріоризації норм, уявлень про ролі, когнітивних схем, способів вирішення проблем. Тобто розуміння ніколи не має інтуїтивного характеру, воно повинно базуватися на збиранні точної інформації в результаті проведення досліджень. Друга умова – наділення актора раціональністю [3, с. 305–306].

У роботі “Місце безладу” Р. Будон пропонує власну критику теорій соціальних змін, перш за все тих, в яких наводиться обґрунтування певних універсальних законів таких змін. Для них, на думку Р. Будона, притаманне “структуралістське упередження” – уявлення про те, що будь-яка соціальна система є структурою, різні елементи якої пов’язані таким чином, що зміни в одному тягнуть за собою чітко визначені зміни в усіх інших. Спільною рисою цих теорій виступає детермінізм, згідно з яким соціальна поведінка людей та її зміни залежать від зовнішніх детермінуючих чинників. В одних теоріях у ролі таких детермінант виступають інновації в техніці (технологічний детермінізм), в інших – економічні перетворення. Окрім економічного детермінізму впливові позиції в соціології кінця ХІХ – початку ХХ століття посіли культурний та інституційний детермінізм, в рамках яких рушійними силами соціальних змін вбачаються політичні інститути, інституційні норми, культурні цінності. Р. Будон вважає безплідними всі спроби обґрунтувати універсальні закони й причинно-наслідкові зв’язки: “Закони змін – абсолютні, універсальні чи причинно-наслідкові – являють собою пусту конструкцію” [1, с. 218]. Виведені на основі аналізу процесів, що відбуваються в певних локальних і часових межах, вони не знаходять підтвердження в досвіді процесів, що спостерігаються за цими межами.

Отже, в розумінні представників акціонізму соціальна реальність являє собою поєднання, з одного боку, раціональних, індивідуальних дій, а з іншого – впливу структур. Разом з тим, незважаючи на визнання певного впливу структур, фундаментальним підґрунтям суспільного життя виступає індивідуально-діяльнісна реальність. Саме вона є вихідним пунктом досліджень соціального життя, а завдання соціології полягає в пошуку пояснення соціальних явищ на мікросоціологічному рівні, що складається з індивідуальних соціальних дій. Індивідуальна поведінка не є повністю детермінованою, вона багато в чому залежить також як від усвідомлення актором тієї ситуації, в якій він перебуває, так і від вибору, який він здійснює, тобто в методологічному плані соціологічне пояснення проходить через відтворення інтенціональності акторів, через розуміння мотивів їхньої поведінки.

2. Принцип раціональності – більшість індивідуальних вчинків є раціональними й тому піддаються розумінню. Однак раціональність розуміється як “обмежена раціональність”, яка передбачає: неможливість володіння повною інформацією про всі можливі альтернативи ухвалення рішень; наявність чинника зовнішнього примусу, тиск з боку різних формальних і неформальних чинників; невизначеність ситуації. Індивід, якому притаманна обмежена раціональність, займається пошуком прийнятних способів досягнення власних цілей, усвідомлює ті структурні обмеження, які не дозволяють йому повною мірою здійснювати свою діяльність. Раціональність в такому розумінні це, найперше, інтенція дії, або “процедурна раціональність” [5, с. 138]. Це суб’єктивне прагнення актора, враховуючи контекст, наскільки дозволяють умови діяти раціонально в інструментальному сенсі, тобто співміряючи свої ресурси із заявленими та відрефлексованими цілями максимізації корисності за умови обов’язкової орієнтації на контекст. Р. Будон визначає таку раціональність як усвідомлення акторами “структури ситуації”, в якій вибудовуються стратегії дії: “Ступінь “раціональності” може оцінюватися лише виходячи з ситуації, в якій знаходиться сам актор” [1, с. 62]. В такому

розумінні “раціональність” тотожна усвідомленню дії актором, виходячи з ситуації, а визначивши характер і структуру ситуації, можна зрозуміти мотивацію дії і реакцію на стимули конкретного середовища. За такого підходу поняття “іраціональна дія” перестає бути предметом розгляду соціології, оскільки дія, що не містить в собі сенсу, системи значень, цілей, оцінки взаємозв’язку “Я – структура ситуації”, рефлексивного відстеження процедур, не підлягає вивченню.

Р. Будон пропонує розглядати низку типових ситуацій, що мають місце в повсякденному соціальному житті індивідів:

- 1) ситуації, коли актори мають хибні уявлення про ті засоби, що є в їхньому розпорядженні для реалізації поставлених цілей;
- 2) ситуації, коли уподобання індивідів насправді суперечать їхнім реальним інтересам, тобто має місце явна невідповідність цілей діяльності, що розуміються суб’єктивно, й об’єктивно існуючої реальності;
- 3) ситуації, коли в основі дії лежать невизначені, наділені певним ступенем істинності чи хибності, міркування.

Наділення актора спроможністю діяти раціонально не означає, що всі його вчинки визначаються раціональністю, в той час як іраціональна складова повністю відсутня, а лише намагання зрозуміти його поведінку, тобто раціонально відтворити її. Р. Будон пропонує виходити із визначення раціональності, яке б враховувало причини поведінки і яке б надавало змогу уникнути, з одного боку, обмеження причинами, які мають об’єктивне підґрунтя, а з іншого – прийняття будь-якої причини, яким не був її зміст: раціональною буде “всяка поведінка, якій можна дати таке пояснення: Х мав достатні підстави, щоб зробити Y, тому що... – не ризикуючи зустріти спротив і не відчуваючи недоцільності власного вчинку” [3, с. 307]. Таким чином, визначальними рисами раціональної соціальної поведінки є обґрунтованість та доцільність, що базуються на моніторингу ситуативного оточення. Таке визначення раціональності покликане усунути протиріччя між утилітаризмом та іраціоналізмом, беручи до уваги все різноманіття можливих причин поведінки (інтерес, дієвість, повага до норм, відданість традиції, віра в певну теорію тощо), воно не зводить раціональну поведінку лише до утилітаристської та одночасно дає змогу відокремлювати її від іраціональної поведінки, оскільки вона не є обґрунтованою.

3. Принцип агрегації, який передбачає, що макросоціальні явища відображають ефект простого чи комплексного поєднання індивідуальних дій. Відкидаючи надіндивідуальне походження соціальних структур та інститутів, представники акціонізму не відмовляють соціології у необхідності й можливості дослідження макросоціальних явищ завдяки існуванню ефектів особливого роду. Найпростіший – результат простого додавання індивідуальних вчинків, коли для пояснення макросоціального явища достатньо розуміння індивідуальних дій. Водночас деякі соціальні явища не можна звести до такого додавання, оскільки складається враження, що вони живуть власним життям, тобто складання індивідуальних вчинків може мати наслідком “емерджентний ефект”. Типовий приклад такого ефекту – крах на біржі, коли ніхто з акторів не бажає його спричинити, він є ненавмисним і небажаним, але тим не менш він виступає результатом їхніх дій. Такі ефекти є продуктом низки форм складання, з яких можна виокремити

дві: ситуації взаємозалежності, за яких складання дій не залежить від волі акторів, а іноді навіть зникати з їхньої свідомості, й ситуації взаємодії, за яких актори реагують на дії один одного, не маючи можливості повністю передбачити їхні наслідки. Останній принцип демонструє, що парадигма акціонізму не має на увазі соціальну ізоляцію, а передбачає врахування стосунків між індивідами, включаючи ті, що приймають форму взаємодій, вона може також застосовуватися для дослідження колективних дій, реалізації індивідуальних і групових стратегій поведінки в рамках соціальних інститутів, механізмів і форм протікання соціальних процесів як сукупності взаємодій раціональних індивідів.

Далі розглянемо докладніше, як теоретико-методологічні принципи акціонізму можуть бути застосовані в дослідженні споживчого вибору. Під споживчим вибором ми розуміємо дії індивіда, спрямовані на вибір принаймні з декількох альтернатив споживчого блага, необхідного для задоволення певних потреб.

Методологічний індивідуалізм означає, що до певної міри соціальні інститути виступають результатом інтенцій акторів і результатом їхніх дій. Взаємозв'язок споживчого вибору й соціальних інститутів має декілька аспектів. По-перше, інститути створюють ситуацію, в якій реалізується споживчий вибір як соціальна дія, при цьому їхні складові (норми, правила, традиції) можуть розглядатися як чинники, що обмежують свободу діючого суб'єкта чи як необхідні умови такої дії, але в жодному разі не як одиниці, що здійснюють на неї вплив. Дійсно, якщо споживач суб'єктивно співвідносить тільки мету (придбання того чи іншого товару/послуги) й власні ресурси, не враховуючи розмаїття формальних і, головню, неформальних норм і правил, соціокультурних особливостей середовища, навряд чи це спричинить для нього позитивні ефекти. По-друге, вибір споживачів сам по собі здатен генерувати певні інститути, наприклад, інститут виробництва, коли споживачі виступають як активні виробники символів і знаків споживання, інститут реклами, моди тощо. По-третє, споживчий вибір являє собою сукупність елементів, що містять також інституційні складові (наприклад, неформальні правила; ієрархія цінностей, що поділяються певними соціальними групами; існування сталих стилів життя, моделей споживання).

До того ж, згідно з основними положеннями акціонізму, звернення до індивідуальних дій не обов'язково передбачає, що актор – це тільки окремий індивід. Можна згрупувати індивідів за категоріями чи навіть розглядати в якості індивіда колектив за умови, що він має систему ухвалення колективних рішень. Досліджуючи споживчий вибір, в якості його суб'єкта можна розглядати як окремих індивідів з певними потребами, установками, системою цінностей, психологічними реакціями, так і колективних суб'єктів (сім'я чи домогосподарство), в межах яких виробляється консенсус стосовно індивідуальних потреб їхніх членів.

Споживач є раціональною істотою в широкому сенсі, виступаючи максимізатором корисності у власному розумінні. У формуванні ж того, як споживач розуміє корисність, вирішальна роль належить культурі й соціальним інститутам. Модель споживчої поведінки завжди вписана в той чи інший історичний контекст. Інститут працює як інформаційний орієнтир суспільної свідомості й стимул, як носій зворотного зв'язку від суспільства до споживача, інформує його про найбільш "раціональні" для ньо-

го можливості рішення, спонукаючи його слідувати нормі. Одним з найважливіших соціальних інститутів, що впливають на поведінку й вибір споживачів, виступає держава, яка використовує для цього різні форми й методи участі в соціально-економічному розвитку, регулювання соціально-економічних процесів. Держава певним чином формує споживача, здійснюючи контроль за поширенням через засоби масової комунікації тих або інших споживчих установок, стереотипів, здійснюючи захист прав споживачів як безпосередньо, в рамках створення правових засад регулювання споживчої поведінки, так і опосередковано – в процесі підтримки високих темпів економічного зростання, проведення структурної, антимонопольної, податкової політики, політики регулювання доходів, реалізації соціальних програм.

Що стосується принципу агрегації, на наш погляд, він може знаходити прояв у соживчому виборі таким чином. Стиль життя, впливаючи на споживчий вибір, спричиняє конкуренцію між споживачами як учасниками різних ринків і вибір може повноцінно здійснюватися лише в умовах широкої конкуренції й різноманіття соціокультурних форм, спираючись на систему потреб, інтересів і цінностей споживачів. Тобто формується залежність між рівнем і станом індивідуального споживання й розвитком ринку, суспільства й культури, споживання впливає на розвиток ринкової економіки й плюралістичної культури. Інтерації в сфері споживання сприяють послабленню зв'язку між соціальною структурою та стилем життя. Стильове різноманіття відбиває зростаючу соціальну диференціацію, а суспільство характеризується поєднанням різноманітних життєвих стилів, без виразних статусних розбіжностей, які перетворюються на умовні, фрагментарні, рухомі й розпоршені.

Таким чином, ми вважаємо, що парадигму акціонізму можна розглядати як теоретико-методологічну основу досліджень споживчих практик і вибору споживачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения / Р. Будон ; пер. с фр. М. М. Кириченко ; науч. ред. М. Ф. Черныш. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 284 с.
2. Верлен Б. Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география [Электронный ресурс] / Б. Верлен // Социологическое обозрение. – 2001. – Т. 1. – №2. – С. 25–46. – Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2011/03/30/1211856626/1_2_2.pdf
3. Курбатов В. И. Современная западная социология: Аналитический обзор концепций : [учебное пособие]. / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. – 416 с.
4. Кьюэн Ш.-А. В каком состоянии находится социология? / Ш.-А. Кьюэн // Социологические исследования. – 2006. – № 8. – С. 13–20.
5. Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. – М. : Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 180 с. – (Современная институционально-эволюционная теория).
6. Рощина Я. М. Социология потребления / Я. М. Рощина. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. – 447 с.

RESEARCHES OF CONSUMER CHOICE IN CONTEXT OF ACTIONIST PARADIGM

S. Vaculenko

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
sq. Svobody, 6, Kharkiv, 61077, Ukraine,
svakulenko28@gmail.com*

In the article the theoretical grounds to the study of consumer choice are examined. An author underlines that under act of individualization of social life the necessity of research of consumer practices appears exactly as practices individual. The actionist paradigm is the methodology that allows to study reasons and consequences of the social operating on an individual level, that is why an author considers appropriate her use for the analysis of consumer choice. It is considered, as exactly theoretical and methodological grounds of actionist paradigm can be used for such analysis.

Key words: consumption, consumer choice, lifestyle, actionism

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ВЫБОРА В КОНТЕКСТЕ ПАРАДИГМЫ АКЦИОНИЗМА

С. Н. Вакуленко

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
м-н Свободы, 6, г. Харьков, 61077, Украина,
svakulenko28@gmail.com*

В статье рассматриваются теоретические основы изучения потребительского выбора. Автор отмечает, что под воздействием индивидуализации социальной жизни появляется необходимость исследования потребительских практик именно как практик индивидуальных. Парадигма акционизма является той методологией, которая позволяет изучать причины и последствия социального действия на индивидуальном уровне, потому автор считает уместным ее использование для анализа потребительского выбора. Рассмотрено, как именно основные теоретико-методологические принципы акционизма могут быть использованы для такого анализа.

Ключевые слова: потребление, потребительский выбор, стиль жизни, акционизм.

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

УДК 316.7:316.356.2+ 316.42:316.334:316.35+314.6

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДОМІНУВАННЯ ТА РОЛЬОВОЇ СТРУКТУРИ МОЛОДИХ СІМЕЙ В УКРАЇНІ

Н. О. Гордєєва

*Харківський соціально-економічний інститут,
майдан Конституції, 1, Палац Праці, 4, м. Харків, Україна, 61003,
talaprofit@gmail.com*

“Perhaps money leads to happiness. Perhaps happiness leads to money. Or perhaps both are influenced by some other, more powerful factor”¹

У статті розглянуто зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, які відображаються на функціонуванні сім'ї. Як соціальний інститут, який забезпечує соціальну стабільність, сім'я відіграє керівну роль у розвитку індивідуальної та групової свідомості, що необхідно задля соціалізації й адекватного становлення особистості. У статті показано, що сім'я повинна бути у центрі наукової уваги у сучасному суспільстві, в якому відбуваються швидкі зміни. В таких суспільствах “духовна криза” часто призводить до деформації нормальних і здорових форм шлюбно-сімейних відносин. Передбачено, що збереження духовного здоров'я суспільства насамперед буде сприяти нормальному функціонуванню сім'ї.

Ключові слова: модель розподілу влади, домінування у сім'ї, відповідальність, соціальні ролі, молода родина, батьківська сім'я, егалітарна сім'я, нуклеарна сім'я, поширена сім'я, домогосподарство.

Є припущення, що в сучасному суспільстві соціалізація дедалі більше набуває характеру міжособистісних відносин, що забезпечує людині емоційну підтримку та захист. У цьому сенсі головна роль сьогодні належить саме родині. Однак на теплоту і взаємну довіру в сім'ї впливає низка зовнішніх й внутрішніх чинників, і якщо абстрагуватися від зовнішніх соціальних та соціально-економічних чинників, то внутрішні, або соціально-психологічні причини визначають позитивні емоційні стани, що підкріплюють усталену рольову структуру в сім'ї і тим самим добровільне прийняття домінування лідера в родині.

© Гордєєва Н. О., 2013

¹ “Можливо гроші ведуть до щастя. Можливо щастя веде до грошей. Або можливо обидва є під впливом деяких інших, більш потужних факторів...”

Метою статті є вивчення особливостей сім'ї як соціокультурного феномену, актуалізованого в умовах духовної кризи, а також відстеження нових тенденцій у розвитку структури й функцій сучасної родини, включаючи функцію соціалізації як відображення домінування та рольової структури.

Аналіз актуальних досліджень. Проблемою впливу сучасної епохи на інститути суспільства займалося багато вчених, серед яких особливо визначити таких: С. Леш, Е. А. Усовская, Н. А. Шматко, В. Бурлачук, В. Танчер, Д. В. Иванов, А. Висоцький, слід назвати відомих представників західної класичної та сучасної соціології: О. Конт, З. Бауман, А. Ф. Фірат, У. Бек, П. Бурдье, Е. Гидденс, Ю. Хабермас, Ж. Бодрийяс. Крім того, проблеми сучасних змін саме у сім'ї були розглянуті в роботах: А. І. Антонова, В. Н. Дружиніна, В. О. Сибірєва та західних вчених (Ч. С. Мілс, М. Мід, М. Аргайл, С. Пейдж, Дж. Шілі, Г. Гарфінкель, С. Інлегарт, Фс. Іван Нью та ін.).

Сім'я може розглядатися і як соціокультурне явище, яке трансформується та відрізняється від звичних категорій, що володіють виключно інституційними або груповими характеристиками. Розгляд сім'ї як первинної групи за Чарльзом Кулі, де вперше здійснюється соціалізація дитини, може конкретизуватися тим, що на процес становлення особистості більшою мірою впливає авторитет й домінування одного з батьків та характер розподілу сімейних ролей. Від цього залежатиме, яким еталоном виступатиме для молоді батьківська сім'я: позитивного або негативного зразка.

Виклад основного матеріалу. Дослідження показують, що в сім'ях, де є переважним домінування одного з батьків, у дітей виробляється негативна установка не стільки до самого факту домінування, скільки до структури розподілу ролей загалом. У цьому випадку батьківська сім'я виступає не як еталон, а як негативний зразок аж до перетворення дитини в дорослого деспота. Так, за дослідженнями К. Хорні, у дитини при зіткненні з "ворожим йому світом" виникає тривога, яка посилюється при нестачі батьківської любові та уваги. [2, с. 15]. Крім того, переслідувачі колись теж були жертвами: їх теж позбавляли довіри, любові, вони вийшли з життєвих умов, в яких панувало насильство. Аліс Міллер досліджувала й описала умови життя відомих злочинців, вона показала механізми прихованої жорстокості у вихованні дітей і коріння насильства. Аналізуючи життєві історії пацієнток-наркоманок, вбивць малолітніх та навіть Адольфа Гітлера, Міллер розкриває витoki крайньої особистісної деструктивності таких людей. На її думку, наслідки "чорної педагогіки" торкнулися багатьох сторін людського життя: спочатку будь-якої війни, геноциду, тоталітаризму) в усіх принижують і розбещуючих людську природу явища було позовужене виховання [3, с. 158].

Для вивчення процесів домінування і розподілу ролей у сім'ї неодноразово проводилося опитування студентів Харківських вишів, які перебувають у шлюбі. Дослідження показали, що розподіл ролей у молодих сім'ях має такий вигляд: приймають рішення в родині обоє з подружжя – 50%; приймає рішення чоловік – 35,9%; приймає рішення дружина – 7,8%; іноді допомагають батьки – 6,3%. Так, за самооцінками половини респондентів, їхні сім'ї можна назвати егалітарними. Більше третини опитаних – сім'ї з патріархальним "ухилом", і тільки 1/12 частина сімей управляється дружиною. У 6% респондентів батьки беруть участь навіть у вирішенні їхніх внутрішньо-сімейних проблем.

Психологічна близькість у родині та домінування зазвичай пов'язані негативною залежністю, й чим більше влада однієї людини над іншою, тим менше між ними психологічної близькості, оскільки влада – це завжди примус. Можливо тому багато молодих пар, відчуваючи повну залежність від батьків, прагнуть протистояти їм, їхній владі. Як стверджує Ч. Р. Мілс, відповідно до структури сім'ї, яка забезпечує ступінь покори, можна пояснити і наші особисті переживання. [4, с. 158]

Однак любов до носіїв влади також виникає і виховується в певних культурах, але є суспільства, де егалітарні тенденції в родині не виявилися повною мірою, досі будь-які спроби протистояти традиційним змінам у суспільстві і сім'ї не підтримуються більшою часткою населення. “В епоху постмодерну, як зазначає З. Бауман, – сім'я, шлюб, батьківські відносини, сусідство і робота багато в чому втратили свою роль оборонців кордонів соціетальної фабрики... Авторитет “старшого”, що вважався природним, кваліфікується тепер як неприпустиме зовнішнє насильство” [5, с. 251].

Сьогодні насильство повертається з периферії в центр: кордони цивілізованого світу свободи як усвідомленої необхідності перестали бути непрозорими для насильства. Авторський пафос очевидний: якщо бігти від свободи (нарікаючи на руйнування суспільних підвалів), то доведеться задовольнитися визнанням того, що соціальний світ – злий, а люди в ньому слабкі [5, с. 71].

В усталеній системі відносин домінування пов'язано з відповідальністю, і той, хто несе відповідальність, повинен володіти владними повноваженнями для можливості її реалізації. У Староєврейській “Галасі”, наприклад, чоловік наділяється правами на використання праці дружини, спадкування її власності, на її випадкові заробітки і знайдені дружиною цінності, а також правом використовувати її майно та доходи від нього, але при цьому несе й повну відповідальність за всю сім'ю [6].

Розбіжність в одній особі носіїв відповідальності та домінування загрожує конфліктом і є джерелом постійної напруги. Боротьба за владу зазвичай ініціюється тим, хто несе відповідальність, але не має влади [7, с. 320].

Існує дві моделі, два найважливіших атрибути сім'ї – влада (свобода) і відповідальність, які неодноразово і гостро обговорювалися на сторінках філософських видань. З часів І. Канта міркування про природу свободи і відповідальності, нове життя в які вдихнули екзистенціалісти, не припиняються. За Сартром, “людина, що здійснює самовизначення, а завдяки цьому з'ясовує для себе, що вона не тільки та, бути якою вибрала для себе, але й законодавець, одночасно із самим собою обирає все людство. Ця людина навряд чи повинна уникати відчуття своєї повної та глибокої відповідальності ...” [8].

У В. Франкла [9] “свобода, що позбавлена відповідальності, вироджується у свавілля. Моє особисте існування й означає свободу – свободу стати особистістю. Це свобода від своєї фактичної екзистенційності, це свобода стати Іншим”.

Неважко помітити, що рольова структура сім'ї – це та галузь соціальної дійсності, яка пов'язує воедино її мікро- та макрорівневу структуру. “Влада” як елемент інституційного рівня повинна відповідати такому елементові групової структури, як “відповідальність”. Нерозмірність рівнів, мабуть, й призвели до деформації структури сім'ї як такої.

Для визначення рівня соціальної зрілості подружжя та форми відповідальності, що прийняті в сучасній молодій родині, респондентам було поставлено питання: як часто звертаються вони за порадою до батьків, оскільки про самостійність та зрілість подружжя можна судити за ступенем їхньої незалежності та здатності протистояти сторонній думці, наприклад, порадам батьків, родичів, друзів. Відповіді показали, що далеко не всі студентські сім'ї можна віднести до "самостійних" та "зрілих", тому що молоді люди звертаються за допомогою або порадою до батьків з будь-якого приводу. У силу цього відповідальність за сім'ю часто беруть на себе батьки молодшої пари.

І це цілком зрозуміло, оскільки молодь, яка проживає в квартирі батьків, має необмежену можливість отримувати у них поради. Так, 84% респондентів прислухаються до порад батьків. До такого способу прийняття рішення 31% з них вдається "досить часто", 53% – "іноді". Якщо взяти до уваги, що 88% сімей отримують від батьків матеріальну допомогу, то стає зрозумілим, чому молода сім'я організує свою рольову структуру за аналогією із батьківською сім'єю. Але оскільки тільки 16% проявляють в цьому сенсі самостійність (6% не мають можливості радитися з батьками, а 10% вважають це зайвим), можна зробити висновок, що тільки у 4% молодих сімей, незважаючи на матеріальну допомогу батьків, сімейні проблеми вирішуються самостійно.

Тому більшість молодих сімей унаслідок сімейного дітоцентризму є не стільки егалітарними, як інфантильними, що призводить до неадекватних поведінкових реакцій та конфліктів. Спричиняє такі їхні властивості викривлення ролевої структури в батьківській сім'ї. Неолокальне місце мешкання молодих пар, яке домінує в західних країнах і підтримується там законодавчо, в Україні трапляється досить рідко. Частіше спостерігається суперечність між потягом молоді до самостійності та відсутністю матеріальних засобів її забезпечення. Водночас переважання поширених сімей в українському суспільстві дає змогу населенню просто вижити в складних соціально-економічних умовах, але й додає нові проблеми. Під час розгляду сімейних ролей головну увагу приділяють також процесу соціальної адаптації і збереженню родових і сімейних традицій у поширеній українській сім'ї. Трансформаційні процеси можуть впливати на формування цієї структури подвійно – як конструктивно, так і деструктивно.

І в оцінці впливу батьків на виникнення сварки в родині респонденти виявилися не оригінальними: 6% жінок звинувачують у цьому свекра (свекруху), а 4% чоловіків – тещу (тещу), але й ті, й інші повністю заперечують "конфліктність" власних мам і тат. У цьому сенсі, мабуть, треба пояснювати саме старшому поколінню, що їхня матеріальна допомога не є виправданням руйнування молодшої сім'ї, яка виявляється крихкішою, ніж "зріла" сім'я з усталеними відносинами. У цьому випадку батьки, які беруть на себе вирішення частини проблем молодшої сім'ї, несуть моральну відповідальність за її стабільність.

Як показало дослідження, деформація молодшої сім'ї також пов'язана із зовнішніми, трансформаційними процесами, що відбуваються в багатьох сучасних суспільствах. В Україні родина додатково піддана впливу процесів переходу до ринку, розширення бізнесу зі зміною традицій і сімейного устрою. Початок цього процесу було закладено ще в надрах соціалізму.

Найбільш яскравим проявом краху нормальної сім'ї є сім'я в СРСС. Радянську сім'ю можна назвати постправославною атеїстичною". Позбавлення чоловіка соціально-економічних можливостей забезпечувати сім'ю й нести за неї відповідальність, а також виховувати дітей призвело до кризи сім'ї як соціального інституту. Тоталітарна держава узяла на себе весь тягар відповідальності і замінила батька собою" [10, с. 42].

У таких умовах, коли держава та соціальні служби деяких демократичних держав втручаються в сімейні стосунки, стає можливим відчуження всередині сім'ї. Так З. Бауман бачить корінь звірств тоталітаризму не в безумстві, а в нечутливості, у дрібній відмові прорватися крізь соціально сконструйовані форми і спілкуватися з обличчям, а не з маскою [11, с. 60–61] і з цієї позиції він аналізує два найбільш потужних соціальних інститути, породжених ще модерном: бюрократію та бізнес. Обидва інститути нетерпимі до всякого роду "сентиментів" ...І вже в епоху модерну бізнес відділяється від домогосподарства, пише З. Бауман [11, с. 257–263].

З цієї причини можливі дитячі неврози. Як стверджує А. І. Захаров, причина криється в "збоченій" рольовій структурі сім'ї, а саме, коли мати надмірно "мужня", вимоглива і категорична, недостатньо чуйна та емпатійна. Батько жінкоподібний, м'який, вразливий й нездатний керувати ситуацією. Тоді дитина стає "цапом-відбувайлом" [12, с. 113]. Отже, можна говорити про деформовану рольову структуру, яка не могла не позначитися на характері сімейних стосунків, на формах і способах соціалізації дітей та інших найважливіших функціях сім'ї.

Якщо батько недієздатний (не може нести відповідальність за родину і бути в ній лідером), то він опиняється в дуже важкому становищі. Адже для того щоб забезпечити матеріальне благополуччя сім'ї, авторитет і незалежність на роботі, отримати суспільне визнання й статус, він повинен докладати зусилля поза сім'єю. І якщо він зазнав невдачі у зовнішньому світі, він починає боротися за владу всередині сім'ї [12, с. 43]. Це спотворює нормальний процес соціалізації дітей у сім'ї, оскільки "чим менше дитина є прив'язаною до батька, тим нижче її самооцінка, тим менше вона надає значення духовним і соціальним цінностям, порівняно з матеріальними та індивідуалістичними [12, с. 94].

З'являється свого роду замкнуте коло, коли неможливість забезпечувати сім'ю матеріально змінює її рольову структуру, а низький соціальний статус, незатребуваність чоловіка у суспільстві і невпевненість в собі знижують рівень його самооцінки, приводячи до безвідповідальності.

А що відбувалось 35 років тому? На питання: "Чи згодні Ви, що для суспільства краще, щоб чоловік заробляв гроші, а жінка займалася дітьми і домогосподарством?" у 1978 році позитивно відповіли 65% дорослих американців. При повторенні опитування у 1998 році тільки 38%. [13] Сьогодні ситуація не на користь прихильників традиційного розподілу сімейних ролей, і це не тільки в Америці.

У сучасних умовах ринку та пріоритету бізнесу нерідко трапляється й так, коли роль "годувальника" належить дружині. Прийняття жінкою не властивої їй ролі може суттєво змінити тип стосунків у сім'ї. Зауважимо, що подібна ситуація нерідко трапляється у молодих сім'ях, що викликає несхвалення з боку старшого покоління – батьків, які дотримуються традиційних поглядів. Як показали дослідження харківських студентів,

тільки 12% студентських сімей матеріально не залежать від батьків. Коли жоден з молодого подружжя не може забезпечити сім'ю матеріально, роль “годувальника” бере на себе третя особа – хтось з їхніх співчутливих родичів, – і тоді зв'язок з батьками стає більш наявним. У сім'ї може навіть відбутися повний перерозподіл ролей за “батьківським” типом і кожному члену сім'ї буде зазначено “своє місце”. Однак така ситуація нестійка і закінчується, зазвичай, або відмовою від батьківської допомоги, або руйнуванням внутрішньо-сімейних зв'язків.

Подібна картина спостерігається в деяких пострадянських країнах. На думку дослідників, у сучасній російській сім'ї жінка хоче і змушена силою обставин правити неподільно і повністю, чоловік не в змозі забезпечити сім'ю, нести за неї відповідальність, отже, бути зразком для наслідування [14, с. 116].

В Україні, де внаслідок обмежених матеріальних ресурсів виконання сім'єю господарсько-побутової функції, за яку часто відповідає дружина достатньою мірою утруднено. І якщо при цьому суспільство перешкоджає чоловікові забезпечувати сім'ю матеріально, це неминуче призведе до її дисфункції як соціального інституту, тим паче, що провідна роль у розвитку емоційної сфери належить саме жінці, тоді як батько більше впливає на соціальну адаптацію дитини, оскільки йому належить підготувати дитину до зовнішнього світу.

Виходить, що надмірна егалітаризація структури сімейних ролей перешкоджає нормальній соціалізації дітей і є додатковим чинником виникнення конфліктів у родині. “Теорія сім'ї вимагає в ній зв'язків подвійного роду: підпорядкованості статі (встановлює сім'ю) та підпорядкованості віку (підтримує сім'ю). Жінка повинна вміти підкорятися. І немає нічого прекраснішого від щасливої покори “, стверджує О. Конт [15].

Однак пролетаризація привела до підвищення домінування жінки в робітничій сім'ї: ще на початку століття етнографи відзначали, що авторитет жінки в родині робітника вище, ніж у селянській. Найімовірніше – унаслідок падіння авторитету чоловіка. Становище жінки в цих умовах теж не є зазвичай завидним, що вже спостерігається повсюдно. “... Але лише тільки дружина буде шукати і дійсно досягне переваги над чоловіком, негайно внесе безлад і у власне життя, й у весь дім”¹.

Отже, подальші дослідження впливу розподілу влади й домінування-покори у родині та її рольової структури на соціалізацію особистості має слугувати укріпленню сім'ї та духовному розвитку суспільства загалом.

“Особистість – Сім'я – Суспільство” – це соціальна система, яка характеризується складними зв'язками, й основна з них – взаємообумовленість життєдіяльності елементів. Сім'я при цьому є елементом, що пов'язує всю систему та підтримує її тим, що забезпечує структуру суспільства і відображає усі його динамічні процеси. Характер змін в інституті сім'ї – це свого роду проекція суспільного розвитку та критерій ефективного управління. Духовний прогрес суспільства загалом залежить від того, наскільки ефективні умови, що забезпечені суспільством задля розвитку гармонійної молоді сім'ї та соціалізації в ній дитини.

¹ Про це зазначає протоієрей Е. Попов у своїх виступах з православно-духовного виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Pew Research Center, 2006 in: Access mode: [http://www.pewsocialtrends.org/2006/02/13/are we happy yet/](http://www.pewsocialtrends.org/2006/02/13/are-we-happy-yet/)
2. *Horney K.* The Neurotic Personality of our Time / K. Horney. – W.W. Norton, New York, 1937.
3. *Миллер А.* Вначале было воспитание / А. Миллер. – М. : Академический Проект, 2003. – 464 р.
4. *Nye Fr. I.* with Bahr H.M. Role Structure and Analysis of the Family / Fr. I. Nye. – Beverly Hills, Calif : Sage Publications, 1976. – 214 р.
5. *Bauman Z.* Life in Fragments: Essays on Postmodern Morality / Z. Bauman. – London : Blackwell, 1999. – 269 р.
6. Краткая еврейская энциклопедия : в 3 т. – Иерусалим : Еврейский университет в Иерусалиме, 1976. – Т. 1. – 514 р.
7. *Мид М.* Культура и мир детства / М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 р.
8. *Sartre J. C.* L'existentialisme est un Humanisme / J. C. Sartre. – 1946.
9. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: Сборник: пер. с англ. и нем. / В. Франкл ; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева ; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
10. *Дружинин В. Н.* Психология семьи / В. Н. Дружинин. – М. : КСП, 1996. – 160 р.
11. *Bauman Z.* Life in Fragments: Essays on Postmodern Morality / Z. Bauman. – London : Blackwell, 1999. – 269 р.
12. *Дружинин В. Н.* Психология семьи / В. Н. Дружинин. – М. : КСП, 1996. – 160 р.
13. “Московские новости”, 5–12 июля 1998 г. (№ 26).
14. *Дружинин В. Н.* Психология семьи / В. Н. Дружинин. – М. : КСП, 1996. – 160 р.
15. *Конт О.* Курс позитивной философии / О. Конт // Антология мировой философии. К дихотомии “общество и личность” Т. 3. – М., 1971. – Р. 584–586.

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2013

Прийнята до друку 03.03.2013

SOCIALIZATION AS A REFLECTION OF THE DOMINATION AND ROLE STRUCTURE OF FAMILIES OF YOUTH IN UKRAINE

N. Gordeeva

*Constitution square 1, Kharkov, Ukraine, 61003
talaprofi@gmail.com*

The article deals with the changes taking place in contemporary society, which affect the functioning of the family. As a social institution providing for social stability the family plays the leading role in the development of individual and group consciousness, which is necessary for socialisation and adequate personality development. In the paper is demonstrated that the family must be in the center of scientific attention in a modern society where conditions of rapid social changes occur. In such societies a “spirit crisis” often leads to a deformation of more normal and healthy forms of marital relations. The author suggests that to preserving the mental health of a modern society a well functioning family may contribute at first.

Key words: authority pattern, domination in the family, responsibility, social roles, young couple, parental family, egalitarian family, nuclear family, multifamily, household.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ КАК ОТОБРАЖЕНИЕ ДОМИНИРОВАНИЯ И РОЛЕВОЙ СТРУКТУРЫ МОЛОДЫХ СЕМЕЙ В УКРАИНЕ

Н. Гордеева

*Харьковский социально-экономический институт,
майдан Конституции, 1, Дворец Труда, 4, г. Харьков, Украина, 61003,
talaprofi@gmail.com*

В статье рассматриваются изменения, происходящие в современном обществе, которые отражаются на функционировании семьи. Как социальный институт, обеспечивающий социальную стабильность, семья играет ведущую роль в развитии индивидуального и группового сознания, что необходимо для социализации и адекватного становления личности. В статье показано, что семья должна быть в центре научного внимания в современном обществе, в котором происходят быстрые перемены. В таких обществах “духовный кризис” зачастую приводит к деформации нормальных и здоровых форм брачно-семейных отношений. Автор предполагает, что сохранению духовного здоровья современного общества в первую очередь будет способствовать нормальное функционирование семьи.

Ключевые слова: модель распределения власти, доминирование в семье, ответственность, социальные роли, молодая семья, родительская семья, эгалитарная семья, нуклеарная семья, расширенная семья, семейное хозяйство.

УДК 35.08:303.425

ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: НЕОБХІДНІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

А. О. Давиденко

*Донецька обласна державна адміністрація,
бульв. Пушкіна, 34, м. Донецьк, Україна, 83105,
davidenkoars@mail.ru*

Статтю присвячено проблемі актуальності соціологічного забезпечення під час розроблення і реалізації державної кадрової політики. Використано дані емпіричних соціологічних досліджень населення і державних службовців України. Підкреслено, що запровадження та вдосконалення соціологічного забезпечення під час розроблення та прийнятті кадрових рішень може позитивно впливати як на ефективність управлінських рішень, так і на розвиток суспільства загалом.

Ключові слова: соціологічне забезпечення, державна кадрова політика, інформація, ефективність, система.

Постановка проблеми. Однією з умов реалізації стратегії соціально-економічного розвитку країни є вдосконалення системи державного управління, успішне реформування і розвиток системи державної служби. Нормальне функціонування українського суспільства є можливим при узгодженості інтересів усіх його підсистем. У якості таких інтересів виступають соціальні потреби. Протягом розвитку суспільства можна говорити про наявність загальних для усього соціуму соціальних потреб, які є рушійними силами суспільного розвитку. Так, забезпеченню стабільного та безпечного розвитку суспільства сприяє, окрім інших факторів, ефективне функціонування соціального інституту державної служби.

Поступове формування єдиної та ефективної системи управління державною службою можливе за умов врахування громадської думки, використанні даних широкого діапазону соціологічних досліджень, отриманні різносторонньої соціологічної інформації про розвиток кадрових процесів і стосунків у державних органах. Соціологічне забезпечення державної служби – один із засобів і напрямків діяльності закладів державної служби, які дозволяють забезпечити ефективний зворотній зв'язок із управлінським процесом. Проблема полягає у тому, що декларована необхідність використання теоретичних і практичних розробок соціологічної науки у системі державного управління вступає у протиріччя із нерозробленістю цілісного наукового підходу до дослідження соціальних процесів у державній службі України за допомогою соціологічних методів.

Ступінь розробки проблематики. Вивченню соціальних аспектів державної служби приділено чималу увагу як українськими, так і російськими дослідниками. Зокрема,

С. Серьогін та В. Мартиненко за допомогою соціологічного анкетування досліджують реальний стан державної служби в органах державного управління та місцевого самоврядування в східних регіонах України, в тому числі аналізують кадрову політику в контексті професіоналізації державних службовців. В. Олуйко зосереджує свою увагу на соціальних аспектах розвитку професіоналізму державних службовців. Російський дослідник О. Турчинов присвячує свої праці соціальній природі професіоналізації та кадрової політики, а А. Хохлов – соціальним факторам кадрових процесів у системі державної влади. До наукових праць, присвячених соціологічному аналізу проблем державної кадрової політики автором віднесені також наукові праці Г. Атаманчука, В. Сороко, Н. Нижник, Ю. Яшина, Б. Савченка, М. Кравченка. У працях учених розкриті концептуальні ідеї, які відносяться до розробки положень державної кадрової політики, визначення соціальних закономірностей і тенденцій розвитку кадрових процесів в державній службі України за допомогою соціологічної методології.

Зауважимо, що сьогодні не є достатньо розробленим комплексне системне бачення основних “больових точок” у розвитку державної служби України, дослідження яких за допомогою соціологічної методології є актуальним науковим завданням.

Метою цієї статті є обґрунтування актуальності використання соціологічних методів під час розробки і реалізації державної кадрової політики у державній службі.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх двох десятиліть відбуваються складні, глибокі перетворення і докорінні зміни в суспільному житті. Змінюються суспільні відносини, приводиться у відповідність з поставленими завданнями структура органів державної влади. Стратегічною метою державної кадрової політики та її основним завданням є формування високопрофесійного, стабільного та оптимально збалансованого кадрового складу державної служби, який служить людині, суспільству і власне державній службі та здатний забезпечити виконання встановлених українським законодавством функцій та повноважень й ефективного функціонування державного апарату.

Загальноприйнятою є думка, що система державної служби знаходиться у стадії підвищеної динаміки і розвитку. Її характеризують нестабільність, неврівноваженість, зростання впливу різних депрофесіоналізуючих чинників. При цьому соціальні відносини роблять помітний вплив на процес кадрового забезпечення державної служби, визначаючи зміст, специфіку, спрямованість і впорядкованість кадрової політики. Недооцінка важливості формування системи управління кадровими процесами в державній службі України послужила однією з причин низької ефективності і віддачі заходів, проведених в рамках реформи державної служби.

Соціологічний аналіз проблем управління кадрами дає змогу встановити особливості взаємодії структурних компонентів державної кадрової політики. В розвитку кадрових процесів, як послідовних змін станів кадрового корпусу або окремих елементів соціальної системи та її підсистем, як будь-якого соціального об'єкта, соціальні процеси являють собою сукупні, спрямовані та повторювані дії індивідів, окремих та різних соціальних груп, а також акти соціальних взаємодій. Регулювання соціальних процесів у державній службі є об'єктом державної кадрової політики.

У процесі досягнення мети нашого дослідження автором були визначені головні функції державної кадрової політики. Управління кадровими процесами розглядається

як виконання певних функцій. Аналіз літературних джерел і нормативних актів дозволив виділити наступні кадрові рішення в системі державної кадрової політики та згрупувати їх і виділити відповідні функціональні блоки.

Таблиця 1

Функції державної кадрової політики

Назва функціонального блоку	Відповідні кадрові рішення
Призначення на посаду	підбір кадрів, розстановка кадрів
Ротація	службове просування, підготовка кадрів
Розвиток	адаптація кадрів, звільнення кадрів, професійна підготовка та підвищення кваліфікації кадрів
Контроль	оцінювання оплати праці й мотивації кадрів

З огляду на мету дослідження, у січні-лютому 2012 року “Центром соціального аудиту” (м. Донецьк) було проведено соціологічне дослідження методом анкетування “Вивчення надання адміністративних послуг органами місцевої влади”, спрямоване на визначення поточної ситуації із наданням адміністративних послуг у місцевих органах виконавчої влади, фактори, що впливають на неї, та можливі шляхи підвищення якості роботи даних структур. Вибірка складала 402 особи, які репрезентували населення різних вікових груп та населених пунктів області.

Так, за отриманими даними, 40,3% опитаних не відмітили суттєвих змін у якості надання адміністративних послуг за останні п’ять років. Вплив на ефективність роботи органів влади таких чинників, як “високий професійний рівень державних службовців” та “лідерські якості керівника місцевого органу виконавчої влади” опитані оцінили як дуже важливі. Дуже посередньо респонденти оцінили професійний рівень державних службовців. Серед чинників, які сприятимуть, на думку опитаних, підвищенню якості надання адміністративних послуг, одне з чільних місць посідає пункт “підвищення професіоналізму державних службовців”.

Результати вищезазначеного опитування засвідчують, що сьогодні у процесі становлення демократичної, правової, соціальної держави надзвичайної актуальності набула потреба в підготовці як керівників найвищого рівня, так і кадрового складу державної служби в цілому, які матимуть достатню мотивацію, необхідну для ефективного державного управління. Адже державна служба має забезпечувати організоване і результативне державне управління за рахунок розвитку свого соціально-правового інституту та професіоналізації власного кадрового складу.

Отже, однією з головних проблем, пов’язаних із соціальними аспектами державної служби, є проблема професіоналізації державної служби. Цікавими в такому разі є результати масштабного опитування державних службовців, проведеного серед представників з шести областей: Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Кіровоградської та Черкаської [1]. В процесі анкетування була визначена мета дослідження, а саме: з’ясування соціальних детермінант професіоналізації державних службовців.

Як свідчать результати вищезазначеного соціологічного дослідження, на шляху професіоналізації кадрів державної служби виникли значні соціальні бар’єри. Для

їх виявлення важливе значення має загальна оцінка кадрових ресурсів України. На сьогодні загальна оцінка стану кадрових ресурсів державної служби України в розумінні державних службовців, що виступили як респонденти, є доволі посередньою. Лише один із чотирьох респондентів оцінює рівень кадрового складу високо (4,81%), більше половини опитаних вважає його рівень середнім (69,93%), а близько 19,23% дає низьку оцінку.

Низькі оцінки пояснюються суттєвими причинами: нераціональним використанням можливостей професійно підготовлених кадрів (51,92%), слабкою спрямованістю державної кадрової політики на професійний розвиток державних службовців (44,23%), руйнуванням системи професійної орієнтації молоді (32,69%), низьким рівнем активізації професійних ресурсів суспільства (20,19%). Серед інших причин респонденти відзначили масовий від'їзд висококваліфікованих спеціалістів за кордон (14,42%), зміни у сфері трудових професійних орієнтацій (13,46%) та підготовку спеціалістів масових професій (9,62%).

Подібна думка персоналу державної служби не сприяє підвищенню ефективності державної влади. Тому при збереженні ключових цілей та завдань реформування державної служби інструментарій їхнього втілення має бути переглянутий. Головно це стосується реалізації соціологічного забезпечення державної кадрової політики. Головною ланкою можна вважати надання керівникам або співробітникам кадрових служб ґрунтовної та достовірної інформації про кількісні та якісні параметри кадрового складу державної установи.

Під час проведення анкетування державних службовців [1] результати відповідей на питання "Які, на Вашу думку, соціальні бар'єри створюють перепони на шляху професіоналізації державних службовців?" дали змогу виділити такі найбільш суттєві, на думку респондентів, соціальні бар'єри, які перешкоджають професійному розвитку кадрів державної служби.

Фактор політичної нестабільності в Україні названий державними службовцями основною перепорою на шляху їх професійного розвитку (47,12%). Постійні політичні зміни негативно впливають на кадровий склад органів державної влади. При цьому реалізуються інтереси окремих посадових осіб, які бажають оточити себе відданими їм та їх поглядам людьми, не враховуючи те, що кваліфікований державний службовець, здатний компетентно виконувати свої службові обов'язки, є соціально цінністю і саме цим визначається пріоритет його професіоналізму над його політичною орієнтацією.

Недосконалість нормативно-правової бази як соціальний бар'єр на шляху професіоналізації державних службовців відзначили 46,15% респондентів.

Третє місце серед факторів гальмування професійного становлення кадрів державної служби посіла неефективність державної підтримки та регулювання цього процесу (43,27%). Несприятливо впливає на розвиток кадрового складу відсутність стратегії під час проведення державної політики регулювання кадрових процесів.

Стосовно негативного впливу економічної нестабільності на процес професіоналізації державних службовців зауважили 35,58% опитаних. Значущість цього показника безперечно зумовлена економічною кризою, соціальною напруженістю та психологічною втомою державних службовців від нереалізованих очікувань стабільності й

економічного зростання, що несприятливо позначаються на рівні заробітної плати та можливостях фінансування професійного розвитку. Процеси переходу України до ринкової економіки, поглиблення економічних, інституційних і соціальних перетворень, з одного боку, призвели до суттєвого підвищення вимог до професійних знань та навичок державних службовців, а з іншого – зробили кадровий склад заручником прорахунків у практиці визначення пріоритетів професіоналізації, державного регулювання, суперечностей у нормативно-правових актах, фінансово-кредитній та податковій політиці.

Саме державна кадрова політика має бути дієвим механізмом соціально-економічних трансформацій у країні, оскільки йдеться про її професійно підготовлені кадри. Але сьогодні вона, на жаль, зовсім не відповідає завданням економічної стабілізації в державі. У зв'язку з цим першочерговим заходом для стійкого зростання та стабілізації соціально-економічного стану України, що впливає на ефективність професійного розвитку кадрів державної служби, має стати посилення регулятивної функції держави шляхом здійснення науково обґрунтованої кадрової політики.

Також, фактором стримування професійного розвитку державних службовців, вважається відсутність системи кар'єрного просування державною службою – на це вказало 24,04% респондентів. Досить значна кількість державних службовців перед вступом на службу мотивується саме можливістю зробити гідну кар'єру внаслідок досягнення високого рівня професіоналізму, результатом якого буде високий соціальний та матеріальний статус. Але відсутність системи кар'єрного просування та її зв'язку з професійно-кваліфікаційним розвитком значно знижує мотивацію кадрів державної служби до якісної праці та професійного вдосконалення.

На відірваності програм навчання від практики як на соціальному бар'єрі на шляху професіоналізації державних службовців наголосили 19,23% опитаних. Цей показник свідчить про те, що на сьогодні зміст навчальних програм майже не пов'язаний із реальною практикою, що призводить до надто теоретизованого навчання і, як наслідок, слабкої підготовленості до майбутньої професійної діяльності.

Під час соціологічного дослідження державним службовцям було також поставлено запитання щодо факторів, які перешкоджають розвитку їх професіоналізму. Провідні позиції у цьому списку зайняли: оплата праці (74,04%), плинність кадрів (41,35%), недосконалість кар'єрного просування (37,50%), протекціонізм у відборі кадрів (31,73%) та корупція (29,81%).

Серед інших чинників, що створюють перепони на шляху професіоналізації кадрів державної служби, респонденти відзначили також суб'єктивізм в оцінюванні персоналу (24,04%), часткові реорганізації (13,46%), нерозвиненість адміністративної культури (12,50%), труднощі в отриманні додаткової або спеціальної освіти (4,81%) та в підвищенні кваліфікації (3,85%).

Метою іншого соціологічного дослідження соціальних аспектів функціонування державної служби [2], також стало виявлення позитивних і негативних факторів, що впливають на результати роботи державних службовців, для удосконалення процесу стимулювання їх праці. Базується воно на результатах соціологічного опитування працівників районних державних адміністрацій, районних виконавчих комітетів, працівників місцевих і сільських рад. Респонденти ранжували ті характеристики роботи,

які можуть стимулювати до підвищення ефективності та привабливості праці. При аналізі причин задоволеності або незадоволеності роботою розглядалися дві різні групи факторів – гігієнічні фактори (політика керівництва, умови роботи, заробітна плата, міжособистісні відносини з керівництвом та колегами, ступінь безпосереднього контролю за роботою) та мотивації (просування по службі, визнання і схвалення результатів роботи, міра відповідальності, можливості творчого та ділового росту).

Згідно з результатами дослідження при виконанні своїх службових обов'язків для державних службовців пріоритетними виявилися наступні стимулюючі мотиви професійної діяльності: визнання результатів роботи, успішне завершення завдання та можливість творчого і ділового росту, тобто те, що входить до сфери кадрової політики.

Ця група показників яскраво свідчить про те, що моральна винагорода навіть у складних економічних умовах є важливішою, ніж матеріальна винагорода, вона повною мірою викликає задоволення і мотивує працівників до продуктивної й ефективної діяльності. Тому безпосередні керівники повинні створювати такі ситуації, які б дозволяли працівникам задовольняти зазначені прагнення і потреби, тим самим вони будуть працювати і на досягнення цілей державної служби загалом, і конкретного органу державної влади зокрема.

Дисонує з зазначеними відповідями респондентів принципівий показник ставлення державного службовця до професійних обов'язків – висока міра відповідальності, яка набрала найменшу кількість позитивних відповідей по всім категоріям опитаних.

На якісне здійснення професійних обов'язків державними службовцями має значний вплив і просування по службі. Просування по службі (кар'єра) передбачає не тільки підвищення у посаді, але й виконання більш складної й цікавої роботи, заохочення та винагорода за добре виконані завдання.

Слід зазначити, що потреба у просуванні по службі найбільш відверто свідчить про міру професійних домагань, вона виступає індикатором сили прагнень працівника. Термін здійснення зазначеної потреби можна, на нашу думку, вважати головним критерієм, за яким державний службовець визначає свою значущість фахівця порівняно з колегами. Задоволення цієї потреби стає стимулом для подальших професійних досягнень, в протилежному випадку – значно демотивує працівника, у нього розтрачується початковий ентузіазм до виконання службових обов'язків та знижується наполегливість до праці [3, с. 100].

Для того, щоб у державного службовця не виникало почуття професійної непридатності, він має бути впевнений, що підвищення у посаді відбуватиметься через врахування саме професійних знань, ділових якостей, організаторських і виконавських здібностей, інтелекту, прагнення до самоосвіти, а також державний службовець повинен знати, за які професійні якості й індивідуальні результати чи досягнення заслуговується службове просування, знати критерії, за якими винагороджуються ініціатива та творчі зусилля. У цьому зв'язку варто навести результати соціологічного опитування державних службовців щодо важливості врахування ділових і професійних якостей претендентів на посаду [4, с. 97–98]. За результатами аналізу тільки 16,67% опитаних вважають, що професіоналізм кандидатів на посаду враховується певною мірою, майже кожен другий (51,2%) вважає, що таке врахування тільки часткове, а кожен четвертий

респондент впевнений, що ця процедура – формальність і не враховує справжніх професійних якостей претендента.

Крім того, опитування показують, що професійний розвиток – необхідна складова просування по службі державних службовців: 64,52% респондентів вважають, що їм потрібне особисте професійне зростання. Цей висновок підтверджують результати іншого соціологічного дослідження [5]: підвищення своєї кваліфікації вважають за необхідне 63,04% опитаних державних службовців, ще 30,88% відчувають потребу у безперервній професійній освіті.

Щодо аналізу внутрішньоорганізаційних факторів, які стимулюватимуть до підвищення ефективності та привабливості праці державного службовця, важливим для опитаних державних службовців виявився безпосередній контроль їх роботи керівником. Такий факт пояснюється тим, що цей показник є одним із важливих чинників визнання результатів роботи, який респонденти поставили на перше місце.

Практика становлення і розвитку державної служби показує, що вирішення проблем формування, розвитку і ефективного використання кадрового складу вимагає підвищення рівня і масштабів соціологічного забезпечення кадрових процесів і стосунків. Проте до теперішнього часу це напрям діяльності вчених і суб'єктів кадрової політики не отримав ще належного розвитку, наукового і нормативного правового обґрунтування.

Комплексне вивчення кадрових процесів у державній службі з використанням соціологічних методів аналізу сприяє вирішенню питань, пов'язаних з формуванням, функціонуванням і розвитком державних органів влади. Відмітимо, що інформаційна складова, виділена в результаті соціологічного аналізу, може представляти вельми корисне для управлінської діяльності соціологічне забезпечення кадрових процесів в державній службі.

Окрім змісту професіоналізму державних службовців та шляхів соціологічному вивченню повинен піддаватися весь комплекс якостей, якими вони зобов'язані володіти для виконання відповідних посад і повноважень.

На державній службі поведінка особистості може суттєво вплинути на управлінські процеси. Для цього, на наш погляд, необхідно досліджувати первинний індивідуальний рівень спілкування, який визначає суму зв'язків та відносин між індивідами (державними службовцями), а не вторинний безособистісний рівень. Адже соціальні взаємовідносини є системоутворюючим елементом як окремої групи, так і суспільства в цілому. При цьому кожна особистість державного службовця може суттєво впливати на управлінський процес, оскільки є складовою частиною системи державного управління, виконує певні, визначені їй зовнішні та внутрішні ролі в організації, суспільстві тощо.

В умовах розвитку системи державної служби відбувається становлення нової системи владних стосунків, модернізація кадрових процесів в державній службі України.

Недостатня розробленість наукових основ управління кадровими процесами призводить до збільшення міри суб'єктивізму в управлінні кадровими процесами у державній службі. На практиці це підтверджується виявленими в ході соціологічних досліджень протиріччями між принципами управління кадровими процесами в державній службі і реальним станом їх протікання. Тому одним з важливих напрямів формування системи управління кадровими процесами в державній службі повинне стати соціологічне забезпечення управління цими процесами.

У системі кадрової роботи розробка й ухвалення оптимального управлінського рішення, як це наголошується в наукових публікаціях по теоретичних аспектах кадрової політики, представляє складне і часто суперечливе завдання. При формуванні кадрового корпусу державної цивільної служби стикаються інтереси, з одного боку, керівника, а з іншої – структурного підрозділу, який прагне до призначення бажаного йому претендента на вакантну посаду державної служби, тоді як для професійної службової діяльності потрібний професійно підготовлений і соціально компетентний співробітник. Практика становлення і розвитку державної служби показує, що вирішення проблем формування, розвитку і ефективного використання кадрового складу вимагає підвищення рівня і масштабів соціологічного забезпечення кадрових процесів і стосунків. Проте до теперішнього часу цей напрям діяльності учених і суб'єктів кадрової політики не отримав ще належного розвитку, наукового і нормативного правового обґрунтування.

Необхідність забезпечення кожного структурного елементу управління кадровими процесами відповідним “пакетом соціологічної інформації” вимагає враховувати ієрархічність і можливість агрегації інформації при передачі її від нижнього рівня до вищого. Це відноситься до всіх аспектів реалізації кадрової політики. При цьому може бути досягнуте узгодження і повна ув'язка з суміжними інформаційними складовими (базами даних, результатами соціологічних досліджень). В цьому випадку використання сучасних інформаційних технологій дозволяє ефективно вирішити проблему забезпечення корисною соціологічною інформацією кожного рівня управління кадровими процесами в державному органі.

Якісний аналіз результатів вищезазначених досліджень і думок експертів показує, що недостатня ефективність реалізації державної кадрової політики в Україні обумовлена низкою факторів:

- зменшення професіоналізму державних службовців;
- втрата мотивації;
- об'єктивні (недосконалість нормативно-правової бази, слабкість державного регулювання кадрових процесів державної служби) та суб'єктивні (політична нестабільність) чинники, при цьому виникає проблема наступності і протекціонізму в управлінні практично на всіх рівнях.

На основі соціологічних досліджень було встановлено, що кадрові процеси у державній службі мають соціальну природу. Беручи до уваги отримані дані, вважаємо, що соціологічне забезпечення державної кадрової політики є необхідним при реалізації всіх функцій державної кадрової політики: підборі і розстановці кадрів державної служби, плануванні професійного розвитку і просуванні, оцінці кадрів шляхом атестації і проходження кваліфікаційних екзаменів, організації і контролі діяльності персоналу, адаптації, мотивації і стимулюванні кадрів тощо.

У зв'язку з реформуванням і розвитком системи державної служби зростає потреба в соціологічній оцінці стану кадрового потенціалу державних органів в центральних і місцевих органах державної влади, обґрунтуванні механізмів регулювання кадрових процесів, розробці організаційно-нормативних моделей управління ними на основі достовірних соціологічних даних.

Важливість і своєчасність реалізації практичних завдань з формування державного апарату управління визначається загальнотеоретичними, соціальними, прикладними інтересами і потребами суспільства і держави, що впливають на розвиток досліджень, які присвячені системі відбору, оцінки, підготовки і розміщенню державних службовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Яшина Ю. В. Соціальні бар'єри професійного розвитку державних службовців / Яшина Ю. В. // Держава та регіони. – 2011. – №1. – С. 138–143.
2. Савченко Б. Г. Вплив соціальних факторів на управління персоналом органів влади / Савченко Б. Г., Сурженко Є. М. // Теорія та практика державного управління. – К. : Вид-во “Магістр”, 2004. – Вип. 9. – С. 292–295.
3. Кравченко М. В. Задоволення потреб державних службовців як один із чинників успішного впровадження нової управлінської ідеології // Вісн. УАДУ. – 2003. – № 1. – С. 95–101.
4. Кошова Т. Професійний розвиток персоналу в органах державної влади: стан та проблеми / Кошова Т. // Вісн. НАДУ. – 2003. – № 4. – С. 95–102.
5. Мельников О. Визначення реальних потреб у професійному навчанні державних службовців : зб. наук. пр. УАДУ : в 4 ч. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ. – 2000. – Вип. 2. – Ч. 4. – С. 397.

Стаття надійшла до редколегії: 21.02.2013

Стаття прийнята до друку: 14.02.2013

EFFICACY OF STATE HUMAN RESOURCES POLICY IN UKRAINE: THE NEED OF SOCIOLOGICAL SUPPORT

A. O. Davydenko

*Donetsk region state administration,
Donetsk, Pushkin sq., 34, Ukraine, 83105,
davidenkoars@mail.ru*

The article deals with the relevance of sociological support during the development and implementation of personnel policy. Used data of empirical social research of population and the civil servants of Ukraine. It is emphasized that the introduction and improvement of sociological supporting of the designing and making personnel decisions can positively affect both the effectiveness of management decisions, and on society as a whole.

Key words: sociological supporting, state personnel policy, information, efficiency, system.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ: НЕОБХОДИМОСТЬ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

А. О. Давиденко

*Донецкая областная государственная администрация, г. Донецк,
б-р Пушкина, 34, Украина, 83105,
davidenkoars@mail.ru*

Статья посвящена проблеме актуальности социологического обеспечения при разработке и реализации государственной кадровой политики. Используются данные эмпирических социологических исследований населения и государственных служащих Украины. Подчеркивается, что внедрение и совершенствование социологического обеспечения при разработке и принятии кадровых решений может положительно влиять как на эффективность управленческих решений, так и на развитие общества в целом.

Ключевые слова: социологическое обеспечение, государственная кадровая политика, информация, эффективность, система.

УДК 316.4

ПОІНФОРМОВАНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ ЛЬВІВЩИНИ ПРО СОЦІАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ

О. П. Мишковська

*Українська академія друкарства
м. Львів 79020, вул. Підголоско, 19
olena.myshkovska@gmail.com*

Соціальна відповідальність бізнесу – це широко розповсюджена у світі практика. Проте через різні причини ініціативи СВБ в Україні ще не набули такої поширеності та розмаху, як у розвинутих країнах світу. Серед цих причин – низька поінформованість про поняття “соціальна відповідальність бізнесу”, відсутність в час радянської влади такого явища на теренах нашої країни та інші. У даній статті досліджено рівень знання про соціальну відповідальність на основі опитування, проведеного автором, та проаналізовано причини встановлення такої ситуації, а також запропоновано різноманітні концепції СВБ, які би могли взяти до уваги українські компанії у своїй діяльності.

Ключові слова: соціальна відповідальність бізнесу, поінформованість, концепції СВБ.

Соціальна відповідальність бізнесу (СВБ) – це добровільна ініціатива власника (засновників чи керівництва) компанії (організації) керуватися соціально відповідальним підходом при прийнятті рішень та здійсненні кожного кроку в діяльності компанії (організації) у поєднанні з реалізацією соціальних ініціатив, які відповідають місії та цінностями компанії (організації) та матимуть позитивний вплив на сталий розвиток, суспільство і навколишнє середовище [власне розроблення автора].

Сьогодні існує значна кількість трактувань соціальної відповідальності і, напевно, єдиного визначення СВБ немає й не може бути, адже йдеться про системний підхід до комплексної проблеми. Оскільки провідне місце у просуванні ідей соціальної відповідальності належить міжнародним організаціям, саме запропоновані ними визначення набули найбільшого поширення. Вони зорієнтовані значною мірою на бізнес-кола, в них наголошується переважно на певних напрямках та конкретних заходах соціально відповідальної діяльності. Різні визначення акцентують увагу на таких речах, як сталий розвиток, екологічні та соціальні проблеми, етичні норми, розвиток місцевих громад, забезпечення потреб персоналу, побудова громадянського суспільства, турбота про майбутні покоління, споживачів продукції, ділових партнерів, побудова діалогу з суспільством.

Окрім міжнародних організацій питання соціальної відповідальності вже давно досліджується вітчизняними (Р. Краплич, Н. Піроженко, С. Литовченко, Ф. Евдокимова, О. Степанова, Н. Водницька) та іноземними (П. Друкер, Р. Фрімен, Ф. Котлер, А. Керолл, Г. Саймон, М. Месон) науковцями.

Сьогодні завданням соціальної відповідальності є знаходження рівноваги інтересів бізнесу та суспільства у цілому – “дальній” макрорівень (податки, збори, тарифи, благодійна діяльність та інше); рівноваги інтересів бізнесу та безпосереднього оточення – “ближній” макрорівень (концепція взаємодії зі споживачами, партнерами, конкурентами, інструментами якої є якість, ціна та інше); рівноваги інтересів бізнесу та його внутрішнього середовища – мікрорівень (персонал). Це завдання входить до складу тих, які повинні вирішуватися керівництвом підприємств задля, по-перше, успішного функціонування, по-друге, внесення вкладу у розвиток суспільства. Як зазначає американський фахівець з менеджменту Пітер Друкер, організація не може існувати у вакуумі, а тому розглядається як складова частина суспільства, яка функціонує для задоволення його потреб. Тому, здійснюючи основну діяльність, підприємство повинно впливати на людей, на ближнє та дальнє оточення, мати авторитет та владу над людьми, власні цілі та функції, що пересікаються з потребами суспільства. Підприємство є “сусідом” оточуючого середовища, джерелом робочих місць, податкових надходжень, а також негативно впливає на навколишнє середовище, забруднюючи його. Воно повинно турбуватися не тільки про кількісні економічні показники суспільства, а враховувати необхідність та приймати активну участь у покращенні його фізичного, духовного та соціального середовища [1, с. 35–36].

Водночас будь-яке підприємство відчуває вплив негативних тенденцій в соціальному середовищі суспільства, що не вирішені владою. В такій ситуації соціальна місія підприємства полягає не тільки в їх урахуванні, а в розробленні заходів щодо їх зменшення або призупинення в майбутньому. При цьому П. Друкер пропонує соціальні проблеми перетворити в ідеї для соціальних інновацій, які здатні забезпечити майбутній прибуток підприємству. Якщо це неможливо, то основним соціальним обов’язком підприємства є ефективне та відповідальне виконання функцій, заради яких воно було створено [1, с. 78–96].

Проте для пошуку цієї рівноваги між інтересами бізнесу і суспільства та виконання вище згаданих завдань українським підприємцям необхідно бути обізнаними щодо самого поняття соціальної відповідальності, а також можливостей та шляхів впровадження у свою діяльність даної концепції. Адже зважаючи на те, що українські традиції соціальної відповідальності сягають ще Київської Русі, а з другої половини XIX століття СВБ досягла вершини свого розвитку, відсутність понад сімдесят років такого явища на теренах нашої країни призвела до того, що практика соціальної відповідальності в Україні ще не набула такої поширеності та розмаху, як у розвинутих країнах світу.

Тому метою статті є визначення рівня знання про соціальну відповідальність та його закономірностей, а також запропонувати різноманітні концепції СВБ, які би могли взяти до уваги українські компанії у своїй діяльності.

У січні – лютому 2010 року автором було проведено опитування у місті Львові та Львівській області щодо поінформованості підприємців про поняття “соціальна відповідальність бізнесу” на Львівщині.¹ Дослідження охопило 100 підприємців регіону

¹ Відсутність даних за 2012 рік зумовлено неможливістю відстежити зміни щодо цього явища за такий короткий проміжок часу.

(власники, керівники, працівники найвищої ланки, відповідальні за прийняття рішень у галузі соціальної відповідальності компаній) сфери будівництва, банківських та фінансових послуг, ІТ технологій, транспорту, торгівлі, освітніх та консалтингових послуг, виробництва товарів широкого вжитку, туризму, юридичних послуг, виробництва товарів промислового призначення, ресторанного та готельного бізнесу. Львівщина вибрана як регіон дослідження з декількох причин: по-перше, Львівська – найбільша область західної частини нашої країни; по-друге – цікава з точки зору дослідження збереження традицій соціальної відповідальності, адже радянська влада тут проіснувала менше часу (близько п'ятдесяти років), аніж на решті території України, та сильний вплив релігії, що спонукає до добротності.

Для проведення опитування вибірка була сформована за такими критеріями:

1. Розмір підприємств – 4 групи за розмірами (приватний підприємець, малі, середні та великі компанії).
2. Територія, на яку поширена діяльність підприємства – наше місто, обласний центр та райони області, кілька областей України, міжнародна компанія.
3. Тривалість існування підприємства – щойно засноване, більше 2-х, 5-ти та 10-ти років.

Отож, за результатами опитування рівень незнання про соціальну відповідальність бізнесу сягає 19% (див. рис. 1). Хоча рівень знання про СВБ (81%) є досить високим, зробити висновок, що це поняття широко відомо всім суб'єктам було б не вірно, оскільки кожне п'яте підприємство на Львівщині не інформовано про таку широко розповсюджену у світі практику.

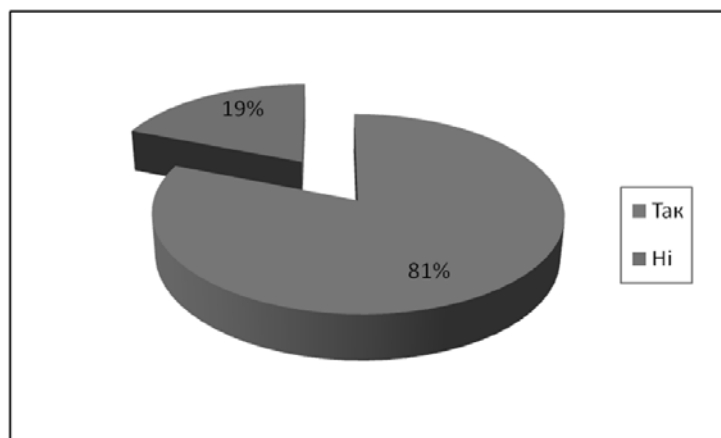

Рис. 1. Поінформованість про поняття “соціальна відповідальність бізнесу” на Львівщині [за опитуванням автора]

Як показують результати опитування, поінформованість про СВБ частково залежить від розміру компанії. Майже однакова кількість великих і середніх компаній відповіли позитивно на питання, чи чули вони про соціальну відповідальність бізнесу (відповідно 88,9% і 96,8%). А малі компанії та приватні підприємці на порядок менше чули про

СВБ – 67,7% і 68,4% відповідно відповіді “так”. Причиною цього може слугувати те, що великий та середній бізнес можуть бути представництвами міжнародних компаній і переїмати приклад соціальної відповідальності від материнської організації; або поширювати свою діяльність на більшу територію України, аніж межі однієї області, таким чином зазнаючи впливу глобальних ініціатив щодо поширення ідей СВБ, які присутні в Україні (наприклад, представництво Глобального Договору ООН). Підтвердження цьому є результати дослідження авторів щодо параметру території, на яку поширена діяльність підприємств, за чим міжнародні компанії обізнані з поняттям соціальної відповідальності – на 90%, підприємства, які поширюють свою діяльність на кілька областей України – на 86,2%, своєю діяльністю охоплюють обласний центр та райони області – 66,7% та працюють в межах свого міста – 76,9%.

Водночас результати опитування не виявили залежності обізнаності про соціальну відповідальність від тривалості існування підприємства. Так, компанії, які функціонують 10-ть і більше років поінформовані про СВБ на 86,0%, ті, що більше 5-ти років – 73,0%, більше 2-х років – 82,8%. 50% щойно заснованих організацій чули про соціальну відповідальність. Проте з такою тривалістю функціонування підприємства було лише дві анкети, тому даний результат є частково помилковим через малу репрезентативність у вибірці, або водночас вірним через те, що питання СВБ не є першочерговим в порядку денному підприємця-початківця.

Для порівняння з дослідженням автора варто взяти опитування, проведене Українською маркетинговою групою для Офісу координатора системи ООН в Україні у жовтні 2005 року, що було першим ґрунтовним дослідженням, яке проводилося в Україні за усі роки її незалежності і стосувалося сфери соціальної відповідальності бізнесу (див. табл. 1) [6].

Таблиця 1
Поінформованість про поняття “соціальна відповідальність бізнесу”
у 2005 році у Львові та Львівській області [6, с. 7]

Поінформованість про СВБ	2005 рік
Так	62,9%
Ні	37,1%

81% знання у 2010 році (згідно опитування автора) порівняно з 62,9% у 2005 році відбиває прогрес, який стався за п’ять років популяризації даної практики у підприємницьких колах.

У процесі проведення опитування автор висловила припущення, що представники підприємств, говорячи про соціальну відповідальність бізнесу та реалізацію її принципів на українських підприємствах, називають багато окремих елементів СВБ через недостатність інформації про дану категорію.

На основі різноманітних думок щодо ролі соціальної відповідальності в діяльності компаній можна виділити, подані у таблиці 2, концепції СВБ:

Таблиця 2
Концепції соціально відповідального бізнесу

Номер за пор.	Назва концепції СВБ
1	Концепція юридичної відповідальності
2	Концепція економічної відповідальності
3	Добровільна концепція
4	Концепція базової бізнес-стратегії
5	Концепція проактивності
6	Концепція обов'язків
7	Концепція соціально відповідального маркетингу
8	Концепція стейкхолдерів (зацікавлених сторін)
9	Концепція корпоративної звітності

1. *Концепція юридичної відповідальності.* Згідно з цією концепцією підприємство, яке функціонує в рамках діючого юридичного законодавства вважається соціально відповідальним. Багато вчених сперечається з приводу теорії цієї концепції, адже, по суті, всі компанії мають дотримуватися діючих законодавчих норм та регуляторних актів, які регламентують діяльність підприємств загалом, та у специфічних сферах економіки зокрема.

2. *Концепція економічної відповідальності.* Ця концепція полягає у тому, що соціальна відповідальність бізнесу розуміється як економічна відповідальність підприємства за здійснення ділових операцій та підтримку рентабельності. Тобто виправдовується принцип примноження прибутку як єдиний принцип діяльності компаній, залишаючи, таким чином, поза увагою соціальні проблеми.

3. *Добровільна концепція.* Згідно з цією концепцією компанія, окрім відповідальності, якої вимагає законодавство або закони економіки, бере на себе зобов'язана досягти довгострокових цілей, корисних для суспільства. Підтримується позиція корпоративної совісті, за якою соціальна відповідальність спирається на загальнолюдські цінності, якими дорожать і керівництво, і підлегли, і формується в результаті саморегулюючої в етичному плані діяльності.

4. *Концепція базової бізнес-стратегії.* Ця концепція передбачає, що бізнес може бути ефективним лише за умови успішного функціонування суспільства, у якому він існує. У цьому випадку соціальна відповідальність стосується заходів, які здійснюють підприємства для підтримання та розширення цього симбіотичного взаємозв'язку.

5. *Концепція проактивності.* Ця концепція є засобом реагування на зміни у стійкому розвитку суспільства. Компанії реагують реактивним (підхід на основі реакції), або проактивним шляхом (стратегічний підхід), який систематично розширює можливості врядування задля сталого розвитку.

6. *Концепція обов'язків*. Ця концепція стверджує, що підприємства необхідно оцінювати не тільки за їх економічними успіхами, але й за неекономічними критеріями. Автором такого підходу у контексті об'єднання існуючих теорій є американський дослідник Арчі Керолл, який запропонував трактувати соціальну відповідальність підприємства як своєрідну "піраміду", яка складається з економічної, правової, етичної та дискреційної (філантропічної) відповідальності організації перед суспільством [5, с. 9].

7. *Концепція соціально відповідального маркетингу*. Ця концепція виникла в третій чверті ХХ століття і була покликана замінити традиційну концепцію маркетингу. Загалом соціально-відповідальний маркетинг розглядається як концепція узгодження та поєднання інтересів організації, споживачів та суспільства в цілому [2, с. 119].

8. *Концепція стейкхолдерів (зацікавлених сторін)*. Ідея цієї концепції полягає в тому, що в організації та поза її межами є певні групи зацікавлених осіб (акціонери, працівники, покупці, постачальники, місцева громада, держава, та суспільство в цілому), які впливають на організацію або на яких впливає сама організація. Ці групи покладають на підприємство певну відповідальність перед ними.

9. *Концепція корпоративної звітності*. Ця концепція підкреслює, що компанії у певній мірі несуть відповідальність за наслідки своїх дій і тому мають стати більш підзвітними суспільству, окрім відповідальності перед стейкхолдерами.

Безперечним є той факт, що неможливо розробити уніфіковану концепцію або модель соціальної відповідальності для всіх компаній в цілому. Кожне підприємство має свою специфіку діяльності, географічне розташування, певне фінансове становище та багато інших складових, які впливатимуть на рішення керівництва щодо власної концепції соціальної відповідальності підприємства.

Крім того, варто також зазначити, що відсутність поінформованості про СВБ чи концепції не означає, що компанія не проводить жодних заходів, пов'язаних з СВБ. Підприємці у своїй повсякденній діяльності можуть провадити соціально відповідальний бізнес, не знаючи лише правильної назви, якою визначається така практика.

Наприклад, сплата податків сприймається як щось само собою зрозуміле, проте усвідомлена сплата усіх обов'язкових податків та платежів, що згодом перерозподілятимуться для ефективного функціонування економіки та розвитку суспільства, може також розглядатися як соціальна відповідальність. Теж саме можна говорити і про виготовлення якісної продукції, надання якісних послуг, турбота про клієнта.

Добровільний та регуляторний підходи надто часто сприймаються як такі, що виключають один одного. Часто припускається, що соціальна відповідальність пов'язана з добровільною ініціативою, яка йде на додаток до виконання зобов'язань зазначених у законодавстві. Поділ між добровільною та обов'язковою соціальною відповідальністю є дуже чітким і більшість, якщо не всі, гравці бажають, щоб вона була добровільною.

Таким чином, концептуальний підхід до соціальної відповідальності бізнесу в економічно розвинутих країнах передбачає рівень розвитку підприємства, достатнього для її здійснення як у межах вимог, встановлених законодавством, так і понад ними. У цілому соціальна відповідальність формує атмосферу довіри з боку особи і суспільства до бізнесу. Переймаючи власний та іноземний досвід, український бізнес буде свою

модель СВБ, що безперечно змінюватиметься зі зміною умов, в яких функціонує підприємництво, та вимог суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Друкер П.* Енциклопедія менеджмента / П. Друкер ; пер. с англ. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2004. – 432 с.
2. *Зеленко О.* Соціально-відповідальний маркетинг як невід’ємна складова соціальної відповідальності бізнесу / Зеленко О. // Економічний простір : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2008. – № 19. – С. 118–123.
3. *Котлер Ф.* Корпоративна соціальна відповідальність / Котлер Ф. – К. : Видавництво Олексія Капусти, 2004. – 348 с.
4. *Мельник С.* Становлення соціально орієнтованого бізнесу в Україні як складова державної соціальної політики / Мельник С. // Україна аспекти праці. – 2008. – №5. – С. 32–36.
5. *Calinescu T.* Social responsibility of business as factor of human capital management at the enterprise / Calinescu T. // Management and Education. Academic Journal – University “Prof. Dr Assen Zlatov”, Faculty of Social Sciences, Burgas, Vol. IV, 2008. – P. 7–10.
6. Соціальна відповідальність українського бізнесу: результати опитування. – К., 2005. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://brc.undp.org.ua/img/publications/ua_wdp_src_csrub05.pdf

Стаття надійшла до редколегії: 21.02.2013

Стаття прийнята до друку: 14.02.2013

AWARENESS OF LVIV ENTREPRENEURS ABOUT SOCIAL RESPONSIBILITY OF BUSINESS

O. Myshkovska

*Ukrainian Academy of Printing,
Pidholosko Str. 19, Lviv, Ukraine, 79020,
olena.myshkovska@gmail.com*

Social Responsibility of Business (CSR) is a widespread practice in the world. However, for various reasons, CSR initiatives in Ukraine have not yet gained such prevalence and magnitude as in developed countries. Among those reasons are low awareness of the concept of “social responsibility”, absence in time of soviet power of such phenomenon in our country etc. This article investigates the level of knowledge about social responsibility based on a questioning, conducted by the author, is analyzed the reasons of establishment of such situation, and suggested various CSR concepts, which would be able to adopt a Ukrainian companies in their activities.

Key words: social responsibility of business, awareness, CSR concepts.

ОСВЕДОМЛЕННОСТЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ ЛЬВОВЩИНЫ О СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА

О. Мышковская

*Украинская академия книгопечатания
ул. Подголоско, 19, г. Львов, 79020,
olena.myshkovska@gmail.com*

Социальная ответственность бизнеса (СОБ) – это широко распространенная в мире практика. Однако по ряду причин инициативы СОБ в Украине еще не получили такой распространенности и размаха, как в развитых странах мира. Среди этих причин – низкая осведомленность о понятии “социальная ответственность бизнеса”, отсутствие во время советской власти такого явления в нашей стране и другие. В данной статье исследован уровень знания о социальной ответственности на основе опроса, проведенного автором, и проанализированы причины установления такой ситуации, а также предложены различные концепции СОБ, которые могли бы взять на вооружение украинские компании в своей деятельности.

Ключевые слова: социальная ответственность бизнеса, осведомленность, концепции СОБ.

УДК 316.334.2+[316:001.8]

ПРОФЕСІЙНИЙ РІВЕНЬ ВОДІЇВ ЯК ПОКАЗНИК ДІЄВОСТІ СИСТЕМИ ЇХ ПІДГОТОВКИ В КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИК

С. А. Сальнікова

*Східноєвропейським національним університет ім. Лесі Українки,
Просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025,
sv.salnikova@gmail.com*

В статті акцентовано увагу на професійному рівні водіїв-любителів та професіоналів як показнику дієвості системи їх підготовки в контексті повсякденних практик. Пошук ідеальної моделі професії здійснено в контексті парадигми структурного функціоналізму; індекси поведінкової культури та знання Правил дорожнього руху побудовано з використанням кількісних методів; аналіз емпіричних даних проведено з урахуванням українських реалій інституційної трансформації.

Ключові слова: “ідеальний тип” водія, Індекс поведінкової культури, Індекс знання Правил дорожнього руху.

Постановка проблеми та визначення актуальності її дослідження. На сьогодні вирішення питання безпеки на дорогах України розглядається з двох позицій: (1) стану доріг та їх облаштування технічними засобами організації дорожнього руху, (2) підвищення розмірів адміністративних стягнень за порушення Правил дорожнього руху, що фокусує увагу на якості роботи відповідних структур – Державного агентства автомобільних доріг України та Державної автоінспекції. Та поза увагою залишається система підготовки водіїв транспортних засобів у автомобільних школах, головним завданням яких є формування і виховання надійного водія. Варто зауважити, що питання безпеки на дорогах України перейшло із площини дорожньої статистики до площини національного лиха. Кожні 15 хвилин на українських дорогах трапляються аварії, при цьому на 100 ДТП доводиться 15 смертей. Це один із найвищих показників у Європі: у 7–8 разів більше, ніж в Німеччині і Португалії і в 3–4 рази, ніж у Франції та Угорщині [2].

Зважаючи на чисельність дорожньо-транспортних пригод (ДТП) на дорогах нашої держави, можна припустити, що нормативно-правова база – неефективна та застаріла. Аналіз ДТП показує, що їх основними причинами є зниження рівня підготовки водіїв, значне збільшення числа транспортних засобів, вкрай низька культура поведінки на дорогах, правовий нігілізм, усвідомлення юридичної безвідповідальності за вчинені правопорушення, байдуже відношення до можливих наслідків ДТП, повільний розвиток дорожньої інфраструктури та малоефективна робота працівників Державтоінспекції Міністерства внутрішніх справ України.

На думку державних діячів, одним із найпростіших способів примусити водіїв дотримуватися вимог Правил дорожнього руху (ПДР) є розроблення збалансованої системи ефективного їх покарання, тобто збільшення розмірів адміністративних стягнень. Таке підвищення вже неодноразово проводилося, а рівень підготовки водіїв залишився незмінним. Це можна пояснити лише тим, що дана проблема розглядається виключно у площині “водій-інспектор ДАІ”, а система підготовки водіїв залишається поза увагою. Можна припустити, що потенційним порушником водій є не лише тому, що існують “відкуп” від інспектора, заплутаність самих Правил [3], а ще й тому – що достатніх теоретичних знань і практичних навичок у нього просто немає. Зауважимо, що все-таки однією з основних причин аварійності є недостатня професійна майстерність водіїв. У програмах їх підготовки не передбачено практичне навчання діям в критичних дорожньо-транспортних ситуаціях. Тому водії вимушені набувати необхідних знань і досвіду методом спроб і помилок [1]. Отож, підготовка водіїв транспортних засобів – важлива ланка у забезпеченні безпеки на автомобільних дорогах.

Теоретичні засади дослідження, методологія та емпірична база. Метою дослідження в рамках цієї роботи є вивчення професійного рівня водіїв як показника дієвості системи їх підготовки в контексті соціального конструювання професії і повсякденних практик; її досягнення передбачає поетапне виконання наступних завдань: (1) виділити основні соціологічні парадигми в дослідженні професійних груп; (2) концептуалізувати “ідеальний тип” професії водія; (3) аналізувати емпіричні дані за результатами соціологічного дослідження.

І хоча в рамках даного дослідження професія водія розглядається у контексті повсякденних практик, все ж для підготовки емпіричного дослідження та написання статті автор послуговувалася працями закордонних учених, які зробили вагомий внесок у надбання соціології професій, зокрема, М. Вебера [4], М. Ларсон [5, 6], Т. Парсонса [7], Дж. Міллерсона [8], М. Мак-Кінлі, А. Арчеса [9], Д. Халідея [10], К. Макдоналда [11] та ін.

Соціологічне вивчення професійних груп головню опирається на три теоретичні підходи: (1) стратифікаційний, в рамках якого професійна структура розглядалася як засіб для вивчення ієрархії престижу або соціального розшарування суспільства; (2) функціоналістський, де група професіоналів аналізувалася з позиції відповідності її діяльності і соціальних настанов інтересам держави і задачам здійснення певних соціально-значущих функцій; (3) соціально-психологічний, де на перший план висувалися “внутрішні” характеристики професійної групи, такі як складність праці, її творчий характер і покликання, а також мотивація, відношення до праці, відповідальність, дисциплінованість, ініціативність тощо [12; 13].

Конфліктологічний погляд на професії представлений, насамперед, в неомарксизмі, прихильники якого стверджували, що всі професійні групи є учасниками процесу державного будівництва і поляризації. В роботах неовеберіанців акцент зміщується у бік вивчення активності професіоналів, які переслідують свої цілі, використовуючи те, що всі ресурси є в їхньому розпорядженні. З методологічної точки зору неовеберіанський підхід до вивчення професійних груп має найбільші аналітичні переваги [5; 6; 9].

Відповідно до підходу М. Вебера, в основі визначення “професії” лежить розуміння

професійних груп як статусних, тобто як колективи, що мають схожий стиль життя, загальну моральну систему, схожу мову і культуру [4, с. 658; 11]. Пошук ідеальної моделі професії здійснювався в контексті парадигми структурного функціоналізму, в рамках якого виділяється три основних інтеграційних характеристики, які формують “ідеальний тип” професії, а саме: (1) професійні спеціальні знання і досвід, (2) професійна етика, (3) професійна автономія в ухваленні рішень [15, с. 4].

Цей підхід ліг в основу емпіричного соціологічного дослідження професії водія, тут ми обмежилися категорією водій-автолюбитель, яка, по-перше, є найбільш доступною, по-друге, є першою “сходиною” в тривалому процесі підготовки водіїв. Отож, маємо такі структурні компоненти “ідеального типу” водія-любителя:

- спеціальні знання – вимірюються шляхом фіксування знання Правил дорожнього руху водієм;
- досвід – представлено трьома індикаторами: наявним (стаж водіння автомобілем), очікуваним (мінімальний стаж для отримання необхідних практичних навиків), специфічним (частота участі у ДТП);
- професійна етика – представлена сімома твердженнями, які відображають поведінкові взаємостосунки між водіями, а також між водієм і пішоходами¹;
- а також самооцінка рівня теоретичних знань і практичних навичок.

В рамках дослідження “Підготовка водіїв в контексті повсякденних практик” (на прикладі водіїв категорії “В” міста Луцька) ключовими є наступні гіпотези: (1) поведінкова культура водіїв знаходиться на належному рівні в різних групах водіїв за статтю, стажем; (2) знання правил дорожнього руху достатньо високі у різних когортах водіїв за статтю, стажем водіння; (3) стаж водіння є основним фактором, що визначає рівень практичних навиків керування транспортним засобом, при цьому три роки стажу водіння є необхідними для набуття достатнього рівня практичних навиків, тоді як десять – для того, аби стати професіоналом; (4) феномен “купованого” водійського посвідчення є диференціюючим чинником когорти водіїв.

Збір даних заявленого соціологічного дослідження проводився на 5-ти різних автозаправних станціях міста Луцька (Лукойл, УкрНафта, ANP, ОККО, WOG), опитували водія кожної 10-ї приватної автівки (N=720); масив зважувався за статтю² (згідно з даними статистики) та стажем водіння³ (пропорційно для кожної когорти: до 3 р., 4–10 рр., з 11 р.).

¹ “Правила етикету” на дорогах стали традицією, експертами у формуванні такого списку виступили діючі водії (20 осіб зі стажем понад 7 років).

² В останні роки кількість жінок-учнів на курсах водіння значно зросла, зокрема, за даними Волинської обласної організації всеукраїнської спілки автомобілістів, якщо до 2007 року жінок (учнів категорії В) було у 2–2,5 р. менше за чоловіків, то вже з 2009 їх стало лише у 1,5 р. менше. Та не існує даних стосовно того, хто по завершенню навчання відразу перейшов до практики, а хто – ні. Також стаття є важливою ознакою у гіпотезах дослідження.

³ Виокремлення проміжків пов’язане з наявними даними щодо залежності між кількістю років керування транспортним засобом та набутими навичками. Згідно висновків німецьких експертів, найбільшу кількість ДТП середньостатистичний водій скоює в перший рік свого водіння. Наступний пік доводиться на період між трьома і п’ятьма роками після отримання посвідчення водія. Далі, приблизно до 10 років, вірогідність потрапити в аварію відчутно знижується. Після закінчення 10 років більшість водіїв-німців стають учасниками ДТП лише в одиничних випадках [14].

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Почімо зі спеціальних знань. Викладачами однієї з Луцьких автошкіл було відібрано 5 різних завдань з білетів теоретичного іспиту для отримання документа на право керування автомобілем, за результатами відповідей на які побудовано Індекс знання ПДР (1 бал приписано респонденту, якщо він вказав правильну відповідь, в інакшому випадку – 0 балів).

Таблиця 1

Індекс¹ знання Правил дорожнього руху

Ознака	Категорії	Сер. бал	Станд. відхилення	Коеф. кореляції	α
Стаж	до 3 р.	2,8	1,2	0,2	0,05
	4–10 р.	3,1	1,3		
	від 11 р.	3,3	1,0		
Стать	Чол.	3,2	1,2	- 0,2	0,05
	Жін.	2,8	1,2		
“Куповане” посвідчення	Так	2,5	1,2	0,3	0,03
	Так, іспит	3,1	1,4		
	Ні	3,2	1,1		
Загалом по вибірці		3,0	1,2	-	-

Значення Індeksu знання ПДР суттєво (тобто статистично значуще) різняться в різних категоріях водіїв. Так, знання набуваються з досвідом (чим більший стаж, тим вище значення індексу). Та цей факт не зовсім тішить, адже, щоб отримати право на керування автомобілем, потрібно здати теоретичний іспит, успішність якого полягає у тому, що учень може допуститися лише 2-х помилок з двадцяти. Або, іншими словами, рівень успішності знання Правил дорожнього руху складає 90% – і це теоретичний показник. На практиці ситуація інакша: у 1,7% респондентів жодна відповідь невірна, у 11,0% – одна правильна відповідь, у 16,9% – дві, у 30,5% – три, у 31,4% – чотири, і лишень у 8,5% – всі відповіді виявилися вірними. Згідно з зазначеними вимогами до рівня успішності в нашому випадку лише кожен четвертий респондент міг помилитися, та й то один раз. Тому 3 бали за 5-ти бальною шкалою Індeksu знання свідчать про майже тотальне незнання Правил дорожнього руху.

Жінки не так добре знають Правила, як чоловіки. Та найбільш суттєвою різниця є в когортах водіїв, які просто купили посвідчення, і які відвідували курси (хоча, можливо, платили за іспит). Проблема купованих документів, яка передбачає наявність теоретичних знань 50 на 50, свідчить також про те, що на практиці такий водій приймає

¹ Тут і надалі усі побудовані адитивні індекси є обґрунтованими, тобто були проведені процедури їх валідації та надійності.

правильне рішення з імовірністю 0,5 – а це, принаймні, схоже на гру в рулетку. І таких водіїв є понад десять відсотків (табл. 2). Найбільше відхилення Індексу знання в другій категорії “так, але курси я відвідував” (табл. 1), тому можна припустити, що серед них є ті, які все ж належать до першої – тобто, не відвідували, і не можуть сказати цього напевне (на питання щодо джерела отримання відповідних документів деякі респонденти відповідали неохоче).

Ситуація з продажем водійських посвідчень чи оплати іспитів не вивчається в рамках даного дослідження, але факт того, що загалом п’ята частина водіїв платила (і це занижений показник, бо частка респондентів навчалася і отримувала посвідчення до періоду незалежної України) – є кричущим. Дійсно, якщо відібрати тих, хто напевне навчався уже в незалежній Україні, то відсоток незаконних платників становить від 42,5% десять років тому до 59,4% в останні два роки. А якщо враховувати стаж 11, 12 і т. д. років, то сумарний показник по позиціях “так” поступово знижується, наближаючись до загального по вибірці. Можна зробити висновок, що феномен “купівлі/продажу” – виключно українське (а не пострадянське) ноу-хау, яке з кожним роком зростає.

Таблиця 2

... “купили” водійське посвідчення ... (%)

“Куповане” посвідчення	Стаж до ...								Загалом по вибірці
	10 р.	9 р.	8 р.	7 р.	6 р.	5 р.	3 р.	2 р.	
так	20,0	20,5	20,8	19,4	20,6	21,0	25,0	31,3	11,9
так, але курси я відвідував	22,5	23,1	23,4	25,0	25,0	25,8	30,0	28,1	16,8
ні, іспит здавав сам	57,5	56,4	55,8	55,6	54,4	53,2	45,0	40,6	71,3

В чому причина цього феномену. Звісно, не можна говорити про те, що його породжує одна зі сторін-учасників. Наприклад, майбутньому водієві зручніше одразу отримати на “бартерній” основі посвідчення, а водити автомобіль він навчиться безпосередньо на практиці – от тотальна потреба з їхнього боку і породжує цей феномен. Скоріш за все, цей державний сектор (а рішення про видачу посвідчень на керування автотранспортним засобом приймає і виконує виключно державна установа) також працює за принципом подвійної інституціоналізації [16], підтвердженням чому є дослідження харківських соціологів [17].

Скільки ж часу потрібно навчатися, аби стати безпечним учасником дорожнього руху? – попросили вказати уже діючих водіїв. Думки опитаних щодо мінімального стажу для отримання необхідних практичних навиків настільки сильно варіюють в межах кожної групи (наприклад, початківець з неповним стажем в 1 рік зазначає, що стільки ж цілком достатньо, тоді як інший респондент зазначає 7 років; у групах професіоналів така ж ситуація), що єдиним логічним поясненням цьому є різний період адаптації до стресових станів, пов’язаних з перебуванням за кермом автомобіля, через відмінні індивідуально-психологічні характеристики кожного, а також усвідомлення

наявного якісного рівня практики у порівнянні з попереднім. Найбільш усталені думки спостерігаються в когорті тих, хто самотужки навчався на курсах водіння, але іспит таким же чином здати не зміг (такі водії вважають достатнім рубіж у трохи більше, ніж два роки). Статистично значуща залежність спостерігається лише між змінними стаж та очікуваний досвід: водії з меншим стажем передбачають два з половиною роки практик для безпечного керування автомобілем, з більшим – три з половиною.

Можна вважати, що тривалість навчанням в цілому є цілком прийнятною на думку водіїв з міста Луцька, а от ефективність підготовки потребує термінових і значимих змін. Ключовою перешкодою до поліпшення ситуації є проблема «продажу» водійських посвідчень (55,9%), яка робить апатичними обидві сторони «купівлі/продажу» – і тих, хто надає послуги, і тих, хто їх отримує. Також на думку водіїв, котрі відвідували курси, потрібно застосовувати нові форми і технології навчання (36,3%), покращити стан та інфраструктуру доріг (30,4%), збалансувати вартість та якість навчання (29,4%), збільшити час та кількість занять для поглибленого вивчення ПДР (28,4%), забезпечити справедливість «каральних» заходів (27,5%), збільшити час та кількість занять з набуття практичних навиків водіння (19,6%), посилити контроль за ситуацією на дорогах і роботою ДАІ (16,7%), змінити систему підготовки водіїв, яка б забезпечувала достатній практичний рівень (14,7%), спростити Правила дорожнього руху (8,8%).

Додатковим специфічним індикатором професійного досвіду водія є частота його участі у ДТП. Показово, що 63,4% опитаних заявили про відсутність такої практики у своєму досвіді; решта 36,6% водіїв потрапляли в ДТП, та, як правило, з вини інших. Водії готові критично оцінити свої практичні вміння (табл. 3), але визнати свою провину в конкретній ситуації – ні. Самооцінка практичних вмінь луцьких водіїв не узгоджується з їх теоретичними знаннями. Жінки дещо скромніші у такій самооцінці, та статистичної залежності за статтю все ж немає. Водії з низьким досвідом роботи усвідомлюють нестачу практичних навиків – залежність між вмінням керувати автомобілем та стажем статистично значуща. Та ще гостріше це усвідомлюють ті, хто не навчався на курсах водіння, або кому ніяк самотужки не вдалося показати достатній рівень теоретичних знань на іспиті.

Таблиця 3

**Вміння керувати автомобілем в різних категоріях водіїв
(суб'єктивний показник, 7-ми бальна шкала)**

Ознака	Категорії	Сер. бал	Станд. відхилення	Коеф. кореляції	α
Стаж	до 3 р.	5,3	1,2	0,3	0,001
	4–10 р.	5,6	1,1		
	від 11 р.	6,1	1,1		
Стать	Чол.	5,9	1,1	-	-
	Жін.	5,6	1,2		
“Куповане” посвідчення	Так	4,7	1,2	0,4	0,000
	Так, іспит	5,4	1,1		
	Ні	5,9	1,1		
Загалом по вибірці		5,7	1,2	-	-

Загалом ніхто з опитаних не вважає, що погано керує автомобілем, лише 3,0% зазначили, що їх вміння є нижчим від середнього, і близько 12,0% – посереднім, у решти 85% він цілком достатній.

Насамкінець проаналізуємо професійну етику, котра представлена в анкеті сімома твердженнями. Виявилось, що, будучи за кермом, водії полюбляють перегони, особливо “підрізати” або притиснути до узбіччя не надто професійного водія (таких 15,1%), не дозволяють обігнати себе водієві на гіршому авто (24,4%), на трасі вмикають тільки дальнє світло фар в темну пору доби (35,3%), завжди пропускають пішоходів (63,0%), попереджають зустрічних водіїв про пост ДАІ, “моргаючи” фарами (66,4%), за потреби перевищують швидкість (68,1%), попередньо завжди слідкують за чистотою авто зовні та в салоні (75,6%).

Показовим, на погляд автора, є той факт, що 68,1% луцьких водіїв перевищують за потреби швидкість, це свідчить, з одного боку, про порушення, з іншого – про необхідність перегляду допустимих швидкостей. Прикро, що третина водіїв вмикає на трасі тільки дальнє світло фар в темну пору доби, створюючи цим самим аварійну ситуацію, така ж третина не підтримує водійської солідарності, коментуючи її тим, що “це не їхні гроші”.

Кожне з перелічених тверджень свідчить про наявність/відсутність етичних норм та правил поведінки водіїв, і загалом вони дають можливість побудувати Індекс поведінкової культури¹. Загалом по вибірці даний Індекс становить 3,0 бали за семибальною шкалою (доволі посередній результат). Як не дивно, але рівень поведінкової культури не залежить від стажу водіння автомобілем чи віку водія. А ось для чоловіків (3,3) і жінок (2,9) значення Індeksu статистично відрізняється (коефіцієнт кореляції становить 0,2 при помилці в 5%). Особливо помітною стає різниця поведінкової культури чоловіків і жінок у порівнянні з розподілом за статтю загалом по вибірці (див. табл. 4).

Таблиця 4

Рівень поведінкової культури за статтю (%)

Поведінкова культура	Стать			
	чол.	жін.	чол.	жін.
Низька	30,8	69,2	45,5	54,6
Нижча середньої	55,0	45,0		
Середня	50,0	50,0	50,0	50,0
Вища середньої	51,4	48,6	59,6	40,4
Висока	90,0	10,0		
Загалом по вибірці	52,6	47,4		

¹ По 1 балу приписується респонденту, якщо для тверджень 1, 3, 4 отримано відповідь “так”, а для решти – “ні”, в інакшому випадку приписувався нульовий бал.

За результатами емпіричного соціологічного дослідження отримано такі **висновки**:

- Понад 70% водіїв мають середній і вище рівень поведінкової культури, який не залежить від стажу водіння автомобілем чи віку водія, але залежить від статі – у жінок-водіїв значення відповідного індексу нижче, ніж у чоловіків-водіїв (2,9 та 3,3 відповідно).
- Знання ПДР однаково низькі і для чоловіків-, і для жінок-водіїв. Виявилося, що на питання, взяті із білетів теоретичного іспиту для отримання посвідчення керувати автотранспортним засобом, у 1,7% респондентів жодна відповідь невірна, у 11,0% – одна правильна відповідь, у 16,9% – дві, у 30,5% – три, у 31,4% – чотири, і лишень у 8,5% – всі відповіді виявилися вірними, що не відповідає вимогам щодо показника якості знань у 90%. Тому 3 бали за 5-тибальною шкалою індексу знання свідчать про майже тотальне незнання правил дорожнього руху, котре властиве усім водіям, незалежно від стажу водіння.
- Щодо набуття достатніх практичних навичок виявлено, що необхідним рубежем тут є стаж у три роки, тоді як сім/десять – для того, аби стати професіоналом.
- Ситуація з продажем водійських посвідчень чи оплати іспитів виявилася критичною – загалом п'ята частина водіїв платила за відповідні послуги. Якщо відібрати тих, хто напевне навчався уже в незалежній Україні, то відсоток незаконних платників становить від 42,5% десять років тому до 59,4% в останні два роки. Тенденція “купівлі/продажу” водійських посвідчень є зростаючою.

Загалом представлені в роботі вимірювальна модель “ідеального типу” професії водія та емпіричні висновки мають практичну цінність для соціологів, що займаються емпіричними соціологічними дослідженнями, зокрема, в галузі соціології професій; а також можуть бути використані для розробки практичних рекомендацій щодо реформування системи підготовки водіїв в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Поняття про надійність водія. Прогнозування й приймання безпечного керування автомобілем [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vozhdenieauto.com/ua/safe-management-car-2.html>
2. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України “Про проведення парламентських слухань на тему: “Безпека на дорогах України заради безпеки життя” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511
3. Давать взятки готовы 70% водителей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://drugasmuga.com/articles/law/93.html>1982. – 254 с.
4. Вебер М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М., 1990.
5. Larson M. In the Matter of Experts and Professionals, or How Impossible it is to Leave Nothing Unsaid / M. Larson // Professions in Theory and History. – [eds by M. Burrage, R. Torstendahl]. – L. : Sage, 1990. – P. 38–56.

6. *Larson M.* The Rise of Professionalism: a Sociological Analysis / M. Larson. – Berkeley, L. : University of California Press, 1977.
7. *Парсонс Т.* Система сучасних товариств [Текст] / Т. Парсонс. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.
8. *Millerson G.* The Qualifying Associations / G. Millerson. – L. : Routledge & Kegan Paul, 1964.
9. *McKinlay J.* Towards the proletarianisation of physicians J. McKinlay, J. Archers // International Journal of Health Services. – 1985. – № 18. – P. 191–205.
10. *Halliday T. C.* Beyond Monopoly: Lawyers, State Crises and Professional Empowerment / T. C. Halliday. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
11. *Macdonald K.* The Sociology of Professions / K. Macdonald. – L. : Sage, 1995.
12. *Радаев В. В.* Социальная стратификация / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М. : Аспект-Пресс, 1996.
13. *Здравомыслов А. Г.* Человек и его работа в СССР и после / А. Г. Здравомыслов, В. А. Ядов. – М. : Аспект-Пресс, 2003.
14. *Курьянова О. Е.* Повышение безопасности дорожного движения методами совершенствования системы подготовки водителей: Дис. канд. техн. наук / Курьянова О. Е. – М., 1998. – 153 с.
15. *Мансуров В. А.* Социология профессий. история, методология и практика исследований [Текст] // В. А. Мансуров, О. В. Юрченко / Социальная структура: социология профессий. – 2009. – С. 36–46.
16. *Головаха С.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” [Текст] / С. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.
17. *Свеженцева Ю. О.* Інституційний характер корупції в діяльності державної автомобільної інспекції / Ю. О. Свеженцева, О. О. Сердюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 800. – С. 151–155.

Стаття надійшла до редколегії 04.01.2013

Прийнята до друку 15.01.2013

DRIVER TRAINING IN THE CONTEXT OF EVERYDAY PRACTICES: REALITIES OF UKRAINE IN THE EMPIRICAL MEASUREMENT

S. A. Salnikova

*Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Freedom square, 13, Lutsk, Ukraine, 43025,
sv.salnikova@gmail.com*

The article focuses on the professional driver-amateurs and professionals as an indicator the effectiveness of their training in the context of everyday practices. Searching for the ideal model of a profession is made in the context of the paradigm of structural functionalism, and the indexes of behavioural culture and knowledge of traffic rules are constructed using the quantitative methods, and analysis of empirical data conducted with the Ukrainian realities of institutional transformation.

Key words: the “ideal type” of the driver, the Index of behavioral culture, Index knowledge of traffic rules.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ УРОВЕНЬ ВОДИТЕЛЕЙ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ДЕЙСТВЕННОСТИ СИСТЕМЫ ИХ ПОДГОТОВКИ В КОНТЕКСТЕ ПОВСЕДНЕВНЫХ ПРАКТИК

С. А. Сальникова

*Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки,
пр.-кт Воли, 13, г. Луцк, Украина, 43025,
sv.salnikova@gmail.com*

В статье акцентируется внимание на профессиональном уровне водителей-любителей и профессионалов как показателю действенности системы их подготовки в контексте повседневных практик. Поиск идеальной модели профессии произведен в контексте парадигмы структурного функционализма; индексы поведенческой культуры и знания Правил дорожного движения построены с использованием количественных методов; анализ эмпирических данных проведен с учетом украинских реалий институциональной трансформации.

Ключевые слова: “идеальный тип” водителя, Индекс поведенческой культуры, Индекс знания Правил дорожного движения.

УДК (323.113-055.2)(=161.2):[308:303.686]

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК – ТРУДОВИХ МІГРАНТОК КРІЗЬ ПРИЗМУ ЇХНІХ СПОГАДІВ

О. С. Химович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
ksjyshonhello@yandex.ru*

У статті використовуватимуться матеріали власного архіву автора. Протягом 2008–2011 рр. було зібрано 30 нарративних інтерв'ю, проте в період 2008–2009 рр. було зібрано 10 нарративних інтерв'ю з жінками трудовими мігрантками. Мета статті полягає в тому, щоб сконструювати характеристики соціального портрету українських жінок трудових мігранток.

Ключові слова: міграція, трудові мігранти, соціальний портрет.

Сьогодні в соціології є чимало дискусій навколо тематики трудової міграції та самих трудових мігрантів. Проблемою для нас все ж таки залишається мало дослідженим портрет самих трудових мігрантів: яку інформацію потрібно використовувати, узагальнені статистичні дані, які змалюють нам загальну картину, що вже само по собі є важливо, проте для нас цікавим виявилось сконструювати портрет трудового мігранта з власних слів мігрантів, зокрема жінок, в чому ж таки полягає особливість українських жінок трудових мігранті.

Мета статті – розкрити соціальний портрет українських жінок трудових мігранток, на підставі аналізу власного архіву автора. У межах цього дослідження нашими основними завдання є на підставі визначених термінів розробити критерії для аналізу соціального портрету українських жінок трудових мігранток та розкрити особливості соціального портрету українських жінок трудових мігранток на основі емпіричного матеріалу.

Спочатку розглянемо деякі теоретичні аспекти явища міграції загалом та особливості міграційних процесів в Україні. Міграція як явище виникла і розвивалась одночасно із людством. Більшість країн у світі, на різних етапах розвитку тією чи іншою мірою були залучені у різні міграційні процеси: чи то в ролі країни–донора – постачальника трудових ресурсів, чи то у ролі країни–реципієнта.

Серед робіт, присвячених дослідженням міграційних процесів, в Україні в кінці 90-х – 2000-х рр. можемо виокремити праці як теоретико-методологічного, так і прикладного характеру (Хомра О., Прибиткова І., Євтух В. та ін). Комплексні міждисциплінарні дослідження проблем міграції населення України проведені групою вчених під егідою Управління зі справ міграції та біженців Державного комітету зі справ національностей та міграцій України (Малиновська О.), Підкомітетом Верховної Ради з питань

прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин (Удовенко Г.) [3]. Питання щодо регулювання наслідків міграційних процесів в Україні обговорюються з 90-х рр. ХХ ст. Проблемами міграційної політики займаються Банних В., Беляєв О., Васильченко В., Петрова Т., Ємець О., Новік В. та ін. [3].

Трудова еміграція/міграція у Радянському Союзі було “закритим” явищем у суспільстві та у науковців. Проте це не означало, що еміграції в СРСР не було. [1].

Після проголошення незалежності України різко зросла кількість емігрантів. Причиною цього стало як падіння “залізної завіси”, створення відповідної законодавчої бази, суттєве спрощення механізму оформлення документів на виїзд, так і падіння життєвого рівня населення через економічну кризу. Після непередуманих реформ початку 90-х рр. ХХ ст. більша частина населення країни опинилась за межею бідності. Зростання безробіття, мізерні заробітні плати та повна затримка їх виплат, відсутність перспектив професійного зростання, економічна нестабільність, відсутність безпеки громадян служили і продовжують служити підставами для потужних міграцій населення [2].

Сьогодні соціологи виділяють такі категорії мігрантів:

- 1) особи, які вирішили повернутися на свою історичну Батьківщину заради воз’єднання сім’ї чи з інших обставин; їх ще називають у літературі “етнічні емігранти”;
- 2) особи, які виїжджають за кордон у зв’язку із економічними труднощами (безробітні – з надією знайти роботу за кордоном, працюючі – з надією знайти більш високооплачувану роботу, ніж у себе вдома) тощо [1].
- 3) особи, які виїжджають на навчання;
- 4) особи, які одружуються з представниками інших країн, тощо.

Як показують дослідження одним із найефективніших способів виживання виявилася тимчасова трудова міграція за кордон. Справжні її розміри невідомі, в різних версіях експертів фігурують цифри від 3 до 4 мільйонів [8] ще й тому, що багато людей виїжджають як туристи чи гості в різні країни і часто залишаються там як нелегали. Навіть враховуючи певні позитивні наслідки цього процесу (зменшення рівня безробіття і соціальної напруженості в суспільстві, поповнення валютного фонду України за рахунок трансферних переказів частини доходів працівників-мігрантів на Батьківщину тощо), не можна закривати очі на його негативні сторони. Так, наприклад, вітчизняний ринок втрачає найактивнішу і найконкурентноспроможнішу частину трудового потенціалу країни [7].

Альтернативою еміграції, або, як її ще іменують, виїзду на постійне місце проживання до зарубіжних країн, виступає тимчасова трудова еміграція, досвід якої вже набули члени кожної десятої української родини. Як показує статистика, найважливішими напрямками для трудових мігрантів є Росія та Польща, трохи менше заробітчан виїжджає у Німеччину та Чехію. Понад половину мешканців України, котрі працювали за кордоном, працевлаштувалися там на підставі усної домовленості з роботодавцем, без юридичного оформлення трудової угоди. Натомість решта укладала трудову угоду або ще в Україні, або в країні тимчасового перебування. Багато з тих, хто вже має закордонний виробничий стаж, мають намір упродовж найближчого року знову поїхати за кордон на тимчасові заробітки [6].

Отже, для створення соціального портрету, ми опиратимемося на явище трудової міграції. Трудова міграція – це соціальний процес, що передбачає перетин внутрішнього адміністративно-територіального чи зовнішнього кордону держави особою чи групою осіб у пошуках роботи з метою покращення свого (або своєї сім'ї) матеріального становища легально або не легально, на певний період часу або назавжди. Відповідно тут можна виділити три основні компоненти трудової міграції: країна походження (країна – донор), країна призначення (країна – реципієнт) та трудовий мігрант (особа чи група осіб, що здійснюють трудову міграцію).

Що ж стосується самої категорії “соціальний портрет”, часто застосовується у наукових розвідках, без будь-якого глибшого осмислення чи операціоналізації. Так, наприклад, авторка Музика Л. І. в одній із своїх статей “Трудова міграція українців до ЄС: сучасний стан, проблеми та шляхи їх вирішення” сформувала портрет трудових мігрантів на основі таких категорій як:

- мета виїзду;
- країна, де працевлаштувалися;
- сфера зайнятості;
- вік мігрантів;
- стать;
- статус перебування за кордоном (легально, нелегально);
- проблема повернення [4].

Варто зазначити, що соціальний портрет автор описувала на основі базових соціально-демографічних характеристик. Можливо цей поділ зумовлений характером даних, що використовуються в дослідженні – статистичні дані, зібрані держкомстатом. Натомість для розкриття соціального портрету українських трудових мігрантів у всій його складності, на нашу думку, треба застосовувати якісні методи соціологічних досліджень. Зокрема, ми зібрали на протягом 2008–2011 рр., було зібрано 30 наративних інтерв'ю, проте в період 2008–2009 рр. було зібрано 10 наративних інтерв'ю з жінками трудовими мігрантками. Всі інтерв'ю, було зібрано на території Львова та Львівської обл., оскільки за даними держкомстату, саме Західна Україна є одним із найбільших постачальників трудових мігрантів. Вік жінок, в основному, від 22 до 55 років. Пошук респондентів здійснювався методом “снігової кулі” (дані про респондентів наведені у додатках). Всі опитані нами респонденти, проживають на території Львівської області, а саме м. Миколаєва, оскільки за даними держкомстату, саме це місто входить в число населених пунктів з високим рівнем замученості до трудової міграції. Інтерв'ю проводилося методом напівструктурованого інтерв'ю, яке включало наступні блоки: демографічні показники, (дата і місце народження, статус, діти тощо); опис родини з якої походить респондент; питання про населений пункт, регіон, середовище з якого походить респондент; питання що стосуються освіти респондента; виявлення причини виїзду, рефлексії стосовно перебування за кордоном, повернення та адаптації. Отже, на підставі отриманих даних ми пропонуємо доповнити соціальний портрет трудових мігрантів розроблений Музикою Л. І. наступними блоками:

- місце народження;
- освіта (шкільна, позашкільна, вища або середня освіта);

- обрання країни, куди здійснювалася трудова міграція;
- місце праці до виїзду, під час перебування за кордоном та після повернення до дому;
- взаємовідносини в сім'ї;
- процес адаптації за кордоном;
- мета поїздки;
- здоров'я трудових мігранток;
- соціальний статус.

Під час польової роботи автор зіткнулася із тією проблемою, що респондентки не дуже охоче розповідають про своє життя за кордоном. Оскільки, незважаючи на розмах міграційних потоків, у сучасному українському суспільстві явище трудової міграції має досить амбівалентний характер/негативний. Інша причина – це уявне пониження соціального статусу трудових мігрантів, які змушені виконувати малопrestiжну роботу, порівняно з посадами, які вони обіймали в Україні.

При аналізі розповідей наших респондентів постараємося пройти весь шлях їхнього життя по найбільших подіях, які вони пережили, на нашу думку. Практично всі з опитаних жінок народились в радянський період, тому їхня рання соціалізація проходила в час порівняної стабільності та впевненості в майбутньому.

Як наголошують респонденти в них вже все було наперед визначено, вони мріяли, що закінчать школу, здобудуть освіту, яку вони вважають за потрібну, влаштуються на роботу, одружаться. Розпад СРСР супроводжувався трансформацією у всіх сферах суспільної життєдіяльності – соціальній, культурній, економічній тощо. Кризові явища в економіці для багатьох українських сімей стали переломними у їх соціальних траєкторіях. Втрата роботи, мізерні заробітні плати і затримка з їх виплатою змушувала їх шукати різні способи розв'язання проблеми, причому самотужки, адже держава, здавалось, забула про своїх громадян.

Якщо розглядати місце народження наших респонденток, то всі вони є вихідцями із сільської місцевості, або маленького містечка. Цей факт є доволі цікавим з огляду на те, що без винятку інтерв'ю збиралися у місті. У пошуку респондентів, автор не орієнтувалася на те, щоб знайти вихідців із сіл. Проте виявлена ситуація дозволяє зробити припущення, що жінкам, які одного разу вже здійснили міграцію з села до міста, в майбутньому було простіше здійснити наступний міграційний крок – виїзд за кордон з метою заробітку. [9],[10];[13], [14], [15], [16], [17].

Отож, всі респонденти, яких було опитано автором, народилися в різних місцевостях; це опосередковано може свідчити про виховання, рівень освіти, потреб тощо. Серед опитаних є виняток (пані Анна), вона народилася в селі Верхньо – Дорожне, але через те, що в 5 років втратила матір, а батько знайшов нову сім'ю, виховувалася в дитячому будинку, що і позначилося на подальшій долі респондентки. Вона з раннього дитинства вчилася самостійно все вирішувати, постояти за себе, тому, як зазначила, вона пішла у Свідки Єгови, закінчила училище, вивчилася на повара. Що ж до інших респондентів, то вони практично всі до моменту одруження перебували під опікою батьків, тому весь час відчували підтримку. А от опинившись за кордоном їм було складно віднайти своє місце та й адаптуватися до нового середовища та їхнього способу життя: починаючи

від побутового рівня (справи по дому, догляд за дітьми тощо), закінчуючи особистим життям (відносини з друзями, чоловіком).

Місце народження впливає і на те, як у респонденти описують своє дитинство. Всі опитані жінки розповідали про своє дитинство, порівнюючи його із дитинством сьогоднішніх дітей. Вони вважають, що в них воно було кращим, цікавішим. Наприклад, пані Любов відповіла так: “.. *Ми ходили у мої роки ... ми ходили в кінотеатри на фільмибули дискотеки такі, була жива музика ... в наші роки було якось простіше і більше з душою, більше з любов'ю чи шо. А зараз, зараз не так як було в нас...*” [18].

Пані Марія проаналізувала своє дитинство так: “.. *виросла я в бідній сім'ї ... так що ми собі самі організували ... дуже часто їздили з класом ... на дискотеку пішла в 10 клас і... я задоволена була тим своїм дитинством ... студентські роки дуже хороші...*” [16].

Варто зауважити, що всі жінки, крім (пані Оксани), здобули вищу та середню спеціальну освіту (див. табл. 2), а за кордоном виконували роботу, яка потребує певних практичних навичок, а не спеціальної освіти, адже робота по догляду за дітьми чи старшими, прибирання дому не потребує спеціального диплому. Хоча професійний статус жінок-мігранток понизився, вони все ж таки вважають своє становище доволі високим, тому що їхня сім'я забезпечена всім необхідним, діти здобувають освіту, вони придбали нове житло чи зробили капітальний ремонт старого.

Простежується своєрідний “статусний” парадокс: в Україні, зокрема в себе в рідному місті, респондентки займають високий статус, забезпечені всім необхідним, добре виглядають, шануються в сім'ї, їм заздрять сусіди та знайомих, зі слів пані Наталії, читаємо: “.. *люди звичайно, що заздрять...*” [13] і ці почуття сповнює їх гордістю. За кордоном вони виконують переважно некваліфіковану низькооплачувану роботу. Доволі часто міграція пов'язана з потребами дітей. Адже на Україні їхні нащадки мають змогу здобувати освіту в престижних учбових закладах, як правило, лише за рахунок батьків.

Незважаючи на те, що більшість трудових мігрантів працюють не за спеціальністю, деякі з них знаходять можливість працювати чи підробляти згідно зі своєю професією. Наприклад, пані Марта та Наталія, маючи дипломи швачок, працювали або підробляли швачками, перебуваючи на заробітках; отже і там професійна освіта стала в нагоді.

Переходячи до самої міграції, варто зазначити, що сучасні дослідники виділяють декілька причин трудової міграції українських громадян: економічні, особисті, соціально-професійні та культурні. Аналізуючи історії життя наших респонденток, бачимо, що через економічний чинник, незадоволення своїм матеріальним становищем виїхало 9 з 10 респондентів і лише 1 інформатор відзначила, що поїхала на роботу за кордон через сімейні негаразди. За словами цієї респондентки (пані Надії), якби вона не виїхала тоді з дому, то все могло б закінчитися в їхній сім'ї фатально: “... *Мені потрібно було терміново його лишатися, то можливо це могло закінчитися фатально, тому я тайком відкрила візу в Чехію*” [10].

Отже, більшість респондентів пояснюють свій виїзд за кордон незадовільним матеріальним становищем. Значна частина з опитаних перед від'їздом ставили за мету заробити гроші для “нормального проживання”, тобто придбання необхідних продуктів харчування, побутових речей, одягу тощо. Як зазначає респондентка пані Стефанія, “на

хліб насущний” [9]. Інша респондент виїхала для того, щоб заробити грошей для навчання дітей та добудувати будинок, який почали будувати ще 10 років тому. Отже, серед основних причини еміграції респонденти називають бажання заробити гроші для покращення умов проживання.

Що ж до місця праці, то спостерігаємо таку тенденцію. На початку свого перебування за кордоном всі опитані жінки були зайняті в домашньому секторі. Це зазвичай хатні робітниці, няні чи ті, які доглядали за людьми літнього віку. Нелегалізовані емігранти-жінки, працюючи нянями і доглядальницями, виконували додаткову неоплачувану працю по-хатньому господарству, і це було доволі обтяжливо, але іншого виходу не було, адже кожен тримався за свою роботу, яка, на їхню думку, добре оплачувалося, на відміну від того, яку заробітну плату, яку вони отримували на Україні. Однак з часом, коли жінки-трудова мігранти адаптувалися, вивчили мову, легалізували своє становище, вони найчастіше почали змінювати місце праці та місце проживання. Якщо раніше вони були прив’язані до дому і до сім’ї, в якій проживали, то тепер мають можливість винаймати окреме житло і працювати на краще оплачуваних роботах. Наприклад, найчастіше легалізована жінка-емігрант шукає роботу у кількох сім’ях, де займається лише прибиранням. Такий вид робіт надає їй вищого статусу порівняно з попередньо виконуваною роботою. Зі слів респондента пані Марії бачимо: “... *Спочатку працювала в сім’ї, де бавила дітей ...тепер маю чотири контракти, приходжу зі своїми ключами, прибираю ... після обіду маю трьох дітей ... до мене добре відносяться ... мені довіряють...*” [16].

Серед опитаних є жінка, яка працює на одній з фармацевтичних фірм. Респондент пані Ірина є швидше винятком серед опитаних, оскільки вона одружена з італійцем і саме в Італії бачить своє майбутнє як і майбутнє новонародженої доньки. До поїздки в Італію працювала в Польщі, Чехії. Безпосередньо в Італії працювала також по догляду за старшими людьми.

Також серед опитаних є пані Оксана, яка поїхала на роботу до Чехії відріє за чоловіком і на сьогодні не збирається повертатися. Вони придбали власний будинок, забирають із рідного міста Миколаєва свою доньку, хочуть, щоб вона пішла до школи та здобула освіту в Чехії. Як зазначає сама респондент, що сама може й повернулася би в Україну, тому що любить свій дім, але повертатися не хоче її чоловік, тому: “... *Час покаже ...*” [17]. Серед опитаних десяти жінок таких, які не збираються повертатися додому, на Україну, є двоє, і це, на нашу думку, стає проблемою для українського суспільства, тому, що це наймолодші респонденти.

Наші респондентки мають досвід роботи в таких країнах, як Італія, Чехія, Польща, Португалія, рідше Росія. Росія належить до країн, куди в більшості випадків виїжджають чоловіки і значно рідше – жінки. Італія, Португалія – це країни, так званого далекого зарубіжжя. У ці країни їдуть у переважній більшості на довготермінові заробітки. У Польщу та Чехію (країни близького зарубіжжя) виїжджають на короткотермінові заробітки. Також можна простежити наступну тенденцію: жінка-трудова мігрант виїжджає на роботу у країни близького зарубіжжя, а згодом, здобувши певний досвід, переїжджає у країни далекого зарубіжжя. Спонукальним чинником до такого переїзду є насамперед вищий рівень оплати праці. На думку респондентів, країни далекого

зарубіжжя є більш розвиненими і тому, якщо жінки психологічно готові до подальшої еміграції, вони переїжджають до них. Також дуже часто жінка їде в країну далекого зарубіжжя через збільшення своїх чи сімейних потреб, а відповідно й потреби грошей для сім'ї. Таку тенденцію можна простежити на прикладі пані Марти.: “... *На заробітки вперше поїхала в Польщу ... згодом діти підростали, проблеми були більші, витрати більші, мені потрібна була більша заробітна плата ... і я поїхала в Італію ...*” [12].

Ми виокремлюємо дві групи мігрантів за критерієм тривалості їх перебування за кордоном. Перша група – це довготривале перебування (5 і більше років). Таке довготривале безвиїзне перебування за кордоном дає право на легалізацію свого перебування і отримання статусу трудового емігранта. Це, своєю чергою, дає емігрантам можливість працювати на більш високооплачуваній роботі, право на щорічну відпустку, медичне страхування, а ще надію на те, що вони, можливо, в майбутньому отримуватимуть пенсію тієї країни, в якій працюють, і це буде для них значною допомогою та підтримкою в майбутньому. Зі слів пані Ірини читаємо: “... *З надією, що колись може і там пенсія якась буде невеличка, але буде, завжди надіємось ...*” [15]. Друга група – жінки, які щорічно повертаються на Батьківщину для того, щоб за якийсь час знову емігрувати за кордон. Це і визначає їхнє соціальне становище. Приїхавши на роботу за кордон, кожна із респондентів зіткнулася із різного роду труднощами: це нехтування респондентів як особистостей, незнання мови, найбільше пощастило тим, які працювали нянями, адже поруч із своїми вихованцями своїми вивчали мову; туга за домом, а особливо дітьми; переміна клімату та умов проживання.

Зі слів пані Марії, бачимо “... *Тебе за людину ніхто не сприймав, з тобою тут рахуються, а там з тобою не рахуються, ти не більше як наймичка, ти не маєш права підняти голови і щось сказати*” [16]; пані Наталія розповіла: “... *Конкретна така депресія за домом ... туга є, тому що росте твоя дитина без твого виховання ... багато наших жінок не витримують там ...*” [13].

Після того, як жінки-емігранти досягнули початково поставлених перед собою цілей, вони все ж не бажають повертатися на Батьківщину. У більшості інтерв'ю фігурує фраза: “...*Повертатися.... принаймі не зараз ...*” [11], [14], [15], [17], [18]. Причин на це є декілька. По-перше, заробітна платня, яку пропонують сьогодні в Україні, є для них занадто низькою. По-друге, проживши тривалий період за кордоном жінка-емігрант адаптувалася до рівня і стилю життя, який є за кордоном. По-третє, пропрацювавши за кордоном тривалий час і здавалось, вже втіливши в життя поставлені перед виїздом цілі, вони не готові сьогодні повернутися, тому що змінилися потреби та ставлення до багатьох речей, змінилися їхні цінності.

На момент проведення інтерв'ю 2 з 10 жінок після повернення на Батьківщину влаштувалися на роботу. Проте обоє в перспективі планують знову поїхати на роботу за кордон, адже свою нову роботу вважають тимчасовими заробітками. Пані Марта влаштувалася продавцем на ринку, а пані Стефанія – швачкою на капелюшний завод.

Респондент пані Ірина, яка виїхала в Італію на заробітки і там одружилася, народила доньку, також не збирається більше повертатися в Україну, тому що на сьогодні для себе, а тим більше для своєї доньки, не бачить тут майбутнього. Вона повертається на Батьківщину лише відвідати батьків та брата. Практично те саме заявляє пані Оксана,

яка виїхала на заробітки, пропрацювала там 2 роки і тепер забирає із собою дочку, адже в Україні, як запевняє респондент, в них немає майбутнього, якого б вони хотіли.

Важко оцінювати вплив на здоров'я трудової міграції, але часте перебування на сонці, недоспані ночі з дітьми та людьми літнього віку, тяжка й виснажлива робота респондентів в полі, постійні переживання через своє нелегальне становище, не могло не залишити слід на здоров'ї жінок-трудова мігрантів. Наприклад, зі слів пані Любов, читаємо: *"... Маю проблеми ... то трошки психіка ... стомлюєшся фізично, стомлюєшся розумов ... вдома підліковуєшся, ходиш на масажі ..."* [18]. Пані Ірина вважає: *"... Ну звичайно, що стан здоров'я трошки похитнувся ... хребет, руки терпнуть ... трошечки треба себе кожний раз, коли приїжджаєш масажі, хребт на місце ставити ..."* [14]; зі слів пані Оксани бачимо: *"... Звичайно ... як працювала на фабриці 9 місяців там всюди стояли кварцові лампи, це ультрафіолетове світло ... зір, волосся, очі, шкіра ... постійно на ногах ... в 22 р. я маю сині жили ..."* [17].

Отже, трудова міграція, на нашу думку, має як негативні наслідки, так і позитивні. Зокрема серед негативних – з України виїжджають молоді, активні та здорові громадяни суспільства, а повертаються люди, або пенсійного, або передпенсійного віку, пасивні та, що найгірше, хворі члени суспільства.

До позитивних можемо віднести: перебуваючи на роботі за кордоном, українські жінки саме там в той складний період у своєму житті консолідуються, намагаються підтримати та допомогти одна одній, зі слів пані Любов читаємо: *"... Там вже так чекаєш того дня, так години, коли зустрічаємося, поговоримо, хтось розкаже своє наболіле, якісь проблеми хтось розкаже так і отак оте спілкування ну допомагає ..."* [18]. Кожна жінка – трудовий мігрант намагається хоча б трохи дотримуватись традицій, а також мірою можливостей, ходити до церкви.

Отже, у період трансформації суспільства важливо простежити динаміку перетворень різних соціальних груп, зокрема і таких груп як трудові мігранти. Таким чином, під час проведення дослідження нам вдалося з'ясувати основні характеристики жінок трудових мігранток, як особливої соціальної групи, на трансформацію якої впливають глобалізаційні процеси.

В епоху глобалізації, особливо на сьогоднішньому етапі, коли фінансова криза охопила всі країни світу, досвід трудових мігрантів, які будуть повертатися на Батьківщину, є неocenним і вартим того аби його вивчали та використовували.

Варто зауважити, що саме міграційні процеси – це багатогранне явище, яке впливає на всі сторони розвитку суспільства: демографічне становище, економічну ситуацію, політику, релігійні переконання, національні та сімейні відносини тощо. Тому воно вимагає поглиблених систематичних досліджень, провідну роль в організації та проведенні яких відіграє соціологія.

Додаток №1

Демографічні та соціокультурні характеристики респондентів

Таблиця 1

Імена респондентів	Рік народження	Освіта	Вірсповідання	Сімейний стан	Кількість/стать дітей
Стефанія	1962	ПТУ	Греко-католик	Розлучена	Дві дочки
Надія	1964	ПТУ	Віруюча	Громадський шлюб	Дочка і син
Анна	1954	ПТУ	Свідок Єгови	Вдова	Три сини
Марта	1966	ПТУ	Греко-католик	Розлучена	Дочка і син
Наталія	1970	ПТУ	Греко-католик	Розлучена	Дочка
Ірина	1965	Технікум	Віруюча	Розлучена	Син
Ірина	1973	Технікум	Католик	Одружена	Дочка
Марія	1965	ВНЗ	Греко-католик	Одружена	Син і дочка
Оксана	1984	Школа	Греко-католик	Одружена	Дочка
Любов	_____	ВНЗ	Греко-католик	Розлучена	Дочка і син

Додаток №2

Короткі дані про перебування респондентів за кордоном зібрані в табл. 2.

Таблиця 2

Імена респондентів	Країна виїзду	Робота за кордоном	Кількість років перебування	Повернулася/приїжджає у відпустку
1	2	3	4	5
Стефанія	Польща	В полі, няня	10 років	Влаштувалася вдома на роботу
Надія	Чехія	З дітьми в пансіонаті	8 років	Відкрила власний бізнес вдома
Анна	Польща	В полі, на будівництві	з 2001 року до сьогодні	Продовжує працювати за кордоном
Марта	Польща, Італія	Швачкою, няня	2 роки, 2 роки	Влаштувалася вдома на роботу
Наталія	Італія	Няня, по догляду за старшими людьми	5 років	Продовжує працювати за кордоном
Ірина	Польща, Італія	Швачка, по догляду застаршими людьми, по контрактах прибирає в квартирах	2 роки, 6 років	Продовжує працювати за кордоном

Закінчення табл.

1	2	3	4	5
Ірина	Польща, Чехія, Італія	Швачкою, на фабриці чистили овочі, по догляду застаршими людьми, на фармацевтичній фірмі	1 рік, 1 місяць, 7 років	Переїхала туди жити
Марія	Італія	Няня, за контрактами прибирає в квартирах	8 років	Продовжує працювати за кордоном
Оксана	Чехія	На фабриці, продавцем в магазині	3 роки	Переїхала туди жити
Любов	Італія	По догляду за старшими людьми	6 років	Продовжує працювати за кордоном

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Кириленко Н. В.* Міграційні процеси в Україні та їхні соціальні наслідки / Н. В. Кириленко // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. У 2-х ч. Т. 2. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2006. – 514 с.
2. *Жан-Пьер.* Альмадовар. Рассказ о жизни и индивидуальная траектория: сопоставление масштабов анализа.
3. *Володько В. В.* Ціннісні орієнтації сучасних трудових мігрантів з України (гендерний аспект) / В. В. Володько // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2004. – 621 с. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-181289.html>
4. *Чехович С. Б.* Міграційне право України : підручник / С. Б. Чехович. – К. : Школа, 2003. – 241 – 257 с.
5. *Прибиткова І. М.* Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: сучасні позиції цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. М. Прибиткова // *Соціологія: теорія методи, маркетинг.* – 2002. – № 4ю – С. 156–167.
6. *Мазука Л. І.* Трудова міграція українців до країн ЄС: сучасний стан, проблеми та шляхи їх вирішення / Л. І. Мазука // Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2010_3/010-017.pdf
7. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-01.
8. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-02
9. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-05
10. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-06
11. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-07
12. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-08
13. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-09
14. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-10
15. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-04
16. Особистий архів автора, інтерв'ю WAV-03

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2013

Прийнята до друку 10.03.2013

THE SOCIAL PORTRAIT OF UKRAINIAN FEMALE LABOUR MIGRANTS ON THE BASIS OF THEIR MEMORIES

O. S. Khymovych

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
ksjyshonhello@yandex.ru*

The article used materials in the archive of the author. During the 2008 - 2011 years, was collected 30 narrative interviews, but in the age 2008-2009 were collected 10 interview narrative of women migrant labor. The aim of the article is to construct characteristics of social portrait of Ukrainian women labor migrants.

Key words: migration, migrant workers, social portrait.

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ УКРАИНСКИХ ЖЕНЩИН – ТРУДОВЫХ МИГРАНТОК СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИХ ВОСПОМИНАНИЙ

О. С. Химович

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
ksjyshonhello@yandex.ru*

В статье использованы материалы собственного архива автора. В течение 2008–2011 гг., было собрано 30 нарративных интервью, однако в период 2008–2009 гг. было собрано 10 нарративных интервью с женщинами трудовыми мигрантки. Цель статьи состоит в том, чтобы сконструировать характеристики социального портрета украинских женщин трудовых мигранток.

Ключевые слова: миграция, трудовые мигранты, социальный портрет.

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

УДК 316.244

ПОЧАТКИ ГРОМАДЯНСТВА (генетична соціологія)¹

М. С. Грушевський

Уривки праці, подані у цьому номері журналу, присвячені розмірковуванням М. Грушевського над історичним розвитком суспільства. Чи може суспільство розвиватися за певними законами? Якщо ці закони існують, то чи можна застосувати їх до суспільства?

Автор визнає усю складність і мінливість соціального процесу, який дуже складно пояснити простими й елементарними законами. Грушевський виводить два ряди факторів соціальної еволюції: біологічні і психологічні. Відзначає роль економічного фактора у розвитку суспільства. Аналізує і дає критичну оцінку концепції марксистів.

Ключові слова: історичний розвиток, біологічна закономірність, марксизм, матеріалістичний світогляд, фактори соціальної еволюції, колективна психологія, соціальний закон.

Біологічна закономірність таким чином в порівнянні з явищами фізичними далеко менше точна, значно більш розтяжима. Оскільки ж поняття закономірності ми схотіли б прикласти до явищ соціальних, ми мусіли б його брати ще в менше строгому і точному розумінню, тому що тут до складності факторів і сил, які себе виявляють в соціальному процесі, прибувають і ті елементи доцільності і моральності, які були виключені при переносі поняття законності з сфери соціальних відносин до явищ природних, і неминучо вертають ся і кажуть рахувати ся з ними при повороті сього поняття з сфери природної до сфери соціальної. Всі зусилля можливо упростити схему соціального процесу і надати йому характер якнайбільше автоматичний і механічний таки не можуть скинути з рахунку сих елементів.

З різних течій соціології досі може найбільше рішучості і безоглядності в упрощенню соціального процесу показали марксисты, розвиваючи тезу Маркса, що в основі всіх соціальних змін лежить економічний процес, власне форми продукції які, змінюють ся з розвитком матеріальних продукційних сил суспільності і механічно та автоматично змінюють жите соціальне, політичне і культурне). При тім приймало ся, що розвій продукційних сил і зміни форм продукції підлягають певним законам, певній

© Грушевський М. С., 2013

¹ Продовження. Початок статті див. у №4, №5, №6. Зберігаємо правопис оригіналу тексту М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)” видання 1921 р.

послідовності, і вона надає закономірність і послідовність, автоматично і незалежно від людської ініціативи, всьому соціальному процесови.

Однаке, переходячи від абстрактних формул до конкретного представлення історичного розвитку сього процесу, і марксистичні бачили себе змушеними робити фактичні уступки в дійсній складності соціального процесу. Так от і Енгельс у своїй праці, класичній генетичній соціології марксизму, приймає не оден фактор соціального розвитку, а два – економічний (“продукція життєвих засобів”), і біологічний (продовжене роду). Укладаючи свою генетичну соціологію по Моргану, він змушений навіть покласти на перше місце в розвою примітивних форм соціального життя сей другий, біологічний принцип.

Для матеріалістичного світогляду, – писав він в передмові до своєї книги, – в останній інстанції історією кермує сей момент: продукція і репродукція безпосереднього життя, але сама вона має двоякий вид – з одного боку продукція життєвих засобів: предметів поживи, одяжі, житла і потрібних для сього знарядів, з другого боку продукція самого людства, продовжинне людського роду. Суспільні установи, в яких люде живуть в певній історичній добі і в певнім краю, залежать від обох родів продукції: від степеня розвою праці, з одного боку, і від родини (сімі) з другого. Чим менше розвинена робота, чим менша сума її виробів, чим менше через те і багатство суспільности, тим сильніше переважають в пануванні над суспільним ладом зв’язки сексуальні (полові).

Таким чином ми вже маємо два ряди факторів соціальної еволюції, які зовсім не в згоді між собою розвивають свої впливи на соціальне життя, і оскільки біологічний фактор по признанню Енгельса, навіть переважає в початках суспільної еволюції, на стільки економічний фактор обмежує ся і паралізує ся ним у своїх впливах. З розвитком же духового життя людини, уже на дуже примітивних стадіях життя, поруч їх дістає дуже важний і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших різнородніших своїх проявах, як релігійна уява обичай і мораль, мистецтво. В міру того як виростає над економічною основою соціально-політична і культурна надбудова, так ріжні її складники, ріжні елементи починають все самостійніше і сильніше впливати на соціальну еволюцію, а між собою вступають в ріжні комбінації борються ся, перемагають ся, і дають ті чи інші варіанти в кождім окремім випадку. Марксистичні, котрі в нинішній своїй практичній політиці дуже рахують ся зі впливами сеї надбудови і вважають можливим і навіть обовязковим своєю пропагандою і організацією, засобами психологічними, культурними і політичними помагати впливам, економічного процесу і прискорити наслідки змін продукції, очевидно тим самим і в минувшині признають активну ролю сих факторів в соціальному процесі, а навіть і певне значінне індивідуальної ініціативи.

Дійсно, в соціології існують так звані “субєктивні” течії, які вважають потрібним ставити певні межі “обєктивности”, автоматичности соціального процесу, і допускають значну ролю індивідуальности. Тим більше приходиться ся рахуватись, навіть з становища послідовного детермінізму¹, з колективною психологією людської громади: тими елементами доцільности і моральної регуляції, котрі вона вносить сюди.

¹ Виводи в сій справі Вундта (I, с. 35): З огляду що натуральна причинність (Naturkausalität) творить межу волі тільки в обмеженім розумінню, так що вона в фактичну суперечність з нею не входить – то сі дві сили, природа і дух зливають ся з такого ширшого становища в певну одність – “вони не суперечать, вони доповняють себе посполу, і натуральна сторона лише дає ті обмежуючі умови, в котрих працюють творчі сили духового розвитку”.

Рахуючи ся з сим усім, приходиться ся вважати соціяльні факти явищами дуже скомплікованими, які навіть витолковувати буває не легко. Тим тяжше їх передбачати чи переддрішати – те що являєть ся завданням “закону” в иньших науках присвячених неорганічному життю чи органічному, і що основоположники соціології вкладали на неї: коли дане те і се, “закон” мусить сказати твердо і ясно, якого результату належить сподівати ся з сих даних.

Скільки б не установляла ся таких “соціяльних законів” в абстракції, в якісь альгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складности і скомплікованости його факторів завсіди буде зіставати ся сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціяльнім моменті дійсно взяті на рахунок? чи якийсь фактор зіставши ся поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?

Навіть коли в поодиноких сферах соціяльного життя – економічній, біологічній, психологічній, кінець кінцем і удасть ся устави якусь більше менше певну постійність в змінах, і залежність в переходах, то комбінація сих ріжних рядів змін і переходів між собою, їх перехрещуванне в ріжних стадіях того чи иньшого ряду, з тими поправками, які ще вносить сюди свідомо людська творчість, може дати варіанти на скільки відмінні і несподівані, що їх сяк так можна буде витолкувати після факту, але передбачати наперед угадувати ніяк не вдасть ся.

Я думаю, що ся мисль ясна, але для більшої ясности я її розвину ще, представивши в такій схемі. Уявім собі, що в данім соціяльнім процесі беруть участь кілька рядів явищ –

біологічний	A	B	C	D	E
психологічний	a	b	c	d	e
економічний	á	β	γ	δ	ε

Уявім собі, що, послідовність, чи “закономірність” в кождім ряді установлена доволі певно, і емпірично, на ріжних фактах соціологія устала, як виглядають типові комбінації Aaá, Bbβ, Ccγ і т.д. Але при ближшій аналізі ми переконаємось, що типова форма A в дійсності виступає в конкретних варіантах A¹, A², A³, так само форми a, b, á, β і т.д. Далі, ми бачимо також, що наступство в рядах, наслідком ріжних затримуючих чи прискорюючих обставин, відбуваєть ся не в однім темпі, і ритм сих рядів не однаковий. Нарешті, ми помічаємо впливи ріжних родів “надбудови”: m, n, o. І от виявляєть ся, що в реальнім життю замість констатованих, схарактеризованих, вистудіюваних форм Aaá, Bbβ, Ccγ, Ddδ, Eeε виступають в однім випадку такі комбінації як A¹b²á³m, в другім A²á¹β²n, в третім B¹á¹γ³o, і ці комбінації виглядають уже зовсім не так як типові стадії Aaá, Bbβ, Ccγ.

Тому то на адресу адептів автономної соціології, які чи то під вражіннями біологічних аналогій чи то під впливом матеріалістичного розуміння історії старають ся дійти проєктованих Сен-Сімоном і Контом таких же непохитних законів соціяльних як закони фізичні, химічні чи біологічні, так часто висловлюють ся поради не манити ся ілюзіями, що соціяльне жите можна звести до таких упрощених формул, як явища природи. Особливо такі поради виходять від прихильників психологічного напрямку, які надають більше ваги духовим факторам соціяльного життя.

Деякі з них з сих міркувань доходять взагалі до заперечення всякої рації соціології як науки, так само як філософії історії. Тому що комбінація мотивів, даних в кождім історичнім чи соціяльнім факті, ніколи не повторюєть ся в другий раз, через те в сій області не тільки не можлива ніяка експериментальна провірка всяких узагальнень чи “законів”, але навіть всяке узагальненне явищ позбавляє їх дійсного змісту, який лежить власне в конкретних, спеціальних їх відмінах. Тому соціологи і історики, згідно з таким поглядом повинні описувати, а не бавити ся в синтези.¹

Інші не йдуть так далеко. Вони не обмежують соціологію чисто описовою роботою, признають повну рацію соціології генетичній, але рекомендують їй триматись більше історичного ґрунту: інтерпретувати реально даний матеріал, а не старати ся зводити сі реально дані явища до quasi-природних законів. Я процитую тут таки доволі посередній погляд на сю справу того ж Вундта, висловлений в згаданій його новійшій праці. Зводячи ріжнородність форм соціяльного житя до двох факторів: “національного типу” і “соціяльної організації” (або “національних відмін спричинених відмінним походженнем і культурою” – того що інші називають расою, і “організації суспільности як такої”), – він виводить далі:

“З сього для загальної соціології виникають два завдання, які не можуть припасти ні одній з поодиноких соціологічних² наук, тому що до певної міри вони спільні їм усім. Перша полягає в досліді форм суспільности, друга в аналізі відносин, в яких стоять поодинокі суспільні витовори (форми праці й господарства, обичаї і право, зносини і духове житє) до організації суспільности – отже внутрішнього відношення і взаємної залежности соціяльних витворів (Bildungen). Перше завданне містить проблему суспільности з її формальної сторони, друге – з боку її змісту. Формальне завданне мусить бути в своїй істоті описовим; аналіза ж змісту мусить старатись дійти генетичного вияснення соціяльних витворів і разом з тим – пізнання внутрішньої необхідности форм суспільности.

“Між сими двома загально-соціологічними завданнями повторюєть ся подібне відношення, яке бачимо в поодиноких соціяльних науках. Кожда суспільна форма з усіма внутрішніми відносинами і обопільними діланнями, якими вона викликана, попадає в потік історичних змін. Через те, яку б стадію сеї еволюції не взяти, соціологічне завданне стає історичним, і соціологія в сім розумінню стає частиною історії, власне такою частиною історичної обсервації, яку звать “історією становищ” (Geschichte der Zustände). (VII с. 42).

Річ ясна, що попадаючи “в потік історичних змін”, соціяльні форми при всій своїй тенденції до однастайности і однообразности, підпадають дуже ріжнородним і відмінним змінам, під впливом зовнішніх обставин і тих основних факторів, чи функцій соціяльного житя, котрі для короткості можна зіставити при сих трьох категоріях: біологічній, економічній і психологічній (хоч сі означення до певної міри будуть

¹ Се погляд звісного німецького психолога Вільгельма Дільтея (†Dilthey, 1911), висловлений ним ще 1883 р., в праці *Einleitung in die Geisteswissenschaften*. Новійшими часами його розвивав, ще в різній формі Г. Рікерт (H. Rickert) особливо у праці *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, 1902, і в пізніших писаннях.

² Краще б, мабуть, було сказати: соціяльних.

умовними, конвенціональними). Можна прийняти з значною певністю, що кожна з цих функцій має тенденцію творити певні соціальні форми в певній послідовності і певній одноформності, як мінерал кристалізується, по своїм внутрішнім прикметам, в певний многогранник. Але складність соціального процесу на кожному кроці нарушує процеси кристалізації цих форм; впливи різних функцій соціального життя перехрещують ся, нейтралізують ся, викликають регресивні рухи або пересування в формах соціальної еволюції. Економисти напр. приймали певний порядок таких форм господарства як ловецтво, скотарство, хліборобство; дослідники біологічного людського життя уставляли певний порядок форм подружжя – пожитє стадне, групове, полігамичне, парне. Але досліді показують, що в залежності від всяких природних і соціальних обставин, і господарські форми не завжди додержують сього порядку, і розвій подружжя в залежності від впливів економічних і психологічних міняє форми не в однім порядку. Так само і в політичній еволюції. Арістотель, напр., на підставі обсервації грецького політичного життя, уставив звісний свій порядок змін політичних форм: монархія, аристократія, олігархія, тиранія, демократія, а Полібій, два століття пізніше, вже вважав правильнішим поставити тиранію між монархією і аристократією, і т.д.

Через те і не вдають ся проби (як, скажімо, Морганова) уставити послідовність, степенування (градацію) становищ людського життя, в котрих певні економічні явища відповідали певним культурним, релігійним і соціальним формам: в такій то стадії розвою матеріальної культури, коли люде розпоряджають такими і такими знаряддями продукції, живуть з таких і таких джерел господарства, вони мають таку то форму подружжя, такі то форми соціальної організації, такі то релігійні погляди і форми культури. Біолог може дати приблизну картину анатомічного, фізіологічного і психологічного стану людини в такій то стадії її життя, – соціолог не зможе сього дати. Він зможе вказати деякі типові для людського соціального розвою становища у таких то і таких народів, які ілюструють загальні напрями і тенденції людського соціального пожиття, – але зараз же мусить додати, що сим характерним типам відповідають у інших народів варіанти значно відмінні: інші комбінації подібних або близьких їм явищ. І тому такий напр. визначний дослідник людського життя як Ратцель різко відкидав всякі представлення про єдиний порядок степенування культурних стадій у всіх народів, як хибні і безпідставні.

Тенденції певної одностайної еволюції в кожній з функцій людського життя, очевидно, єсть; вони дають себе відчувати в постійних повторюваннях певних взаємовідносин між явищами. Сі взаємовідносини можуть бути підведені під категорію емпіричних законів подібних до біологічних. В людськім громадянстві ділають такі біологічні закони як самоохорони роду, постійної диференціації, наслідности, виживання найбільше приспособлених і т.ин. Можна вказати аналогічні з ними “закони психологічні” – скажім наслідування і вибору “закони економічні”, як залежність попиту і подачі, поділ праці, і т. ин. Вони витворюють причинність і внутрішню необхідність в межах кожної з цих функцій, котра дає можливість конструувати дійсну науку, скажім, соціальної економії, або соціальної психології. Всьому соціальному процесови, котрий вправляється в рух сими соціальними факторами, вони надають, той ритм, ту загальність, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових завдань і робить її теж дійсною наукою про певні загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку.

Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які небудь прості і елементарні закони, хочби емпіричного характеру. Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах різних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною – поскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізують ся, чи не змінюють ся вмішанєм другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі.

Але всій змінливості, відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу сього ритму, те що стремить до повторювання, до постійности – се власне і буде завдання соціології, так само як і історії, і всіх соціальних наук.

Статтю підготувала до друку Т. Д. Лапан

Стаття надійшла до редколегії 20.12.2012

Прийнята до друку 18.01.2013

THE BEGINNINGS OF CIVICNESS (genetical sociology)

M. Hrushevskiy

Excerpts from the work provided in this issue of magazine are dedicated to M. Hrushevskiy's thoughts of historical development of a society. Can the society be developed in accordance with certain laws? If such laws exist, can they be applied to the society?

The author considers the whole complexity and mutability of social process which is hard to explain with the help of simple and elementary laws. Hrushevskiy suggests two rows of factors of social evolution: biological and psychological. He specifies a role of economic factor in the development of the society. He analyzes and provides critical assessment of Marxist conception.

Keywords: historical development, biological conformity, Marxism, materialistic worldview, factors of social evolution, collective psychology, social law.

НАЧАЛА ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ (генетическая социология)

М. С. Грушевский

Отрывки труда, поданные в этом номере журнала, посвященные рассуждениям М. Грушевского об историческом развитии общества. Может ли общество развиваться по определенным законам? Если эти законы существуют, можно ли их применить к обществу?

Автор осознает всю сложность и изменчивость социального процесса, который очень сложно объяснить простыми и элементарными законами. Грушевский выводит два ряда факторов социальной эволюции: биологические и психологические. Отмечает роль экономического фактора в развитии общества. Анализирует и дает критическую оценку концепции марксистов.

Ключевые слова: историческое развитие, биологическая закономерность, марксизм, материалистическое мировоззрение, факторы социальной эволюции, коллективная психология, социальный закон.

УДК 316.2(091):[94-054.72(477)“1920/1921”]

ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (КВІТЕНЬ 1920 – СІЧЕНЬ 1921 РР.)

Д. Ю. Судин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000 Україна,
dansudyn@yahoo.com*

У статті розглянуто другий етап діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). Виявлено соціально-політичні передумови діяльності Українського соціологічного інституту в цей період: необхідність участі в дипломатичній боротьбі за незалежність України та інформування західноєвропейських суспільств про Україну та український національно-визвольний рух. З'ясовано основні джерела фінансування діяльності УСІ, виявлено основні напрямки функціонування цієї інституції в Празі.

Ключові слова: Український соціологічний інститут, українська еміграційна соціологія, українська соціологія міжвоєнного періоду, М. Грушевський.

Вивчення процесів інституціоналізації української соціології в першій половині ХХ ст. становить значну наукову цінність, адже вони відбувалися як в умовах браку політичної і наукової легітимностей, так і відсутності чи нестачі фінансування. Відтак, вивчення процесів інституційного оформлення української соціології як на еміграції, так і в УСРР дасть змогу зробити значний внесок у соціологію науки загалом та соціологію соціології зокрема, адже сприятиме виявленню основних механізмів взаємодії соціологічних інституцій з суспільством та політичною владою.

Попри це історія створення та діяльності українських соціологічних установ першої половини ХХ ст. є малодослідженою ділянкою розвитку української соціології. Вищесказане повною мірою стосується й історії Українського соціологічного інституту, що діяв у період 1919–1924 рр. на еміграції під керівництвом М. Грушевського. В попередній статті ми розглянули женевський період діяльності УСІ (серпень 1919 – березень 1920 рр.) [1]. Мета пропонованої статті здійснити огляд головних чинників, що впливали на функціонування УСІ в празький період (квітень 1920 – січень 1921 рр.), а також основних форм діяльності цієї соціологічної установи.

Другого квітня 1920 р. М. Грушевський офіційно ліквідує женевський осередок УСІ та переїздить до Праги. Причини, які спонукали М. Грушевського до прийняття такого рішення, можна розділити на дві групи:

- політичні;
- фінансові.

Стосовно першої групи причин, то вони проявлялися двояко. По-перше, Женева втрачає роль центру політичного життя світу:

- Ліга Націй, осередок якої знаходився в цьому місті, після відмови участі в ній США, втратила вплив на світову політику;
- у січні 1920 р. було скасовано Женевську конференцію II Інтернаціоналу через розпад цієї організації.

По-друге, політична діяльність УПСР, членом якої був М. Грушевський, виявилася зосередженою у Празі, де знаходилася закордонна делегація цієї партії (ЗД УПСР).

Стосовно фінансових причин, то всі вони були породжені економічною кризою в Європі: Швейцарія з найдешевшої для проживання країни перетворилася у найдорожчу, оскільки валюта цієї країни виявилася найбільш стабільною. Через це М. Грушевський виявив, що невеликі фонди УСІ в Женеві будуть витрачені занадто швидко, а їх поповнення чекати немає звідки: Директорія УНР відмовлялася фінансувати роботу УСІ, а українці Америки виявили готовність надати лише одноразову допомогу діяльності цієї установи.

УСІ було створено М. Грушевським як легальне представництво Комітету незалежної України (КНУК) у стосунках з Директорією УНР, оскільки КНУК був надпартійним політичним утворенням, функції якого значною мірою дублювали обов'язки дипломатичних представництв УНР. Через це Комітет не міг сподіватися на підтримку українського уряду і діяв через УСІ. Проте з осені 1919 р. М. Грушевський починає перетворювати Інститут з фіктивної організації на реальний науковий осередок: він прагне передати УСІ видавничий план КНУК, підпорядкувати УСІ офіційний друкований орган КНУК "L'Europe Orientale" (проте останнє йому не вдалося зробити, оскільки журнал був закритий через брак коштів). Причиною такої зміни було перетворення КНУК з надпартійного утворення на одне з представництв УПСР за кордоном унаслідок виходу зі складу Комітету членів УСДРП. Відтак КНУК уже не міг виконувати функцію консолідації українських сил на еміграції. Тепер М. Грушевський всі надії покладає на УСІ¹.

Проте після переїзду до Праги УСІ на півроку припиняє свою діяльність: хоча переїзд відбувся в квітні 1920 р., видавничий план Інституту отримує у вересні, а читання публічних лекцій працівниками Інституту розпочинається у листопаді. Одним з очевидних пояснень є теза, що М. Грушевський втратив інтерес до УСІ після того як зникла потреба в легальному прикритті діяльності КНУК. Проте таке пояснення буде хибним, адже тоді втрачають логіку дії М. Грушевського на передачу УСІ видавничого плану та майна КНУК, розпочаті ще восени 1919 р. Для того, щоб знайти причини перерви в діяльності УСІ, треба скористатися декларованим у попередній статті підходом: розглядати діяльність М. Грушевського на еміграції комплексно, тобто не зосереджуватися лише на політичній чи науковій компонентах. Відповідно, треба з'ясувати, чим займався голова УСІ в період з квітня до вересня 1920 р.

Протягом першого півріччя 1920 р. в Празі відбулося 3 конференції ЗД УПСР, які були спрямовані на вироблення нової партійної тактики. М. Грушевський був активно залучений до роботи всіх цих конференцій. Перша з них відбулася 14–19 лютого 1920 р.,

¹ Детальніше ці питання розглянуто у статті [1].

на якій було заслухано звіт М. Грушевського про роботу ЗД УПСР за період з квітня 1919 р. до лютого 1920 р., а також прийнято рішення про координацію дій зі світовим соціалістичним і революційним середовищем, тобто російськими більшовиками [2, с. 52], а також вимогу про співпрацю УНР та Радянської Росії [3, с. 102]. Тоді ж М. Грушевського було обрано головою ЗД УПСР [13, с. 206]. Через нові партійні обов'язки М. Грушевський був змушений частіше перебувати в Празі [2, с. 52], що стало однією з причин переїзду з Женеви до Праги.

Отже, М. Грушевський виявився активно залученим до роботи ЗД УПСР, а тому фізично не мав часу роботи в УСІ, оскільки виконував роль голови УПСР на еміграції. Тим більше, що навесні 1920 р. радикально змінилася ситуація у війні за незалежність України: більшовики здобувають вирішальну перевагу в боротьбі проти УНР, що змушує С. Петлюру в квітні 1920 р. підписати Варшавську угоду про співпрацю між Польщею та Директорією. Одним з найбільш контрверсійних пунктів цієї угоди було приєднання Галичини до Польщі. З метою висловлення осуду та протесту проти цієї угоди 24–26 квітня 1920 р. відбулася II конференція, через місяць (22–24 травня 1920 р.) – III конференція ЗД УПСР. На них було висловлено не лише протест проти політики Директорії, але також і прийнято рішення про необхідність виходу зі складу II Інтернаціоналу та вступу до III Інтернаціоналу [3, с. 102] та висунуто нову тезу про диктатуру трудового народу як основу влади в Україні [4, с. 20]. Останню тезу детальніше розглянемо згодом, а наразі вкажемо на важливий наслідок цих конференцій: протягом першого півріччя 1920 р. було створено спеціальну комісію, яка мала скласти нову програму УПСР відповідно до змін в її тактиці. До складу цієї комісії належали М. Грушевський, О. Жуковський, М. Чечель, М. Шаповал та М. Шраг, які до 1 вересня 1920 р. повинні були розробити проект програми УПСР [5, с. 442]. Отже, М. Грушевський у цей час залучений до написання програми УПСР.

Крім того, влітку 1920 р. було вирішено організувати друкований орган ЗД УПСР, до створення якого активно долучився і М. Грушевський. Перший випуск цього часопису вийшов у вересні 1920 р. У вересні також було затверджено проект програми УПСР, який мав бути обговорений на IV конференції УПСР у січні 1921 р. [5, с. 446–447]. Отже, протягом квітня–вересня 1920 р. М. Грушевський займався партійними справами, а тому не міг займатися справами УСІ. Проте 1 вересня 1920 р. М. Грушевський з товаришами по партії завершує роботу над проектом програми УПСР, а за день до того – 31 серпня 1920 р. – на засіданні КНУК прийнято рішення про передачу видавничого плану Комітету до Українського соціологічного інституту [6, с. 721]. Ці дві події не можуть бути випадковими, оскільки згадане рішення готувалося М. Грушевським ще з осені 1919 р., а тому остаточне його розв'язання відбулося лише тоді, коли М. Грушевський вирішив нагальні партійні справи¹.

Також ми вважаємо, що перерва в роботі УСІ була зумовлена не лише нестачею часу в М. Грушевського. Вище ми вже згадували, що на одній з конференцій УПСР було прийнято принцип диктатури трудового народу. З одного боку, цей принцип був запереч-

¹ Крім цього, склад КНУК та склад комісії УПСР, яка розробляла нову програму партії, є майже ідентичними. Відповідно, скликати засідання КНУК не було сенсу до 1 вересня, оскільки М. Грушевський знав, що члени Комітету не могли б бути на ньому присутніми.

ченням принципу диктатури пролетаріату, який відстоювали більшовики [4, с. 20], а з іншого – згодою з самим більшовицьким принципом диктатури, якого раніше не було в жодній українській партії. Фактично, в цей час УПСР починає шукати компромісів з більшовиками. Причин для цього було декілька: успіхи більшовиків у війні проти Польщі, повернення до УСРР навесні 1920 р. В. Винниченка [4, с. 23]. М. Грушевський розуміє, що війна завершилася і повалити владу більшовиків вже неможливо, а тому треба шукати компромісу між УПСР та КП(б)У [4, с. 23–24]. Саме з цією метою в липні 1920 р. М. Грушевський пише листа секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору¹ [3, с. 103]. Основна ідея листа полягає в тому, що УПСР відмовляється від протистояння з КП(б)У, вважаючи його шкідливим для соціалістичної революції [8, с. 269–272]. Проте для розуміння історії УСІ цього періоду треба звернути увагу на низку ідей, висловлених М. Грушевським в цьому листі, адже вони більше стосуються його особистого досвіду, а не діяльності УПСР. М. Грушевський зізнається, що діяльність членів УПСР за кордоном мала на меті встановити зв'язки з європейськими соціалістичними партіями [8, с. 269–270]. Насправді найбільш активно і послідовно цю місію виконував М. Грушевський, для чого ним і було створено КНУК. Проте далі в листі вказано, що УПСР “відмовила у підтримці націоналістичним спробам, розрахованим на допомогу європейської буржуазії” [8, с. 270]. Причиною переїзду М. Грушевського до Праги і його відмови від зовнішньополітичної діяльності був розпад II Інтернаціоналу, а також перетворення Ліги Націй на організацією без жодного політичного впливу, тобто перекреслення спроб пошуку допомоги від “буржуазних” суспільств у боротьбі УНР за незалежність. У листі є ще одна згадка про невдачу М. Грушевського зі створенням КНУК: “Борючись проти явних помилок КП(б), (УПСР – С.Д.) допустила в своїй тактиці помилок в протилежний бік – *єдиного українського національного фронту* (курсив мій – С.Д.)” [8, с. 272]. Саме для організації такого фронту і було створено КНУК, проте Комітет розпався через партійні суперечності. Фактично, цей лист можна сприймати як зроблений М. Грушевським підсумок своєї діяльності на еміграції в період 1919–1920 рр.: він розуміє марність політичної боротьби за Україну на еміграції. Пропозиції М. Грушевського С. Косіору дають змогу зрозуміти, чому протягом першої половини 1920 р. він займається виключно політичною діяльністю. М. Грушевський пропонує співпрацю УПСР з КП(б)У, мотивуючи це тим, що наразі більшовики не можуть втримати владу в Україні, а от УПСР може допомогти їм завоювати підтримку селян [8, с. 272–273]. У цьому контексті стає зрозумілим принцип диктатури трудового народу, прийнятий УПСР: з одного боку йдеться про наслідування більшовицького принципу диктатури пролетаріату, а з іншого – про врахування специфіки українського суспільства, де частка робітників у соціальній структурі є дуже малою, натомість більшість населення становлять селяни (“трудоий народ”). Отже, цей принцип був прийнятий УПСР для підготовки співпраці між нею та КП(б)У.

¹ Попри те, що лист підписано лише М. Грушевським, дослідники вважають, що цей лист було написано М. Грушевським та О. Жуковським [4, с. 21–22], [3, с. 103], [7, с. 103]. Отже, йдеться не про особисту позицію М. Грушевського, а колективну, проте не підтриману більшістю в УПСР. А це можна вважати свідченням напруженості та суперечностей у ставленні УПСР до КП(б)У, про що детальніше йтиметься згодом.

М. Грушевський посилено шукає порозуміння з більшовиками влітку 1920 р. ще й через те, що саме в цей час триває боротьба між Радянською Росією та Польщею, а тому українські політичні сили ще мають змогу впливати на долю України. Проте союз з Польщею означає розділення України, а тому апіорі не може бути прийнятним. Відповідно, М. Грушевський намагається не пропустити політичний момент, коли УПСР ще потрібна КП(б)У як союзник у боротьбі, що дозволяє М. Грушевському диктувати більшовикам свої вимоги: принципи соборності та самостійності України в стосунках з Радянською Росією [8, с. 273–274]. Переговори між Польщею та Радянською Росією розпочалися в серпні 1920 р., а М. Грушевський не отримав жодної відповіді на свій лист С. Косіору, а тому можемо припустити, що на осінь 1920 р. він зрозумів, що політичну можливість для України вибороти самостійність дипломатичним шляхом вже втрачено, через що повертається до наукової діяльності.

Попри те, що відновлення діяльності УСІ було здійснено восени 1920 р., підготовчі роботи велися М. Грушевським з квітня 1920 р. двадцять п'ятого квітня 1920 р. відбулося засідання КНУК, на якому було представлено рукопис праці П. Христюка “Студії та матеріали до історії української революції”, а також призначено рецензента – М. Чечеля. Прийнято рішення, що у випадку позитивної рецензії працю буде надруковано за кошти КНУК, проте від імені УСІ. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про ліквідацію КНУК, хоча і не вказано, хто ж буде реалізовувати видавничий план Комітету [6, с. 718]. Рішення про ліквідацію вже давно назрівало у зв'язку з причинами, про які йшлося вище. Восьмого серпня 1920 р. відбулося чергове засідання КНУК, на якому М. Грушевський передає Комітету 10 тис. французьких франків, також заслухано доповідь М. Шаповала про I том праці П. Христюка. Також М. Лозинський пропонує видати в рамках видавничого плану КНУК свої спогади про участь у Версальській мирній конференції, проте йому відмовлено через те, що праця не відповідає логіці видавничого плану Комітету. Цікавим є той факт, що історію української революції П. Христюка реферує не М. Чечель, якого призначили рецензентом 25 квітня, а М. Шаповал¹. Врешті протягом 18–31 серпня 1920 р. відбувається серія засідань КНУК, на останньому з яких прийнято рішення передати УСІ все майно Комітету, а також зобов'язати УСІ виконати видавничий план КНУК [6, с. 721]. Звіт про виконання видавничого плану повинен бути представленим на останньому засіданні КНУК, після чого Комітет офіційно припинить своє існування².

На цьому ж засіданні усталено зміст видавничого плану КНУК. Було розглянуто так званий *малий* видавничий план, до якого включено такі праці:

- “Abrégé de l'histoire de l'Ukraine” – “Коротка історія України” М. Грушевського, написана французькою мовою;

¹ М. Шаповал – відомий український соціолог, який створить та очолюватиме другу українську соціологічну установу на еміграції – Український інститут громадознавства. Співпраця двох активних учасників процесу інституціоналізації української соціології потребує детальнішого вивчення, а тому не може бути розглянута у цій статті.

² Зазначимо, що останнє засідання КНУК, де було заслухано звіт про виконання УСІ видавничого плану, відбулося 21 червня 1921 р. у Відні [6, с. 722]. Отже, фактично з вересня 1920 р. до червня 1921 р. УСІ виконував цей видавничий план.

- “Antologie de la littérature ukrainienne” – “Антологія української літератури”, написана французькою мовою;
- “Економічна географія” І. Фещенка-Чопівського, написана французькою мовою;
- Серія матеріалів з історії української революції:
 - о праця М. Лозинського про Галичину;
 - о історія української революції П. Христюка [6, с. 721].

(На цьому засіданні М. Лозинський прозвітував, що написав книжку про Галичину в часи української революції, а також висловив сподівання, що цю книжку буде видано [6, с. 720]. Тоді ж працю було включено до видавничого плану КНУК).

На цьому засіданні також було заслухано доповідь про стан готовності видань: “Коротка історія України” була майже надрукована, “Антологію української літератури” розділено на 2 частини (до XIX ст., тобто до творчості Т. Г. Шевченка, та після Т. Г. Шевченка, але до друку була готова лише 1-ша частина¹, 1-й том праці П. Христюка вже написаний, а 2-й він дописує [6, с. 721]. Тоді ж прийнято рішення про виплату І. Фещенку-Чопівському гонорару в розмірі 2,5 тис. польських марок за 1 аркуш праці про географію України і про видачу П. Христюку 2,5 тис. австрійських корон за 1 аркуш його праці про революцію, а також призначено аванси: П. Христюку в розмірі 10 тис. австрійських корон зараз і ще 10 тис. після здачі 1-го тому до друку та М. Лозинському – 10 тис. німецьких марок (включно з гонораром) [6, с. 721]. Фактично, йдеться про оплату праці позаштатних працівників УСІ, яка була передбачена програмою Інституту, тобто розпочинається повноцінна наукова діяльність цієї соціологічної установи.

Проте тут треба відзначити основну проблему, яка стримувала діяльність Інституту – брак фінансування. М. Грушевський зізнавався, що видавнича діяльність УСІ змогла розпочатися лише після того, як у кінці 1920 р. він знайшов можливість її фінансувати [9, с. 12]. З цього можемо зробити висновок, що фондів, переданих КНУК, не вистачало для того, щоб видавати книжки одразу². Через це книжки УСІ видавав повільно, зриваючи власні плани. Наприклад, “Коротка історія України”, яка була готова до друку у серпні 1920 р., видано лише у грудні 1920 р. [10, с. 80]³. У грудні 1920 р. було заплановано видати “Антологію української літератури” (1-шу частину) [10, с. 80], проте з

¹ Підготовка другої частини залежала від фінансового становища УСІ, адже видання іноземними мовами УСІ/КНУК розсилали в основні бібліотеки західних держав безплатно, тобто кошти, витрачені на їх друк, не поверталися до фондів УСІ. Інша ситуація була з україномовними виданнями, які передбачалося продавати як в Україні, так і серед української еміграції.

² Опосередковано це підтверджує протокол останнього засідання КНУК від 21 червня 1921 р., згідно з яким М. Грушевський прозвітував, що під час виконання видавничого плану УСІ витратив на 3 336 австрійських корон більше, ніж було у переданих Інституту фондах КНУК [6, с. 722].

³ Інформація про те, що цю працю видано, було подано в грудневому випуску часопису “Борітєсь–Поборєтє!”, хоча сам часопис виходить з вересня 1920 р. і за час з вересня до грудня було випущено 5 номерів. З цього можемо припустити, що книжку було видано у грудні, інакше інформація про неї з’явилась би раніше.

бібліографічного опису цієї книги відомо, що її видано в 1921 р. [11, с. 78]. Так само лише в січні 1921 р. було заплановано видати 1-й том праці П. Христюка [10, с. 80], хоча він був написаний у серпні 1920 р.

Отже, видавнича діяльність УСІ стикалася зі значними фінансовими перешкодами. З іншого боку, на той час Інститут мав власне видавництво і співпрацював з друкарнями у Відні [12, с. 60]. Видавництво УСІ видавало не лише праці Інституту, але і часопис “Борітеся–Поборете!” [12, с. 60], який частина дослідників помилково вважає періодичним органом УСІ [13, с. 217], [14, с. 99]. Насправді це видання – друкований орган УПСР, причому в оголошеннях УСІ чітко протиставляються видання Інституту та журнал “Борітеся–Поборете!”, який позиціонується як друкований орган УПСР [14, с. 108]. Джерелом цієї помилки є тісна співпраця між УСІ та УПСР, адже більшість працівників УСІ були членами УПСР, а тому їхні наукові публікації потрапляли на сторінки часопису “Борітеся–Поборете!”, зокрема стаття П. Христюка “Українська дрібна буржуазія в українській революції” [15]¹.

Згідно з повідомленнями УСІ, видавничий план було розділено на дві серії:

- *міжнародну*, до якої входили праці, написані іноземними мовами;
- *матеріали про українську революцію*, куди входили праці П. Христюка та М. Лозинського.

Обидві серії були успадковані УСІ від КНУК, проте помилкою буде стверджувати, що УСІ не провадив власної наукової діяльності, яка б призводила до публікації нових праць. Насправді видавничий план КНУК становив *принцип*, яким керувалися працівники УСІ при написанні чи підборі праць для публікації.

Наукова діяльність Інституту, яка становила основу для видавничої, була тісно пов’язана з освітньою. Саме так відбувалася організація публічних лекцій працівниками УСІ з приводу 25-ліття з дня смерті М. Драгоманова. З цієї нагоди було вирішено організувати заходи для висвітлення ролі М. Драгоманова у розвитку національної та соціальної свідомості українського народу [10, с. 79]². Причому УСІ позиціонував ці лекції як заходи вшанування М. Драгоманова та його колег “на полі української науки (в тім *соціології* (курсив мій – С. Д.) спеціально) та соціального руху” [16, с. 86].

Чотирнадцятого листопада 1920 р. у Празі було організовано спільне засідання УСІ та УПСР, присвячене М. Драгоманову [10, с. 79]³. Було виголошено такі доповіді:

¹ Інші статті було опубліковано після січня 1921 р., а тому хронологічно вони належать до віденського періоду діяльності УСІ, а тому тут їх перелічувати ми не будемо, оскільки вони тісно пов’язані і з науковою діяльністю Інституту. Також на сторінках грудневого випуску “Борітеся–Поборете!” було опубліковано дві статті М. Грушевського та М. Шаповала, але про них більш детально згодом.

² М. Драгоманов помер 20 червня (2 липня) 1895 р., проте публічні лекції були організовані УСІ лише в листопаді 1920 р. Як було зазначено вище, влітку 1920 р. М. Грушевський більше зосередився на політичній діяльності, а тому не міг організувати відповідні заходи в червні-липні.

³ Щоправда М. Грушевський помилково вказує дату 12 листопада, але згідно з оголошенням, це засідання було організоване 14 листопада [14, с. 102]. Саме таку дату подає І. Матяш у своїй статті [17, с. 48].

- від УСІ виступив М. Грушевський з доповіддю на тему “Драгоманов в політичній і національній розвитку українства”;
- від УПСР виступив М. Шаповал з доповіддю на тему “Соціалістичний світогляд М. Драгоманова”¹ [16, с. 86].

На цьому засіданні були присутні представники дипломатичних місій УНР та ЗУНР, Радянської Росії, делегація з Кубані, представники ЦК російських соціалістичних партій, а також представники Празького університету та чеської Академії наук. Крім доповідей М. Грушевського та М. Шаповала було заслухано вітання І. Рожанківської від української жіночої громади та представника від української академічної молоді [10, с. 79].

Дванадцятого грудня 1920 р. у Відні було організовано аналогічне засідання, але вже за участі УСІ та Союзу українських журналістів і письменників та академічного товариства “Січ”. На цьому засіданні виступав лише М. Грушевський, а також було виголошено вітальне слово представником робітничого товариства “Єдність” [10, с. 79]².

Такі публічні заходи цілком відповідали програмі УСІ, де одним з пунктів було інформування світової громадськості про український соціальний рух, а іншим – інформувати українців про світовий соціальний рух [A2, с. 200]. На цих засіданнях були присутніми не тільки представники іноземних держав, але й українські робітники та студенти.

Крім того, УСІ не обмежився публічними лекціями. Доповіді М. Грушевського та М. Шаповала були надруковані в “закордоннім органі Української партії соціалістів-революціонерів “Борітеся–Поборете!”” [16, с. 86]. На основі цих лекцій також було вирішено опублікувати збірку матеріалів про М. Драгоманова та женецький гурток українських соціалістів. До укладання цієї збірки було залучено 1) П. Дідушка, який був секретарем закордонного бюро УСДРП в Берліні, де відшукав в архівах К. Маркса два листи С. Подолинського, 2) Е. Бернштейна, провідного німецького соціал-демократа, друга Ф. Енгельса, який спеціально для цього збірника написав спогади про С. Подолинського, 3) Ф. Савченка, який у паризьких архівах знайшов невідомі раніше публікації М. Драгоманова та С. Подолинського, 4) І. Калиновича та В. Дорошенка, які допомогли знайти інші публікації у Львові та Відні [16, с. 86]. М. Грушевський спеціально для цієї збірки написав працю “З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов та женецький гурток”³.

Отже, УСІ розгортає активну наукову діяльність, не обмежуючись лише публікаціями, але й організовуючи публічні лекції. На той час більшість українських емігрантів перебувала у Відні [18, с. 49], а тому М. Грушевський вирішує поширити діяльність УСІ і на Відень. Саме тому 12 грудня 1920 р. у Відні було проведено урочистий захід

¹ У статті І. Матяш вказано, що цю доповідь виголосив М. Шраг [17, с. 48], проте це явна помилка: в передмові до збірки “З починів соціалістичного руху. М. Драгоманов та женецький гурток” М. Грушевський чітко вказує на М. Шаповала. Саме стаття М. Шаповала з такою назвою була опублікована в часописі “Борітеся–Поборете!”.

² Детальніше співпрацю з віденськими організаціями буде розглянуто згодом.

³ Щоправда її було видано в грудні 1921 р., а тому вона хронологічно належить до віденського періоду УСІ.

на вшанування М. Драгоманова за участі Союзу українських журналістів та письменників. Оскільки в подальшому УСІ тісно співпрацюватиме з цією організацією, то ми детальніше розглянемо історію та завдання цього Союзу.

Союз українських журналістів та письменників було засновано у Відні 12 вересня 1919 р. Окрім вузькопрофесійних завдань (охорона престижу української преси, підвищення професійного рівня української журналістики, захист інтересів та прав українських журналістів і письменників), Союз також був зорієнтований на ознайомлення світової громадськості з українським питанням. У цьому пункті УСІ нагадував Союз, тим більше, що в останньому однією з найбільш продуктивних була Секція академічних викладів¹. Зокрема, нею з осені 1919 р. було організовано науково-популярні курси для робітників (при співпраці робітничого товариства “Єдність”) [12, с. 64–65]. У листопаді 1920 р. згадана секція організувала академічні лекції для інтелігенції та студентів. До участі в роботі зголосився і УСІ. Оргкомітет цих курсів очолював О. Колесса, іншими його учасниками були Д. Антонович, С. Дністрянський та С. Рудницький [12, с. 65].

У рамках цих курсів М. Грушевський прочитав лекцію на тему “Примітивні форми суспільного життя та їх сліди в українській традиції” [12, с. 65]². Коротко перелічимо інших лекторів, які взяли участь у курсах, організованих Союзом: О. Колесса (лекція “Головні напрями і методи в розділах фольклору”), С. Рудницький, С. Дністрянський (лекції “Самоозначення українського народу” та “Теорія конституції”), Д. Антонович (лекція “Дерев’яні церкви в Україні”), В. Старосольський (лекція “Характеристика радянської конституції”), М. Сабат (лекція “Грецька та римська архітектура”), І. Ганицький (лекція “Технічні джерела енергії в різних державах та їх використання”) [12, с. 65]. Згадані лекції було прочитано протягом листопада–грудня 1920 р. [19, с. 119], проте УСІ в цих курсах представляв лише М. Грушевський³.

Втім співпраця між УСІ та Союзом складалася успішно, а тому вже в грудні 1920 р. було оголошено про планований курс лекцій з *соціальних* наук, який організували ці дві організації у Відні. М. Грушевський зазначав, що це було зроблено відповідно до побажань робітничої та студентської молоді. А тому участь в цих курсах була *безплатною* [10, с. 79]. Головою цих курсів було призначено М. Грушевського [19, с. 119]. Відповідно, в січні–березні 1921 р. мали бути прочитані такі лекції:

- М. Грушевський “Початки суспільності або генетична соціологія”;
- М. Шраг “Держава і державне право в минулому і нариси державного права в соціалістичному майбутньому”;
- В. Старосольський “Теорія нації”;
- Д. Антонович “Соціальні підстави розвитку мистецтва”;
- М. Чечель “Криза капіталізму”;
- М. Шаповал “Нове господарство”;

¹ Про організаційну структуру Союзу можна дізнатися з праці С. Наріжного “Українська еміграція. Частина 2” [12].

² Крім того, в грудні 1920 р. М. Грушевський у Відні прочитав лекцію про М. Драгоманова.

³ Цікаво, що сам М. Грушевський про участь у цих курсах не згадував. У звітах про роботу УСІ він звітував про інший курс лекцій, організований спільно з Союзом, про який детальніше йтиметься згодом.

- В. Мазуренко “Будова соціалістичного господарства”;
- І. Штефан “Кооперація та соціалізм”;
- П. Христюк “Історія української революції” [10, с. 80].

Загадані курси структурно нагадували курси, організовані Союзом у листопаді 1920 р., проте цього разу в них були більше представлені працівники УСІ: М. Грушевський, М. Шраг, М. Чечель, М. Шаповал, П. Христюк, В. Мазуренко. З іншого боку, до участі в лекціях було залучено провідного члена Союзу Д. Антоновича, а також лектора з курсів, організованих Союзом – В. Старосольського¹.

Крім того, 5 грудня 1920 р. І. Штефан у робітничому товаристві “Єдність” виголосив доповідь на тему “Кооперація та соціалізм і роль української кооперації в революції” [10, с. 80]. Фактично, з грудня 1920 р. УСІ починає переміщувати центр своєї діяльності до Відня. Це пояснювалося кількома причинами. По-перше, як уже згадувалося вище, у 1919–1920 рр. Відень був центром української еміграції [18, с. 49], а тому логічним було перенести просвітницьку діяльність УСІ саме до цього міста. По-друге, у Відні на той час ціни на поліграфічні послуги були найдешевшими у Центрально-Східній Європі [20, с. 6], а тому свою друкарню УСІ відкрив саме в цьому місті.

Існувала і третя причина: Союз українських журналістів і письменників запланував з початку 1921 р. свої академічні лекції перетворити на університетські курси. До організації першого українського університету на еміграції, який отримав назву Українського вільного університету (УВУ), було запрошено і УСІ [12, с. 65]. Його ректором повинен був стати М. Грушевський, який спільно з Д. Антоновичем розробляв майбутню структуру УВУ [19, с. 119].

Проте вже на перших етапах створення УВУ виникла гостра дискусія про форму роботи цього університету. О. Колесса як голова Секції академічних викладів Союзу українських журналістів і письменників відстоював позицію, згідно з якою університет повинен орієнтуватися на західноєвропейські вищі навчальні заклади. Натомість М. Грушевський дотримувався позиції, що 1) університет не повинен мати обов’язкової системи лекцій; 2) для викладачів не обов’язковою є університетська кваліфікація; 3) для студентів не обов’язковим є атестат про середню освіту [19, с. 119–120]. Перемогу здобула концепція О. Колесси, а тому М. Грушевський відмовився брати участь в роботі УВУ, ректором якого було обрано О. Колессу. Український історик В. Ульяновський вбачає в цій дискусії певну суперечність: попри те, що М. Грушевський не вимагав викладацької кваліфікації викладачів, згодом він же критикував УВУ за низький рівень професорсько-викладацького складу [21, с. 210]. Проте на нашу думку, позиція М. Грушевського в цьому випадку була послідовною і логічною. По-перше, вимога наявності викладацької кваліфікації для майбутніх викладачів УВУ закривала доступ до цієї організації працівникам УСІ, більшість з яких на той час не були фаховими науковцями (М. Шаповал, П. Христюк, М. Шраг тощо). Відповідно, М. Грушевський висловлював протест не проти якісного викладання, а проти *формальних* вимог, які б перешкоджали якісній освітній діяльності

¹ Хронологічно ці курси належать до віденського періоду УСІ, а тому в цій статті ми обмежимося розглядом питання їх організації, яка відбувалася у празький період УСІ.

УВУ. По-друге, відкидання М. Грушевським вимоги про обов'язковість атестату про середню освіту також мало під собою підстави. Ця умова закривала доступ до вищої освіти українським робітникам та рядовим солдатам, які емігрували або були інтерновані під час визвольних змагань чи Першої світової війни, а тому УВУ не виконував би просвітницької функції, надаючи освіту лише вибраним представникам української еміграції. Згадана позиція М. Грушевського цілком відповідає програмі УСІ. Отже, в грудні 1920 – січні 1921 р. існувала реальна можливість інституційного оформлення реалізації просвітницьких завдань Інституту, проте через суперечності в уявленнях про структуру УВУ, цієї можливості не вдалося зреалізувати.

Події листопада–грудня 1920 р. засвідчили появу нової сфери наукових досліджень УСІ: вивчення *первісної культури* та *первісних суспільств*. Саме в цей час при Інституті організовано семінар з вивчення первісної культури, участь в якому брали К. Грушевська та Ф. Савченко [17, с. 49]. Зауважимо, що К. Грушевська – дочка М. Грушевського – протягом 1919–1920 рр. навчалася в Женевському університеті (за одними версіями вона вивчала державне право та соціальну економіку [22, с. 17], за іншими – соціологію [23, с. LIX]), а з 1920–1921 рр. виконувала обов'язки секретаря Інституту¹. Зауважимо, що дослідження первісних народів не слід сприймати як виключно етнологічні чи історичні дослідження, адже ще в 1912 р. Е. Дюркгайм видав працю “Первісні форми релігійного життя”, яка була дослідженням зі сфери *соціології* релігії, хоч і базувалася на етнографічних матеріалах². Оскільки М. Грушевський був знайомий з концепцією Е. Дюркгайма та вважав себе істориком-соціологом [23, с. LVII–LIX], то можемо припустити, що вивчення первісної культури здійснювалося в УСІ з соціологічної перспективи.

Протягом грудня 1920 р. М. Грушевський переносить діяльність УСІ до Відня, проте не пориває зв'язків з Прагою³. Проте в середині січня 1921 р. він приймає рішення про остаточний переїзд до Відня. Частину причин було перелічено вище, проте вирішальними були змінили стосунків з УПСР та УСРР у січні 1921 р., які й спонукали М. Грушевського до переїзду. По-перше, 18–23 січня 1921 р. в Празі відбулася IV конференція ЗД УПСР, на якій не було затверджено програму УПСР [13, с. 207], представлену ще у вересні 1920 р. Основною причиною був той факт, що “у цьому доопрацюванні (програми УПСР, представлені 1 вересня 1920 р. – С.Д.) ... брала участь тільки група М. Грушевського, яка своєю програмою намагалася уподібнити себе до радянської системи й примостити собі “шлях на Батьківщину” [3, с. 102–103]. Причому М. Грушевський та його колеги відкидали факт внесення змін прорадянського змісту до

¹ На жаль, встановити склад працівників УСІ в цей період дуже важко, оскільки М. Грушевський тісно співпрацює з УПСР, а тому часто до заходів УСІ залучалися члени УПСР, і навпаки.

² В той же час інший представник дюркгаймівської соціологічної школи М. Мос публікує соціологічні дослідження, які також ґрунтувалися на етнографічному матеріалі, а його колега М. Гране опирається на історичні дослідження. Тобто на початку ХХ ст. межа між етнологією, історією та соціологією була дуже розмитою.

³ Наприклад, лист Олександрю Олесю від 8 січня 1921 р. М. Грушевський пише з Праги [24, с. 233].

програми, хоча їхню позицію було рішуче і переконливо спростовано М. Шаповалом, який теж брав участь у роботі відповідної комісії УПСР [5, с. 447]. Фактично, з того часу можна говорити про розкол УПСР на “групу Грушевського” та “групу Шаповала”, між якими існуватиме постійний конфлікт, який призведе до виходу М. Грушевського з УПСР в другій половині 1921 р. Саме в цей час знову піднімається питання про членство М. Грушевського в УПСР¹, що є свідченням напруженої боротьби та існування негативного ставлення до діяльності М. Грушевського.

По-друге, 25 січня 1921 р. ЦК КП(б)У приймає рішення про відмову М. Грушевському у дозволі на повернення до України [7, с. 104]. Водночас М. Грушевський дізнається про розстріл більшовиками поета Грицька Чупринки, що справляє на нього дуже негативне враження [24, с. 233]. Фактично, М. Грушевський виявляє марність своїх сподівань не тільки на повернення до України, але і на співпрацю з УПСР. Ми вважаємо, що саме це було визначальним фактором, який спонукав М. Грушевського покинути Прагу: тепер вже не було необхідності триматися ближче до осередку ЗД УПСР, а тому треба було зосередитися на науковій діяльності, найбільш сприятливі умови для якої є у Відні².

Двадцять п'ятого січня 1921 р.³ М. Грушевський підписує угоду з доктором історії Карлового університету Я. Бідлом про зберігання бібліотеки УСІ в приміщенні історичного семінару Карлового університету [18, с. 50]. Саме цю дату можна вважати завершенням празького періоду і початком віденського: М. Грушевський вирушає до Відня, де відкриваються нові перспективи для діяльності УСІ.

На основі вищенаведених міркувань було встановлено особливості функціонування Українського соціологічного інституту в другий період його діяльності з квітня 1920 р. до січня 1921 р. Виявлено основні соціально-політичні причини, які впливали на діяльність цієї соціологічної інституції, а також основні форми та напрями діяльності УСІ в цей час. Перспективою подальших досліджень є з'ясування особливостей функціонування УСІ в останній період – віденський (1921–1924), що дасть змогу краще зрозуміти специфіку розуміння соціології українськими вченими міжвоєнного періоду, а також особливості інституціоналізації української соціології на еміграції в міжвоєнний період.

¹ У серпні 1919 р. М. Грушевський ще не був членом УПСР, що було основним закидом його противників: “А чого це М.С. (Михайло Сергійович Грушевський. – С. Д.) делегований на соціалістичну конференцію, а не хто-небудь інший? Адже ж М.С. не записаний до партії і є її офіційним членом” [25, с. 81–82]. У серпні 1920 р. він зізнавався М. Шаповалу, що досі не є членом УПСР [5, с. 447–448]. Фактично, він отримує членство в партії у січні 1921 р. – після IV конференції ЗД УПСР.

² Треба пам'ятати про важливу річ: перебуваючи за кордоном, М. Грушевський не мав засобів до існування. Одним із джерел їх часткового поповнення був продаж книжок [18, с. 50], а також читання публічних лекцій: на лекції Союзу, проведені в листопаді–грудні 1920 р. Союз витратив 12 736 австрійських крон [12, с. 65], хоча самі лекції були публічні, тобто гроші були витрачені на оплату послуг лекторів.

³ В. Ульяновський помилково вказує дату 25 лютого 1921 р. [26, с. 111], проте достовірно відомо, що з кінця січня 1921 р. М. Грушевський проживає у Відні, а тому владнати справу з депонуванням книжок він мав до свого від'їзду, тобто аж ніяк не в лютому 1921 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Судин Д. Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. – Вип. 6. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – С. 37–50.
2. Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів / М. Грушевський // Борітеся–Поберете! – 1921. – № 7. – С. 28–55.
3. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. / Аркадій Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.
4. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р.Я. Пиріг. – Київ : Інститут української археографії АН України, 1993. – 198 с.
5. Бевз Т. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР) / Т. А. Бевз. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.
6. Садов А. М.С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських / Андрій Садов // Український археографічний щорічник. – Вип. 10–11. – К., 2006. – С. 697–724.
7. Верстюк В. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – Київ : Либідь, 1996. – 144 с.
8. Лист М. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора // Великий українець : Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – С. 268–274.
9. Грушевський М. Листи до Кирила Студинського / упор. Г. Сварник. – Львів–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 1998. – XX + 268 с.
10. Хроніка // Борітеся–Поберете! – 1920. – № 5. – С. 79–80.
11. Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка / Марко Антонович // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 78–98.
12. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Симон Наріжний. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
13. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. – 352 с.
14. Троцинський В. Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) / В. П. Троцинський // Українська діаспора. – 1992. – № 1. – С. 98–109.
15. Христюк П. Українська дрібна буржуазія в українській революції / Павло Христюк // Борітеся–Поберете! – 1920. – № 4. – С. 43–59.
16. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: начерки і фрагменти / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Т. 9: Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”. – Львів : Світ, 2009. – С. 86–198.
17. Матяш І. Український соціологічний інститут М.С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / Ірина Матяш // Український історик. – 2000. – № 4. – С. 44–56.
18. Потульницький В. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 48–57.
19. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. 2-ге вид. / Симон Наріжний. – Львів–Кент–Острог : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 2008. – XX+372+ССXXXII с.

20. *Грушевський М.* Передмова / М. Грушевський // Грушевська К. З примітивної культури. – Київ : Державне видавництво України, 1924. – С. 3–20.
21. *Ульяновський В.* Чому не було створено “працької історичної школи” М. Грушевського / Василь Ульяновський // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 209–256.
22. *Горинь В.* Катерина Грушевська (1900–1943) / Василь Горинь. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2000. – 116 с.
23. *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. До початку XI віка. – Київ : Наукова думка, 1994. – С. XL–LXXIII.
24. Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака. – Т. 1. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів-Торонто: Українське історичне товариство; Національна академія наук України; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 1997. – 399 с.
25. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. – 1986. – № 1–2. – С. 75–86.
26. *Ульяновський В.* Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського / В. І. Ульяновський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 109–114.

Стаття надійшла до редколегії 12.01.2013

Прийнята до друку 21.02.2013

PRAGUE PERIOD IN HISTORY OF UKRAINIAN SOCIOLOGICAL INSTITUTE (April 1920 – January 1921)

D. Sudyn

The article offers analysis of second period in history of Ukrainian sociological institute (april 1920 – january 1921). Socio-political conditions that influenced activity of Ukrainian sociological institute in emigration are found: necessity to take part in struggle for Ukraine’s freedom and to inform world societies about Ukrainian question. The article offers investigation in main sources of funding of USI activity, main directions of operation of this institution in Prague.

Key words: Ukrainian sociological institute, Ukrainian sociology on emigration, Ukrainian interwar sociology, M. Hrushevskiy.

**ПРАЖСКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
УКРАИНСКОГО СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА
(апрель 1920 – январь 1921 ГГ.)**

Д. Ю. Судин

В статье рассмотрено второй этап деятельности Украинского социологического института (апрель 1920 – январь 1921 гг.). Выявлено социально-политические предпосылки деятельности Украинского социологического института в этот период: необходимость участия в борьбе за независимость Украины, а также информирования мировой общественности об украинском вопросе. Указано основные источники финансирования деятельности УСИ, выявлено основные направления функционирования этой институции в Праге.

Ключевые слова: Украинский социологический институт, украинская социология на эмиграции, украинская социология междувоенного периода, М. Грушевский.

УДК 316.334.4

СТАНІСЛАВ ДНІСТРЯНСЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВІ

К. М. Олещук

*Волинський національний університет ім. Лесі Українки,
вул. Липинського 1/21, м. Луцьк, Україна, 43000,
oleshchukate@mail.ru*

Досліджено внесок Станіслава Дністрянського у формування соціологічного підходу в українському правознавстві. Проаналізовано основні тези теорії соціальних зв'язків, яка була основою соціально-правового бачення дійсності С. Дністрянського та мала важливе значення для становлення соціології права. Показано розробку та застосування соціологічно-правничої української термінології в працях ученого. З'ясовано вплив ідей С. Дністрянського на генерацію дослідників соціології права. Висвітлено соціологічну специфіку дослідницької тематики науковця.

Ключові слова: соціологія права, соціальні зв'язки, право як соціальне явище, українська правнича термінологія.

Питання правового регулювання суспільства здавна цікавить науковців різного профілю. При дослідженні права як соціального явища особливого сенсу набуває соціологічний підхід, в якому право розглядається в діяльнісному вимірі як спрямованої на задоволення життєвих інтересів взаємодії учасників суспільних відносин, що складається на підставі їх визнання суб'єктами прав, юридичних обов'язків, певних норм поведінки [10, с. 81].

Тематика робіт Станіслава Дністрянського дотична до проблематики досліджень сучасної соціології права. Остання охоплює кілька головних напрямів, таких як походження правових норм, що складаються на підставі існуючих суспільних відносин, відображаючи волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку, тобто є соціально зумовленими, як адекватність правових норм вимогам життя, реальному стану речей, сприянню розвитку соціальних відносин, причин і способів виникнення конкретних правових інститутів [15, с. 691].

Станіслав Северинович Дністрянський (1870–1935) – видатний правознавець, представник соціологічної школи права. Його наукову діяльність характеризують три головні напрямки: 1) так званий соціологічний метод; 2) змагання до свободи досліду права; 3) метод еволюційного розвитку в історії права [13, с. 16]. Серед найбільш відомих праць науковця можна зазначити: “Звичаєве право та соціальні зв'язки” (1902), “Природні засади права” (1911), “Тенеза та основи права” (1923), “Погляди на теорії права та держави” (1925), “Нова держава. Інавгураційний виклад ректора УВУ”, “Соціальні форми права” (1927) та ін.

Погляди С. Дністрянського на державу і право досліджували головню правники. Доробок вченого в царині соціології права маловідомий: “Станіслав Дністрянський залишався до цього часу недооціненим визначним соціологом права Центральної Європи” [8, с.8]. Проте на сьогодні виявляють зацікавленість творчим доробком С. Дністрянського вчені не лише в Україні, але й в країнах далекого зарубіжжя. Адже загальновідомо, що праці С. Дністрянського друкувались друкувались у провідних науково-юридичних журналах Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Польщі. Тому його постать була відома не лише серед вітчизняних, а й серед чеських, польських, німецьких науковців [13, с. 27].

У праці “Реформа правничих і суспільних наук” професор С. Дністрянський наголошує: “...Український правник повинен знати потреби українського народу і пізнати духа часу; через те й годі науку права виділяти від суспільних і економічних наук”. Через те систему університетської правничої освіти пропонує побудувати на основі трьох груп, перша з яких “теоретичні та загальні основи правничих і суспільних наук”, до якої, окрім інших, входить і соціологія, друга група – “пізнання правних постанов, потрібних для судейського стану” та до третьої групи повинні входити “пізнання правних постанов політичних законів та справжнього уформовання економічного і суспільного ладу” [13, с. 39, 40].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні методологічні основи правознавчої концепції С. С.Дністрянського висвітлювали юристи Т. Андрусак, К. Вислобов, В. Баранчук, В. Бедь, К. Левицький, М. Мельник, В. Старосольський, І. Усенко, П. Стецюк. Як засновника національно-демократичного напрямку в українській політичній науці показав політолог В. Потульницький [13, с. 7].

Із сучасників дослідженням правової сторони наукової діяльності академіка займаються П. Стецюк, В.Возний, А.Коваль, О.Каленюк. Комплексна оцінка діяльності академіка С. Дністрянського подана Л. Й. Кондратиком.

На основі аналізу та оцінки наукового доробку академіка С. Дністрянського визначити його внесок як фундатора соціології права. Наукові погляди Станіслава Дністрянського ще в студентські роки протягом навчання у Відні формувались під впливом Антона Менгера, який підтримував науковий соціалізм та Емілія Штайнбаха, який робив акцент на соціально-економічному аспекті дослідження права. Пізніше, вже будучи професором, С. Дністрянський теорією абстрактного ідеалу Рудольфа Штамлера. Критикуючи цю теорію науковець вийшов до побудови власної теорії соціальних зв’язків. Викладачі семінарів, яких відвідував С. Дністрянський, професори Гофман, Вагнер та Бюхер також мали значний вплив на погляди науковця. На семінарі професора Гофмана була підготовлена наукова праця у галузі цивільного права “Трилітній речінець а §1487”. Під впливом видатного економіста Антона Вагнера була написана праця “Полагода шкоди з економічного і соціального огляду”, в якій науковець довів безпосередній зв’язок науки права з економічними та соціальними проблемами. На семінарі професора Бюхера, відомого історика та економіста, С. Дністрянський ознайомився з історично-емпіричним методом, який згодом знайшов своє відображення в науковій творчості вченого [9, с. 1–3]. На поглядах С. Дністрянського відчувається вплив концепції спільноти та суспільства соціолога Ф. Тьонніса та теорії етичного мінімуму юриста Г. Елінека [7, с. 33].

Станіслав Дністрянський дав наукове обґрунтування соціологічного методу в юриспруденції у праці “Звичаєве право а соціальні зв’язки” на основі оригінальної теорії соціальних зв’язків, з цієї позиції науковець розглядає право як соціальне явище.

На думку вченого, суспільство формується із соціальних зв’язків, які виникають із необхідності задоволення людьми своїх потреб. Соціальні зв’язки історично розвиваються від найпростіших – таких як родина, рід, плем’я – до найскладніших – держави та народу. Головною причиною утворення таких соціальних зв’язків Дністрянський називає економічні мотиви, які вимагали певної організації суспільного життя. Кожен соціальний зв’язок має свої норми та звичаї, а також засоби для їх реалізації. Звичай постають як наслідок спільного існування індивідів серед суспільних зв’язків, вони є формою здійснення етичних поглядів людей. Кожен індивід окремо є природним організмом, в той час як соціальним він може стати, лише об’єднавшись в суспільний зв’язок з іншими, такими ж природними організмами. Соціальні зв’язки різняться за складністю та рівнем розвитку, а, відповідно, і за своїми особистими цілями, тому кожен із них живе своїм соціальним життям [2, с. 10]. С. Дністрянський підкреслював соціальний характер норм і природних засад права. Він вважав, що існують генетично обумовлені органічні суспільні зв’язки, в основі яких лежать родово-економічна сполука – родина, рід, племя тощо. Проявом цих зв’язків є подружжя, договори, спадщина та інші поширені форми відносин між людьми. Учений зазначав, що подібні соціальні зв’язки старші за державу та не є її витвором, їхній розвиток ґрунтується на внутрішній силі суспільства. Іншу групу складають організаційні суспільні зв’язки – церква, суспільні стани, класи, які утворилися на основі добровільної угоди.

Соціальним зв’язком найвищого типу є держава. С. Дністрянський вважає її виявом формальної влади, яку суспільство надало їй для збереження загального суспільного ладу. В державі, подібно як і в простіших зв’язках, все ґрунтується на спільній цілі, та різниця в тому, що тут цілі нижчих можуть підпорядковуватись державним, вищим. Авторитет держави знаходить головну опору в авторитеті окремих суспільних зв’язків, які є найвищим критерієм істини, оскільки формуються на основі норм, прийнятих в окремих родинах, родах, племенах, станах, класах, політичних партіях, громадах, товариствах і т.д., тобто на основі морального авторитету, який пов’язує людей набагато міцніше, ніж держава. Кожна соціальна спільність має свій порядок, свої правила, які є найважливіші та найнеобхідніші для існування членів зв’язку між собою. Вони становлять право. Організація зв’язку не може поводитись самовільно при виборі норм. Необхідно, щоб вони не пререходили межі соціальної етики, яка є етичним ідеалом у застосуванні до соціальних зв’язків. Тому джерелом права є соціальні зв’язки, де воно і народжується.

Застосовуючи історико-генетичний метод, Станіслав Дністрянський звертає увагу, що основа цієї проблеми має бути в соціальному знанні, аби врахувати весь розвиток історії людства і підсумувати її сучасним соціальним устроєм. Тому поняття права як таке треба розглядати у співвідношенні до звичаю, етики, джерела права, до держави та відношення звичаєвого права до держави. Право є соціальним інститутом, адже служить для людей. Причому воно є продуктом соціальних взаємодій, адже існує лише там, де існують соціальні зв’язки. Суспільні зв’язки є джерелом права, адже воно виходить

саме з родин, родів, племен, держав з одного боку, а з церковних, станових, класових, партійних чи інших соціальних організацій з іншого [2, с. 37]. Розмірковуючи над питанням як саме постає право в соціальних утвореннях, вчений визначає три головні соціальні основи права: 1) звичай; 2) авторитет суспільного зв'язку; 3) воля членів зв'язку. Звичай може утворитися тільки в суспільному утворенні. Це своєрідний порядок, де поодинокі члени відступають дещо зі своїх потреб та інтересів на користь спільного інтересу чи потреби загалу членів, а весь загал членів підтримує спільними силами питомі інтереси та потреби поодиноких членів. На тлі такого злагодженого суспільного відношення звичай належить до найважливіших суспільних проявів. Таке співвідношення інтересів є основою всього права. В кожному соціальному утворенні виникають відношення влади і підкорення, які, за словами вченого, є природні та прямо необхідні, адже основані на взаємній користі. Спочатку влада в державі має фізичний характер та згодом вона трансформується у етичний авторитет. Лише в державі залишається фізичний примус, в тих випадках, коли моральний не може виконувати свої завдання. Остання соціальна основа права виявляється в заяві волі одних і прийняття або відхилення зі сторони других [2, с. 38].

Місце права серед етики та звичаю, зазначає С. Дністрянський, бо і перше, і друге регулює соціальне життя. “Право є ближше етиці, чим звичаю, глядить на суспільне життя зі сторони правила, а не факту. Але як факт, що часто повторює ся серед певної суспільності, стає ся чимало правилом поведення його членів, так і звичай стоїть також в безпосередній зв'язі з правом” [3, с. 14]. Таким чином, окреслюючи обсяг дії, звичай регулює значно ширше коло питань, аніж право. Воно, відповідно, лише як апарат застосовується виключно до найважливіших, обов'язкових питань, без вирішення яких неможливе успішне існування соціального зв'язку. Право є соціально-етичним мінімумом, який сам соціальний зв'язок відібрав із загалу правил, котрі є обов'язковими для виконання, забезпечують мирне співжиття та досягнення спільних цілей. Воно може існувати лише в найвищій формі суспільного зв'язку – державі. Адже, відповідно до роду цього об'єднання, саме вона санкціонує ті соціально-етичні норми та надала їм силу державного фізичного примусу і санкцій. У цьому випадку соціально-етичні норми набувають характеру обов'язковості. Соціальна етика ж має лише моральний примус до людей, виступає як спонука до дій [3, с. 15–16].

Отже, право як соціальне явище розглядається залежно від свого походження – соціальної дійсності, що виявляє себе, свідчить про стан, зміни, взаємодію, процеси в соціальних об'єктах. Соціальна природа права проявляється у тому, що воно існує і діє тільки у суспільстві. Право, яке не реалізується, не є правом. Держава у цьому випадку не створює змісту права, а лише юридично оформляє потреби соціального розвитку і відносини, що склались у суспільстві. Оскільки закони не можуть охопити всієї повноти соціальних відносин, закон лише закріплює те, що вже існує у суспільстві, або те, у чому виникла потреба, яка вимагає свого оформлення в законі.

За твердженням доктора М. Мельника, подібних висновків трохи пізніше у своїх дослідженнях самостійно дійшов і відомий вчений-правознавець, професор Євген Еріх. При цьому професор Є. Еріх, який свого часу отримав загальне визнання саме за ґрунтовне дослідження соціологічного методу в праві (насамперед варто згадати його

роботу “Соціологія права”), особисто визнав, що в цьому плані першість поглядів належить С. Дністрянському [13, с. 20, 21].

Вчений цікавився питаннями статусу української мови в освіті та судочинстві, які наштовхнули його на розуміння проблеми правничої термінології в Україні. Одна з основоположних праць у цій царині “Цивільне право”(1912), яка була авторським перекладом на українську мову чинних австрійських цивільних законів з урахуванням окремих нормативно-правових актів УНР-ЗУНР. Особливих труднощів ця праця завдала в плані відсутності української правничої термінології. Тому назріла необхідність створення окремого словника юридичної термінології [14, Т.1.С. XII]. В планах вченого було написання другої частини цивільного права, проте ні друга частина, ні словник, не були опубліковані. Хоча серед наукових кіл побутує думка, що в “Цивільному праві” С. Дністрянський вперше застосував українську юридичну термінологію, та проаналізувавши творчий доробок вченого, бачимо, що підготовка до цього почалася значно раніше. Вже у своїх попередніх працях та в період, коли С. Дністрянський редагував правничі часописи, він вже застосовував деякі термінологічні конструкції. Тому в перекладеній праці професор застосував та доповнив весь термінологічний матеріал, яким збагатився за часи своєї довголітньої практики.

Питання створення і унормування правничої термінології С. Дністрянським досліджувала Каленюк О. М. у своїй статті “Внесок С. С. Дністрянського у розвиток української правничої термінології на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття”, проте акцент тут був на суто правничу термінологію, а не на доробок у царині соціології права.

Для розвитку соціології права особливе значення мала праця “Звичаєве право та зв’язки”, яка була його основою соціально-правового бачення дійсності. Тут С. С. Дністрянський піднімає питання про розкриття засадничих понять права. Попри те, що в науці неможливо дати чітке визначення, адже наука постійно розвивається, а поняття уточнюються, все ж науковець виділяє декілька критеріїв щодо усталеності поняття права. Отже, поняття повинне описуватись: а) на усіх наукових досліджах; б) у контексті історичного розвитку; в) з урахуванням існуючого суспільного ладу. Лише поняття, які відповідають цим критеріям, можуть претендувати на якусь точність визначення [3, с. 4].

С. Дністрянський наголошував на необхідності єдності спільної української правничої термінології, зрівнюючи мову і правопис по обох боках давнього кордону між Російською та Австо-Угорською імперіями, користуючись скарбницею літературної мови наддніпрянської України.

Наукова розвідка С. Дністрянського “Полагода шкоди з огляду економічного та соціального” є наскрізь оригінальною й досі. У ній вчений сформулював принципи соціально-економічної теорії в юридичній науці, пізніше перейменованої в соціологічну. І тут важливо зазначити те, що соціологічний метод при дослідженні юридичних явищ, сформульований С. Дністрянським, надовго завоював місце в європейській науці [12, с. 30].

Загальнотеоретичні погляди С. Дністрянського знайшли подальший розвиток у працях таких учених, як А. Андрієвський (“Право як соціальне явище”. Прага, 1930), Л. Бич (“Загальна наука права”. Подєбради, 1934), О.Ейхельман (“Основи права”.

Прага, 1927), В. Старосольський (“Держава і політичне право”. Подебради 1925; “До питання про форми права”. Львів, 1925; “Про цінність права”. Львів, 1928; “Держава і право”. Львів, 1934) [6]. Послідовником С. Дністрянського був також Г. Зацерковний в питаннях систематизації та узагальнення правничої термінології, які висвітлені у праці “Причинки до правничої термінології”, 1902. З-поміж послідовників вченого особливо вирізняємо постать В. Старосольського, який пліч-о-пліч працював із С. Дністрянським. Над питанням права та держави, а також проблеми творення нації. Державу В. Старосольський розглядав як один із типів соціальних зв’язків, який тримається за допомогою правових норм. Таке ж положення лежить в основі державно-правових поглядів С. Дністрянського. Проте В. Старосольський, на нашу думку, розвиває соціологічне спрямування цих ідей і робить ще більший акцент на соціологічній необхідності вивчення правових норм. Так, завданням соціології вчений вбачає пізнання дійсного життя не норм, а людей у їхніх діяльних взаємовідносинах, а також поведінку людей, яка суперечить правовим нормам.

Позиція дослідження нації В. Старосольського теж багато в чому співзвучна з розумінням цієї проблеми С. Дністрянським. Головна характеристика нації у В. Старосольського – це національна свідомість, основою якої є бажання здобути власну незалежну державу. Джерелом національної спільноти є прагнення до політичної самодіяльності та самостійності. Виникнення нації пов’язане з народженням демократії у модерні часи, причому цей зв’язок впливає з природи обох цих явищ. Відповідно розвиток нації і держави є природним і органічним явищем. Така сама думка простежується у роботах С. Дністрянського, в яких держава та нація утворюються як результат органічної потреби суспільства [7, с. 89].

Ми проаналізували лише декілька головних положень, які вже дають розуміння того, що основні мотиви концепції В. Старосольського збігаються з роздумами С. Дністрянського, що дає підстави говорити про вплив професора С. Дністрянського на дослідницькі погляди В. Старосольського.

У своїх працях В. Старосольський обґрунтував модерну соціологічну теорію нації, яка має велике значення не лише для соціології як науки, але й для сучасної політичної ситуації в Україні, пов’язаної з процесом державотворення [7, с. 45].

Засадничі тези соціології права С. Дністрянського наступні:

- право є соціальним явищем, джерелом якого є соціальні зв’язки;
- соціальними основами права є: звичай, авторитет суспільного зв’язку та воля членів зв’язку;
- право – це соціально-етичний мінімум, обов’язковий для виконання, який забезпечує успішне функціонування суспільного зв’язку;
- право може існувати лише в найвищій формі соціального зв’язку – державі, яка санкціонує вибрані соціально-етичні норми.

Доробок ученого в царині соціології права полягає в такому:

- обґрунтування права як соціального явища;
- розроблення української соціологічно-правничої термінології;
- вплив ідей С. Дністрянського на генерацію дослідників соціології права.

У своїх наукових працях С. Дністрянський також не оминув увагою теоретичні

аспекти творення громадянської держави, свідомої української нації, культури, які є актуальними для України сьогодні. Тому, на наш погляд, ця частина наукового доробку вченого потребує подальшого дослідження соціологами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Городяненко В. Г.* Соціологія : підручник / В. Г. Городяненко. – 3-тє вид., доп. – К. : ВЦ “Академія”, 2008. – 544 с. – (Серія “Альма-матер”).
2. *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага: Наклад українського університету в Празі, 1923. – Т. 1. – 1923. – 393 с.
3. *Дністрянський С.* Звичаєве право – а соціальні зв’язки / С. Дністрянський // Часопис правничий і економічний. – Львів, 1902. Р. 3. – Т. 4–5. – С. 1–45.
4. *Дністрянський С.* Погляд на теорії права та держави: Ювілейний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в п’ятдесятиліття основання. 1873–1923 / С. Дністрянський. – Львів, 1925. – 63с.
5. *Каленюк О. М.* Внесок С. С. Дністрянського у розвиток української правничої термінології на західноукраїнських землях наприкінці XIX – на початку XX століття / О. М. Каленюк // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2011. – №3. – С. 57–61.
6. *Коваль А.* Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичний аспект) / А. Коваль // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Львів, 2005. – 24 с.
7. *Кондратик Л. Й.* Історія соціології України в іменах / Л. Й Кондратик. – Луцьк, 1996. – 108 с.
8. *Мантль В.* Україна в процесі європейської інтеграції / В. Мантль / Укладач Б. Котур; Вступ. сл. М. Мальського; Редкол.: І. Вакарчук (голова) та ін. – Львів, 2007. – 52 с.; портр. – (Серія “Doctor Honoris Causa”).
9. *Мельник М.* Новими шляхами / М. Мельник // Ювілейний збірник на честь професора доктора Станіслава Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 1–18.
10. *Петришин О. В.* Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу / О. В. Петришин // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Том IV-V. – С. 79–81.
11. *Піча В. М.* З історії української соціологічної думки / В. М. Піча, Н. Й. Черниш, Л. Й. Кондратик // Матеріали до лекції з курсу “Соціологія”. – Львів, 1995. – 64 с.
12. Станіслав Дністрянський – світоч української правової науки // Матеріали наукової конференції Юридичного інституту ТАНГ, присвяченої річниці з дня народження академіка Станіслава Дністрянського. – Тернопіль, 1999. – 86 с.
13. *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів, 1999. – 232 с.
14. Цивільне право (Передмова) / упорядник та автор перекладу / С. С. Дністрянський. – Відень, 1919. – Т. 1. – 1063 с.
15. *Войтович С.* Явище соціальне / Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. / за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С. 691.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2012

Прийнята до друку 25.12.2013

**STANISLAV DNISTRYANSKYI IS THE FOUNDER
OF THE SOCIOLOGY OF LAW
IN THE UKRAINIAN SOCIAL SCIENCE**

K. M. Oleshchuk

*Lesya Ukrainka Volyn National University,
Lypynskoho str. 1/21, Lutsk, 43000,
oleshchukate@mail.ru*

The contribution of Stanislaus Dnistrianskyi to the formation of a sociological approach in the Ukrainian law has been investigated. The main theses of the theory of social relations were analyzed, it was the basis of socio-legal vision of reality of S. Dnistrianskyi and was essential for the formation of sociology of law. The development and application of sociological and legal terminology in the pieces of work of Ukrainian scientist was shown. The influence of S. Dnistrianskyi's ideas on the generation of social law researchers is determined. The sociological specificity of research theme of the scientist is displayed.

Key words: sociology of law, social relations, law as a social phenomenon, the Ukrainian legal terminology.

**СТАНИСЛАВ ДНИСТРЯНСКИЙ – ОСНОВАТЕЛЬ
СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА
В УКРАИНСКОМ ПРАВОВЕДЕНИИ**

К. М. Олещук

*Волынский национальный университет им. Леси Украинки,
43000, Волынская обл., г. Луцк, ул. Лыпынского 1/21,
oleshchukate@mail.ru*

Исследован внос Станислава Днистрянського в формирование социологического подхода в украинском правоведеии. Проанализированно основные тезисы теории социальных связей, что была основой социально-правового видения действительности С. Днистрянського и имела важное значение для становления социологии права. Показана разработка и применение социально-законодательной украинской терминологии в работах ученого. Уяснено влияние идей С. Днистрянського на генерацию исследователей социологии права. Освещенная социологическая специфика исследовательской тематики ученого.

Ключевые слова: социология права, социальные связи, право как социальное явление, украинская законодательная терминология.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТИ

УДК 316:378

МОДЕРНІЗАЦІЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ В РАМКАХ СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

О. А. Хомерікі

*Національний авіаційний університет,
вул. Комарова 1, Київ, Україна, 01021,
khomeiriki_helen@mail.ru*

Сучасні зміни в системі вищої освіти останнім часом отримали назву модернізації. Однак модернізація освіти – це не одиничний процес в сучасному світі, а частина глобальних соціально-економічних і політичних перетворень. У рамках парадигми модернізації було розроблено безліч теоретико-методологічних і дисциплінарних підходів, покликаних пояснювати різні аспекти розвитку процесів переходу до сучасності. Процес модернізації інтерпретувався як іманентне вбудовування змін у соціальну систему; передбачалося, що внесення змін в одну зі сфер діяльності неминуче викликає адекватні реакції в інших сферах.

Ключові слова: модернізація, інновація, соціальні зміни, система вищої освіти.

Актуальність проблеми. В умовах інформаційного суспільства вперше за кілька століть класична вища освіта виступає як необхідна, але недостатня умова існування суспільства і особистості на рівні інформатизації. Тому перед вищою освітою ось уже кілька десятиліть стоїть питання перманентної модернізації, яка, з одного боку, повинна зачіпати власне систему вищої освіти, а з іншого – сприяти зміні системи вищої освіти в рамках існуючих глобальних соціальних змін і навіть, якоюсь мірою, випереджати ці соціальні зміни. Постіндустріальні трансформації, здійснювані в Україні, вимагають нової парадигми освіти, посилення її антропоцентричної спрямованості. Інноваційний потенціал постіндустріального суспільства створює ситуації ризику, що вимагають від людини не тільки умінь і навичок виходити зі скрутних ситуацій, а й запобігати небезпекам, пов'язаним із застосуванням нових технологій. Все це зумовлює необхідність особистісно-орієнтованої системи вищої освіти, її гуманізацію, гуманітаризацію, фундаменталізацію, індивідуалізацію. Комп'ютерні технології сприяють глобалізації системи вищої освіти, диктуючи необхідність розгляду її в різноманітних соціальних і культурних контекстах. Інновації, особливо в період розгортання глобалізаційних

процесів, можуть бути як підготовленими внутрішньо, тобто такими, що виникають на власному ґрунті, так і запозиченими, привнесеними ззовні. Вони можуть виступати також результатом взаємоадаптації різних соціокультурних систем, що відповідає реаліям мультикультурного соціуму як домінуючої організації соціального життя людства в XXI столітті. У зв'язку з цим інновації в галузі освіти доцільно розглядати як процес взаємодії культур, який, крім соціально-політичного, має ще й соціально-етичний аспект переходу від нерозуміння до розуміння, від маркування інновації до її адаптації та інтеграції.

Мета статті: проаналізувати соціологічні аспекти модернізаційних процесів в системі вищої освіти України.

Теоретична база дослідження. Особливий інтерес тут представляють дослідження модернізаційних процесів у працях Дж. Александра, У. Бека, І. Валлерстайна, Е. Гідденса, С. Ліпсета, Р. Робертсона, В. Л. Іноземцева, М. І. Михальченко, Ф. Г. Федотової. Багато цінного міститься в теоретичних дослідженнях, присвячених проблемам історичної соціології, а також у теоретичному аналізі культурних інновацій постіндустріального суспільства. Тут насамперед треба назвати праці Й. Масуди, А. Турена, А. Ейзентадта, Е. Шилза, Ю. Габермаса, Н. Еліаса. Зокрема інноваціям в галузі освіти, в тому числі і вищої, були присвячені низка доповідей, зроблених в рамках Римського клубу. Серед авторів таких доповідей виділимо Б. Гаврилишина, Дж. Боткіна, М. Ельманджра, М. Малиця, Ц. Дуїса. Представлене в цих доповідях глобальне бачення інноваційних процесів в культурі та освіті сприяло обґрунтуванню необхідності переходу соціологічної думки до конкретизації цих ідей у локальних контекстах.

Інноваційні процеси в західних соціокультурних процесах висвітлені в роботах Дж. Дьвої, Ф. Знанецкого, Р. Дарендорфа, Н. Лумана, Г. Шельскі, М. Янга, К. Ясперса. Особливий інтерес для цієї роботи представляють міждисциплінарні дослідження, які можна віднести до галузі історичної соціології, що знаходиться у вітчизняній традиції ще в стадії становлення. Це в першу чергу праці, присвячені еволюції, як ідеї університету, так і реформуванню в галузі освіти в різні історичні епохи. Проблематику модернізації в Києво-Могилянській академії та Київському університеті в XIX ст. зачіпає М. Л. Ткачук, З. І. Хижняк, Я. М. Стратій.

У другій половині XX століття дослідження модернізації вищої освіти стають важливою частиною загальносоціологічних теорій. Вплив тенденцій постіндустріального суспільства на розвиток системи вищої освіти, багатогранність процесу модернізації, вписані в нові полісистемні відносини, розглянуті в роботах Д. Белла, З. Бауман, К. Керра, А. Турена, Е. Тофлер. Саме в роботах, присвячених соціологічному обґрунтуванню нової соціальної реальності, вища освіта, університети були проголошені основним соціальним інститутом, який визначає розвиток не тільки культури, а й економіки і політики.

Одночасно з такими оптимістичними поглядами, з'являються концепції кризи системи освіти під впливом соціально-історичного розвитку [1, с. 6]. Поступово критика сучасних тенденцій розвитку вищої освіти безпосередньо стала пов'язуватися з наростанням глобалізаційних процесів та їх проникненням в культуру університетів та інших вищих навчальних закладів. На рубежі XX–XXI століть у дослідженнях З. Бау-

мана, Д. Бока, Дж. Деланті, Б. Кларка, П. Скотта, присвячених трансформації системи освіти під впливом процесів інформатизації та глобалізації, був чітко окреслено коло сучасних проблем її модернізації, які зачіпають такі процеси, як інтернаціоналізація, інформатизація, комерціалізація і т. д [2, с. 6].

Сучасні зміни в системі вищої освіти останнім часом отримали назву модернізації. Однак модернізація освіти – це не одиничний процес в сучасному світі, а частина глобальних соціально-економічних і політичних перетворень. У рамках парадигми модернізації було розроблено безліч теоретико-методологічних і дисциплінарних підходів, покликаних пояснювати різні аспекти розвитку процесів переходу до сучасності. Процес модернізації інтерпретувався як іманентне вбудовування змін у соціальну систему; передбачалося, що внесення змін в одну зі сфер діяльності неминуче викликає адекватні реакції в інших сферах.

Модернізація характеризувалася як глобальний процес, який забезпечується як поширенням сучасних ідей, інститутів і технологій з європейського центру по всьому світу, так і ендегенним розвитком неєвропейських співтовариств.

Процес модернізації зображувався як лінійний; відповідно, всі суспільства можна було розподілити уздовж осі, що йде від традиційності до сучасності і т. д.

Модерність має різні інституційні форми. У сучасній соціології стали говорити не тільки про модернізацію згідно із західним шляхом розвитку, але і про інші можливості цього процесу. У західній соціології модернізацію розглядають як наслідки розвитку ліберального капіталізму та відділення економіки від політичної сфери. З. Бауман вважає, що раціоналізм модерності може планувати знищення культури так само, як організувати виробництво і розподіл [3, с. 56].

Першим в історії соціології теоретиком модернізації в певному сенсі можна вважати К. Маркса. Його теза, що саме продуктивні сили і один з основних їх елементів – знаряддя праці, техніка – завжди розвивалися швидше всіх інших сфер суспільного життя і неминуче вступали в протиріччя з консервативними соціальними відносинами, відіграв особливу роль для розвитку сучасної теорії модернізації.

Підхід К. Маркса сприяв розкриттю причин, рушійних сил процесу модернізації. Безсумнівно, що висновки історичного матеріалізму щодо впливу економічних, технічних факторів на розвиток суспільства багато в чому зберігають своє значення.

Інші сторони розглянутого процесу соціального розвитку розкрив інший класик соціології: – Е. Дюркгейм. Перш за все, мова йде про його основну працю: “Суспільний поділ праці”. Дюркгейм описує розвиток модернізації у сфері суспільної свідомості. В іншій його роботі “Самогубство” процес модернізації розкривається як зміна співвідношення основних сил, що діють у сфері суспільної свідомості – альтруїзму, егоїзму і т. д [4, с. 86].

Підхід М. Вебера (“Протестантська етика”) розглядає процес ранньої модернізації, становлення європейського капіталізму на особистісному рівні. За Вебером, модернізація (або, як він позначав цей термін – раціоналізація), є процесом витіснення трьох основних типів соціальної дії ціннісно-раціонального, традиційного і афективного – цілераціональну дію. У різних типах суспільств ті чи інші види дії можуть бути переважаючими. У традиційних суспільствах домінують традиційні та афективні

типи соціальної дії, а в індустріальному суспільстві переважають цілераціональна і цінніснораціональна. За Вебером, це – тенденція самого історичного процесу. Способи ведення господарства, управління у всіх сферах суспільного життя, як в економіці, так і в політиці, культурі і т.д, раціоналізуються практично одночасно. Раціоналізуються спосіб життя, типи світосприйняття і світовідчуття людини.

Неєвропоцентричний опис модерності представляє теорія інституційної диференціації, яка показала, що суспільство модерну досягли найвищого рівня структурно функціональної диференціації.

Спроба звести разом і зіставити між собою різні тлумачення соціологів у виявленні внутрішнього змісту терміна “модернізація” була зроблена П. Штомпкою, в його праці “Соціологія соціальних змін”. З цього зіставлення випливає, що ряд маститих західних соціологів схильні вкладати в це поняття вузький західно-центристський контекст [5, с. 39].

Так відповідно до уявлення В. Мура, модернізація “є тотальною трансформацією традиційного домодерністського суспільства в таку соціальну організацію, яка характерна для просунутих, економічно процвітаючих і в політичному плані стабільних націй Заходу”. Загалом, погоджуючись з цим твердженням, С. Айзенштадт уточнює, що в модернізації він бачить процес змін, унаслідок якого склалися два типи соціальних систем: західноєвропейський і північноамериканський [6, с. 61].

Друга група західних соціологів воліє бачити в модернізації широкий процес загально цивілізаційних зрушень, коли “робляться сукупні зусилля для досягнення більш високих бажаних стандартів”, що мають відношення “до інновацій в моральних, етичних, технологічних і соціальних установах, які вносять свій внесок у поліпшення умов людського існування”. Подібна точка зору знайшла своє відображення в так званій “Багатолінійній концепції модернізації (Е. Тіріакьян, П. Штомпка, В. Цаф, Р. Робертсон, К. Мюллер, С. Хантінгтон, А. Турен, У. Бек та ін.)

Зокрема, У. Бек так подає наступне поняття модернізації: “Модернізація передбачає технологічні раціоналізаторські зміни в організації праці, крім того, охоплює і багато іншого: зміну соціальних характеристик і нормальних людських біографій, стилів життя і форм любові, структур впливу і влади, форм політичного примусу і політичної активності, сприймання дійсності та норм пізнання. Плуг орача, паровоз і мікročіп з точки зору наукового розуміння модернізації є видимими індикаторами дуже глибокого процесу, що охоплює і перетворюючого все суспільний устрій та в якому, в кінцевому рахунку, змінюються джерела впевненості, що живлять життя” [7, с. 44].

Багатолінійні трактування модернізації, будучи однією з сучасних версій модернізаційних досліджень, на наш погляд, дозволяє більш гнучко підходити до питань, що нас цікавлять. Особливо важливим є те, що в даній концепції центральне місце займають соціокультурні процеси, які розглядаються як істотні фактори розвитку суспільства. Відбувається відмова від трактування модернізації як єдиного процесу системної трансформації, визнається можливість різної поведінки сегментів конкретного суспільства в умовах модернізації.

Так О. Л. Лейбовіч вважає, що модернізація за своєю природою багатовимірний процес, що не зводиться до однієї єдиної моделі, – процес, що проходить через різні

стадії. Це означає, що, навряд чи має сенс шукати головного суб'єкта модернізації протягом всієї її історії, що розгортається в незбіжних між собою соціокультурних координатах [2, с. 94].

Уточнюючи термінологію, необхідно відзначити відмінності між терміном “модернізація”, в нашому дослідженні – “модернізація освіти”, і “реформа”. Реформа, що розуміється як оновлення інститутів, що регулюють економічні, політичні та соціальні сфери суспільства, проведена з ініціативи влади в межах її повноважень, – є неодмінний атрибут модернізації.

Реформа – це один із способів модернізації, за допомогою якого влада пропонує суспільству нові еталони (моделі) соціально значущої поведінки. Глибина реформ за шкалою модернізації залежить від двох факторів: наскільки адекватні нові моделі конкретно-історичним завданням модернізації, і в якій мірі вони відповідають очікуванням і готовності різних верств суспільства.

Крім того, модернізація – це процес, що володіє тимчасовою протяжністю. У цій системі координат реформа може бути описана як етап модернізації, який має ключове значення для процесу в цілому. Таким чином, “модернізація – це активний, дієвий пошук найбільш придатної для даного соціуму моделі органічного розвитку на шляху від його традиційного до сучасного стану, а також концентрація сил і засобів держави і суспільства на втілення цієї моделі в життя” [8, с. 119].

Структура процесу модернізації визначається комплексним характером, охоплює всі сфери людської діяльності і складається з чотирьох груп явищ: соціальна група (у вузькому сенсі цього слова), економічна, політична і культурна.

У соціальній сфері – домінування цілераціонального типу соціальної дії виражає себе в заміні відносин ієрархічної підпорядкованості і вертикальній залежності відносинами рівноправного партнерства, побудованими на основі взаємного інтересу.

В економічній сфері модернізація означає ще більшу раціоналізацію економічної дії – активізацію впровадження наукових знань у виробництво, подальший поділ праці, розвиток ринку товарів і грошей, постійне ускладнення організації виробництва, поява потужних стимулів для впровадження технологічних та організаційно нововведень.

У політичній сфері модернізація передбачає упорядкування адміністративно-політичних кордонів, утворення національних держав. Важливою рисою політичної модернізації є втягування народних мас у політичне життя, встановлення популярного правління, залучення до нього чиновників не на основі походження та особистих зв'язків, а згідно з формальними вимогами до освіти, кваліфікації та діловими якостями людей.

У сфері культури, модернізація - це певною мірою відмова від поведінки відповідно до традицій, раціоналізація свідомості відповідно до наукових знанням, світоглядів і т. д. Свідомий вибір індивідами тих або інших більш придатних цінностей у відповідності з основними принципами організації постіндустріального суспільства, тобто соціальна модернізація ні здійснюється без нового соціального суб'єкта, з іншим соціальним якістю – суб'єкта раціонального типу [9, с. 219].

Модернізація – є цілісний, системний процес соціальних змін, який заторкає всі сфери суспільства. Модернізація – є процес соціальних змін, як плин поетап-

них різновекторних інновацій, які активно інституалізуються, тобто намагаються закріпитися як легітимізуватися і розповсюдитись.

За якісними параметрами інновації зазвичай поділяють на модифікаційні, комбіаторні і радикальні. Навроцький доповнює такий поділ наступними їх різновидами: модернізаційні та демодернізаційні інновації, реальні і можливі, особливо виділивши при цьому квазіінновації [10, с. 191]. Соціальні нововведення, процеси реформування, як процеси свідомого керівного моделювання соціальної реальності безумовно мають свою специфіку. На відміну від матеріально-технічних нововведень, або природних соціокультурних інновацій вони менше вивчені і на їх особливостях необхідно зупинитися окремо. Як справедливо зазначає А. І. Пригожин [11, с. 211]:

- Соціальні нововведення більш варіабельні. Вони знаходяться в тісному зв'язку з конкретними формами культури, і тому їх сприйняття і результати можуть суттєво відрізнятись, наприклад, у різних національних і мовних регіонах, що володіють своїми особливостями. У цих нововведень дуже тісний зв'язок з груповими і навіть особистісними якостями реципієнтів, оскільки результатом їх є нові форми поведінки працівників. Отже, можливо, що число варіантів реалізації такого нововведення виявиться рівним числу реципієнтів (в контексті концепції культурної традиції, яка розглянута вище подібна варіативність постає проявом адаптивної функції креативної сторони культурної традиції, яка на тлі автентичної культури створює нові унікальні модифікації, відмінні від привнесеного зразка);
- Розробка та введення соціальних нововведень передбачає наявність відносно широкої соціальної бази: розробка їх вимагає колективної творчості, а впровадження – опори не на ентузіазм одинаків або наказ вищестоящих органів управління, а на цілі соціально-професійні групи, які мають досить високий статус (тут мова йде про те, що реформування передбачає легітимізацію, яка має спиратися на соціальне схвалення елітних соціальних кіл суспільства, або страти);
- Впровадження та використання соціальних нововведень не вимагають великих матеріальних і фінансових витрат. Разом з тим їх справжня вартість може виявитися дуже високою. Адже предметом змін до цих нововведень стануть люди: їх статуси, звичні форми службового поводження, міжгрупові і міжособистісні стосунки. Неминуче інтереси одних груп працівників потрапляють під удар, інші категорії – виграють. В цілому напруженість і “стрессоемкість” управлінських інновацій вище, ніж, наприклад, технічних;
- Соціальні нововведення легше, ніж інші види нововведень, “імітувати”, лише зображуючи хід реального інноваційного процесу. Для них характерна і менша стійкість: практично на будь-якому етапі можливе повернення до колишньої системи відносин (цей аспект нововведень якраз безпосередньо де термінується культурною традицією, адже інновації які викликають супротив на рівні менталітету, або породжують протиріччя частіше за інших мають формальний характер).
- Впровадження та використання соціальних нововведень завжди супроводжується перерозподілом повноважень і відповідальності в рамках

перетворюваної структури. Останнє практично неможливо здійснити без прямої підтримки вищестоящих органів управління, опори на певні групи управлінців в рамках самої системи (організації) [10, с. 234].

Важливо розрізняти продуктові і забезпечуючі нововведення, з одного боку, і радикальні і модифікуючі – з іншого. Продуктові нововведення – це отримання якісно нового підсумкового продукту діяльності організації, стан системи. Причому для якісного розвитку інституції важливою закономірністю є - пріоритетність продуктових нововведень над забезпечуючими. Пов'язано це з тим, що орієнтація на новий “продукт” незмінно сприяє вдосконаленню засобів її отримання, тоді як нові засоби, технології аж ніяк не завжди означають появу нового продукту на виході. Розподіл нововведень на радикальні і модифікуючі ґрунтується на оцінці інноваційних наслідків їх впровадження. Якщо перші передбачають появу принципово нових результатів діяльності, форм і методів управління, технологій, то другі – їх поліпшення, доповнення в рамках колишнього якості [10, с. 190]. Завданням соціологів є розкриття тих механізмів, які лежать в основі прийняття або, навпаки, відторгнення нововведень. Адже багаторічний досвід інноваційної діяльності свідчить про те, що на успішність реалізації нововведень впливають не тільки об'єктивні чинники, а й суб'єктивні: внутрішній настрої реципієнтів, бажання брати в ній активну участь і всіляко сприяти інноваторам або, навпаки, неприйняття нововведень, байдужість, протидія їх ініціаторам [10, с. 190].

Численні дослідження підтверджують зв'язок інновативності з культурними цінностями і нормами тієї соціальної системи, куди впроваджується інновація.

В умовах відносно стабільного функціонування соціальних інститутів, відносно стабільності суспільних відносин реформа вищої школи може носити тільки модифікаційний характер, коли окремі нововведення, не змінюючи суті самої системи, її кінцевого продукту, поліпшують її функціонування, окремі її сторони, “еквівалентно замінюючи в ній традиційний елемент” [10, с. 184]. В умовах глобальної кризи вищої освіти модифікуючі нововведення є “спробою вдосконалення елементів безнадійно застарілої машини. А треба створювати принципово нову систему” [10, с. 185]. В умовах глибинних масштабних змін, що відбуваються в суспільстві, кардинальної трансформації всіх сторін його життя необхідні реформи іншого типу (детерміновані цими змінами) – реформи кардинальні, спрямовані на зміну самої основи системи вищої освіти, її методологічних принципів, цілей і завдань [10, с. 186].

Вища освіта не є винаходом суспільства модерну, але саме в ньому воно змінює свій статус, набуває нового соціокультурного значення, примножує функції, і поширюються на всі соціальні категорії. Тому, в рамках розгляду питання модернізації освіти, на перший план виходить аналіз модернізаційних процесів і тенденцій, причому як глобальних, так і національних, розгляд взаємовпливу освіти і різних сегментів суспільства. Процеси розвитку сучасного, інформаційного суспільства справляють істотний вплив на освіту. Причому даний процес впливу має і зворотний вектор.

Сучасні процеси модернізації вищої освіти почалися кілька десятиліть тому, коли американський соціолог і дослідник освіти Ф. Кумбс заговорив про кризу освіти в сучасному суспільстві [1, с. 49].

Йому як би вторить російський дослідник проблем освіти Б. С. Гершунский: “За-

гальносвітова криза освіти, про який так багато говорили і писали в останні роки і який в тих чи інших формах проявляє себе у всіх країнах світу, пов'язаний зовсім не тільки з недостатньою ефективністю освіти з точки зору його прагматично розуміється економічної віддачі ... Справжня сутність світового освітнього кризи полягає в беспорядності і неефективності сучасної освіти перед лицем глобальних проблем цивілізаційного масштабу” [3, с. 82].

Висновки. Виходячи з інтеграції двох процесів – розвитку сучасного суспільства і функціонування вищої освіти можна виділити декілька шляхів у розвитку останнього, які виступають пріоритетними напрямками модернізації: подальша диверсифікація; розвиток дистанційних і віртуальних форм освіти, інтенсифікація, циклічність освітніх процесів, безперервність, креативізація і індивідуалізація освіти, підвищення його якості на тлі розвитку випереджального характеру системи вищої освіти щодо суспільства і виробництва, нарешті, інтернаціоналізація освіти і формування світової системи вищої освіти в глобальному масштабі [9, с. 35].

З іншого боку всі ці напрями модернізації вищої освіти можна об'єднати в три великі блоки: друга хвиля диверсифікації вищої освіти, пов'язана з розвитком безперервної освіти у віртуальній, дистанційній та інших формах, яка, веде до розвитку глобального ринку освітніх послуг; індивідуалізація і креативність вищої освіти, яка відповідає за підвищення ролі якості вищої освіти та посилення його випереджального характеру. Третій блок – прикордонний, який за допомогою розвитку інтернаціоналізації вищої освіти, з одного боку, сприяє формуванню глобальних тенденцій у розвитку університетів, а з іншого, виступаючи в більшій мірі соціокультурним, а не соціально-економічним процесом, сприяє формуванню “духу університету”, духовно-інноваційному розвитку вищої освіти в сучасних умовах [11, с. 22].

Найбільшою мірою в процесі модернізації вищої освіти якісні зміни відбуваються в напрямках сучасної диверсифікації, розвитку вищої “освіти без кордонів”, дистанційної освіти, глобалізації вищої освіти і створення світового ринку освітніх послуг.

Однією з основних причин сучасних змін в організації та структурі вищої освіти стають нові форми конкуренції, які виходять за межі традиційних концептуальних, інституційних і географічних рамок. Зростаючий попит на освіту значною мірою зумовлений глобалізацією світової економіки, не може бути задоволений традиційними освітніми інституціями і традиційними методами навчання, що і пояснює використання дистанційного навчання, комп'ютерних технологій, розвиток навчання в режимі онлайн, появу нових структур, що спеціалізуються на такого роду діяльності. Виникає “вища освіта без кордонів”, на ринку якої з'являється все більше нових дійових осіб і навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Кумбс Ф. Т.* Кризис образования в современном мире. Системный анализ / Ф. Т. Кумбс. – М., 1970. – 365 с.
2. *Лейбович О. Л.* Модернизация в России. К методол. изучения совр. отеч. истории / О. Л. Лейбович. Зап.-Урал. учеб.-науч. центр. – Пермь, 1996. – 256 с.

3. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века / Б.С. Гершунский. – М. : Совершенство, 1998. – 453 с.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М., 1991. – 576 с.
5. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М., 1996. – 354 с.
6. Налетова И. В. Социология образования / И. В. Налетова. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – 154 с.
7. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну : пер. с нем. / У. Бек; Послесл. : А. Филиппов, пер.: В. Седельник и Н. Федорова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
8. Навроцький О. І. Деякі аспекти обґрунтування засад інноватики у вищій школі // Мультиверсум: Філософ. альманах. – 2004. – Вип. 43. – С. 183–190.
9. Налетова И. В. Социология образования / И. В. Налетова. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – 154 с.
10. Навроцький О. І. Інноваційний шлях розвитку вищої школи України // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Київ; Запоріжжя; Одеса. – 2000. – Вип. 9. – С. 107–113.
11. Пригожин А. И. Инноватика – зачем она? // Проблемы теории и практики управления. – 1988. – № 2. – 53 с.

Стаття надійшла до редколегії 07.01.2013

Прийнята до друку 15.02.2013

MODERNIZATION IN HIGH SCHOOL AS A SOCIAL PROCESS: CONCEPTUALIZATION OF THE NOTION IN FRAMES SOCIAL THEORY

O. A. Homeriki

*National aviation university,
Komarova 1, Kyiv, Ukraine, 01021,
khomeriki_helen@mail.ru*

In the last time, contemporary changes in system of higher education got the name of modernization. However, modernization of education is not considered as a single process in the modern world, but as a part of global, social and economic changes. In the frame of modernization paradigm, several theoretical, methodological and disciplinary approaches were developed with the aim to explain different aspects of transformation to modern world. Modernization process was defined as immanent changes implementation into the social system, it was predicted that the changes made in one sphere adequately affect the others.

Key words: modernization, innovation, social changes, higher education system.

МОДЕРНИЗАЦИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ В РАМКАХ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ТЕОРЕТИЗИРОВАНИЯ

О. А. Хомерікі

*Национальный авиационный университет,
ул. Комарова 1, Киев, Украина, 01021,
khomeriki_helen@mail.ru*

Современные изменения в системе высшего образования в последнее время получили название модернизации. Однако модернизация образования - это не единственный процесс в современном мире, а часть глобальных социально-экономических и политических преобразований. В рамках парадигмы модернизации было разработано множество теоретико-методологических и дисциплинарных подходов, призванных объяснять различные аспекты развития процессов перехода к современности. Процесс модернизации интерпретировался как имманентное внедрения изменений в социальную систему; предполагалось, что внесение изменений в одну из сфер деятельности неизбежно вызывает адекватные реакции в других сферах.

Ключевые слова: модернизация, инновация, социальные изменения, система высшего образования.

УДК 378.1

ПАРАДОКСИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

О. В. Олійник

*Національний авіаційний університет,
03058, Київ, пр. Комарова, 1
Гуманітарний інститут, кафедра соціології
ooliyunik@mail.ru*

Статтю присвячено проблемам вищої школи, визначенню ролі, цінності освіти й освіченості в сучасному українському соціумі. В ній здійснено аналіз досвіду реформування останніх років та проблем, з якими стикаються суб'єкти вищої освіти.

Ключові слова: вища школа, освіта, освіченість, оптимізація освітньої діяльності.

Впродовж останнього десятиліття Україна активно здійснює реформи вищої освіти, пов'язані з Болонським процесом. Необхідність їх безперечна, оскільки Україна сьогодні, разом з іншими європейськими державами, залучена до інтеграційних та глобалізаційних процесів. Досвід показує, що впровадження реформ у поєднанні зі сталими традиціями та стереотипами вітчизняної вищої школи дає неоднозначний результат. *Проблема дослідження* зумовлена, з одного боку, необхідністю реформування вищої освіти згідно з вимогами сучасності, з іншого – недосконалістю результату реформ вищої школи, які були впроваджені. Отже, маємо суперечність між цілями реформ в освіті та способами й результатами їхнього втілення.

Дослідження проблем вищої школи завжди було *актуальним*, оскільки дозволяло з'ясувати дисбаланс між вимогами суспільства до вищої освіти та можливостями вищої школи надавати освіту відповідної якості. Особливо зростає така потреба у період реформ. Сьогодні ми маємо перші результати реформ, спрямованих на конвертованість освіти, тобто наближення її до європейських та світових стандартів. Отже, спробуємо проаналізувати їх позитивні та негативні сторони.

Автор намагається розглянути проблеми реформування вищої освіти на мезо- та мікрорівні, виявити суперечності, які дали би можливість виробити рекомендації до коригування способів втілення освітніх реформ в українських університетах. Особливо гостро деякі з цих суперечностей проявляються в технічних університетах на кафедрах з непрофільних дисциплін. Автор неодноразово брала участь у дослідженнях освітнього процесу в Національному авіаційному університеті, на яких і базуються викладені результати. В цьому, зокрема, й полягає зв'язок *авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями*.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років констатують наявність кризових явищ в освіті, а також невідповідність якості вітчизняної вищої освіти потребам сучасного суспільства. Найбільш помітний вплив на пошук шляхів вдосконалення функціонування

вищої освіти за останні роки справили публікації таких авторів: В. Андрущенко, В. Бобров, І. Калинюк, Ю. Ніколенко, К. Корсак, В. Кремень, С. Ніколаєнко, В. Сафонова, А. Павленко, М. Степко та ін.

Переважає більшість практичних рекомендацій авторів публікацій за цією проблематикою зводиться до необхідності вдосконалення законодавчої бази, посилення стимулювання наукових досліджень, підтримки випускників вишів з боку держави, тобто на макрорівні. Автор має на меті знайти причини недосконалості результатів реформування на рівні функціонування університетів та, відповідно, способи впливу на ситуацію з боку університетів, факультетів, кафедр, які є безпосередніми суб'єктами освітньої діяльності і так само зацікавлені у підвищенні якості освіти та престижності університету.

Сфера освіти чи сфера обслуговування? Елітарність чи масовість? У пострадянський період відбулася швидка експансія вищої освіти, завдяки чому її характер з елітного перетворився на масовий [1]. До того ж, освіта не набула вседоступності, вона поляризувалася: на одному полюсі перетворилася на елітну, на іншому – на очах перетворюється на продукт масового споживання. Підоснова цього процесу мала дві складові. З одного боку це була реалізація освітньої стратегії держави в особі Міністерства освіти й науки (на той момент). Мета – зробити вищу освіту надбанням якомога ширшого загалу молоді Української держави.

З іншого боку, таке розширення створювало максимально сприятливі умови або навіть робило необхідною комерціалізацію освіти в Україні. На тлі всезагальної ринковізації суспільно-економічних відносин надання освітніх послуг перетворилося на один із видів приватної бізнесової діяльності, який підпорядковується Міністерству освіти і науки України (та донедавна низці інших міністерств) – основному агенту здійснення державної освітньої політики.

Впровадження платної форми навчання, з одного боку, відкрило можливості вступу до вишу (в багатьох випадках поза конкурсом) усім бажаним (звісно, з достатнім рівнем доходів, що вже саме по собі ставить під сумнів питання доступності освіти для всіх бажаних), з іншого – послабило селекційну функцію освіти щодо чинника здібностей і талановитості абітурієнтів. Це призвело передусім до зміни якості студентського складу; по-друге, – до зміни ставлення студентів, особливо, “платників”, до освіти, процесу навчання, викладачів. На думку ініціаторів платного навчання, плата за освіту мусила б стимулювати сумлінне ставлення до навчання. Однак на практиці все виявилось значно складнішим і суперечливішим... Це ставлення наблизилося до розуміння освіти як сфери сервісу [3], яка повинна надавати освітні послуги, процес самоосвіти в контексті цього ставлення нівелювався і тому постав як необов'язковий. Основна мета освітнього процесу – отримання диплому як путівки до вдалої кар'єри, перебування у вузі часто сприймається як відтермінування від трудової діяльності, як місце, де можна знайти підходящого супутника життя. Знання і практичні навички з необхідністю набувають статусу другорядності. До того ж наявність вищої освіти дедалі більше стає однією з головних вимог роботодавців, при цьому зазначена в дипломі спеціалізація часто не є визначальним чинником при відборі кандидатів під час прийому на роботу. Відтак наявність вищої освіти перетворюється на атрибут особи, що

претендує на отримання престижної роботи. За даними різних досліджень за отриманим у вишій фахом працюють від 5 до 30% випускників різних вузів. А при виборі вузу та майбутнього фаху в першу чергу враховуються можливості вступу та оплати навчання, а не схильності, таланти та уподобання абітурієнта.

З іншого боку масовізація вищої освіти знецінює її в системі ціннісних орієнтацій українців, зводючи її значення і значимість до засобу досягнення вищого матеріально-економічного становища.

Творчі роботи студентів, захист дипломів. Така зміна мотивацій, особливо в контексті трансформацій ціннісних орієнтацій в суспільстві стосовно освіти й культури, вкрай негативно позначилась на якості навчання, проявилась у виникненні таких видів сервісу, як “підготовка рефератів, курсових, дипломів”, якими рясніють всі стовпи навколо вишів. Спрацював закон ринку “є попит – буде й пропозиція”. Цікаво, що державою не передбачено жодної правової відповідальності суб’єктів такого сервісу. Адже формально вони “надають інформаційні послуги”. І тільки під час захисту курсових чи дипломних робіт з’ясується, що студент цю роботу не тільки не писав, але і не читав.

У бігу за рейтингом, або краще більше та гірше. З огляду на вказані фактори не могло не відбутися змін і в роботі інших суб’єктів вищої освіти – викладачів. Зупинимось насамперед на системі рейтингових показників. Це явище вже виявило цілу низку своїх як позитивних так, і негативних наслідків. Поза сумнівом перехід до рейтингової системи надав стимул до інтенсифікації наукової, навчально-методичної діяльності викладачів. Та з іншого боку, ця система, по-перше, надто формалізувала вимоги до їхньої діяльності у певних кількісних показниках наукової, педагогічної, методичної, виховної та інших видах роботи і, як наслідок, у багатьох випадках почала працювати на саму себе – викладач починає орієнтуватись не на той вид діяльності, який потрібніший в навчальному процесі, а на той, який принесе йому більшу кількість балів. Ось, наприклад, публікація статті в масовій газеті чи часописові з великим тиражем здатна викликати широкий резонанс думок автора цієї статті. Але публікація в такого роду засобах масової інформації може оцінюватись дуже малою кількістю балів. Зате вихід статті в одному з фахових видань, яке, з огляду на те, що в ньому в основному представлені необхідні для захисту дисертацій аспірантські публікації, майже ніхто не читає, оцінюється значно вище. Неважко здогадатись, який варіант обере викладач... По-друге система нарахування балів зазвичай відображує інтереси профільних для даного ВНЗ дисциплін. Натомість викладачі непрофільних предметів – філософії, соціології, політології, культурології в технічному виші – часто опиняються в ролі Попелюшки: вони не мають балів за курсові та дипломні роботи, за патенти, за придбання нового устаткування і т. д.

Ці зміни в своїй основі мають два чинники:

1. Маркетизація та менеджеризація освітньої сфери призводять до зростання бюрократії у вишах: з’являються нові відділи, підструктури, які “виробляють” неймовірну кількість звітів, інструкцій, методичних вказівок та формальних вимог до діяльності викладачів, їхня мета – тотальний облік і контроль над навчальним процесом, – дарма, що їхня діяльність часто-густо дублює функції інших підструктур, наприклад, відділу кадрів. І це все на тлі скорочення ставок викладацького складу. Тобто відбувається нівелювання ролі основних суб’єктів освіти.

2. Оптимізація освітніх процесів здійснюється тими методами (і часто за тими показниками), що й оптимізація управління виробництва.

Звідси й такі атрибути виробничої сфери, як:

- план, тверда часова регламентація його виконання навіть в тих випадках, коли це зовсім не залежить від викладача (час публікації його статті чи монографії) громіздка звітність про це виконання.
- жорстка регламентованість наукової та педагогічної діяльності, несприйняття творчості, неформального підходу, недовіра до самостійної діяльності;
- прагнення до тотального контролю над навчальним, виховним та дослідницьким процесами;
- директивний характер стосунків між підлеглими та керівництвом в царині викладацької і наукової роботи за аналогією з промисловим виробництвом.

Враховуючи ці тенденції, автономізація вишів видається не такою вже й однозначною безпечною. Особливо, якщо керівництво вишу має свої виразні політичні симпатії й антипатії. На жаль, сьогодні внутрішнє життя ВНЗ – це не тільки віддзеркалення суспільно-політичного режиму в суспільстві, але й свої внутрішні закони або беззаконня.

Проблеми навантаження викладачів. Одним із критеріїв оцінки наукової діяльності є наукові публікації. Так, наприклад, за нормативами багатьох вишів впродовж навчального року викладач має видати не менше двох наукових публікацій (найчастіше – власним коштом), якість яких ніхто не перевіряє, рентабельність не має значення, та й взагалі потрібні вони лише йому самому – для галочки. Якщо ж для отримання практично значущої інформації викладачу потрібні додаткові ресурси – це теж його особисті проблеми. Тому і якість публікацій відповідна до можливостей автора.

Ще один аспект – планування навантаження, яке включає, окрім так званих “горлових” годин, консультації та індивідуальні заняття, які викладач повинен проводити по закінченні занять студентів за основним розкладом. Як правило, студенти такі заняття відвідують лише в кінці семестру з однією тільки метою – позбутися “хвостів” перед сесією. А перескладання заліків чи іспитів боржниками взагалі не передбачене навантаженням викладача, але він повинен погоджуватися приймати іспит (залік) стільки разів, скільки студент забажає, незалежно від рівня його готовності. Ці години не враховуються і не оплачуються. Отже, іноді перездачі перетворюються на іспит з витривалості викладача.

Методична робота, що входить у навантаження викладача, не має чіткої класифікації, її технічне оформлення часто збігається з функціями технічного персоналу на кафедрі.

Ще одне риторичне питання, з яким стикається викладач – відратування студентів унаслідок неуспішності. Якщо судити з точки зору адміністрації вишу, керуючись притаманним їй технократичним підходом, то виходить, що, відратувавши двох-трьох студентів-контрактників, виш втрачає більше коштів, ніж сплачує за роботу викладача з цими студентами. То, може, краще позбутися вимогливого викладача? І знову викладач складає іспит на витривалість.

Ще одна складова діяльності викладача – виховна. Вона передбачає, насамперед, кураторство. Різні виші ставляться до розуміння цієї місії по-різному. Іноді куратор –

помічник, наставник, той, до кого можна звернутися по допомогу, якщо така потреба виникає. Це один із тих, хто допомагає ближче ознайомитися з професією. А іноді – це прототип шкільного класного керівника, який щотижня проводить “виховні години” або сам відвідує кураторські збори, чергує в гуртожитку, і повинен до 23 години контролювати своїх, зазвичай, вже повнолітніх підопічних, аби ті не скоїли чогось протиправного. Це навантаження також прописано дуже умовно.

За нормою викладач має право один день на тиждень присвятити методичній роботі, витратити його на роботу в бібліотеці, підготовку підручників та методичних матеріалів тощо. Фактично – це єдиний день, коли викладач може займатися наукою. Звісно, якщо на нього не припадає засідання кафедри або кураторські збори. То постає запитання: коли викладачу займатися наукою? І – якою буде ця наука?

На факультетах відсутня практика регулярних дослідницьких семінарів відомих професорів, які складають основну форму презентації у найвідоміших університетах світу. Частина викладацького складу не займається наукою зовсім. Ті, хто займається наукою, не знає, як дати хід своїм розробкам, як комерціалізувати свій науковий результат.

Освіта чи освіченість? В контексті викладеного вище постає питання про невідповідність формального рівня освіти (як ознаки, що свідчить про здобуття вищої професійної освіти і набуття певного професійного статусу) рівню освіченості (сукупності знань, вмінь та професійних навичок). Без сумніву, цінність останньої завжди була й буде вищою за цінність диплому про вищу освіту. Отже, наявність диплому тільки “відкриває двері” в професійне життя випускників, та не гарантує відповідної професійної освіченості. Тобто, існує невідповідність рівня професійної кваліфікації потребам сучасної економіки та інших сфер суспільного життя, що потребують молодих фахівців. Для подолання цієї проблеми і впроваджуються реформи.

Про сутність та методи реформування. Реформи останніх років, спрямовані на підвищення якості вищої освіти, здебільшого, стосувалися не змісту чи форм освітнього процесу, а заохочення суб’єктів вищої освіти через формалізацію освітнього процесу. Введення кредитно-модульної системи, хоча і наблизило українську вищу освіту до Європейської лише за формою, та не дало бажаного результату. До того ж у кожному університеті вона має своє тлумачення. Ускладнилися способи оцінювання знань, але ця реформа ніяк не вплинула на зміст та якість освіти. Отже, мала місце надмірна формалізація замість внутрішніх сутнісних змін.

Сучасний освітній законопроект декларує автономність вишів. Та на ділі виявляється, що МОНМС залишає за собою право контролювати усі ключові види діяльності, а саме:

- примірний перелік видів навчальної, методичної, наукової та організаційної роботи для педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- норми часу навчальної роботи;
- право затверджувати всі переліки спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів з вищою освітою у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста, бакалавра і магістра та освітньо-науковим рівнем доктора філософії, науковим рівнем доктора наук;
- порядок безоплатного користування бібліотечними, інформаційними ре-

курсами, послугами навчальних, наукових, спортивних, культурно-освітніх підрозділів вищого навчального закладу.

Хоча законопроект передбачає дозволити вишам використовувати “власні надходження”, та цьому на заваді стоїть 51 стаття Бюджетного кодексу, яка забороняє державними ВНЗ і відкривати рахунки в комерційних банках, і самостійне використовувати “власні надходження” (наприклад, фінансувати наукову діяльність за рахунок коштів, зароблених з контрактного навчання). Отже, і автономія виходить тільки декларативна [2].

Викладене вище дозволяє зробити такі *висновки та сформулювати деякі практичні рекомендації*.

1. Освіта тим цінніша, чим більше вона дає унікальних знань, навичок, та можливостей. Виходячи з цього, університетам (в особах не тільки ректорів, а також і деканів, завідувачів кафедр та професорів) необхідно посилювати зв'язки із вітчизняним та міжнародним науковим співтовариством, з роботодавцями своїх випускників, розроблювати разом із ними нові наукові проекти, виходячи з сучасних потреб галузі. Роботодавці також повинні бути включені у цей процес на етапі ухвалення рішень про напрями реформ у системі освіти, а також на етапі безпосереднього впровадження цих реформ. Це не тільки зміцнить позиції університету, підвищить якість освіти, а також надасть можливості працевлаштування випускникам.

2. Залучення студентів до “живих” наукових досліджень, звісно, позитивно позначиться на якості їхньої підготовки. А також частково нівелює потребу у використанні псевдотворчих робіт. Проблема плагіату може вирішуватися (і деякі кафедри вже застосовують такі методики) за допомогою електронних програм пошуку плагіату.

3. Рейтингова система оцінювання також потребує певних коректив, спрямованих, насамперед, на посилення якісних складових роботи викладачів. Так, наприклад, замість кількості публікацій у наукових виданнях можна використовувати показник кількості посилань на даного автора чи на його публікації за певний період.

Викладачі повинні самі бути носіями науки в університеті, і бажано, аби їхнє навантаження та РСО передбачали також і участь у наукових проектах. А результати таких досліджень обговорювалися би, разом із студентами, на регулярних дослідницьких семінарах. Впровадження такої традиції під силу будь-якому університету.

4. Звісно, багато питань реформування повинні і можуть вирішуватися на інституційному рівні. Насамперед, це питання, пов'язані з наданням автономності університетам, проблеми фінансування освіти та науки. Але і самі університети можуть вплинути на хід реформ. Зокрема, вони можуть аналізувати результати реформування всередині вишу, коригувати методи їх впровадження з урахуванням своєї специфіки та позитивного досвіду інших університетів. Для цього необхідно налагодити зворотній зв'язок між керівництвом та виконавцями. Деякі університети мають власні клуби випускників. Зв'язок із ними також може викрити недоліки навчального процесу університету.

Безперечно, коло проблем, пов'язаних із впровадженням освітніх реформ у вишах, є значно ширшим, ніж окреслено в цій статті. Та отримані результати й практичні рекомендації можуть стати у нагоді керівникам університетів та їхніх підрозділів, а також бути використані для планування прикладних досліджень, що спрямовані на удосконалення роботи університету та проектування подальших реформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Оксамитна С. М.* Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
2. *Винницький М.* У Європу – через МОНМС, або суперечності законопроектів “Про вищу освіту” // “Дзеркало тижня. Україна” : статті / Михайло Винницький. – №1, 13 січня 2012. Режим доступу: http://dt.ua/EDUCATION/u_evropu_cherez_monms_abo_superechnosti_zakonoproektiv_pro_vischu_osvitu-95505.html
3. *Борисов А.* Университеты в руинах? Перед российскими вузами сейчас больше вызовов, чем готовых ответов на них // “Новый компаньон”: статьи / Андрей Борисов. 16 листопада 2010. Режим доступу: http://www.nk.perm.ru/articles.php?newspaper_id=874&article_id=22297&content_type=rubrics

PARADOXES OF MODERN UKRAINIAN HIGH SCHOOL

O. V. Oliinyk

*National university of aviation,
Komarova square, 1, Kyiv, Ukraine, 03058,
ooliynik@mail.ru*

The article is dedicated to problems of high school, role determining, education value and education level in a modern Ukrainian society. It is analyzing an experience of last years reforming and a problems which participants of high education are colliding with.

Key words: high school, education, educational qualification, optimization of the education activity.

**ПАРАДОКСЫ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ
ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ**

О. В. Олейник

*Национальный авиационный университет,
пр. Комарова, 1, Киев, Украина, 03058,
ooliynik@mail.ru*

Статья посвящена проблемам высшей школы, определению роли, ценности образования и образованности в современном украинском социуме. В ней анализируется опыт реформирования последних лет и проблемы, с которыми сталкиваются субъекты высшего образования.

Ключевые слова: высшая школа, образование, образованность, оптимизация образовательной деятельности.

УДК 316.34: 316.444:371

ВПРОВАДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОГО НЕЗАЛЕЖНОГО ОЦІНЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ

А. А. Прохорова

*Національний Університет Києво-Могилянська Академія,
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна,
anna_prokhorova@ukr.net*

Ґрунтуючись на результатах зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) з математики та української мови і літератури 2010–2012 років, проаналізовано диференціацію освітніх можливостей на рівні вступу до вищого навчального закладу залежно від типу школи, яку закінчив абітурієнт і типу населеного пункту, в якому ця школа знаходиться. Припускається, що ЗНО, формально пропонуючи рівні можливості вступу до вищих навчальних закладів, фактично не лише не забезпечує рівність доступу до освіти кожного абітурієнта, а і закріплює нерівність стартових шансів, яка зумовлена соціальним походженням і проявляється у вигляді нерівного доступу до якісного навчання на попередніх рівнях здобуття освіти.

Ключові слова: освіта, освітня нерівність, зовнішнє незалежне оцінювання.

Складання тесту зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) в нашій країні вже чотири роки є обов'язковою умовою вступу до вищого навчального закладу. Незважаючи на всі наявні недоліки та слабкі місця механізму, який впроваджується, експертні оцінки ЗНО є досить високими. Впровадження незалежного тестування називають “найбільш значущою за масштабами і складністю реформою в українській освіті” [1, с. 133], “реформою, яка має стратегічне значення” [2, с. 593] тощо. ЗНО має підтримку і серед населення. Згідно з загальнонаціональним опитуванням Фонду “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва, проведеним навесні 2011 року, впровадження системи вступу до вищих навчальних закладів за результатами ЗНО підтримає 46% всього населення і 55% тих, хто безпосередньо стикався з новою системою вступу (тобто вступали їхні рідні та близькі, чи вони самі), а не підтримує – 30% в обох випадках [3].

Спроба впровадження єдиного та незалежного іспиту справді є важливим кроком у реформуванні української системи освіти, спрямованим як на подолання корупції, що існує у наших вищих навчальних закладах, так і на створення рівних умов вступу для кожного абітурієнта ВНЗ [4; 5]. Проте, наявність однакових умов та справедливого відбору на рівні вступу до вищого навчального закладу не може нівелювати нерівність доступу до освіти у суспільстві як таку. Адже випускники шкіл, які складають зовнішнє тестування, мають різну підготовку до цього іспиту, різні стартові можливості, зумовлені низкою соціально-економічних та культурних чинників: місце проживання, клас приналежності, освіта та культурний рівень батьків, економічний

статус родини, кількість дітей в сім'ї тощо [6; 7; 8]. Для того, щоб виявити, чи сприяє механізм вступу до вищого навчального закладу шляхом складання зовнішнього тестування вирівнюванню освітніх можливостей, необхідно перевірити наявність впливу на результати ЗНО чинників соціального походження.

Освіта завжди мала велике значення для процесів функціонування суспільства, адже шляхом навчання і виховання наявні знання та навички передаються наступним поколінням. Але в XX столітті, на тлі процесів освітньої експансії, інституція освіти набуває ще важливішого значення, ніж раніше. Одним з перших, хто звернув увагу на виключну роль освіти в сучасних стратифікаційних процесах, був відомий дослідник соціальної мобільності Питирим Сорокін [9]. За період з кінця XVIII сторіччя, коли масовою стала початкова освіта, і до 80-х років XX сторіччя, коли значного розповсюдження зазнала вже вища освіта, навчання стало настільки поширеним, що більшість людей у світі почали проводити значну частину свого життя, навчаючись в освітніх закладах різного рівня [10]. Впродовж останнього століття, освіта стала обов'язковою умовою залучення індивіда до ринку праці. Однак, такий рух у бік поширення освіти не призвів до зниження її цінності. Освіта і сьогодні виступає чинником соціальної нерівності, який дозволяє індивідам отримувати вищі посади на ринку праці, і, як наслідок, опинятись на вищих рівнях в соціально-класовій структурі суспільства [11]. Освіта таким чином є специфічним ресурсом, який уможливорює висхідну соціальну мобільність. І нерівний доступ до такого ресурсу спричиняє нерівні шанси зчинити мобільність.

В основу сучасного знання в галузі нерівності доступу до освіти лягає принцип меритократії, відповідно до якого на здобуття вищих соціально-класових позицій за-слуговують більш здібні та працьовиті [12]. Однак, аби такий принцип спрацював, люди повинні мати однакову відправну точку – однакові стартові можливості.

Згідно з К. Крослендом, на якого посиляється І. Фрумін, існує два різних трактування концепції “рівності стартових можливостей”. Так звана “слабке” трактування вбачає рівність можливостей індивідів з різних соціальних груп у наявності рівної конкуренції в змаганні за більш якісну освіту, яка згодом дасть більше можливостей для набуття вищого соціально-професійного статусу. “Сильне” трактування концепції “рівності стартових можливостей” передбачає надання однаково якісної освіти всім дітям. На думку Е. Гутман, така мета досягається двома шляхами: максимізацією та вирівнюванням шансів. Максимізація рівності стартових можливостей полягає в організації системи освіти таким чином, щоб діти різного соціального походження мали якнайбільше шансів отримати якісну освіту. Вирівнювання шансів полягає у наданні привілеїв отримати якісну освіту дітям з соціально уразливих груп [13]. Як перше, так і друге трактування концепції рівності можливостей можуть бути втілені у життя. І, залежно від системи освіти, яка функціонує в тій чи іншій країні, кожна з них може виявитись більш або менш вдалим механізмом вирівнювання освітніх можливостей.

Дослідники Р. Велден та М. Волберс диференціюють різні освітні системи за стратифікацією, тобто характером та кількістю можливих освітніх траєкторій на рівні середньої освіти, та стандартизацією, тобто мірою подібності якості освіти в навчальних закладах різних типів одного й того самого освітнього рівня [14]. Країнам з

високостратифікованими системами освіти притаманний жорсткий розподіл на різні, строго відмежовані, законодавчо детерміновані освітні траєкторії вже на початкових етапах освітньої кар'єри. Тоді як в країнах з низькостратифікованими системами освіти, діти мають змогу отримати початкову та, часто, середню освіту, а вже потім вирішувати на яку спеціальність і в який вищий навчальний заклад вступати і, чи вступати взагалі. Країни з високостандартизованими освітніми системами характеризуються відносною гомогенністю змісту та якості освітніх програм, в той час як низький рівень стандартизації освіти означає наявність внутрішньої диференціації навчальних закладів певного рівня за ступенем якості освіти, яка пропонується.

Отже, слабке трактування видається більш доцільним у країнах із низькостратифікованою та високостандартизованою системою освіти. В таких випадках діти – вихідці з різних соціальних прошарків матимуть змогу отримати більш-менш однаково якісну освіту і в конкурентній боротьбі, використовуючи набуті знання, вміння та навички, здобути кращу вищу освіту та, відповідно, отримати кращі шанси на висхідну соціальну мобільність. А в країнах з високою стратифікацією та низькою стандартизацією освіти, навпаки, доцільнішою є сильне трактування рівності можливостей. Адже наявність на ранніх етапах освіти іспитів, які детермінують всю подальшу освітню кар'єру, або ж нерівні можливості отримати знання, потрібні для складання такого іспиту на більш пізніх етапах, збільшують питому вагу впливу соціально-економічного походження на вибір освітньої траєкторії індивіда. В таких випадках потрібно максимізувати шанси на кращу освітню кар'єру дітей з нижчих прошарків, а в деяких випадках і штучно їх вирівняти (надати пільги окремим категоріям населення). Впровадження “слабкого” трактування рівності можливостей в практику забезпечує шанс здійснення вертикальної висхідної освітньої мобільності на засадах відкритого змагання. С. Сандерсон назвав мобільність такого типу “конкурентною”. Впровадження “сильного” трактування відбувається на засадах підтримки тих чи інших індивідів або груп індивідів з боку держави. Таку мобільність С. Сандерсон називає “спонсорованою” [10].

Отже, за умов впровадження послідовної державної політики вирівнювання шансів на здобуття освіти всіх здібних та вмотивованих, спостерігається зниження залежності доступу до освіти людей від їхнього соціального походження. Освіта в такому разі стає своєрідним рушієм міжгенераційної мобільності – надає шанси здібним та вмотивованим здійснити висхідну вертикальну мобільність. Якщо цього не відбувається, вищі шанси на успіх забезпечуються представникам привілейованих прошарків населення, і освіта за таких умов стає чинником відтворення та поглиблення наявної в суспільстві соціальної нерівності.

Незважаючи на те, що зовнішнє тестування активно впроваджується вже п'ять років, наслідки цієї реформи, особливо в соціологічному контексті, не мають достатнього висвітлення. Відтак, метою цієї статті є виявлення диференціації освітніх можливостей на рівні вступу до вищого навчального закладу залежно від соціального походження індивіда. Для цього проаналізовані результати зовнішнього незалежного оцінювання, отримані випускниками різних навчальних закладів, які знаходяться в населених пунктах різного типу. До аналізу залучені результати ЗНО 2010–2012 років,

що дає змогу говорити про динаміку, та, імовірно, певні тенденції. Йдеться про результати ЗНО 2010–2012 років, оприлюднені на веб-сайті Українського центру оцінювання якості освіти [15]. Наявні дані уможливають аналіз впливу на результати тесту таких чинників як тип школи, яку закінчив абітурієнт та тип населеного пункту, в якому він проживає.

Тип школи треба вважати опосередкованим чинником соціально-економічного походження, адже можливість батьків віддати дитину в кращу школу, навчання в якій забезпечить ліпшу підготовку до вступу у вищі навчальні заклади, залежить як від фінансових можливостей родини (внески батьків до фондів державних шкіл, сплата недешевого навчання в приватних елітних школах), так і від деяких культурних аспектів (приватні елітні школи, як правило, приймають учнів на навчання за результатами вступних іспитів, на яких дитина вже має продемонструвати якісь знання, відповідно, ці знання вона має отримати вдома від батьків, або в якісних дошкільних навчальних закладах, навчання в яких так само вимагає фінансових внесків). За типом школи ми розділили освітні заклади, які закінчили абітурієнти на загальноосвітні школи, до яких увійшли також і загальноосвітні спеціалізовані з певних предметів, та елітні школи – ліцеї, гімназії, колеґіуми. Спеціальні школи для дітей з вадами слуху, зору та дітей зі складними хронічними захворюваннями або фізіологічними відхиленнями до аналізу не залучалися.

Тип населеного пункту є одним з важливих чинників соціально-економічного походження, який впливає на освітні можливості дитини. В нашій країні рівень підготовки учнів в школах села і міста різняться разуче. В селах не вистачає викладачів, погана матеріальна база, низька наповненість класів, що призводить до об'єднання дітей різного віку в одні класи тощо. Крім того, в сільській місцевості діти частіше зайняті в домашній господарській діяльності та схильні не продовжувати навчання навіть в старших класах школи, не кажучи вже про університети. Чинник місця проживання може також впливати на освітні можливості дітей і опосередковано через тип школи, адже за межами столиці і обласних центрів лишається дуже мало елітних якісних навчальних закладів. За типом населеного пункту розділяємо населені пункти, в яких закінчували школу абітурієнти на обласні центри, тобто найбільші міста країни, та інші міста, селища, села цих областей. Дрібніше розмежування зробити, на жаль, не дозволяють наявні дані. До аналізу залучені результати тестування випускників шкіл Києва, Севастополя, а також довільно обраних 5 обласних центрів – Львова, Донецька, Чернігова, Одеси, Черкас, які репрезентують, відповідно, західній, східній, північний, південний і центральній регіони країни, та шкіл всіх міст і селищ цих областей.

Розрахунки проведені за результатами тесту з української мови та літератури і математики. Для аналізу обрано саме тест з української мови та літератури, адже цей предмет є обов'язковим для складання, а отже, тестування з цього предмета проходить найбільша кількість випускників шкіл, що дає повнішу картину при аналізі результатів. З іншого боку, зважаючи на лінгвістичну ситуацію в Україні, на результати з української мови та літератури може впливати територіально-географічна приналежність учасників тестування. Щоб нівелювати такий вплив на загальну картину, до аналізу також долучені результати тестів з математики, яку, серед природничо-математичних дисциплін, складає

найбільша кількість абітурієнтів. Шкала оцінювання тесту (від 100 до 200 балів) розбита на 4 проміжки: від 100 до 135,5, від 136 до 150, від 150,5 до 172,5 та від 173 до 200.

У нашому дослідженні проаналізовані виключно бали, отримані абітурієнтами при складанні тесту. Перевірити факт вступу до ВНЗ людини, яка набрала ті чи інші бали ми змоги не маємо, адже процедура тестування є анонімною. Таким чином, мова йде скоріше про ідеальний випадок: ми спираємось на припущення, що більші шанси на вступ у кращий ВНЗ має абітурієнт, який на тестуванні отримав вищі бали. Однак, дані громадських організацій, які спостерігають за проходженням тестування [16; 17], свідчать, що процедура тестування не позбавлена слабких місць, які вносять негативні корективи в ідеальний розподіл шансів на вступ залежно від отриманих балів. Зокрема, серед інших можна назвати проблему зловживання правом на позаконкурсний вступ представників пільгових категорій населення, або, правильніше сказати, тих, хто мав відповідні довідки, які підтверджували приналежність до пільгових категорій, та проблему надання преференцій учасникам, призерам та переможцям олімпіад, різних конкурсів та конкурсу Малої академії наук, якість та чесність оцінювання частини з яких викликають питання. Важливо артикулювати також питання непрозорості процедури зарахування до ВНЗ на етапі уточнення рейтингів, коли, після оголошення списків рекомендованих на зарахування, абітурієнти, в разі вступу до кількох ВНЗ одразу, мають кілька днів для обрання вишу. За словами спостерігачів, у випадках, коли місце в списку звільнялось, на нього не завжди потрапляє наступний за рейтингом абітурієнт, як передбачається процедурою вступу. Які саме механізми спрацьовують в таких випадках – достеменно не відомо. Викликає суттєві зауваження також питання врахування середнього балу атестату. З одного боку, врахування шкільних оцінок стимулює дітей до навчання, а не лише до вирішення тестів. Але, з іншого боку, звільняє місце для маніпуляцій зі шкільними атестатами і медалями, які в нашій країні, як і довідки, про які йдеться вище, нерідко купуються і продаються. І, нарешті, питання нарахування деякими університетами додаткових балів вступникам, які прослухали підготовчі курси в цих університетах. Зрозуміло, що підготовчі курси при університетах не є безкоштовними, а тому доступні не кожному абітурієнтові, а випускникам сільських шкіл та шкіл невеликих міст недоступні взагалі. На виправдання організаторів тестування слід сказати, що процедура тестування вдосконалюється з року в рік і, якщо останні три питання є актуальними і сьогодні, то перші дві проблеми вже частково вирішені [16; 17]. Отже, ми можемо констатувати наявність впливу зовнішніх чинників на процедуру зарахування абітурієнтів до ВНЗ після або в обхід складання тесту. Ми також можемо припустити, що ці чинники пов'язані з доступом абітурієнтів або їхніх батьків до різних благ і соціальних мереж, а отже, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів. Однак, оскільки ми не оперуємо статистичними даними, які б підтверджували або спростовували такі припущення, ми залишаємо це питання за дужками і фактично прирівнюємо отримання вищих балів на тестуванні з більшими можливостями вступу.

За результатами обрахунків (див. табл. 1 та 2), частка випускників гімназій, ліцеїв, колегіумів у порівнянні з часткою випускників середніх загальноосвітніх шкіл в усіх випадках є більшою серед тих, хто набрав найвищі бали і, навпаки, меншою серед тих, хто отримав найнижчі бали. Єдиним винятком з цього правила є результати тестів з

математики, отримані Львівськими випускниками в 2011-му та 2012-му роках. Частка школярів, які набрали найнижчі бали серед випускників загальноосвітніх та елітних шкіл майже однакова, однак частка школярів, які отримали найкращі результати у Львові в 2011 році, все-таки, більша у випускників елітних шкіл.

Таблиця 1

Середня частка випускників різних типів шкіл, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200 на зовнішньому незалежному тестуванні з української мови та літератури в 2010 та 2011 роках

Населений пункт	Рік	Тип школи							
		елітні		загальноосвітні		елітні		загальноосвітні	
		Бали від 100 до 135,5 (%)	Бали від 136 до 150 (%)	Бали від 150,5 до 172,5 (%)	Бали від 173 до 200 (%)				
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
Київ	2010	5	16	12	22	40	41	43	21
	2011	3	15	10	20	41	43	46	22
	2012	6	18	13	24	41	40	40	18
Севастополь	2010	3	27	13	28	52	36	32	9
	2011	4	29	16	22	63	38	17	11
	2012	8	34	19	27	49	31	24	8
Донецьк	2010	10	27	22	27	46	35	22	11
	2011	9	20	18	23	42	37	31	20
	2012	12	27	20	26	44	34	24	13
Міста і села Донецької області	2010	9	24	19	28	46	37	26	11
	2011	6	25	25	28	43	35	26	12
	2012	12	24	20	28	43	37	25	11
Львів	2010	5	13	11	17	39	37	45	33
	2011	6	10	15	16	31	38	48	36
	2012	12	14	11	15	30	36	47	35
Міста і села Львівської області	2010	4	19	9	19	36	41	51	21
	2011	5	19	9	21	39	39	47	21
	2012	4	19	11	23	38	38	47	20
Одеса	2010	4	25	13	23	47	36	36	16
	2011	7	24	16	23	40	38	37	15
	2012	5	25	15	26	41	35	39	14
Міста і села Одеської області	2010	10	24	16	29	48	38	26	9
	2011	19	28	14	28	33	35	34	9
	2012	8	32	25	29	46	32	21	7

Закінчення табл. 1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
Черкаси	2010	9	14	11	23	39	44	41	19
	2011	2	10	3	14	33	53	62	23
	2012	3	18	9	27	42	40	46	15
Міста і села Черкаської області	2010	1	21	13	25	43	41	43	13
	2011	2	19	12	26	46	41	40	14
	2012	4	23	18	28	44	38	34	11
Чернігів	2010	8	18	15	23	48	40	29	19
	2011	4	35	28	24	50	26	18	15
	2012	11	20	19	22	44	41	26	17
Міста і села Чернігівської області	2010	11	24	18	25	44	41	27	10
	2011	12	23	15	28	41	38	32	11
	2012	13	24	19	30	44	36	24	10

Частка випускників елітних шкіл не просто є вищою серед тих, хто набрав найкращі бали на тестуванні в порівнянні з випускниками із загальноосвітніх шкіл. В більшості випадків середній відсоток випускників елітних шкіл, які набрали на тестуванні від 173 до 200 балів, удвічі та втричі (а іноді і більше) вищий за середній відсоток їхніх ровесників зі звичайних шкіл, які набрали таку ж кількість балів. Відхиляються від цієї тенденції лише львівські та чернігівські абітурієнти 2010–2012 років, донецькі та севастопольські абітурієнти 2011-го року та абітурієнти Одеської області 2010 року. Середній відсоток випускників елітних шкіл у Донецьку та Севастополі, які одержали найкращі бали на тестуванні з української мови і літератури та математики в 2011 році, та випускників елітних шкіл Одеської області, які були найкращими на тестуванні з математики в 2010-му році, в 1,5–1,7 разів вищий за середній відсоток випускників звичайних шкіл, що досягли того ж рівня. А розрив між результатами, які продемонстрували випускники різних типів шкіл у Львові та Чернігові з обох предметів з 2010 до 2012 років (окрім математики в 2012-му році) коливається від 1,2 до 1,5 відсотків. Якщо скорочення розриву між відсотковою кількістю випускників елітних та загальноосвітніх шкіл у Донецьку та Севастополі в 2011 році, та в Одеській області в 2010 році можна вважати скоріше винятком (адже результати не дублюються з року в рік), то у Львові та Чернігові за результатами трьох років можна констатувати наявність меншої відмінності у відсотковій кількості випускників різних типів шкіл, які отримують найвищі бали на тестуванні. Це може свідчити про меншу відмінність у якості пропонованого рівня навчання в елітних та звичайних школах Львова та Чернігова, або, в термінах Р. Велдена та М. Волберса, про вищу стандартизованість середньої освіти в різних типах шкіл цих двох обласних центрів.

Таблиця 2

Середня частка випускників різних типів шкіл, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200 на зовнішньому незалежному тестуванні з математики в 2010 та 2011 роках

Населений пункт	Рік	Тип школи							
		елітні		загальноосвітні		елітні		загальноосвітні	
		Бали від 100 до 135,5 (%)	Бали від 136 до 150 (%)	Бали від 150,5 до 172,5 (%)	Бали від 173 до 200 (%)	Бали від 100 до 135,5 (%)	Бали від 136 до 150 (%)	Бали від 150,5 до 172,5 (%)	Бали від 173 до 200 (%)
Київ	2010	5	15	12	21	43	44	40	20
	2011	4	10	11	22	34	41	51	27
	2012	5	16	12	24	40	42	43	18
Севастополь	2010	2	15	6	24	38	45	54	16
	2011	2	6	8	26	49	40	41	28
	2012	4	17	11	25	39	40	46	18
Донецьк	2010	10	21	19	27	45	39	26	13
	2011	7	15	15	28	45	38	33	19
	2012	7	23	23	27	45	37	25	13
Міста і села Донецької області	2010	9	23	17	29	49	38	25	10
	2011	12	20	13	32	46	35	29	13
	2012	10	23	20	30	47	37	23	10
Львів	2010	5	14	9	19	49	41	37	26
	2011	12	11	10	21	39	37	39	31
	2012	14	13	14	19	32	40	40	28
Міста і села Львівської області	2010	3	21	11	26	46	39	40	14
	2011	3	15	15	28	40	40	42	17
	2012	9	23	17	28	38	36	36	13
Одеса	2010	4	19	10	24	48	41	38	16
	2011	7	13	14	22	36	43	43	22
	2012	7	19	14	27	42	37	37	17
Міста і села Одеської області	2010	14	25	24	28	45	37	17	10
	2011	5	20	23	33	40	37	32	10
	2012	8	30	16	30	60	33	16	7
Черкаси	2010	7	14	16	25	32	44	45	17
	2011	2	8	9	22	38	43	51	27
	2012	4	12	10	24	44	46	42	18
Міста і села черкаської області	2010	3	19	10	27	44	42	43	12
	2011	1	16	8	29	35	42	56	13
	2012	4	24	17	29	41	38	38	9
Чернігів	2010	5	14	14	23	47	40	34	23
	2011	5	17	13	38	53	25	29	20
	2012	7	18	19	21	41	44	33	17
Міста і села Чернігівської області	2010	11	23	20	28	43	41	26	8
	2011	10	18	22	29	43	41	25	12
	2012	14	25	23	31	41	36	22	8

Для більшої наочності, наводимо графічне зображення даних, представлених в таблицях 1 та 2 для м. Києва та Донецької області – див. рис. 1 та 2. Згідно зі сказаним вище, такий графік є типовим для більшості обласних центрів, а також міст, сіл та містечок, які ми розглядаємо. Відрізняються міста одне від одного кількістю тих, хто набрав ту чи іншу кількість балів, однак співвідношення між випускниками звичайних та елітних шкіл, які набрали найбільшу або, навпаки, найменшу кількість балів залишається сталим.

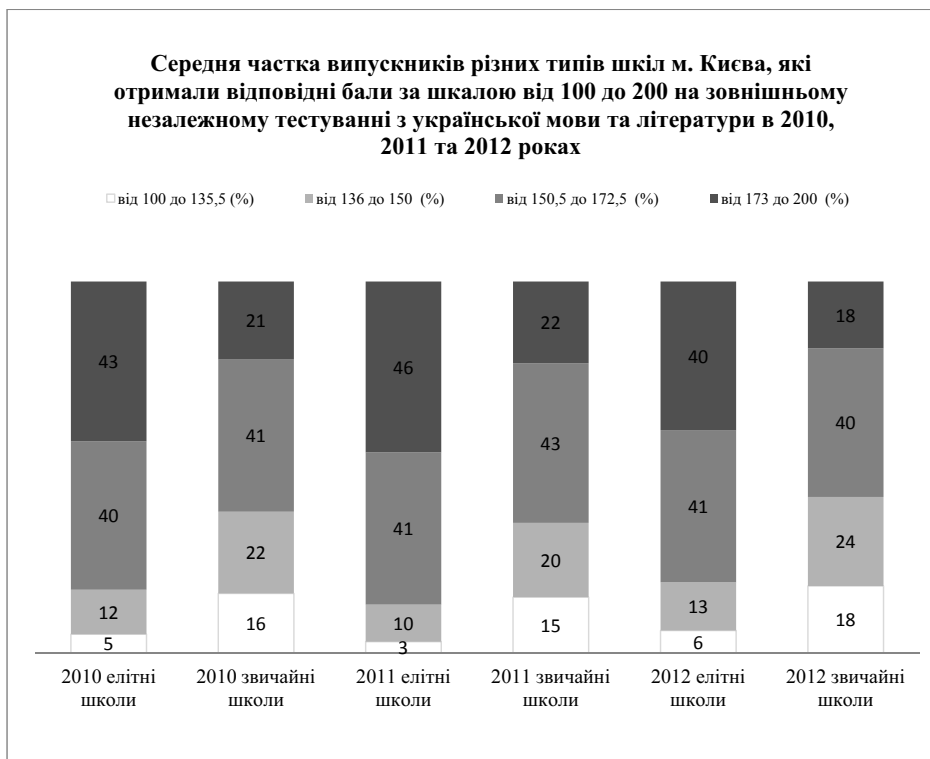

Рис. 1. Діаграма розподілу середніх часток випускників різних типів шкіл м. Києва, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200 на зовнішньому незалежному тестуванні з української мови та літератури в 2010–2012 роках

Перейдемо до розгляду наступного чинника соціального походження, вплив якого на результати тестування індивіда ми розглядаємо, а саме, до типу населеного пункту. З даних, наведених в таблицях 3 та 4 видно, що випускники шкіл з обласних центрів в середньому з більшою імовірністю набирають найвищі бали та з меншою – найнижчі, в порівнянні з їхніми колегами, які закінчили школи в містах та селах цієї ж області. Така тенденція характерна для всіх випускників шкіл досліджуваних областей 2010-2012 років, які складала тестування з математики, а також для більшості тих, хто складав тестування з української мови та літератури. Винятком з цього правила стали лише

Рис. 2. Діаграма розподілу середніх часток випускників різних типів шкіл донецької області, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200 на зовнішньому незалежному тестуванні з української мови та літератури в 2010–2012 роках

випускники донецьких шкіл 2010 року та чернігівських шкіл 2011 року, які в тестуванні з української мови отримали дещо більше найнижчих оцінок, ніж їхні колеги зі шкіл міст, містечок та сіл донецької та чернігівської областей.

Пояснити наявність винятків саме в результатах тестування з української мови можна тим, що діти з сільської місцевості Сходу та Півночі України частіше використовують державну мову в побуті, ніж діти з традиційно російськомовних великих міст цих регіонів. Це, ймовірно, і спричиняє, наявність відхилень від загальної тенденції.

Таблиця 3

Середній % випускників всіх типів шкіл, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200 на зовнішньому тестуванні з української мови в 2010–2012 роках

Населений пункт	Бали від 100 до 135,5 (%)			Бали від 136 до 150 (%)			Бали від 150,5 до 172,5 (%)			Бали від 173 до 200 (%)		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Рік	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Донецьк	23	20	19	26	23	26	37	37	39	14	20	16
Міста і села Донецької області	22	23	23	28	28	29	38	36	37	12	13	11
Львів	12	9	13	16	16	19	37	37	38	35	38	30
Міста і села Львівської області	19	18	22	19	20	27	40	39	37	22	23	14
Одеса	23	21	17	22	22	26	37	38	38	18	19	19
Міста і села Одеської області	24	28	29	28	28	30	38	34	34	10	10	7
Черкаси	13	7	10	21	10	22	43	45	46	23	38	22
Міста і села Черкаської області	20	18	23	25	26	29	41	42	38	14	14	10
Чернігів	16	27	15	21	25	20	42	32	44	21	16	21
Міста і села Чернігівської області	23	22	24	24	27	30	41	38	37	12	13	9

Таблиця 4

Середній % випускників всіх типів шкіл, які отримали відповідні бали з а шкалою від 100 до 200 на зовнішньому тестуванні з математики в 2010–2012 роках

Населений пункт	Бали від 100 до 135,5 (%)			Бали від 136 до 150 (%)			Бали від 150,5 до 172,5 (%)			Бали від 173 до 200 (%)		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Роки	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
<i>l</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Донецьк	19	13	23	25	24	25	40	40	37	16	23	15
Міста і села Донецької області	22	19	24	29	31	27	38	36	37	11	14	12
Львів	12	11	14	18	19	15	42	38	34	28	32	37
Міста і села Львівської області	21	14	18	25	27	22	39	40	38	15	19	22
Одеса	17	12	24	23	20	25	42	42	35	18	26	16
Міста і села Одеської області	25	20	32	28	32	29	37	37	32	10	11	7
Черкаси	13	6	16	23	16	24	42	41	40	22	37	20

Закінчення табл.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Міста і села черкаської області	19	15	23	26	28	27	42	43	38	13	14	12
Чернігів	12	14	18	21	32	22	41	32	41	26	22	19
Міста і села Чернігівської області	23	17	23	27	29	29	41	41	37	9	13	11

Якщо ж повернутись до таблиць 1 та 2 і спробувати простежити тенденцію залежності отриманих на тестуванні балів від типу населеного пункту з урахуванням типу школи, в якій навчався випускник, отримаємо цікаві дані. З одного боку, тенденція залежності отриманих результатів від типу населеного пункту, без урахування типу навчального закладу, продемонстрована вище, за даних умов прослідковуватись не буде. Адже, в багатьох випадках середній відсоток випускників шкіл (при окремому порівнянні елітних та загальноосвітніх шкіл) обласних центрів буде вищим серед тих, хто набрав найнижчі бали, і, навпаки, нижчим, серед тих, хто набрав найвищі бали у порівнянні з випускниками шкіл менших міст та сіл. Це може свідчити про те, що залежність отриманих на тестуванні результатів від типу населеного пункту є наслідком залежності отриманих результатів від типу школи, в якій індивід навчався. Для підтвердження такого припущення можна навести цифри співвідношення кількості елітних шкіл до кількості загальноосвітніх шкіл в населених пунктах різного типу. Так, якщо в столиці і обласних центрах України кількості загальноосвітніх шкіл більша за кількість елітних шкіл в 1,5 (у Києві) – 4 (Севастополь) рази, то в містах і селах цих областей таке співвідношення варіює від 3-х, скоріше, як виняток, і до 32-х. Тобто, наприклад, в Одеській області кількість загальноосвітніх шкіл менша за кількість елітних шкіл в 32 рази. Відповідно, частка учнів, які мають змогу навчатись в елітних школах, також різниться в залежності від типу населеного пункту. Якщо в столиці та обласних центрах від 20% (в Севастополі) і до 39% (в Києві) дітей є випускниками елітних шкіл, то для маленьких міст та сільської місцевості кількість дітей – випускників елітних шкіл, в середньому, не перевищує 10%. Отже, якщо випускники елітних середніх навчальних закладів з більшою імовірністю отримують кращі результати на тестуванні, то вищі шанси на успіх мають ті діти, які живуть в містах з більшою концентрацією таких навчальних закладів. Таким чином, тип навчального закладу впливає на результати зовнішнього незалежного тестування не лише безпосередньо, а і опосередковано, через тип населеного пункту, в якому абітурієнт закінчує школу.

Однак, з іншого боку, більшість відхилень від окресленої тенденції впливу населеного пункту без врахування типу школи, які ми бачимо, враховуючи цей чинник, стосуються саме результатів ЗНО випускників елітних шкіл. Так, середній відсоток протестованих з української мови в Донецьку в 2010 та 2012 роках, у Львові в 2010–2012 роках і Черкасах в 2010 та 2011 роках серед тих, хто набрав найгірші бали, перевищив середній відсоток протестованих в Донецькій, Львівській та Черкаській областях в ці роки, і, навпаки, середній відсоток протестованих в Донецьку та Львові в 2010 та 2012

роках, в Черкасах 2010 році та в Чернігові в 2011 році серед тих, хто набрав найвищі бали, був нижчий за середній відсоток протестованих у відповідних областях в ці роки. Аналогічно, середній відсоток протестованих з математики в Донецьку в 2010 році, у Львові в 2010-2012 роках, в Одесі в 2011 році та в Черкасах в 2012 році серед тих, хто набрав найгірші бали, перевищив середній відсоток протестованих у відповідних областях в ці роки, і, навпаки, середній відсоток протестованих у Львові в 2010 та 2011 роках, та в Черкасах в 2011 році серед тих, хто набрав найкращі бали, був нижчий за середній відсоток протестованих у відповідних областях в ці роки.

Що ж стосується результатів ЗНО випускників загальноосвітніх шкіл з населених пунктів різного типу, то для цих шкіл, окреслена вище тенденція підтверджується. Випускники загальноосвітніх середніх навчальних закладів з обласних центрів з меншою імовірністю набирають найнижчі бали в порівнянні з їхніми колегами, які закінчили школи в містах та селах цієї ж області. Лише в кількох випадках констатуємо виняток з цього правила: середній відсоток протестованих з української мови в Донецьку в 2010 та 2012 роках, в Одесі в 2010 році та в Чернігові в 2011 році та протестованих з математики в Донецьку в 2012 році серед тих, хто набрав найгірші бали, перевищив середній відсоток протестованих в Донецькій, Одеській та Чернігівській областях в ці роки. Відхилення в тестуванні з української мови, знов -таки, можуть бути пояснені особливостями використання державної мови в побуті, а відхилення в тестуванні з математики є лише одиничним і, тому, ним можна знехтувати. Дуже важливо те, що випускники загальноосвітніх шкіл з обласних центрів в усіх досліджуваних випадках частіше отримують найвищі бали в порівнянні з випускниками загальноосвітніх шкіл з менших міст та сільської місцевості. Відтак, маємо констатувати, що рівень викладання в елітних школах не залежить від того, в населених пунктах якого типу вони знаходяться, тоді як рівень загальноосвітніх шкіл у великих містах з одного боку, та в містечках і селах з іншого, відрізняється. Отже, такий чинник соціального походження, як тип населеного пункту не лише опосередкує вплив типу навчального закладу на освітні досягнення індивіда, а і самостійно впливає на результати ЗНО.

Отже, в цій статті, ґрунтуючись на результатах зовнішнього незалежного оцінювання з математики та української мови і літератури 2010–2012 років, проаналізовано диференціацію освітніх можливостей на рівні вступу до вищого навчального закладу в залежності від наступних чинників соціального походження індивіда: тип школи, яку закінчив абітурієнт і тип населеного пункту, в якому ця школа знаходиться. Продемонстровано, що випускники елітних шкіл (ліцеїв, гімназій та колегіумів) в порівнянні з випускниками середніх загальноосвітніх шкіл з більшою імовірністю отримують вищі бали на тестуванні. А випускники шкіл в обласних центрах в середньому набирають кращі бали ЗНО за своїх колег зі шкіл міст та селищ цієї ж області. Отже, обидва виокремлені чинники соціального походження мають вплив на результати незалежного тестування індивіда. Більше того, тип навчального закладу впливає на результати ЗНО не лише безпосередньо, а і опосередковано – через тип населеного пункту, в якому цей навчальний заклад знаходиться, адже кількість елітних навчальних закладів є значно вищою в обласних центрах, ніж в містах та селах області.

Отже, середня освіта в Україні фактично є низькостандартизованою – якість пропо-

нованого навчання значно відрізняється в залежності від типу школи та типу населеного пункту, в якому ця школа знаходиться. Особливо відрізняються результати отримані на тестуванні випускниками елітних шкіл столиці та обласних центрів з одного боку, та звичайних шкіл міст і сіл цих областей з іншого. Дещо вищу гомогенність пропонованого рівня освіти демонструють елітні та загальноосвітні школи в деяких великих містах (Львів, Чернігів), а також елітні школи населених пунктів різного рівня.

Підсумовуючи, маємо констатувати, що чинники соціального походження впливають на результати зовнішнього тестування індивіда і, відповідно, на його шанси вступити до того навчального закладу, який він обере. Хоча механізм зовнішнього незалежного оцінювання надає рівні можливості вступу до вищих навчальних закладів всім абітурієнтам, його впровадження не здатне нівелювати нерівність освітніх можливостей в Україні. Адже в країні з низькостандартизованою системою освіти не достатньо запропонувати індивідам рівні умови на етапі вступу до ВНЗ. Необхідно максимізувати шанси кожного отримати однаково якісну освіту на більш ранніх етапах. Якщо ж стартові можливості дітей різного соціального походження відрізнятимуться, справедливий відбір кращих на більш пізніх етапах освітньої кар'єри лише закріпить існуючу нерівність. Отже, реформування механізмів вступу до вищих навчальних закладів без впровадження реформ на нижчих рівнях освіти, не забезпечить рівні можливості отримання якісної освіти всім здібним та вмотивованим індивідам.

В подальших дослідженнях для глибшого розуміння ролі ЗНО у корегуванні впливу соціального походження на шанси отримання вищої освіти, необхідно розширювати спектр чинників соціального походження, що залучені до аналізу. Відкритих даних Українського Центру оцінювання якості освіти для цього не достатньо, з такою метою серед абітурієнтів слід проводити окремі опитування. Також перспективним є напрямок порівняльних досліджень – співставлення шансів отримання вищої освіти представниками різних соціальних прошарків в країнах з відмінними механізмами вступу до вищого навчального закладу. Такі дослідження можуть продемонструвати переваги та недоліки різних освітніх систем і запропонувати конкретні шляхи реформування української системи освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Мамчиц І.* Складні питання зовнішнього незалежного оцінювання: причини і шляхи подолання / І. Мамчиц // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 133–135.
2. *Сидоренко О.* Роль і місце зовнішнього незалежного оцінювання у становленні національної системи моніторингу якості освіти / О. Сидоренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Вип. 22 : збірник наукових праць / за ред. В. П. Сергієнка. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 435–439.
3. Тестування та рівний доступ до якісної вищої освіти: громадська думка про ЗНО, вступ до вишів, проблеми вищої школи / Вебсайт Фонду “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва – Режим доступу: http://dif.org.ua/en/polls/2011-year/testuvannjata-rivnii-dostup-do-jakisnoi-vishoi-osviti-gromadska-dumka-pro-zno_-vstup-do-vishiv_-problemi-vishoi-shkoli.htm – Назва з екрану.

4. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2010 році [Електронний ресурс] / Український Центр оцінювання якості освіти. – К., 2010. – 351 с. – Режим доступу: http://f.osvita.org.ua/ukrtest/zno2010_report.pdf – Назва з екрану.
5. Зовнішнє незалежне оцінювання – єдиний прогресивний крок у розвитку освіти / Вебсайт Фонду “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва. – К., 2010. – 12 с. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/analit/fguguihiyh> – Назва з екрану.
6. Finnie R. Family Background and Access to Post-Secondary Education: What Happened over the 1990s? / R. Finnie, C. Laporte and E. Lascelles // Analytical Studies Branch. – Ottawa: Statistics Canada. – 2003. – Working paper 34. – P. 1–36.
7. Graaf de P. M. Family Background and Educational Attainment in Netherlands for the 1891–1960 Birth Cohorts / P. M. De Graaf, H. B. Ganzeboom // Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries / [Ed. by: Y. Shavit, H. P. Blossfeld]. – Boulder. – 1993. – P. 75–100.
8. Ishida H. Class Origin, Class Destination and Education: a Cross-national Study of Ten Industrial Nations / Hiroshi Ishida, Walter Muller, John Ridge // American Journal of Sociology. – 1995. – Vol. 101. – №1. – P. 145–193.
9. Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин; пер. с англ. М.В. Соколовой; под общей ред. В. В. Сапова. – М.: Academia; LVS, 2005. – 588 с.
10. Sanredson S. K. Macrosociology: An Introduction to Human Societies / S. K. Sanredson. – N.Y.: Longman. – 1999. – 475 p.
11. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К.: НаУКМА; Агар Медіа Груп, 2011. – 287 с.
12. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева, под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс. – 1998. – 266 с.
13. Фрумин И. Д. Основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей / И. Д. Фрумин // Вопросы образования. – 2006. – №2. – С. 5–22.
14. Velden R. How much does education matter and why? The effects of education on socioeconomic outcomes / Rolf K. W. van der Velden, Maarten H. J. Wolbers // European Sociological Review. – 2007. – Vol. 23. – №1. – P. 65080.
15. Вебсайт Українського центру оцінювання якості освіти – Режим доступу: <http://www.testportal.gov.ua/index.php/text/vidp/> – Назва з екрану.
16. Айвазовська О. Вступна кампанія: корупція повертається / Ольга Айвазовська // Вебсайт громадської мережі Опора – Режим доступу: <http://opora.ua/articles/1101-vstupna-kampanija-korupcija-povertajetsja> – Назва з екрану.
17. Оробець Л. Вступ-2012: Табачник, давай, до побачення! / Леся Оробець // Українська Правда. Життя, 24.07.2012 – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2012/07/24/107443/> – Назва з екрану.

Стаття надійшла до редколегії 06.12.2013

Прийнята до друку 12.01.2013

IMPLEMENTATION OF EXTERNAL INDEPENDENT TESTING IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL INEQUALITY IN UKRAINE

A. A. Prokhorova

*National University of Kyiv-Mohyla Academy,
H. Skovoroda Str. 2, Kyiv, 04655, Ukraine,
anna_prokhorova@ukr.net*

Based on results of the external independent testing in mathematics, Ukrainian language and literature held in 2010–2012, the author of the article analyzes the differentiation of the educational opportunities at the level of entering a higher education establishment, depending on the type of school which a person was studying at and the type of inhabited settlement to which the school belongs. The author suggests that, giving formally equal opportunities to enter an institution of higher education, the external independent testing in practice does not ensure equal access to education for every university entrant. Moreover, it secures inequality of starting chances, caused in social origin and shown as unequal access to quality education at the previous educational levels.

Key words: education, educational inequality, external independent testing.

ВНЕДРЕНИЕ ВНЕШНЕГО НЕЗАВИСИМОГО ОЦЕНИВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ НЕРАВНОГО ДОСТУПА К ОБРАЗОВАНИЮ В УКРАИНЕ

А. А. Прохорова

*Национальный университет “Киево-Могилянская академия”,
ул. Г. Сковороды, 2, г. Киев, 04655, Украина,
anna_prokhorova@ukr.net*

Основываясь на результатах внешнего независимого оценивания (ВНО) по математике и украинскому языку и литературе 2010–2012 годов, проанализировано дифференциацию возможностей получить высшее образование в зависимости от типа школы, которую окончил абитуриент, и типа населенного пункта, в котором эта школа находится. Предполагается, что ВНО, формально предлагая равные возможности поступления в высшие учебные заведения, фактически не только не обеспечивает равенство доступа к образованию каждого абитуриента, но и закрепляет неравенство стартовых шансов, которое обусловлено социальным происхождением и проявляется в виде неравного доступа к качественному обучению на предыдущих уровнях получения образования.

Ключевые слова: образование, неравенство доступа к образованию, внешнее независимое оценивание.

ПРОБЛЕМАТИКА ЗДОРОВ'Я, ВІКУ, ТІЛЕСНОСТІ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 796.01:316

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ МІЖ ОЗДОРОВЧО-РЕКРЕАТИВНИМ ТА ПРОФЕСІЙНИМ СПОРТОМ: ПРОЯВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВ'ЯЗАННЯ

О. М. Кириленко

*Рівненський державний гуманітарний університет,
вул. С. Бандери, 12, Рівне, 033028, Україна,
olesya.kirilenko@gmail.com*

У розвитку спортивної сфери впродовж останніх років спостерігається посилення ціннісної дистанції між масовим спортом та спортом вищих досягнень, яка сформувалась під впливом професіоналізації, комерціалізації, шоузації та медіатизації сучасного суспільства. В статті цю проблему розглянуто як інституціональний конфлікт, який потребує розв'язання з метою підвищення рівня оздоровчої спортивно-рухової активності та покращення стану здоров'я населення України.

Ключові слова: оздоровчо-рекреативний спорт, професійний спорт, інституціональний конфлікт, культура “wellness”.

За останні десятиліття процес професіоналізації та комерціалізації спорту зумовив формування та збільшення дистанції між цінностями та результатами великого і масового спорту. На думку автора статті, така ситуація представляє інституціональний конфлікт між основними підсистемами спорту, який знижує його соціальну ефективність. Це найперше стосується масового спорту, який виконує низку важливих функцій – соціалізації, оздоровлення, рекреації, психорегуляції, спілкування, інтеграції. Базовим критерієм та відправним пунктом аналізу конфліктної ситуації в розвитку спорту як інституту виступає оцінка характеру впливу різних форм спортивної діяльності на фізичний стан та здоров'я людини. Якщо оздоровчо-рекреативний спорт забезпечує відновлення, збереження та покращення здоров'я людей, то професійний спорт орієнтується на досягнення високих спортивних результатів, їх демонстрацію на змаганнях. Для цього здоров'я атлетів у великому спорті максимально використовується, специфічно експлуатується. Отже, цінність оздоровлення на рівні професійного спорту принципово трансформувалась, що і обумовило розгортання ціннісного та практичного конфлікту між ним та оздоровчим спортом.

При відсутності автономного функціонування масового спорту від професійного, що є притаманним для спортивної сфери України та інших пострадянських країн, масовий спорт розвивається за залишковим принципом. Тому це виступає одним із факторів низького рівня спортивної та фізичної активності населення, негативно впливає на показники його здоров'я.

Визначення та аналіз факторів існування диспропорцій та конфліктів в розвитку сучасного спорту, пошук шляхів їх подолання та підвищення соціальної ефективності спорту як інституту суспільства виступає актуальною проблемою соціології спорту.

Проблеми впливу спорту на здоров'я людини вивчаються в роботах зі спортивної медицини, теорії фізичної культури та спорту, спортивної педагогіки, спортивної політики та соціології спорту. Аналізу позитивного та негативного впливу спорту на здоров'я присвячені публікації багатьох західних дослідників, серед яких найбільш відомими є роботи Е. Дойзера, Е. Черрі, Д. Бокора, І. Ваддінгтона, А. Шерліз, В. Васконі, Дж. Фоурскроя та інших. До російських та українських дослідників даних проблем необхідно віднести таких науковців як А. Дембо, Н. Граєвську, Г. Макарову, В. Бальсевич, П. Виноградова, А. Царик, І. Брехман, О. Віру, А. Щедріну, А. Мікуліна, Є. Мільнера, В. Загрядського, В. Баранова, П. Виноградова, В. Глухова, Р. С. уздальського, Г. Царегородцева, С. Чакліна, Н. Фоміна, Ю. Вавілова, М. Амосова, І. Муравова, Е. Буліча, В. Петленко, Л. Сущенко, Т. Круцевич, В. Сутули, Н. Щьокіна, А. Юшко, І. Попович, І. Семенюк, Т. Кириченко, О. Вакулєнко, М. Зубалій, Л. Довженко, С. Жеваги, О. Дубогая, М. Дутчака, В. Левицького.

Проблеми ціннісного, практичного та організаційного взаємозв'язку та виникнення протиріч між спортом вищих досягнень та масовим спортом піднімаються та розглядаються в роботах Х. Ленка, Е. Даннінга, Д. Ейтзена, Дж. Коклі, Дж. Хобермана, Р. Вудса, А. Жемілські, М. Богена, І. Бестужева-Лади, В. Столярова, І. Биховської, С. Гуськова, О. Мільштейна, А. Єгорова, В. Хоточкіна, В. Козлової, С. Литвиненко, Г. Апанасенко та ін. [1, 2, 3, 4].

Загалом протиріччя між великим та масовим спортом не є новим у дослідженнях проблем сучасного спорту, однак інституціональний підхід в аналізі такого протиріччя, як інституціонального конфлікту, розкриває нові можливості як у вивченні його факторів та наслідків, так і в пошуку перспективних механізмів його вирішення та підвищення соціальної ефективності спорту як інституту суспільства, що динамічно розвивається.

Мета статі полягає в проведенні аналізу основних проявів інституціонального конфлікту між оздоровчо-рекреативним та професійним спортом та визначенні перспектив його розв'язання.

Еріх Дойзер, спортивний лікар з ФРН, у своїх публікаціях вже у 80-ті роки зробив висновок про те, що сучасний спорт вищих досягнень вже не має нічого спільного зі здоров'ям спортсмена, тобто не може позитивно на нього впливати [5]. На думку доктора медичних наук Н. Д. Граєвської (Росія), наукова значимість співвідношення понять "спорт" і "здоров'я" виходить за межі спорту, оскільки "спорт вищих досягнень – найкраща модель вивчення максимальних можливостей організму людини в екстремальних умовах" [6, с. 46]. Дослідження проблеми дало змогу відомому в Україні доктору медичних наук Г. Л. Апанасенко зробити цікавий висновок про те, що головним критерієм оцінки здоров'я спортсмена є його спортивний результат. Ризики для

здоров'я у спорті вищих досягнень мають тенденцію до зростання, важко піддаються управлінському впливу – контролю та обмеженню. За таких умов спортивна медицина, на думку Г. Апанасенко набуває характеру екстремальної медицини [7].

Спорт як інститут суспільства має складну структуру та систему взаємозв'язків з іншими інститутами та сферами життя. Інституціональний простір спорту включає велику кількість різноманітних організацій, які забезпечують розвиток 200 і більше видів спорту на локальному, регіональному, національному, континентальному та глобальному рівнях. Поряд з цим інститут спорту має свою специфічну стратифікаційну та центр-периферійну структуру [1; 8, с. 158–163].

Система спортивної стратифікації (спортивна піраміда) сформувалась та відновлюється на основі критерію професійної майстерності як спортсменів, так і тренерів, суддів, менеджерів, які створюють певний рівень-страту спортивної інституціональної організації (Табл. 1). На думку автора статті, такий висновок дозволяє адекватно використовувати поняття “професійний спорт” для об'єднання в рамках його розуміння всіх проявів спорту вищих досягнень – олімпійського, не олімпійського, видовищного, професійно-комерційного, які представляють сучасну специфічну форму професійної діяльності [8, с. 158–160]. Діяльність атлетів вищого класу високо цінується та винагороджується матеріально, що робить її привабливою для молоді з точки зору професійної кар'єри.

Таблиця 1

Спортивна піраміда як система спортивної стратифікації

Рівень професійності спортивної діяльності	Спортивна стратифікація	Рівень спортивної кваліфікації: звання, титули
професійний рівень спорту	Зірки спорту Спортивна еліта	Майстер спорту міжнародного класу, Майстер спорту/ Чемпіон (переможець), призер, фіналіст Олімпійських ігор, чемпіонатів світу, міжнародних змагань
	Спорт вищих досягнень	
напівпрофесійний рівень спорту	Резервний спорт	Майстер спорту Кандидат у майстри спорту/ Чемпіон (переможець), призер, фіналіст міжнародних і національних змагань
допрофесійний рівень спорту	Студентський спорт	Кандидат у майстри спорту Дорослі і юнацькі розряди/ Чемпіон (переможець), призер, фіналіст національних, регіональних і локальних змагань
	Дитячий і юнацький спорт	
	Шкільний спорт	
непрофесійний аматорський, оздоровчий, рекреаційний рівень спорту	Фізичне виховання в навчальних закладах	Не обов'язкові Можуть бути відсутні
	Прикладний спорт Спорт ветеранів	
	Масовий спорт – спорт для всіх Фізична рекреація	
нарколоспортивна культура	Глядачі, вболівальники, фанати	Статус глядача змагань, що впливає на комфортність перегляду та залежить від його економічних можливостей

Отже, професійний спорт як вищий рівень спортивної стратифікації представляє форму спортивної діяльності, яка має: специфічний за видом спорту високопрофесійний характер фізичної підготовки, інтенсивний рівень фізичних навантажень, складно організовану форму тренувань, обов'язкову та регулярну участь в спортивних змаганнях з метою демонстрації спортивних результатів та майстерності, отримання спортивних титулів та винагород. В такому аспекті, великий спорт потребує в сучасних умовах значної економічної, наукової, організаційної форм ресурсної підтримки від спортивної системи, суспільства та отримує їх.

Масовий спорт (спорт для всіх – сучасне визначення масового спорту, підтримане Міжнародним Олімпійським Комітетом, Радою Європи та Європейським Союзом) разом з фізичною рекреацією представляють такі форми спортивних занять, які характеризуються малоінтенсивними та помірними фізичними навантаженнями, регулярним або нерегулярним характером занять в секціях або самостійно, не передбачають обов'язкової участі в змаганнях. Вони, по суті, спрямовані на покращення стану здоров'я, фізичного та психічного самопочуття, зовнішності, а також на активний відпочинок, задоволення від спортивних розваг. Визначені ознаки масового спорту, на думку автора статті, виступають аргументом для введення та використання в науковий обіг поняття “оздоровчо-рекреативний спорт”, яке конкретно визначає спрямованість його на виконання таких важливих функцій як збереження, покращення здоров'я та відпочинок.

Масовий спорт представляє непрофесійний рівень спортивної діяльності, що робить його широкою соціальною основою спортивної піраміди. Масовий спорт дитячого та юнацького віку (дитячий, юнацький, шкільний, студентський спорт допрофесійного рівня) виступає важливим елементом спортивної стратифікації, завдяки якому відбувається відбір перспективних, талановитих дітей, молоді для професійної спортивної кар'єри. Обдаровані юні спортсмени поповнюють групу допрофесійного та напівпрофесійного спорту, який виконує функції резерву для спорту вищих досягнень і представляє проміжний рівень в системі спортивної стратифікації.

Професійна та оздоровчо-рекреативна форми спортивної діяльності виступають системоутворюючими компонентами двох основних секторів інституціонального розвитку спорту. Так, з погляду американського соціолога спорту Р. Вудса спорт включає дві сфери або розвивається на двох рівнях – це *спорт вищих досягнень* (Performance Sports) та *спортивна участь* (Sports Participation) [9, р. 333–335]. Схожу позицію займає інший американський соціолог спорту Дж. Коклі, який вважає, що існує дві моделі організації спорту – *інтенсивна (силова), видовищна модель* (power and performance model) та *модель задоволення та участі* (pleasure and participation model) [10, р. 550–552].

Професійний спорт та оздоровчо-рекреативний спорт взаємопов'язані в своєму розвитку, однак мають низку відмінностей, які стосуються базових характеристик спортивної діяльності, їх рольових, нормативних, організаційних основ. Ці відмінності проявляються в :

- основних цілях та мотивах спортивної діяльності;
- кількісних та якісних характеристиках фізичних навантажень і спортивних тренувань, які визначають різний вплив на фізичні кондиції, майстерність та здоров'я;

- рівні насиченості змаганнями;
- рівні структурованості та систематичності тренувань та змагань;
- рівні кадрової, організаційної, економічної, наукової, медичної інформаційно-пропагандистської та медіа-ресурсної підтримки.

Професійний спорт обов'язково передбачає обов'язкову участь у змаганнях, які визначають циклічність тренувального процесу. Професійний, змагальний спорт може мати аматорське, некомерційне або комерційне спрямування, що проявляється у відмінних цілях проведення змагань, принципах і рівні оплати праці та виступів спортсмена. В першому варіанті метою спортивної діяльності є самореалізація, задоволення амбіцій бути кращим, сильнішим атлетом через досягнення найвищих результатів у спорті, в другому – отримання прибутку, матеріальне збагачення, підвищення соціального статусу. Отже, спортивні амбіції зіркового рівня мають характер, так званої, “медалі великого спорту”. Одна сторона цієї медалі пов'язана з моральною винагородою – титулами, визнанням, популярністю, світовою славою. Іншою її стороною є прагматичний інтерес до матеріальної (фінансової) винагороди.

Оздоровчо-рекреативний спорт, як непрофесійна форма спортивної діяльності, може мати змагальний або не змагальний характер. Участь у змаганнях в рамках оздоровчого спорту спрямована на отримання задоволення від участі та перемоги в них. Це зумовлює високий інтерес населення до ігрових видів спорту – футболу, волейболу, тенісу, бадмінтону та інших, які в свої правила обов'язково включають змагальний компонент. Участь в такому спорті виступає однією з форм активного відпочинку, який відбувається в різних умовах – в секціях, на спортмайданчиках, на природі. Задоволення приносить і спілкування з друзями, рідними в процесі спортивних та рухових ігор. Значна частина спортивних практик непрофесійного спрямування має суто оздоровчу орієнтацію – спрямована на збереження та покращення стану здоров'я. Іншою метою оздоровчих занять може бути бажання покращити свою зовнішність засобами фізичних вправ. Цей мотив визначає популяризацію фітнес-культури, в якому комплексно використовуються спеціальні фізичні навантаження та збалансоване харчування. Отже, мотивами спортивної оздоровчо-рекреативної діяльності виступають оздоровлення і відпочинок, покращення фізичної форми (зовнішності) та настрою.

Мотивація спортивної діяльності визначає такі її характеристики як *інтенсивність, частота тренувань, рівень розвитку фізичних кондицій, рівень спортивної майстерності та насиченість змаганнями*. Разом ці характеристики-критерії дають змогу визначити рівень професійності та характер впливу спортивних навантажень на здоров'я людини. Чим вище рівень майстерності, професіоналізму спортивної діяльності, тим вищим повинен бути рівень фізичних навантажень (інтенсивність і частота тренувань) і тим більше насиченою змаганнями буде спортивна діяльність. Існує співвідношення між рівнем інтенсивності фізичних навантажень, насиченістю змагальною діяльністю та *оздоровчим ефектом* від спортивних занять різного рівня (Рис. 1). У процесі зростання названих параметрів спортивної діяльності – на рівні допрофесійного, резервного спорту оздоровчий ефект від занять поступово вичерпується і трансформується в особливий тип впливу навантажень на організм, при яких здоров'я спортсмена максимально використовується для досягнення результату.

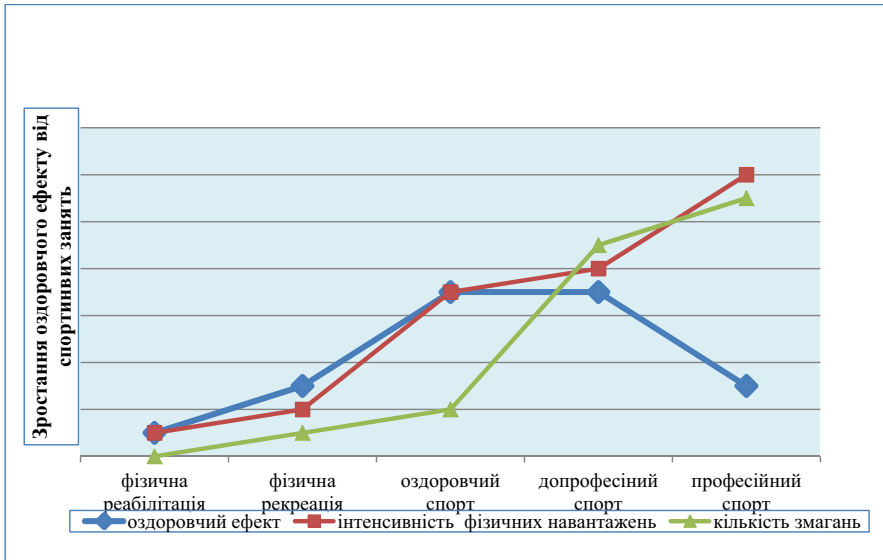

Рис. 1. Вплив на здоров'я різних форм спортивної діяльності: залежність між інтенсивністю фізичних навантажень, кількістю змагань та оздоровчим ефектом

На рівні професійного спорту здоров'я спортсмена, за думкою фахівців, не можливо порівнювати зі здоров'ям нормальної людини [6, 7]. Здоров'я професійного спортсмена – це особливі стани систем і органів спортсмена-професіонала. Вони є специфічною адаптаційною реакцією до надмірних навантажень. До таких станів фахівці зі спортивної медицини відносять синдроми під назвою “м'язи та суглоби спортсмена”, “серце спортсмена”, “печінка та нирки спортсмена” [11]. Отже, спорт на професійному рівні не має оздоровчого ефекту в традиційному розумінні цього слова – здоров'я в ньому специфічно використовується з професійними цілями та відповідними ризиками. Зрозуміло, що матеріальні винагороди, престижні титули, публічна увага та соціальні гарантії, які отримують атлети високого рівня, виступають оплатою важкої праці спортсменів, своєрідним компенсатором втрат здоров'я і спортивних ризиків.

Порівняльний аналіз функцій професійного та оздоровчо-рекреативного спорту дає можливість зробити висновок про те, що його значення для суспільства і людей значною мірою відрізняється щодо оздоровчого, виховного, економічного, рекреативного та культурного їх ефекту (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняння функцій професійного та оздоровчо-рекреативного спорту

Критерії оцінки функцій	Професійний спорт	Оздоровчо-рекреативний спорт
	Функції	
<i>вплив на здоров'я</i>	пізнання граничних можливостей організму на основі використання здоров'я	збереження й покращення здоров'я, продовження активного довголіття
<i>виховний ефект</i>	спортивне виховання з професійними цілями – для досягнення максимальних спортивних результатів	спортивне виховання з метою гармонічного розвитку людини та оздоровлення
<i>економічний ефект</i>	отримання прибутку від проведення і трансляції спортивних видовищ, спортивного туризму	підвищення працездатності працівників, зменшення витрат на медичну допомогу та соціальне забезпечення тимчасової непрацездатності та інвалідності
<i>рекреативний ефект</i>	стимулювання пасивних форм споживання цінностей спорту (видовищ)	стимулювання активних та оздоровчих форм відпочинку і дозвілля
<i>культурний ефект</i>	підтримка професійної спортивної субкультури та поширення навколоспортивної культури пасивного споживання спортивних видовищ	підтримка та поширення оздоровчої спортивної культури і культури здорового способу життя

Оздоровчий спорт формує популяцію людей, які мають значні індивідуальні ресурси, що дозволяють їм компенсувати та протистояти зростаючим факторам соціокультурного та природного середовища, які значно посилились в умовах урбанізованого життя. Професійний спорт зосереджує ресурси для пізнання граничних можливостей організму людини під впливу максимальних фізичних та психоемоційних навантажень та виконує функції інтеграції навколо спортивних змагань-видовищ, що відновлює розподіл суспільства на атлетів високого класу та глядачів, як пасивних споживачів спортивних цінностей.

Стратифікаційний та функціональний підходи до вивчення особливостей великого та масового спорту, розвитку протиріч між ними, на думку автора статті, необхідно доповнити центр-периферійним аналізом його інституціональної структури. Цей підхід дозволяє виокремити такі основні зони його функціонування як:

- центр інституціонального розвитку – спорт вищих досягнень/ професійний/ олімпійський спорт (максимально глобалізований);
- проміжну, буферну зону розвитку спорту – резервний, дитячо-юнацький, шкільний і студентський спорт;
- периферичну зону спорту – масовий, самодіяльний спорт або спорт для всіх.

Необхідно зазначити, що сучасний професійний спорт став не тільки центром інституціонального простору спорту, а й набув ознак *інституціональної воронки-настки* [8]. Це означає, що великий спорт або прямо та відкрито, або приховано, або опосередковано максимально використовує ресурси системи спорту, підкорює своїм інтересам

розвиток інших підсистем спорту, зокрема, дитячо-юнацького спорту. Риторика спортивних функціонерів, демагогічність та популізм нормативних документів національного та міжнародного рівнів щодо важливості та першочерговості завдань розвитку масового спорту не змінює реальну ситуацію, за якої оздоровчий спорт залишається периферійною зоною розвитку інституту спорту. Отже, проблема абсолютизації інституціональних інтересів професійного спорту обертається на практиці проблемою мінімізації інтересів масового, оздоровчо-рекреативного спорту. В Україні це проявляється в низькому рівні як спортивної та фізичної активності населення, так і пропаганди цінностей оздоровчого спорту, як важливого і необхідного компоненту здорового способу життя. За даними соціологічних досліджень до регулярних спортивних занять залучено від 6 до 13 % населення України [12]. Цей показник є прямим свідченням недостатньої ефективності функціонування системи масового, оздоровчо-рекреативного спорту [13].

Отже, сучасна модель інституціонального дизайну спорту втілює в собі не тільки складну структурну організацію, а й *конфлікт* між цінностями, нормативно-програмними основами, принципами організації, результатами головних його підсистем – професійного та оздоровчого спорту. Ця модель демонструє низку *дисфункцій*, а також *латентних деструктивних функцій* та девіацій, що знижують ефективність інституту спорту [14]. Інституціональний конфлікт має прояви *функціонального дисонансу*, який є наслідком посилення функцій професійного спорту та послаблення дуже важливих для суспільства функцій оздоровчого, рекреаційного, виховного спорту. Пошук та впровадження ефективних інституціональних траєкторій розвитку спорту стимулюють *процес цілеспрямованих інституціональних трансформацій в формі інституціонального дрейфу спорту до нової моделі його інституціонального дизайну, яка має відповідати змінам в системі потреб сучасного суспільства* [8, с. 401–403].

З погляду російської дослідниці проблем розвитку спорту для всіх С. М. Литвиненко, характер взаємозв'язку між спортом вищих досягнень та спортом для всіх потребує *теоретичного переосмислення* – традиційні уявлення про доцільність відновлення спортивної піраміди, в основі якої є масовість, а на вершині майстерність – не відповідає реаліям сучасного спортивного руху [15]. С. М. Литвиненко вважає, що прийшов час перейти до розуміння, що “спорт для всіх” є рівнозначною частиною спортивного руху.

Перспективним варіантом практичного вирішення протиріччя між професійним та оздоровчим напрямками в спорті може виступити процес радикальної інституціональної трансформації всієї спортивної системи. Така трансформація означає перехід від старої до нової моделі інституціонального дизайну спорту. Така трансформація передбачає *процес структурно-організаційної дивергенції (автономізації) між професійним та оздоровчим напрямом спорту*. В результаті оздоровчо-рекреативний спорт може отримати розвиток як один з елементів нового інституціонального комплексу під умовною назвою “Wellness”¹. Wellness передбачає комплексне використання методик покращен-

¹ В перекладі з англійської мови “wellness” означає “гарне самопочуття” або “благополуччя” та походить від дієслова “be well” – гарно себе почувати. “Wellness” є протилежністю “illness” – в перекладі з англійської “погане самопочуття, хвороба”. Отже, слово “wellness” відображає прагнення до здоров'я в широкому розумінні. В літературі термін “wellness” вперше з'явився в 1654 році. Але, як культура, wellness сформувався в 60-х роках минулого

ня та підтримки здоров'я, гарного самопочуття, реалізації принципів якісного життя [16]. Wellness складається з дієтології, різних рекреаційних програм, психологічних релаксації, стабілізації та гармонізації, фізичної активності, включно з заняттями оздоровчим спортом, доглядом за тілом і зовнішністю, інших форм оздоровлення. "Wellness"-індустрія отримала динамічний розвиток в США та країнах Західної Європи, швидко формує свій ринок в інших країнах світу [17].

За своїм змістом система "Wellness" співпадає з системою "Здоровий спосіб життя", який став об'єктом досліджень спеціального напрямку радянської та пострадянської науки "Валеологія". З організаційної точки зору сфера "Wellness" повинна інтегрувати всі організації, що створюють умови для оздоровлення. Процес інституціоналізації такої сфери передбачає формування власної системи управління, зокрема державного, нормативно-правових основ функціонування та регулювання відносин, закріплення системи соціальних ролей, використання механізму відповідного соціального контролю та налагодження зв'язків, взаємодії з іншими сферами та інститутами суспільства [3, 18].

Професійний спорт, який об'єднує спорт вищих досягнень та комерційний спорт, має потенціал та соціальний запит для інституціонального розвитку в рамках інституціонального комплексу "Шоу-бізнес" [19]. Функціонування професійного спорту в рамках комплексу "Шоу-бізнес" дозволить йому максимально розкрити як видовищні, так і пропагандистські та інтегративні соціальні функції.

Дитячо-юнацький спорт та фізичне виховання дітей та молоді, як системи спортивної та фізкультурної соціалізації мають розвиватись і далі в просторі інституту освіти, при цьому резервний молодіжний спорт буде знаходитись під максимальним впливом професійного спорту. Система фізичного виховання дітей та молоді може значно виграти від процесу його інтеграції з дитячо-юнацьким спортом. Результатом такої інтеграції виступає спортизація фізичного виховання – розширення практики спортивних секційних занять та змагань в навчальних закладах при збереженні спеціальних медичних груп для дітей з відхиленнями здоров'я.

Необхідно зауважити, що перерозподіл ресурсів у сферу оздоровчо-рекреативного, масового спорту та процес його інституціональної автономізації від спорту вищих досягнень *будуть так чи інакше гальмуватись інтересами та діями* тих професійних груп спортивних і навколо спортивних спеціалістів, політичної, економічної еліт, які одержують значні *економічні та політико-ідеологічні дивіденди від розвитку великого, видовищного спорту*. Ці інтереси певною мірою *вуалюються за допомогою ідеологем та міфологем* про важливість спорту для всебічного розвитку людей, для культурної інтеграції та інше. На практиці відбувається нав'язування суспільству цінностей спорту вищих досягнень, національні успіхи в якому дають великі можливості для підвищення міжнародного авторитету країни. В цьому елітам серйозно допомагають сучасні

століття в Америці, коли в 1959 році американський лікар Хальберт Дунн ввів у практику поняття "wellness" і першим сформулював основні принципи якісного життя. В 1950-ті роки wellness придбав велику популярність спочатку в професійних, а потім і в широких колах американського суспільства завдяки численним публікаціям Дж. Тревіса, Д. Арделла, Г. Хеттлера та ін. З початку 1990-х років поняття "wellness" стало набирати популярності в Європі, а в 2000-х прийшов і до пострадянських країн.

спортивні медіа, маркетинг та реклама. В рамках критичного погляду та гуманітарної експертизи дані позиції та погляди викликають великі сумніви [20].

За думкою американського соціолога спорту Р. Вудса, розв'язання протиріччя між професійним спортом та спортом для всіх (сферою непрофесійної спортивної участі) є складним питанням, оскільки спорт вищих досягнень перетворився на сферу виробництва шоу та отримання великих прибутків. Це обумовлює прагнення до максимально довгого збереження сучасного статус-кво професійного спорту з боку всіх тих, хто зацікавлений у спортивному бізнесі [9, с. 333–334]. Однак, потреби та бажання людей щодо збереження здоров'я та продовження активного довголіття будуть стимулювати їх практичний інтерес до оздоровчих форм спортивної активності [21].

Існуюча модель *організації спорту* в Україні потребує трансформації у формі переходу до нової *моделі інституціонального дизайну*, в якій розвиток професійного та оздоровчо-рекреативного спорту буде відбуватись в просторі різних інституціональних комплексів - "Шоу-бізнесу" та "Wellness". Важливість таких змін обумовлюється тим, що відбувається зростання потреб суспільства в покращенні здоров'я та підвищенні культури wellness - культури здорового способу життя, коли функції, цілі та результати розвитку професійного та оздоровчого сегментів спорту стали несумісними в рамках однієї інституціональної системи спорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мильштейн О. Теорема о пирамидах: спорт "большой" или маленький"? / О. Мильштейн // Спорт для всех. – 1997. – № 2. – С. 11–14.
2. Матвеев Л. П. Спорт для всех и спорт не для всех /Л.П. Матвеев // Спорт для Всех. – 1999. – № 1–2. – С. 15–18.
3. Пилоян Р. А. Модель раздельного управления спортом для всех и спортом высших результатов / Р. А. Пилоян // Теория и практика физ. культуры. – 1999. – №12. – С. 39–42.
4. О разделении спорта и оздоровительной физической культуры / В. В. Ким, М. М. Латыпов, Н. А. Линькова, Г. С. Хам // Теория и практика физ. культуры. – 2001. – № 3. – С. 17–21.
5. Дойзер Э. Здоровье спортсмена / Э. Дойзер – М. : ФиС, 1980. – 135 с.
6. Граевская Н. Д. Спорт и здоровье / Н. Д. Граевская // Теория и практика физической культуры. – 1996. – № 4. – С. 49–54.
7. Апанасенко Г. Л. Здоровье спортсмена: критерии оценки и прогнозирования [Електронний ресурс] / Г. Л. Апанасенко, Ю. С. Чистякова // Теория и практика физической культуры. – 2006. – № 1. – С. 19–22. – Режим доступу: <http://lib.sportedu.ru/press/TPFK/2006N1/p19-22.htm>
8. Кириленко О. М. Інституціональні трансформації сучасного спорту : монографія / О. М. Кириленко. – Рівне: Гедеон Принт, 2011. – 522 с.
9. Woods R. Social Issues in sport / R. Woods. – Champaign : Human Kinetics, University of South Florida, Tampa, 2007. – 384 p.
10. Coakley J. Sports in society: issues and controversies / J. Coakley. – New York : McGraw-Hill, 2009. – 688 p.
11. Дембо А. Г. Актуальные проблемы спортивной медицины / А. Г. Дембо. – М., 1980. – 296 с.
12. Моніторинг рівня залучення населення до спорту для всіх [Електронний ресурс]:

- Сайт Всеукраїнського центру фізичного здоров'я населення "Спорт для всіх" - Режим доступу: <http://www.sportforall.gov.ua/articles.php?archive=0&cat=29>
13. *Кириленко О. М.* До проблеми соціальної ефективності спорту як інституту українського суспільства / О. М. Кириленко // Соціологічні дослідження: збірник наукових праць. – Луганськ : Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2011. – № 11. – С. 97–116.
 14. *Апанасенко Г. Л.* Олимпийский спорт: расцвет или кризис? [Электронный ресурс]: медицинская газета "Здоровье Украины". – 2008. – июнь. – № 73. – Режим доступу: <http://health-ua.com/articles/241.html>
 15. *Литвиненко С. Н.* Педагогическая система управления развитием спорта для всех : дис. д-ра пед. наук : 13.00.04 / Литвиненко Светлана Николаевна. – Нальчик, 2005. – 403 с.
 16. *Greenberg J.* Physical fitness and wellness: changing the way you look, feel, and perform / J. Greenberg. – Human Kinetics, 2004. – 509 p.
 17. WELLNESS в массы... или изучаем философию нового времени [Электронный ресурс] // Маркетинг журнал 4p.ru. – Режим доступа: http://www.4p.ru/main/theory/17352/?sphrase_id=71654
 18. *Апанасенко Г. Л.* Збереження і зміцнення здоров'я населення: стратегія і тактика // Менеджмент охорони здоров'я. Тези науково-практичної конференції (Національний університет "Київо-Могилянська академія", 13–14 лютого 2004 р.). – К., 2004. – С. 6–7.
 19. *Козлова В. С.* Спорт как социально-зрелищная сфера: формирование, функционирование, управление: дис... доктора социол. наук : 22.00.08, 22.00.06 / В. С. Козлова. – Орел, 2005. – 365 с.
 20. *Жемильски А.* Скептический взгляд на спорт / А. Жемильски // Спорт и образ жизни. – М. : Физкультура и спорт, 1979. – С. 101–102.
 21. *Кириленко О. М.* Здоров'я збереження як стратегія розвитку фізичного виховання та спорту в Україні: проблеми практичної реалізації / О. М. Кириленко // "СОЦІОПРОСТІР: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. – 2010. – № 1. – С. 117–125.

Стаття надійшла до редколегії 09.02.2013

Прийнята до друку 15.03.2013

**INSTITUTIONAL CONFLICT
BETWEEN HEALTH-RECREATIONAL
AND PROFESSIONAL SPORT:
MANIFESTATIONS AND FUTURE SOLUTION**

O. N. Kirilenko

*Rivne State Humanitarian University,
Bandery Str. 12, Rivne, 033028, Ukraine,
olesya.kirilenko@gmail.com*

In the development of the sports sector in recent years there has been increasing value distance between the mass sport and higher achievement sport, which was formed under the influence of professionalization, commercialization and mediatization in modern society. In this article, the problem is seen as the institutional conflict that requires resolution to enhance recreational sport and physical activity and improve health status in Ukraine.

Key words: health-recreational sports, professional sports, institutional conflict, culture “wellness”.

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ КОНФЛИКТ МЕЖДУ
ОЗДОРОВИТЕЛЬНО-РЕКРЕАТИВНЫМ
И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ СПОРТОМ:
ПРОЯВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕШЕНИЯ**

О. Н. Кириленко

*Ровненский государственный гуманитарный университет,
ул. С. Бандеры, 12, Ровно, 033028, Украина,
olesya.kirilenko@gmail.com*

В развитии спортивной сферы за последние годы наблюдается усиление ценностной дистанции между массовым спортом и спортом высших достижений, которая сформировалась под влиянием профессионализации, коммерциализации, шоузации и медиатизации современного общества. В статье данная проблема рассматривается как институциональный конфликт, который требует решения с целью повышения уровня оздоровительной спортивно-двигательной активности и улучшения состояния здоровья населения Украины.

Ключевые слова: оздоровительно-рекреативный спорт, профессиональный спорт, институциональный конфликт, культура “wellness”.

УДК 316.346.32-053.9 (477)

СТАНОВИЩЕ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УКРАЇНІ

Р. І. Сопко

*Ужгородський національний університет,
буль. Університетська, 14, м. Ужгород, Україна, 88018,
ruslana_sopko@mail.ru*

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, зумовлена прогресивним старінням населення та пов'язаними з цим проблемами. Основну увагу приділено характеристиці соціально-економічних та психологічних проблем старіння. Визначено особливості соціального захисту людей похилого віку. Перераховано соціальні послуги, які отримує ця категорія населення.

Ключові слова: люди похилого віку, старіння населення, проблеми, соціальний захист, соціальні послуги.

Сучасний стан в Україні характеризується не тільки складною економічною і політичною ситуацією, але й своєрідним руйнуванням надій і сподівань великої частини населення. Найперше, це стосується людей похилого віку, які набувши статусу пенсіонера, лише частково можуть брати участь у житті суспільства. Зауважимо, що економічна ситуація в Україні така, що обставини спонукають людей похилого віку активізувати свою позицію, продовжувати роботу і після пенсійного віку.

В Україні процеси старіння населення досліджували: В. Борислава, Д. Валентея, Н. Волгіна, В. Медкова, А. Щербанова, Д. Шелестова, І. Суботіна, Н. Фойт, А. Проноза, Л. Єгорова, О. Мартинюк, І. Крилова, А. Андрущенко, О. Доровський, Д. Ядранський та ін.

Тематику проблем людей похилого віку у різних аспектах брали до уваги: Л. В. Єгорова, Н. І. Кривоконь, О. Ю. Новікова, В. М. Король, І. О. Титаренко та ін.

Проблеми особливостей життя людей похилого віку, етапів та стратегій старіння, старості розглядають дослідники під різними кутами зору: психологічні особливості розвитку особистості в похилому віці (Л. Анциферова, А. Аримбаєва, З. Бутуєва, Г. Вайзер, М. Єрмолаєва, О. Краснова та ін.), соціальна допомога, підтримка та захист людей похилого віку (І. Андрєєва, О. Бугрова, Т. Василькова, В. Васильчиков, А. Капська, А. Мудрик, О. Холостова та ін.), соціальна геронтологія (А. Айріян, В. Альперович, Б. Бреев, В. Чайковська).

Проблеми людей похилого віку досліджували науковці з Росії: М. М. Старикова, Г. Г. Исламова, Ю. П. Лежнина, А. В. Михалеєва, А. В. Ахметова, О. И. Гроховская, В. А. Кушматовна, В. В. Натахина, А. Н. Симонов, Н. А. Бухалова, М. В. Фрохарова, В. А. Сосов, И. С. Романичев, В. В. Поляничко та ін.

Однак, незважаючи на актуальність проблеми прогресивного старіння населення, на сьогоднішній день немає чіткої характеристики проблем і аналізу становища людей

похилого віку в Україні. Тому **метою** статті є аналіз проблем людей похилого віку і їх соціального захисту, характеристика послуг та напрямів соціальної допомоги.

Україна відноситься до груп країн, у яких відбуватиметься старіння населення. Згідно з прогнозом фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень, у 2050 р. особи віком 60 років і старші становитимуть майже третину населення країни. Зміна соціально-демографічної структури населення через зростання питомої ваги осіб похилого віку, потреби яких суттєво відрізняються від потреб представників інших когорт населення, призведе до загострення соціальних та економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю систем пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, а також із переосмисленням ролі і визнанням потенційного вкладу, який особи похилого віку можуть вносити у процеси суспільного розвитку [2, с. 21].

Зміна соціально-демографічної структури населення через зростання питомої ваги осіб похилого віку призводить до загострення соціально-економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю пенсійного забезпечення і охорони здоров'я. Пристосування суспільства й економіки до особливостей "старого" населення вимагає також переосмислення ролі і визнання потенційного вкладу, який особи похилого віку можуть вносити у процеси суспільного розвитку.

Із соціально-економічних позицій найбільш суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного зменшення є те, що згадані демографічні тенденції зумовляватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в Україні. Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння – збільшення економічного навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення та ін. Загалом старіння населення та зумовлені ним наслідки вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей "старого" населення, в якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення.

Україна відзначається несприятливим співвідношенням працездатного і післяпрацездатного населення. Частка людей у післяпрацездатному віці становить понад 24 %, а економічне навантаження працездатного населення людьми після працездатного віку досягло 411 осіб/1000 осіб, тоді як загальний коефіцієнт економічного навантаження – 723 утриманці/1000 осіб працездатного віку [3].

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність платників внесків на пенсійне страхування становить 15,2 млн. осіб, а чисельність пенсіонерів – 13,8 млн., тобто вже сьогодні пересічний платник внесків фінансує 90,8% середньої пенсії, а в окремих регіонах – і більше. При цьому частка пенсійних видатків у ВВП країни вже 15%, а рівень фіскального навантаження на платників страхових внесків залишається максимальним (33,2% для роботодавців та 2–5% для найманих працівників), що критично стримує зростання легальної заробітної плати, а отже, й бази справляння страхових внесків. Якщо в 1966 році частка населення пенсійного віку становила 15,9%, то в 2006 його чисельність збільшилась у 1,5

раза, а до 2046 року зросте до 35% загальної чисельності населення України. Згідно з прогнозними припущеннями, до 2050 року населення пенсійного віку збільшиться на 2 млн. і, як наслідок, співвідношення чисельності населення пенсійного й працездатного віку зросте до 83%, тобто більше ніж удвічі. Через демографічні тенденції солідарна пенсійна система не здатна буде без бюджетної підтримки забезпечувати існуючий рівень заміщення пенсіями втраченого заробітку та оптимальну диференціацію пенсій. Такі демографічні перспективи вимагають кардинальної перебудови пенсійної системи. Для цього у світовій практиці дедалі ширше застосовується багаторівнева система пенсійного забезпечення, яка має три складові – солідарну, обов'язкову накопичувальну та додаткову, або добровільну накопичувальну. Таке поєднання забезпечує соціальні гарантії та диверсифікацію джерел доходів. Адже солідарна і накопичувальна системи підвладні впливу різних ризиків: солідарна вразлива щодо демографічних ризиків і досить стійка до інфляційних, а накопичувальна навпаки – стійка щодо демографічних ризиків [4, с. 34].

Загальноновизнаними у соціально-психологічному аспекті є такі проблеми літніх людей: розрив основних соціальних зв'язків, зумовлений зниженням соціальної активності, працездатності, виходом на пенсію, віддаленням від батьків дорослих дітей, звуженням інтересів, кола спілкування тощо; проблеми, пов'язані зі здоров'ям (включаючи медико-біологічні (переживання болю і необхідності терапевтичного впливу), матеріальні (нестача коштів на якісне лікування та підтримку життєдіяльності) та психологічні аспекти (приміром, труднощі у самообслуговуванні)), а також із наближенням (очікуванням) смерті; соціально-психологічна та морально ціннісна дезадаптація в суспільстві внаслідок зміни сучасної системи соціальних установок і цінностей (включаючи ідеологію, мораль та ін.), зниження рівня толерантності особистості, втрати близьких і, як наслідок, – самотність, самоізоляція, проблеми у спілкуванні; зміна соціального, економічного статусу (престижність особистості, погіршення матеріального становища, низька якість життя, збільшення залежності від інших тощо), питання взаємин з іншими віковими групами; проблеми організації вільного часу та відпочинку; криза пізнього віку, переживання відсутності життєвої перспективи, обмеженість самореалізації та інші психологічні проблеми особистості.

Особливе місце серед проблем літніх людей в аспекті соціальної роботи займають також проблеми "ейджизму" та жорстокого ставлення до представників даної вікової групи з боку деяких представників суспільства. Розкриваючи зміст поняття "ейджизм", помітно, що поширеною категорією є дискримінація, тобто така форма негативного ставлення до окремих осіб або груп, яка проявляється у готовності адекватно сприймати лише тих людей, які відповідають заздалегідь визначеному критерію віку. Така готовність витікає з наявності певних стереотипів, які не відповідають дійсності, занадто узагальнені і не враховують реального стану речей. Сутність стереотипізації стосовно представників старших вікових категорій полягає у невинувато негативній установці щодо віку. Недиференційовані та упереджені судження приписують усім людям старшого покоління лише негативні якості, які знижують їх цінність для життєдіяльності суспільства [5, с. 514].

Побудувати суспільство, прийняте для всіх вікових категорій, виявилось важким завданням не лише для країн, що розвиваються, а й для високо розвинутих. Лозунг

“суспільство для людей різного віку”, прийнятий на другій Загальносвітовій асамблеї в Мадриді у 2002 р., підкреслює необхідність визнання літніх людей одночасно фактором розвитку та його бенефіціаріями. Кожна особа, незалежно від віку, має не лише користуватись вже існуючими благами і надбаннями, а й робити свій внесок у суспільний розвиток в міру своїх можливостей та бажання. Ключові концепції оптимізації соціальних послуг орієнтують на формування трьохступінчатої структури планування послуг, у якій поєднані оцінка потреб, розподіл та індивідуальний підхід до задоволення потреб клієнтів [6].

У західних країнах сьогодні популяризується концепція “успішного старіння”, в межах якої визначено основні складові, що мають супроводжувати старіння: низька ймовірність хвороб чи інвалідності; високі можливості для навчання і фізичної діяльності; активна участь у житті суспільства.

На процес реалізації кожної зі складових концепції впливає низка чинників різного характеру дії та спрямування, однак усіх їх можна умовно поділити на дві групи: чинники, що зумовлені загальною ситуацією в країні (рівень соціально-економічного розвитку, політичний устрій, екологічний стан, традиції, ментальність тощо); чинники, що залежать переважно від кожної конкретної особи (її індивідуальні характеристики, спосіб життя, минулий досвід, життєва позиція, бажання/небажання підтримувати соціальні зв'язки з особами молодших вікових груп та ін.). Всі складові успішного старіння щільно пов'язані між собою та обумовлюють одна одну. Так, після досягнення пенсійного віку особа матиме можливість навчатись і працювати лише за умови збереження фізичного і психічного здоров'я, а брати активну участь у суспільному житті, яке сьогодні швидко змінюється, – лише постійно навчаючись та здобуваючи нові знання, вміння і навички.

Ситуацію, що склалась нині в Україні, навряд чи можна назвати сприятливою для впровадження в життя основних положень концепції “успішного старіння”. Звичайно, окремі її елементи частково реалізуються: так, наприклад, особи старших вікових контингентів, як і решта населення, мають можливість брати активну участь у політичному житті суспільства, відстоювати свою громадську позицію. Водночас, в Україні немає громадянських об'єднань людей похилого віку, які б забезпечували їм можливість виступати організованою силою та впливати на розробку і реалізацію програм та стратегій, що безпосередньо стосуються їхніх інтересів.

Соціальна політика держави зорієнтована на реалізацію конституційних прав щодо людей похилого віку на соціальний захист. Однією із стратегічних цілей на найближчу перспективу є досягнення не тільки відчутного поліпшення матеріального становища та умов життя громадян похилого віку, але й надання їм можливості якомога довше жити повноцінно на користь суспільства.

Аналіз стану літніх і старих людей свідчить про те, що вони є найбільш соціально незахищеними категоріями населення, що потребує особливої уваги з боку держави.

На сьогодні в Україні створено систему законодавства щодо соціального захисту людей старшої вікової групи. Законодавчі акти спрямовані на підтримку громадян похилого віку, повернення їх до самостійного повноцінного життя. До них належить низка законів, зокрема: “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та

інших громадян похилого віку в Україні” ; “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” ; “Про соціальний захист дітей війни” ; “Про жертви нацистських переслідувань” ; “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” ; “Про реабілітацію інвалідів в Україні”.

Відповідно до Закону України “ Про соціальні послуги ” особам похилого віку держава гарантує право на отримання соціальних послуг. Соціальну допомогу громадянам похилого віку, які частково або повністю втратили здатність до самообслуговування, за їх бажанням може бути надано або у відповідній соціальній установі, де вони перебувають тимчасово чи постійно (таблиця 1), або безпосередньо за місцем проживання (територіальні центри, центри медико-соціальної реабілітації, центри соціального захисту населення, кризові центри) [7, с. 173–176].

Таблиця 1

Стаціонарні соціальні заклади для обслуговування людей похилого віку

№	Назва закладу	Завдання
1	Будинки- інтернати загального профілю	Стаціонарні соціально-медичні установи загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.
2	Спеціальні будинки-інтернати	Стаціонарні соціально-медичні установи, призначені для постійного проживання осіб похилого віку: 1) особливо небезпечних рецидивістів; 2) колишніх засуджених, які потребують побутового, медичного обслуговування і виховного впливу; 3) осіб, яких переводять з інших інтернатних установ загального типу за систематичне порушення громадського порядку, вживання алкоголю, токсичних препаратів, за бійки тощо.
3	Геріатричні пансіонати	Стаціонарні медико-соціальні установи для проживання осіб з вираженими віковими порушеннями психіки, підтвердженими висновком лікувально-консультативної комісії органів охорони здоров’я.
4	Психоневрологічні інтернати	Спеціалізовані стаціонарні медико-соціальні заклади, що забезпечують постійне проживання, догляд і медичне обслуговування людей із проблемами психічних захворювань.
5	Пансіонати для ветеранів війни та праці	Установи інтернатного типу підвищеної комфортності для ветеранів війни та праці.
6	Спеціальні житлові будинки для одиноких ветеранів війни і праці, пенсіонерів та інвалідів	Спеціалізовані установи, у складі яких діють служби соціально-побутового призначення, медичного обслуговування, створено умови для організації дозвілля; поєднують стаціонарний догляд і догляд у громаді.
7	Будинки-інтернати та стаціонарні відділення з невеликою чисельністю проживаючих	Стаціонарний соціальний заклад у громаді, де стаціонарні соціальні послуги наближені до звичайного місця проживання осіб похилого віку, не розриваються родинні та соціальні зв’язки, що склалися протягом життя (12–15 осіб).
8	Будинки тимчасового проживання	Стаціонарний соціальний заклад для проживання осіб похилого віку (10–15 осіб), наприклад, у зимовий період.
9	Хоспіси	Служби медико-соціальної допомоги важко хворим.

Соціальний захист людей похилого віку на сучасному етапі здійснюється за двома основними напрямками – соціальне забезпечення і соціальна допомога. Соціальне обслуговування включає в себе сукупність соціальних послуг, які надаються громадянам похилого віку й інвалідам вдома або в спеціалізованих державних і муніципальних установах. Основними принципами діяльності в сфері соціального обслуговування громадян похилого віку є: надання державних гарантій; забезпечення рівних можливостей при отриманні соціальних послуг та їх доступності; наступність усіх видів соціального обслуговування; орієнтація соціального обслуговування на індивідуальні потреби громадян; пріоритет заходів з соціальної адаптації тощо. Найважливішими моделями соціального обслуговування стало соціальне обслуговування вдома; напівстаціонарне обслуговування у відділеннях денного (нічного) перебування закладів соціального обслуговування; стаціонарне соціальне обслуговування в будинках-інтернатах, пансіонатах тощо; термінове соціальне обслуговування; соціально-консультативна допомога; надання житлової площі в спеціальних будинках тощо.

Традиційно склалися три напрямки діяльності органів соціального захисту населення і літніх і старих людей: соціальна допомога (надання людям похилого віку пільг і переваг, допомоги); соціальне обслуговування; організація пенсійного забезпечення [8, с. 95–98].

Існують різні форми соціальної допомоги, серед яких виділимо такі: термінова соціальна допомога (надання допомоги одноразового характеру); адресна соціальна допомога (здійснюється в кризовій ситуації самотнім старим людям); бригадна форма допомоги важкохворим (комплексне обслуговування з наданням соціальних і медичних послуг).

Для наближення соціальної допомоги та послуг ветеранам війни, які мешкають у сільській місцевості, при сільських та селищних радах організовано центри соціального захисту населення за місцем проживання. Вказані центри є структурними підрозділами органів праці та соціального захисту населення, їх працівники тісно співпрацюють з первинними організаціями ветеранів війни щодо надання потребуваним побутової допомоги.

Головна відповідальність за надання соціальних послуг літнім людям покладается на відділення соціальних служб місцевих органів влади, департаменти соціальних служб, муніципальні відділення служби соціального забезпечення, патронажні відділення, регіональні комісії охорони здоров'я та соціального забезпечення [9].

Можна зробити висновок, що, незважаючи на ґрунтовне законодавче закріплення соціального захисту людей похилого віку, його ключові аспекти потребують модернізації згідно з міжнародними стандартами.

Цьому можуть сприяти визначені напрями реформування системи соціальних послуг, які передбачають: деінституціалізацію і створення широкої мережі служб та закладів, які надають якісні послуги у громаді; залучення до надання соціальних послуг недержавних організацій; наближення соціальних послуг до місця проживання; децентралізацію процесів управління, фінансування, розташування послуг; розширення можливостей людей похилого віку щодо вибору послуг та участі у цьому процесі; підвищення результативності надання соціальних послуг через вивчення потреб на

індивідуальному рівні та в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць; впровадження технологій з покращення якості, серед яких – моніторинг, оцінювання і контроль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Єгорова Л. В.* Організація медико-соціальної допомоги людям похилого віку в територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів віку [Електронний ресурс] / Л. В. Єгорова // V Національний конгрес геронтологів і гериатрів України. Тези. 12–14 жовтня 2010 року. – К. 2010. – Режим доступу: www.geront.kiev.ua/psid і www.nbu.gov.ua/portal.
2. *Терець В. М.* Депопуляція та старіння населення у соціально-економічному контексті [Електронний ресурс] / В. М. Терець // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 1. – 92 с. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2009_1/zmist.files/_22.pdf
3. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. [Електронний ресурс] / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/Prognoz%20Ukrain.pdf>.
4. *Кривоконь Н. І.* Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям літнього віку. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [Електронний ресурс] / Н. І. Кривоконь // Проблеми сучасної психології. – 2010. Вип. 8. – 512 с. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2010_8/822-828.pdf
5. Мадридський міжнародний план дій по проблемам старення [Електронний ресурс] / ООН, Департамент по економіці і соціальним вопросам; Отдел соціальної політики і розвитку. – Режим доступу: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_monitoring/documents/document5491.shtml
6. *Новікова О.* Інтернатні заклади для людей похилого віку як складна соціально-педагогічна система / О. Новікова // Наук. записки: Серія “Педагогічні науки” [Електронний ресурс] : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 88. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_p/88/statti/41.pdf
7. *Король В. М.* Вибір технології роботи з людьми похилого віку в сучасних умовах / В. М. Король // Інноваційні підходи до застосування технологій у соціально-педагогічній роботі [Електронний ресурс]: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 15–16 лютого 2009 р., м. Черкаси / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – 240 с. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/n144/N144p084-089.pdf
8. *Титаренко І. О.* Соціальний захист людей похилого віку в Україні: теоретичний аспект / І. О. Титаренко // Вісник Черкаського університету [Електронний ресурс] : [зб. наук. ст.]. Вип. 122. Серія Педагогічні науки / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 161 с. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_soc/2009_4/Titarenko,%20Ivanenko.pdf

Стаття надійшла до редколегії 19.02.2013

Прийнята до друку 25.03.2013

ПОЛОЖЕНИЕ ЛЮДЕЙ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА В УКРАИНЕ

Р. И. Сопко

*Ужгородский национальный университет,
ул. Университетская, 14, г. Ужгород, Украина, 88018,
ruslana_sopko@mail.ru*

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена прогрессивным старением населения и связанными с этим проблемами. Основное внимание уделено характеристике социально-экономических и психологических проблем старения. Определены особенности социальной защиты пожилых людей. Перечислены социальные услуги, которые получает данная категория населения.

Ключевые слова: старики, старение населения, проблемы, социальная защита, социальные услуги.

POSITION OF OLD PEOPLE IN UKRAINE

R. I. Sopko

*Uzhhorod National University, Universytetska Str., 14,
Uzhhorod, Ukraine, 88018,
ruslana_sopko@mail.ru*

The actuality of given in the paper material is specified by the progressive ageing of the population and related to that problems. The main attention is paid to the characterization of socio-economic and psychological issues of ageing. The peculiarities of social protection of old people are determined. Social services rendering to the given population group are listed.

Key words: old people, population ageing, problem, social protection, social service.

УДК 316.613

“ТІЛЕСНІСТЬ” В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

С. В. Тупикова

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, Україна, 49010, susanna111287@yandex.ua*

У статті зосереджено увагу на існуванні двох груп факторів (екзогенного та ендогенного характеру), що впливають на зміни у внутрішній логіці сучасного соціологічного теоретизування і на зміну домінуючих дослідницьких позицій та наукових інтересів у тому, що стосується соціологічної інтерпретації людського тіла та його соціальних вимірів. Автор звертає увагу на специфіку і спрямованість наукового теоретизування середини ХХ століття з точки зору об'єктивації в цьому процесі особливостей соціокультурної ситуації постмодерну, з урахуванням загальної проблематизації тілесності в соціологічному дискурсі.

Ключові слова: соціологічне теоретизування, проблематизація, тілесність, соціальна дійсність.

Сучасне соціологічне теоретизування можна охарактеризувати не як жорстку конструкцію, в основі якої лежить певна домінуюча теорія чи дослідницька програма, а більшою мірою як різнопланову єдність множини теоретичних підходів до пояснення соціальної реальності. Ця множина історично представлена опозицією соціологічного реалізму та номіналізму, а також стрімко популяризованою в останні десятиліття парадигмою конструктивізму.

Сьогодні можна зафіксувати зміну дослідницьких програм у посиленні інтересу до мікросоціальних явищ і процесів та особливого акценту на ролі “суб’єкта”, на його щоденному житті, про що свідчить загальна переорієнтація соціології на “дрібноформатні” теми.

Так, в сучасних умовах активного становлення нових соціологічних парадигм усе більший інтерес викликають ідеї неklasичної соціології, де головною ланкою виступає новий “людиноцентризм”. Йдеться про те, що в межах сучасного соціологічного теоретизування спостерігається парадигмальний поворот у вивченні щоденного життя людей, у якому найбільший інтерес для дослідника представляє тематика кохання, дружби, сексуальності, а відповідно, підвищується інтерес до проблематики тілесності [7, с. 4].

Передбачається, що на процес змін у внутрішній логіці сучасного соціологічного теоретизування і змін домінуючих дослідницьких позицій та наукових інтересів можуть впливати дві групи факторів. *Перші з них мають ендогенний характер* і вони стосуються внутрішніх протиріч дисциплінарної структури наукового дискурсу, тобто мають іманентну природу і звернені до інтелектуальних тенденцій розвитку науки. Тому, соціологічне теоретизування як елемент поля соціології можна розглядати як відносно

автономне поле, простір “ставок”, правил взаємодії (“гри”) і реалізації специфічних інтересів учасників цієї взаємодії – дослідників, де важливою є наявність капіталів, габітусу і знання правил гри. Відповідно до вказаних параметрів може відбуватися зміна домінуючих наукових позицій в соціологічній спільноті. Виходячи з цього, причинами зміни парадигм в соціології можуть бути, по-перше, неспроможність попередньої дослідницької програми пояснити актуальну соціальну реальність, а по-друге, поява молодих дослідників з інших галузей знання, тих, хто у такий спосіб намагається трансформувати поле позицій у символічному просторі і зайняти домінуючі позиції.

Другу групу становлять фактори екзогенного змісту. Тут важливим є з’ясування “якості” соціокультурних процесів, що трансформують основи наукового теоретизування і практик концептуалізації в ситуації сучасного суспільства і пов’язані зі зміною характеристик самого соціального життя, соціальної реальності, які більше неможливо адекватно описувати за допомогою застарілих підходів. Таким чином, динамічний характер соціологічного теоретизування в специфічному контексті конкретного суспільства передбачає залученість процесів концептуалізації в сферу дії екзогенних процесів – коли адаптація до мінливих умов соціокультурної ситуації може сприяти трансформації дослідницьких практик.

Саме друга група факторів, ті з ним що мають екзогенний характер, і являють собою сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних, ціннісних характеристик конкретного суспільства в конкретний період свого розвитку є, на наш погляд, первинною в процесі проникнення нових концептів у соціологічний дискурс, а в результаті і в процесі формування нових сфер знання. Відтак мета статті полягає у виявленні якісних змін соціальної реальності середини ХХ століття, які стали свого роду каталізаторами осмислення проблематики тілесності на рівні соціологічної рефлексії.

В науковому просторі пошкваллення інтересу до проблематики тілесності спостерігається саме з середини ХХ століття і представлене більшою мірою західною соціологічною думкою, а саме працями М. Мерло-Понті (феноменологія тіла), І. Гоффмана (практики презентації тіла), М. Фуко (політика тіла), М. Мосса (техніки тіла), М. Фітерстоуна, Б. Тернера, А. Франка та ін.

В результаті важливою стає фіксація низки суттєвих економічних, соціальних, культурних, політичних, демографічних, ціннісних, етичних, естетичних факторів, які з одного боку вплинули на зміну ставлення індивідів до власного тіла на рівні масової свідомості, а з іншого боку стали детермінантами, специфічним фоном проблематизації тілесності на рівні соціологічного осмислення.

Відзначимо, що об’єктивні економічні передумови зміни ставлення до тілесності на рівні масової свідомості пов’язані з логікою розвитку капіталізму кінця 1950-х – початку 1960-х рр., а саме з його переходом в принципово нову фазу свого розвитку, коли на зміну епохи масового виробництва приходить постіндустріальна епоха, яку П. Друкер назвав такою, що “не має закономірностей” [3, с. 47]. Головні особливості цієї епохи – якісне прискорення темпів науково-технічного прогресу, підвищення рівня добробуту, що було досягнуте в розвинутих капіталістичних країнах; різкий ріст частки послуг порівняно із часткою товарів; підвищення диференційованості продукції та ін.

Зростання ролі сфери послуг призвело до зникнення традиційного робітничого

класу і до розвитку нового стилю життя, для якого характерним стає акцентування уваги на споживанні та дозвіллі. На початку 60-х років соціологи починають говорити про нову “цивілізацію дозвілля”, де “витрати часу орієнтовані на самореалізацію особистості як на кінцеву ціль”. За твердженням Е. Морена, “етика дозвілля розвивається на шкоду етиці праці і поступово стає елементом масової культури” [5, с. 6].

В постіндустріальну епоху вказані особливості отримали ще яскравіший вияв, породивши низку специфічних соціокультурних наслідків, серед яких далеко не останнє місце за своєю значимістю займають практики індивідів, пов’язані з підвищенням уваги до власного тіла. Серед яких відзначимо масову стурбованість хорошою фізичною формою і красивим тілом. Це явище переростає в комерційний і споживацький інтерес до тіла, на підставі якого розвиваються відповідні соціальні інститути з низкою професійних спеціалістів: візажистів, стилістів, дієтологів та ін., в результаті чого відбувається активний розвиток індустрії “тілесної краси”. Крім того, ріст матеріального добробуту і розширення часу дозвілля призводить до поширення практик відвідування спортивних клубів, фітнес-залів; підтримку правильного режиму харчування, що призводить до формування тілесних канонів як загальноприйнятих легітимних стандартів людського тіла, активно пропагандованих засобами масової інформації.

Крім того, важливу роль в самому процесі зміни ставлення до власного тіла на рівні повсякденності відіграли фактори, які можна визначити як політичні, *тобто такі, що мають безпосереднє відношення до сфер управління* політичним життям суспільства, а також способів сприйняття іміджу і образу політика. Так, можна констатувати, що у другій половині 70-х рр. XX століття відбуваються два взаємопов’язаних процеси: з одного боку, відбувається послаблення віри в політичні ідеї, ідеології і силу колективних дій, розчарування в можливостях суспільства, з іншого – поширення рухів і практик, які шукають сенс у сфері індивідуального – в т.ч. у зверненні до людського тіла. Різноманітні практики, спрямовані на “звільнення” людини, звернення до його глибинної підсвідомості, ілюструють ріст інтересу до тіла. “Спад вірувань тягне за собою посилення важливості сьогочасного, “відчутного”: жити краще, не старіти, займатися своїм тілом – такими є нові цінності” [1, с. 35]. Таким чином, якщо у період кінця XIX початку XX століття визначальним мотивом проголошували зміну суспільства, то сьогодні тенденція наукової та буденної свідомості виражається у більш індивідуалістичній та гедоністичній формі: “потрібно змінити себе для того, аби насолоджуватися життям” [1, с. 41].

Крім того, в теорії управління поступово формуються уявлення про те, що якщо раніше “облаштування суспільства дуже мало орієнтувалось на тілесну людину, на врахування її особливостей у розробці соціальних норм, правил, ритмів то нова управлінська система має насамперед дати можливість реалізації “нарцистичної енергії” кожного індивіда” [5, с. 12].

Крім об’єктивних економічних та політичних чинників, що стали передумовою зміни ставлення до тіла слід відзначити і ті зміни, які торкнулися ціннісної свідомості та потягли за собою специфічні форми сприйняття тіла. На зв’язок між занепадом аскетичних цінностей праці і ростом цінностей чуттєвості та задоволення, пов’язаного із дозвіллям, вказував і Д. Белл у книзі “Культурні суперечності капіталізму”. В іншій своїй

книзі (“По той бік Модернізму”) Д. Белл, аналізуючи процес трансформації цінностей в ході еволюції західної культури, виділив три типи ціннісних систем, характерних для західної культури на різних етапах її історії. Перший тип – це традиційна культура з характерним для неї культом розсудливості, функціоналізму, прагматизму, орієнтацією особистості на самообмеження, самодисципліну. Другий тип характерний для “модерністської” культури, коли традиційним цінностям протиставляється суб’єктивізм індивідуального “я”, спонтанна емоційність, прагнення особистості вийти за рамки інституційних і раціонально обґрунтованих форм життя.

Третій тип ціннісної системи утвердився в сучасному суспільстві для якого все більш характерним є “постмодерністський” тип свідомості. В його основі, на думку Д. Белла, лежить переконання в тому, що лише “імпульс і задоволення реальні і тільки на них спирається життя”, що “розум – ворог, а бажання тіла – істина”, що “об’єктивна свідомість дурить і лише емоції мають сенс” [9]. Автор також стверджує, що модерністський підхід до раціональності поступово поступається “поп-культурі”, в якій інстинктивне заміщує собою всі інші культурні принципи. Отже, можна стверджувати, що трансформація ціннісної свідомості може виступати як чинник “повернення до тіла”, до чуттєвого, тілесного.

Окрім того, кінець ХХ століття ознаменувався істотними змінами у сфері сімейно-шлюбних відносин, трансформацією сфери приватного, інтимного життя. Наслідком подібних трансформацій стала криза сім’ї і загалом криза колишніх стандартів у сфері відносин між статями, що посилилася у період 60 – кінця 70-х рр. ХХ століття. У суспільстві спостерігаються такі тенденції як потяг до змін, до свободи, гедонізму та антитоталітаризму. В ЗМІ широко обговорюються теми сексуальної свободи, неавторитарної педагогіки, набуває популярності психоаналіз. У такій атмосфері формується нове ставлення до людського тіла, зокрема до проблем статі. Постає питання свободи статевого життя і одним із ключових мотивів стає: “сексуальне життя без зачаття потомства” [1, с. 28].

Соціальні зміни, пов’язані із трансформацією інституту сім’ї, сімейно-шлюбних відносин, які заторкнули сферу сексуального життя, стають основою виходу людського тіла на поверхню соціального життя; сприяють відкриттю людського тіла самою людиною. Причому відкриттю не у категоріях тіла-механізму, а у розумінні тіла як цінності, як джерела задоволення та естетичної насолоди.

Не менш важливою групою чинників, що поставили питання про тіло в центрі соціологічної проблематики, є трансформації, пов’язані із демографічною ситуацією в суспільстві. Як зазначає Б. Тернер, “старіння населення стало у багатьох країнах предметом турботи політиків та економістів, оскільки вважається, що витрати на пенсійне забезпечення, медичне обслуговування і житло для людей похилого віку негативно впливає на ринок праці” [4, с. 19].

Велику пересторогу викликають і інші демографічні зміни в структурі населення, зокрема, зміни кількісного співвідношення населення економічно розвинутих і відсталих регіонів, процеси депопуляції. Багато із цих проблем, і найперше, проблема старіння населення, є наслідком розвитку медицини і покращення медичного обслуговування населення.

Як зазначає Б. Тернер, “збільшення очікуваної тривалості життя є одним із елементів ширшого сценарію, до якого входять штучне запліднення, клонування, пересадка серця, мікрохірургія і прогрес фармакології” [4, с. 32]. На наш погляд, не менш важливу роль в цьому “сценарії” відіграє усе потужніша техніка пластичних операцій. Розвиток високотехнологічної наукової медицини, в тому числі, далеко не в останню чергу, естетичної медицини, породив низку філософських та етичних проблем. Таку ситуацію активного розвитку естетичної медицини можна розглядати як цілком природню, особливо із врахуванням суспільної тенденції, пов’язаної із пропагуванням ЗМІ культу молодості та краси.

В результаті дії всіх цих чинників ставлення сучасного індивіда до власного тіла стало іншим, ніж у минулі століття чи навіть на початку ХХ століття. Щоденна турбота про тіло набула нових, більш різноманітних та складних форм.

Результатом змін, що відбуваються, став той факт, що спеціалісти в галузі суспільних наук висувають гіпотези, що мають на меті осмислення інтересу до тіла в сучасному світі. На думку І. Бареля (1984), індивід перед обличчям соціального вакууму намагається знайти в собі те, що розраховував отримати від суспільства – спілкування і “партнерами” по діалогу може стати домашня тварина, якась річ, власне тіло. Ж. Донзело (1984) досліджує процес згасання політичних пристрастей в суспільстві і зміну цих пристрастей на щоденну турботу про побут, про приватне життя. Л. Фері, А. Рено (1987), Ж. Ліповецкі (1983) розглядають “нарцистичний індивідуалізм 80-х років”. П. Розанвалон (1988) детальніше аналізує цю тему, стверджуючи, що в 80-ті роки ідеологія і соціальні макрооб’єднання відступили на задній план. Роль таких суспільно-політичних сил, як профспілки, політичні партії, церква, політична система, зменшилась [5, с. 20–21].

Вчені Ф.Б. Юг та П. Барб (1987), розглядаючи феномен згасання інтересу до бажань суспільства, пишуть про триумф індивідуалістичної ідеології та індивідуалістичного суспільства, втіленого в новому способі життя і в зростаючій відосібленості людей. Виявляється що кожен має право шукати своє власне щастя. Все, що стосується здоров’я та тіла, займає в суспільній моралі важливе місце, “тіло стає предметом турботи і капіталом, який необхідно примножувати”. Ж. Бодрійяр (1986) говорить про незвичайне “очманіння”, яке з приводу тіла [5, с. 26].

Отже, в ході виявлення специфіки і спрямованості наукового теоретизування з точки зору об’єктивації в цьому процесі особливостей соціокультурної ситуації пост-модерну, було виявлено, що зміни, що тримають з кінця ХХ століття в соціальному, культурному, економічному житті суспільства призвели до процесів актуалізації та проблематизації “тілесного” як на рівні масових форм соціокультурних практик, на рівні щоденного життя індивідів, так і, у наслідку, на рівні наукової соціологічної рефлексії. В результаті, є підстави припустити, що саме якісні зміни соціальної реальності стають фоном реалізації процесу поступової інкорпорації проблем “тілесного” в простір сучасної соціології, призводить до процесів концептуалізації “тілесності” і становлення її у якості об’єкта дослідницьких інтересів соціологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гидденс Э.* Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
2. *Гофман А.* Мода, наука, мировоззрения: о теоретической социологии в России и за ее пределами / А. Гофман // Социологический ежегодник, 2009: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2009. – 22 а. л. – 414 с.
3. *Друкер П. Ф.* Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы: [Пер. с англ. – М. : Совм. предпр. “Бук Чембэр Интернэшнл”]. – 1992. – 349 с.
4. *Тернер Б.* Современные направления развития теории тела / Тернер Б. // THESIS, 1994. – Вып. 6. – С. 137–169. (Bryan S. Turner. Recent Developments in the Theory of the Body. In: M. Featherstone et al. (eds.). The Body. – London, etc.: SAGE Publications Ltd., 1993, p. 1–35).
5. *Травайо И.* Социология телесных практик / И. Травайо // Sociologie des pratiques d’entretien du corps // Presses universitaires de France. – P., 1998. – 235 p.
6. *Турен А.* Социология после социологии / А. Турен // Социологический ежегодник, 2009: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2009. – 22 а. л. – 414 с.
7. *Штомпка П.* В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3–13.
8. *Aubert N.* ‘From a “Managerial” to “Managery” Approach to Organization / N. Aubert // Sociological Abstracts. – 1990. – №38/6. – P. 15.
9. *Bell D.* Beyond Modernism. Beyond Self-Arts, Politics and Will / D. Bell. – N.Y., 1977. – 232 p.
10. *Frank A.* Bringing bodies back in: a decade review / A. Frank // Theory, culture and society. – 1990. – Vol. 7. – № 1. – P. 131–162.

Стаття надійшла до редколегії 11.12.2012

Прийнята до друку 15.01.2013

**“PHYSICALITY” IN THE SOCIOLOGICAL DISCOURSE:
THE SOCIO – CULTURAL PECULIARITIES OF DETERMINATION**

S. Tupikova

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, Україна, 49010,
susanna111287@yandex.ua*

This article focuses on the existence of two groups of factors exogenous and endogenous nature, affecting the changes in the internal logic of modern sociological theorizing and on the processes of change of the dominant research positions and scientific interests. The author draws attention to the specificity and orientation of scientific theorizing the middle of XX century from the point of view of objectification in the process peculiarities of socio-cultural situation of post-modernism, in the light of general problematization of physicality in the sociological discourse.
Key words: sociological theorizing, problematization, physicality, social reality.

“ТЕЛЕСНОСТЬ” В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕРМИНАЦИИ

С. Тупикова

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, Україна, 49010,
susanna111287@yandex.ua*

Данная статья акцентирует внимание на существовании двух групп факторов экзогенного и эндогенного характера, влияющих на изменения во внутренней логике современного социологического теоретизирования и на процессы смены доминирующих исследовательских позиций и научных интересов. Автор обращает внимание на специфику и направленность научного теоретизирования середины XX века с точки зрения объективации в этом процессе особенностей социокультурной ситуации постмодерна, с учетом общей проблематизации телесности в социологическом дискурсе.

Ключевые слова: социологическое теоретизирование, проблематизация, телесность, социальная действительность.

ЗМІСТ

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

<i>Макеєв С. О., Оксамитна С. М.</i> Класова та освітня мобільність в Україні	3
<i>Сірий Є. В.</i> Трансформаційні процеси ринково-підприємницької сфери сучасного українського суспільства в контексті неінституціонального дослідницького поля.....	18
<i>Макеєв С. О., Малиш Л. О.</i> Співвідношення сприйняття нерівностей та соціальних орієнтацій у населення різних країн.....	29

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ: КОНСТРУЮВАННЯ АНАЛІТИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

<i>Кулик М. А.</i> Соціальна пам'ять: підходи та традиції визначення	39
<i>Сусак В. І.</i> Моделювання регіоналізму в Північній Америці	49
<i>Голоденко О. Ю.</i> Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності	60
<i>Андрущенко Г. І.</i> Міждисциплінарний характер поняття довіри.....	69
<i>Супрунець Т. А.</i> Концептуалізація поняття “довіра” в контексті соціогуманітарних досліджень	77
<i>Безрукова О. А.</i> Локус контролю як показник відповідальності особистості за даними соціологічних досліджень	87
<i>Савка В. Є.</i> Цінності як чинник динаміки соціальних інституцій (приклад соціальної роботи).....	97
<i>Попович В. М.</i> Соціальна робота в контексті становлення громадянського суспільства в Україні	106
<i>Науменко М. В.</i> з практики використання феноменологічної методології в сучасній українській соціології: деякі методологічні питання.....	115
<i>Шапошникова І. В.</i> Теоретико-методологічні основи соціалізації сучасної молоді	122
<i>Ваширова Н. В.</i> Модель релігійне / секулярне в методології соціологічного дослідження	129
<i>Крячко В. І.</i> Релігійний простір і етнічність: ознаки взаємодії.....	136
<i>Іванова Т. В.</i> Позитивістський та конструктивістський підходи до девіантності.....	145
<i>Шепеленко І. П.</i> До проблеми соціологічної концептуалізації образу сучасного міста	154
<i>Домбровська Н. В.</i> Етос споживчої поведінки: постановка проблеми.....	161

<i>Вакулєнко С. М.</i> Дослідження споживчого вибору в контексті парадигми акціонізму	169
--	-----

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

<i>Гордєєва Н. О.</i> Соціалізація як відображення домінування та рольової структури молодих сімей в Україні	177
<i>Давиденко А. О.</i> Ефективність державної кадрової політики в Україні: необхідність соціологічного забезпечення	185
<i>Мишковська О. П.</i> Поінформованість підприємців львівщини про соціальну відповідальність бізнесу	195
<i>Сальнікова С. А.</i> Професійний рівень водіїв як показник дієвості системи їх підготовки в контексті повсякденних практик	203
<i>Химович О. С.</i> Соціальний портрет українських жінок – трудових мігранток крізь призму їхніх спогадів	213

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

<i>Грушевський М. С.</i> Початки громадянства (генетична соціологія)	224
<i>Судин Д. Ю.</i> Празький період діяльності українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.)	230
<i>Олежук К. М.</i> Станіслав Дністрянський – основоположник соціології права в українському суспільствознавстві	245

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТИ

<i>Хомерікі О. А.</i> Модернізація у вищій школі як соціальний процес: концептуалізація поняття в рамках соціологічного теоретизування	253
<i>Олійник О. В.</i> Парадокси сучасної української вищої школи	263
<i>Прохорова А. А.</i> Впровадження зовнішнього незалежного оцінювання в контексті освітньої нерівності в Україні	270

ПРОБЛЕМАТИКА ЗДОРОВ'Я, ВІКУ, ТІЛЕСНОСТІ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Кириленко О. М.</i> Інституціональний конфлікт між оздоровчо-рекреативним та професійним спортом: прояви та перспективи розв'язання	286
<i>Сопко Р. І.</i> Становище людей похилого віку в Україні	298
<i>Тушикова С. В.</i> “Тілесність” в соціологічному дискурсі: соціокультурні особливості детермінації	306

CONTENS

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

<i>Makeev S., Oksamytna S.</i> Intergeneration class and educational mobility in Ukraine	3
<i>Siryj Ye. V.</i> The transformation processes of market enterprise sphere of modern ukrainian society are in the context of neoinstitutional research field.....	18
<i>Makeev S., Malysh L.</i> Relationship between inequality perception and social orientations of the population of different countries	29

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ: КОНСТРУЮВАННЯ АНАЛІТИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

<i>Kulyk M.</i> Social memory: the approaches and traditions of determination	39
<i>Susak V. I.</i> The modeling of regionalism in north america	49
<i>Golodenko O.</i> Theoretical and empirical prospects of sociological study of the civil identity	60
<i>Andrushchenko A. I.</i> Interdisciplinary character of concept of trust	69
<i>Suprunets T. A.</i> conceptualization of “trust” in sociohumanitarian disciplines	77
<i>Bezrukova O. A.</i> Locus of control as an indicator of personal responsibility (on the basis of sociological surveys)	87
<i>Savka V.</i> Values as a dynamic factor of social institutions (example of social work).....	97
<i>Popovych V.</i> Social work in the context of civil society formation in Ukraine	106
<i>Naumenko M. V.</i> From the use of phenomenological methodology in modern Ukrainian Sociology: some methodological issues	115
<i>Shaposhnikova I. V.</i> Teoretical-methodological bases of socialization of modern youth.....	122
<i>Vashrova N. V.</i> Religious / secular model in sociological research.....	129
<i>Kryachko V. I.</i> Religious Space and Ethnicity: Characteristics of Interaction.....	139
<i>Ivanova T.</i> Positivist and constructivist approach to deviance.....	145
<i>Shepelenko I. P.</i> Theoretical elaboration of the contemporary city concept	154
<i>Dombrovska N. V.</i> Ethos of consumer behavior: formation of the problem	161
<i>Vaculenko S.</i> Researches of consumer choice in context of actionist paradigm	169

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

<i>Gordeeva N.</i> Socialization as a reflection of the domination and role structure of families of youth in Ukraine.....	177
--	-----

<i>Davydenko A. O.</i> Efficacy of state human resources policy in Ukraine: the need of sociological support	185
<i>Myshkovska O.</i> Awareness of lviv entrepreneurs about social responsibility of business	195
<i>Salnikova S. A.</i> Driver Training in the Context of Everyday practices: Realities of Ukraine in the Empirical Measurement.....	203
<i>Khymovych O. S.</i> The social portreit of ukrainian female labour migrants on the basis of their memories	213

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

<i>Hrushevskiy M.</i> The beginnings of civicness (genetical sociology)	224
<i>Sudyn D.</i> Prague period in history of ukrainian sociological institute (april 1920 – january 1921)	230
<i>Oleshchuk K. M.</i> Stanislav Dnistrianskyi is the founder of the sociology of law in the Ukrainian social science	245

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТИ

<i>Homeriki O. A.</i> Modernization in high school as a social process: conceptualization of the notion in frames social theory	253
<i>Oliinyk O. V.</i> Paradoxes of modern ukrainian high school	263
<i>Prokhorova A. A.</i> Implementation of external independent testing in the context of educational inequality in Ukraine	270

ПРОБЛЕМАТИКА ЗДОРОВ'Я, ВІКУ, ТІЛЕСНОСТІ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Kirilenko O. N.</i> institutional conflict between health-recreational and professional sport: manifestations and future solution.....	286
<i>Sopko R. I.</i> Position of old people in Ukraine.....	298
<i>Tupikova S.</i> “Physicality” in the sociological discourse: the socio – cultural peculiarities of determination.....	306

ISSN 2078-144X

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія соціологічна. Випуск 7

Серія соціологічна

Випуск 7

Львівський національний
університет імені Івана Франка
2013